Justh Gyula politikai pályája
A liberális függetlenségi 48-as politika lehetőségei a XIX-XX. század fordulóján

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a *történelem* tudományágban

Írta: *Szendrei Ákos okleveles történelem tanár – szociológus*

Készült a Debreceni Egyetem *Történelmi és néprajzi* doktori iskolája
(*Történelmi* programja) keretében

Témavezető: Dr. . . . . .
(olvasható aláírás)
Dr. Veliky János

A doktori szigorlati bizottság:

elnök:	Dr. Papp Imre
tagok:	Dr. Püski Levente
	Dr. Zamárdi Ilona

A doktori szigorlat időpontja: 2009. március 27.

Az értekezés bírálói:

Dr. .....
Dr. ……
Dr. .....

A bírálóbizottság:

elnök:	Dr. .....
tagok:	Dr. ……..
	Dr. ……..
	Dr. ……..
	Dr. ……..

A nyilvános vita időpontja: 200… . …… … .

"*Én Szendrei Ákos teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és az nem utasították el.*"

Doktori (PhD) értekezés

Justh Gyula politikai pályája

A liberális függetlenségi 48-as politika lehetőségei a XIX-XX. század fordulóján

Szendrei Ákos

Témavezető: Dr. Veliky János

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
BTK
Debrecen, 2009.

„Hiszem, az általános választójog annak a fundamentum-kiépítésnek a folytatása, amelyet Kossuth Lajos vetett meg a jobbágyság felszabadításával.”

(Justh Gyula − Makó, 1902)

Tartalom

Előszó……..5

I. Módszertan és historiográfia

Módszertan: lehetőségek és korlátok Justh Gyula történeti biográfiája kapcsán……..……..7

Forrás, historiográfia és szakirodalom……...……...13

II. Család, ifjúkor, pályakezdés − társadalmi pozíció és szerepvállalás

A neczpáli Justh család leszármazása ……..33

Család és pályakezdés……...42

Státusok és szerepkörök. Justh Gyula társadalmi helyzetének vizsgálata……48

III. A dualizmuskor politikai útvesztőjében

Tíz választás, egy politikus……...58

A képviselőházi szereplés (1883-1903)…….....74

Justh szerepe az 1905/06-os politikai válságban……...…….....87

A képviselőházi elnökség (1905-1909)……...109

Három audiencia. Ferenc József és Justh Gyula találkozásai
a bankválság időszakában..……...…….128

A parlamenti és a parlamenten kívüli politizálás összhangja (1909-1913).
A választójogi harc…….....142

Az utolsó évek…….....165

IV. Hagyomány és/vagy megújulás Justh Gyula politikai gondolkodásában. Korkérdések a századfordulón

A liberális politikai útkeresés formái és lehetőségei...…….……...172

Politikai korkérdések I.: az egyházpolitika……...……...183

Politikai korkérdések II.: a választójogi kérdés és tervezet……189

Politikai korkérdések III.: a nemzeti és a nemzetiségi kérdés……...……...……..203

V. Politikum és státus. A függetlenségi ellenzéki szerep tartalma és lehetőségei Justh Gyula példáján (Értékelés és összefoglalás)

Megítélés: kortársak Justh Gyuláról − Návay Lajos, Beck Lajos, Jászi Oszkár,

Ady Endre, Bölöni György, Kunfi Zsigmond……...…….....……...……214

Párton belüli szerep és státus.…….228

Azonosulás és/vagy továbblépés. A függetlenségi 48-asság és Justh Gyula viszonya …….237

Irodalomjegyzék.....……241

Előszó

A közelmúltban több, a dualizmuskort érintő politikai életrajz látott napvilágot (pl. Tisza István, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért, Garami Ernő, Jászi Oszkár, Vázsonyi Vilmos), ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a kiegyezés és az első világháború közötti időszak jelentős politikai, közéleti személyiségei a kutatások, vagy a könyvkiadás középpontjában lennének.

A hiányosságok sorába tartozik − többek között − Justh Gyula politikai pályaívének, tevékenységének a megrajzolása és elemzése is. Justh az előző századforduló időszakában a függetlenségi ellenzék egyik vonulatának meghatározójaként tevékenykedett, s így a korszak megkerülhetetlen formálóinak és kritikusainak sorába tartozik, azonban életrajzának megírására még nem került sor.

Justh egyes politikai megnyilvánulásait és állásfoglalásait illetően már korábban is születtek elemzések, résztanulmányok, ezek azonban egyrészt nem tértek ki a pálya egészére, másrészt vagy mint kizárólag az együttműködésre képtelen, meddő és korszerűtlen függetlenségi elveket valló politikust, vagy mint a szociáldemokratákkal, valamint a nemzetiségekkel is együttműködő felelőtlen hazárdőrt, ill. ennek ellentéteként a baloldal elsődleges szövetségesét mutatták be.

Hosszú − majdnem négy évtizedet felölelő − pályaíve a személyes nézőpontok és állásfoglalások, ill. a párt vezetésében folytatott viták elemzésével alkalmas a függetlenségi ellenzék általános történetének vizsgálatára, ill. a függetlenségi politikai gondolkodás lehetőségeinek megragadására is. Munkásságának bemutatása hozzájárul a függetlenségi ellenzék belső ellentmondásainak, eszmei torzulásainak és ellenzékként is a rendszer fenntartásában érdekelt politikai sajátosságainak a láttatásához, valamint a függetlenségi politikai útkeresés zsákutcáinak vagy esetleges kitörési pontjainak a vizsgálatához. Az értekezés Justh életművének elhelyezésére tesz kísérletet, a rendszerkritika és/vagy a rendszeralternatíva politikai útvesztőiben.

A dualizmuskor nagy, meghatározó politikusainak egyik sajátos jellemzője, hogy jelentős politikaelméleti műveket, értekezéseket nem vagy csak ritkán hagytak az utókorra, s ezek híján általában a politikai gyakorlat mozaikjából kell összerakni az elgondolások mögöttes értékrendszerét és mozgatórugóit. Ebbe a sorba fokozottan beleilleszkedik Justh Gyula politikai tevékenysége is, amelynek legfőbb elemezhető tartalmát képviselőházi és népgyűlési beszédek, rövid állásfoglalások, valamint néhány, jórészt vázlatosan kidolgozott tervezet vagy reform jelentik.

A Justh Gyula politikai pályáját tárgyaló dolgozatom szerkezetileg öt nagyobb fejezetre bomlik. Az első fejezet a téma feldolgozásának módszertani kérdéseit tárgyalja, majd be-

mutatja a dolgozat során felhasznált források csoportjait, ill. Justh és a függetlenségi ellenzék historiográfiai vizsgálatát végzi el. A második fejezet a Justh család genealógiáját, Justh Gyula szocializációs környezetét és társadalmi helyzetét mutatja be. Az értekezés harmadik – s egyben legterjedelmesebb – egysége a politikai pálya egyes szakaszait vizsgálja kronologikus rendszerben. A negyedik fejezet az időrendi vizsgálat során érintett, de ott részletesen nem elemzett, Justh pályáját is átszövő és meghatározó korszakos jelentőségű eszmetörténeti, vagy tematikus kérdéseket tárgyalja. Az ötödik fejezet Justh pályájának kortársi értékeléseivel, azok magyarázatával, másrészt a politikai pályakép önálló történeti összegzésével zárja az elemzést.

Annak ellenére, hogy a dolgozat elsődleges célkitűzése mindenekelőtt Justh Gyula pályaképének a megrajzolása, óhatatlanul hozzájárul a századforduló politikatörténetének általános értelmezéséhez, és így segítséget nyújt a teljes politikai korkép kialakításához is.

I. Módszertan és historiográfia

Módszertan: lehetőségek és korlátok Justh Gyula történeti biográfiája kapcsán

A XIX. század közepén történeti műfajjá formálódó modern politikai életrajz általános célja nem a királyok, fejedelmek, szentek, nádorok, püspökök, hadvezérek, stb. tetteinek elébeszélése, hanem a közpolitikát művelő népképviselők, miniszterek, miniszterelnökök pályájának feltárása és bemutatása volt. A mindinkább kialakuló polgári parlamentarizmus és folytatódó társadalmi-gazdasági modernizáció ekkor már megkövetelte a korszak politikai előképeinek és a kortárs politikusoknak a bemutatását, pályájának elemzését. A tudományos történetírás ebben az esetben szinte óhatatlanul egyszerre ébredt és több esetben össze is mosódott a történeti-politikai publicisztika jelenségeivel. Ebben a műfajban az első fontosnak tekinthető munkák Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848-9-ből* (Pest, 1850.) és Csengery Antal: *Magyar szónokok és státusférfiak* (Pest, 1851.) című könyvei, amelyek a reformkori ellenzék nagy alakjainak pályaképét rajzolták meg. Hasonló vállalkozásra − amelyben kortárs, vagy közvetlen előképi politikusok pályaképét tárják az olvasó elé − csak évtizedekkel később került sor Csengery Antal, Ábrányi Kornél, Kecskeméthy Aurél, Asbóth János, Váczy János, Beksics Gusztáv, Szász Károly, Visi Imre és mások tevékenysége alapján.[1] A századfordulón − leginkább a korszakban politikusi pályát is befutó szépírók, publicisták tollából − már számos biográfia vagy „gyűjteményes arcképcsarnok" is született, amely leginkább visszaemlékezés jellegű portrét rajzolt a kortárs politikusokról.[2] Néhány szakmai, történeti értékű biográfia is készült az időszakban.[3] A századfordulón látott napvilágot a dualizmus addigi történetének, első történészi értékelő munkája Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora* (Budapest, 1898.).[4] Az ekkor született − általános hírlapi cikknél mélyebb és elemzőbb − politikusi életrajzok jellemzője azonban, hogy rendszerint csak a kortárs miniszterelnökök, mi-

[1] pl. Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Pest, 1870., Asbóth János: *Három nemzedék: Széchenyi és Vörösmarthy, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany.* Budapest, 1873. Uő: *Báró Sennyei Pál és Gróf Apponyi Albert.* Budapest, 1884. Uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez.* Budapest, 1892., Ábrányi Kornél: *Tisza Kálmán.* Budapest, 1878., Uő: *Andrássy Gyula.* Budapest, 1878., Váczy János: *Deák Ferenc emlékezete.* Budapest, 1878., Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinerek.* Budapest, 1882., Uő: *Kemény Zsigmond s a forradalom s a kiegyezés.* Budapest, 1883., Kecskeméthy Aurél: *Nagy férfiak.* Budapest, 1874., Szász Károly: *Trefort Ágoston élete és jellemrajza.* Pozsony, 1880., Visi Imre: *Tisza Kálmán politikai jellemrajza.* Pozsony, 1885.

[2] pl. Gratz Gusztáv: *Modern államférfiaink. I. (Tisza Kálmán).* Budapest, 1902., Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim.* Budapest, 1904., Pethő Sándor: *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei.* Budapest, 1911.

[3] pl. Ferenczy Zoltán: *Báró Eötvös József.* Budapest, 1903., Uő: *Deák Ferenc élete.* I-III. kötet. Budapest, 1904., Bónitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet és jellemrajz.* Budapest, 1912., Wertheimer Ede: *Andrássy Gyula élete és kora.* I-III. kötet. Budapest, 1910-1913.

[4] Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora.* Budapest, 1898. In. A magyar nemzet története. X. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895-1898.

niszterek, kormánypárti nagy szónokok pályáját mutatják be, az ellenzék képviselői csak elvétve szerepelnek bennük. Az utókor számára használható ellenzéki pályaképek publicisztikai formában is csak ritkán készültek, szaktörténészek által kidolgozott ellenzéki politikus pályáját elemző mű, pedig a XX. század közepéig jórészt nem is született.[5] Léteztek azonban ebből a szempontból hiánypótló művek, amelyeknek célja valójában nem a politikusi portrék megrajzolása volt, hanem a korszak átfogó politikatörténeti elemzése, mégis sok esetben az utóbbi feladatot is teljesítették. Gondolok itt elsősorban Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora* (Budapest, 1934.), Pethő Sándor: *Világostól Trianonig* (Budapest, 1926.) és Szekfű Gyula: *Három nemzedék* (Budapest, 1920.) című munkáira.

Az egyetlen hosszú távú vállalkozás, amely elsődleges céljának tekintette a kortárs politikusok portréinak megrajzolását, nem tartozik a szaktörténészi munkák közé, de a publicisztika keretei közé is csak megszorításokkal fér be. Ez a sorozat a parlamenti képviselők almanachja, amelynek kötetei nem jutottak el a szélesen értelmezett civil közönség asztalára, általában parlamenti, politikusi, újságírói használatra készültek. A parlamenti képviselők első almanachja még a reformkorban született Vachot Imre[6] szerkesztésében, s ezt több mint három évtized múlva követték az újabb hasonló kötetek Halász Sándor[7] és Tóth Pál[8] munkája révén, majd 1887-1901 között Sturm Albert[9] tevékenységével vált rendszeressé a megjelenés. A Sturm-féle almanach az elkövetkezendő időszakban is megállta a helyét, és 1940-ig az általa alkalmazott formulákat folytatták.[10] A kiadvány stílusa a publicisztikához állt közel, ugyanis Halász, Sturm és a későbbi szerkesztők, Fábró Henrik és Ujlaki József elsősorban hírlapírók voltak. Az *Almanach*ok egyes cikkei leginkább a politikusok életrajzi adatait, és főbb tevékenységüket tartalmazták, ill. kitértek korábbi képviselői pályájuk ismertetésére. A politikai tekintetben értelmezett mély elemzés azonban nem volt jellemző a portrékra, és azok − különösen az ellenzék képviselőiről − többségükben sablonszerű tájékoztatást nyújtottak.

A dualizmus korának politikusairól döntően csak a XX. század második, harmadik évtizedétől készültek biográfiai igényű munkák, de jobbára ekkor is a korszak egyes miniszter-

[5] Ez részben betudható annak, hogy a dualizmus és a két világháború közötti korszak történészei legtöbbször a korábbi múlt nagy alakjainak szaktörténeti feldolgozásával voltak elfoglalva. Csak a legnagyobb vállalkozást említve ekkor született a Történelmi Életrajzok sorozat (pl. Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre.* Budapest, 1888., Pór Antal: Trencsényi Csák Máté. Budapest, 1888., Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György. Budapest, 1891., Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Miklós nádor.* Budapest, 1895., Marczali Henrik: *Mária Terézia.* Budapest, 1891., Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter.* Budapest, 1886., Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz.* Budapest, 1907.)

[6] *Országgyűlési almanach, 1843.* Szerk. Vachot Imre. Pest, 1843.

[7] *Országgyűlési almanach 1886.* Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1886.

[8] *Az első öt évre választott magyar országgyűlési képviselők Albuma.* Szerk. Tóth Pál. Budapest, 1888.

[9] *Uj országgyűlési almanach 1887-1892.* Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1888., *Országgyűlési almanach 1892-1897.* Szerk. Uő. Budapest, 1892., *Országgyűlési almanach 1897-1901.* Szerk. Uő. Budapest, 1897., *Országgyűlési almanach 1901-1906.* Szerk. Uő. Budapest, 1901.

[10] Sturm-féle országgyűlési almanach 1905-1910. Szerk. Fábró Henrik-Ujlaki József. Budapest, 1905., *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911.* Szerk. Uő. Budapest, 1906., *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915.* Szerk. Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc. Budapest, 1910., stb.

elnökei, vagy más emblematikus alakjai,[11] ill. az 1945 utáni másfél-két évtizedben pedig a baloldalhoz vagy a munkásmozgalomhoz kapcsolódó/kapcsolható személyek voltak a könyvkiadások terén előnyben részesítve.[12]

A politikai portré tehát már majdnem másfél évszázada jelen van a magyar publicisztikában és történettudományban. A műfajon belül azonban nincsenek, vagy csak időlegesek a stabil (domináns) irányzatok, párhuzamosan különböző típusú és szemléletű életrajzok születnek. Ez sok esetben a politikai életrajz megújulásához, új elemekkel való feltöltődéséhez vezetett, de a túlzott mértékű átalakulás, és pl. az egyének történeti szerepének alkalmankénti túlhangsúlyozása, a műfaj szakmai megítélésének a kárára vált. Gondolok itt elsősorban a XIX-XX. század fordulóján működő „nemzeti romantikus iskola" (pl. Thaly Kálmán[13]) és a XX. század közepére jellemző marxista történetírás (pl. Révai József, Andics Erzsébet[14]) képviselőire. Mindkét irányzatra jellemző, hogy a személyek túlzott mértékben rátelepszenek korukra, környezetükre, szinte (egyed)uralják és alapvetően meghatározzák azt.

A politikai portré létjogosultsága ennek ellenére nem kérdőjeleződött meg, és a történettudomány átalakulásával, modernizálásával együtt várhatóan továbbra is népszerű marad. A történeti biográfia lehetőségeiről, feladatairól és megújulásának irányzatairól a közelmúltban több cikk is értekezett, elsősorban társadalomtörténészek vagy historikusok jóvoltából.[15] Természetesen a módszertani cikkeket megelőzően vagy velük párhuzamosan készülnek olyan biográfiák, amelyek nem csupán a hagyományos történetírás és forrásfeldolgozás eszközeit használják, hanem − pl. új források bevonásával − a modern történeti biográfia elvárásainak is igyekeznek megfelelni.[16] A szakirodalom újabb termését tekintve megállapítható,

---

[11] pl. Gyulai D. Kálmán: *Losonczy Bánffy Dezső báró élete.* Marosvásárhely, 1913., Uő: *Andrássy Gyula és ellenfelei.* Budapest, 1924., Uő: *Gróf Apponyi Albert.* Budapest-Leipzig-Wien, 1926., Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy, két Tisza.* Budapest, 1937., Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Széll Kálmán életrajza.* Budapest, 1943., Pölöskei Ferenc: *Tisza István.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

[12] pl. Pethő Sándor: *Vázsonyi Vilmos.* Budapest, 1928., Aranyossi Magda: *Frankel Leó.* Budapest, 1952., Tibor János: *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom.* Békéscsaba, 1958., Domonkos József: *Áchim L. András.* Budapest, 1971., Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

[13] Thaly Kálmán: *Bottyán János.* Pest, 1865., Uő: *Ocskay László.* Budapest, 1905.

[14] Révai József: *Kossuth Lajos.* Budapest, 1944. Uő: 48 útján. Budapest, Szikra, 1948., Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848-1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Budapest, Szikra, 1954., Uő: *Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején.* In. 1848-1849. Szerk. Uő. Budapest, 1968.

[15] A teljesség igénye nélkül: Eszenyi Miklós: *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei.* Miskolc, 2000. Az életrajzi megközelítés lehetőségei. 119-133. o., Giovanni Levi: *Az életrajz hasznáról.* In. Koral 2000/1., Patrice Gueniffey: *A biográfia a megújuló politikatörténetben.* In. AETAS 2000/3., Kövér György: *Biográfia és történetírás.* In. AETAS 2000/3., Úő: *A biográfia nehézségei.* In. AETAS 2002/2-3., Hedwig Röckelein: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi bibliográfiához"*. In. AETAS 2002/2-3., ifj. Bertényi Iván: *Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára (Könyvismertető).* In. Koral 2005/3-4. 284-299. o.

[16] A teljesség igénye nélkül: Szabad György: *Kossuth politikai pályája.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977., Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984., Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991., Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai Életrajz.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1996., Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* 1-2. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996-1999., Kövér György: *Losonczy Géza 1917-1957.* Budapest, 1956-

hogy a történeti életrajz műfaja továbbra is változóban van, de nem várható, hogy a változás a portréírói irányzatokon belül, a módszertani sokszínűség eltűnésére is kiterjedne.

Minden biográfusban megfogalmazódhat a kérdés: *Megírható egy ember élettörténete?,* vagy másképpen: *Meg kell-e írni egy ember teljes élettörténetét?* Ezek a legtöbb esetben helytálló kérdések. A történész feladata, a múlt rekonstruálása, jelen esetben egy életút rekonstruálása. Az adott forrásanyag, a korszak hangulata, a személyről korábban alkotott képek akarva-akaratlanul befolyásolják a biográfus gondolatvilágát. A magát a legobjektívabbnak tekintő történész is valamiféle prekoncepcióval lát munkához, ami pedig kialakul, és papírra kerül, az a történész személyes tudása, konstrukciója „hőséről". Természetesen arra kell törekedni, hogy a konstrukció és a valódi történet a lehető legközelebb álljon egymáshoz.

Egy történeti szereplő politikai pályájának, hadvezéri tetteinek, stb. feldolgozása szerteágazó feladat, a biográfia megírása pedig, más történeti műfajokhoz hasonlóan elsősorban a források függvénye. Egy tudatosan és gondosan megválasztott történeti szereplőnél a források a legtöbb esetben lehetővé teszik, hogy a szorosan vett politikai életrajz megrajzolható legyen. Már csak azért is így van ez, hiszen a történész rendszerint olyan „hősöket" választ, akiknek a kutatásához megfelelő forrásanyaggal rendelkezik. Azonban az, hogy milyen terjedelmű lesz a konkrét biográfiában az általános politikatörténet, a társadalomtörténet, a családtörténet, a magánember története, a személy gondolkodásának, eszméinek, tevékenységének a vizsgálata, a tudós, a gazdálkodó vagy a szakember története, általában a forrásanyag mennyiségének és milyenségének a függvénye. És még valamié: a biográfus szándékáé, elhatározásáé, hogy ki kell-e egyáltalán ezekre térni, ill. az egyes tárgykörökben milyen mélységig lehet/szükséges elmenni a történeti biográfiában.

A történész, aki valamely korszak politikusáról ír életrajzot, a hagyományos módszertani felfogás szerint politikatörténetet dolgoz fel, hiszen konkrét hősén keresztül kívánja láttatni a korszak nagy politikai és társadalmi kérdéseit, összefüggéseit. A biográfia, mint történeti műfaj feladata talán éppen a sokszor oly száraz politikatörténet emberközelivé hozása, az általános egyszemélyűsítése, kitapinthatóvá tétele. A politikai életrajz így természetesen egyszerűsítve nevezhető politikatörténet, eszmetörténet és társadalomtörténet egyvelegének is. Ebből a nézőpontból nem kell csodálkoznunk tehát, ha az adott korszak politikatörténete erősen rányomja a bélyegét a személy történetére. Az életrajz az egyéni közvetítésére, megra-

os Intézet, 1998., Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, 2001., Vermes Gábor: *Tisza István és kora.* Budapest, Osiris, 2001., Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Budapest, Napvilág Kiadó 2003., Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Budapest, MTA TTI, 2003., Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, Osiris, 2005., Oplatka András: *Széchényi István.* Budapest, Osiris, 2005., Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre.* Debrecen, Multiplex Média, 2005., L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly 1886-1958.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006., Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822-1884.* Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

gadására törekszik, az egyén körül azonban halad a történelem, vagy (és főleg ez a politikai életrajz sajátja) cselekvően részt vesz annak alakításában. Még inkább így van ez, ha „hősünk" a politikai paletta fővonalának a szereplője, „politikatörténeti kulcsfigura", a kormány, ill. a kormányképes ellenzék jellegzetes alakja. Ebben az esetben elengedhetetlen a politikum és az ember szoros kapcsolata. Mindazonáltal a hagyományos szemléletű biográfiák legtöbbjében, a politikai élet nagy kérdései egyben a politikus személyének és életének a fő kérdéseivé, vagyis a korszak fő politikai eseményei, a politikusnak, mint embernek is személyes sorsát alakító kérdésekké válnak. Ez bár sok esetben hatékony írói fogásnak tűnhet, nem adja vissza az élettörténet egyéni csomópontjait, ütemezését.

A modern politikai biográfus elsődleges célja nem lehet más, mint a politikum megragadása, feldolgozása, személyes közelségbe hozása.[17] A politikai portré megalkotása azonban, amelynek ezek után is egyik fontos összetevője lehet a politikatörténet, nem kizárólag a hagyományos történészi hozzáállás kelléktárából válogathat. A szélesebben értelmezett személyes történeten túl a történészre egyre inkább összetett feladat hárul, amivel párhuzamosan forrásanyaga is újraértelmezhető, és sok helyen kiegészíthető.

A hagyományos életrajzírás korlátain túllépő kutatók által leginkább preferált cél a politikai vagy társadalmi modellalkotás és a modellnek való megfelelés, megfeleltetés. Ennek legjellegzetesebb típusa, amikor egy politikai felfogás vagy társadalmi struktúra tipikus alakját vizsgálva az adott biográfiai elemzésen keresztül széles történeti jelenségekre kaphatunk magyarázatot. Itt a lehetőségek tágulnak, a forrásanyag lényegesen megnövekszik, hiszen nem csak a személy történetének a megírása, hanem a konkrét társadalmi helyzet érzékeltetése is a feladatok közé tartozik. A legtöbb kellő mennyiségű forrásanyaggal rendelkező történeti személy, mint korának hőse, vagy antihőse, valóban jellegzetes alak is a korszak társadalmában. Nem meglepő tehát, ha a biográfiát készítő történész éppen ezt a jellegzetességet kívánja hangsúlyozni, érthetővé tenni.

Az utóbbi évtizedek történész biográfusainak munkáiban a tipizálható modellek mellett az életrajz kiszélesítése rajzolja meg a legélesebb kérdőjeleket. A ma születő életrajzok többsége nem csupán életrajz, s a szorosan vett politikusi életpálya, politikai-eszmei arculat megrajzolása csak az egyik változatlanul fontos aspektusa a biográfiák többségének. A biográfiák egyre inkább rendszeres kellékévé kezdenek válni a mikrotörténeti fejezetek, amelyek az egyén hétköznapjait mutatják be, közéleti tevékenységébe, gazdálkodásába, családi életébe, kávéházi, szórakozási szokásaiba, olvasmányaiba vezetik be az olvasót.[18] A biográfiák ezen részei is épp oly kellékei lehetnek egy élettörténetnek, mint a szorosan vett politikai szemszö-

[17] Schlett István: *A magyar történelem a XX. századi politikai gondolkodásban.* In. G. Fodor Gábor-Schlett István: Lú-e vagy szobor. Budapest, Századvég, 2006. 314. o.
[18] pl. Miskolczy Ambrus: *„A Führer olvas." Tallózás Hitler könyvtárában.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

gű portré. A mikrotörténetet alkalmazó biográfiák a személy szélesebb körű megismerését teszik lehetővé, s ezzel sajátos módon hozzájárulnak a korszak, a társadalom, a környezet megismeréséhez is. Mindezt azonban egyéni módon teszik, ugyanis nem adnak átfogó értelmezést a társadalomról, a kultúráról, a szokásokról, hanem azok konkrét, egyedi megnyilvánulásairól írnak. Ezzel párhuzamosan egy politikus, egy személy, egy család, hétköznapjainak mélyelemzésén keresztül alkalom adódik a korszak egy szeletéről pontos tudomást szerezni.

Természetesen a politikai biográfiák fő feladata ezek után is a politikai pálya elemzése, de a mikrotörténeti jelleg beépülése éppen az életrajz, mint történeti műfaj értékének a felerősödését hozhatja. Az életrajz már nem csak lehetőség arra, hogy „egyszemélyben" írjuk le a korszak politikatörténetét. A modern történettudomány túllépett az *„…élete és kora"* típusú, hagyományos felfogású életrajzokon. Feladatai közt egyszerre tarthatja számon a konkrét élettörténet egyéni irányú kiszélesítését és elmélyítését. Az így felépített életrajz természetesen legtöbb esetben túlmutat önmagán és már nem csak a meghatározott személy élettörténete, hanem egy korszak újszerű értelmezés szemléletének kiindulópontja is lehet.

Mindazonáltal tehát nemcsak, hogy él a szorosan vett politikai életrajz, hanem továbbra is fő kelléke a modern történeti biográfiának. A ma születő életrajzok többségének főhősei továbbra is nagy politikusok, pártvezérek, miniszterelnökök, szónokok, hadvezérek, stb., s az ő politikatörténeti tetteik elemzése, boncolgatása, továbbra is a történész fő feladatai közé tartozik. Azonban a feladat kitágult: a rendkívüli mellett a hétköznapi ember megragadása is legalább olyan fontos feladat. Mindez épp a társadalomtörténeti, kultúrtörténeti, művelődéstörténeti, oktatástörténeti, mentalitástörténeti, etnográfiai, stb. aspektusokból kifejezetten indokolt. Hiszen ezek a történeti személyek azok, akik általában megfelelő mennyiségű és típusú forrásanyagot hagytak hátra, akik a szakmán túl a mindennapi ember számára is ismertek, akiken keresztül a történelem (ki)közvetíthető a társadalom számára és nem kell, hogy megmaradjon a szűk szakmai keretek között. Az ő példáján keresztül az al- vagy társdiszciplínák is forrásanyaghoz juthatnak.

A fentebb megfogalmazott kérdések és válaszok Justh Gyula pályájának kutatása során fogalmazódtak meg bennem. A források, a szakirodalom és a publicisztika nagy részének feldolgozása világított rá, hogy hányféle Justh kép él párhuzamosan. A képek részleteikben többnyire valósak, de egyik sem nyújt teljes összegzést erről az igazán sokszínű politikusról. Az egy évszázad során kialakult Justh képek csak mozaikok, melyeknek egymás mellé rakására nem született kísérlet, talán azért sem, mert az életpálya sokkal bonyolultabb, sokkal tarkább annál, mintsem rekonstruálható lenne a már ismert Justh portrék sorrendbe illesztésével.

Miért éppen Justh Gyula? Justh hosszú − négy évtizedet átölelő − politikai életútja; sajátos se nem polgár, se nem nemes társadalmi helyzete, többrétű demokratikus elemeket is

tartalmazó nemzeti liberális eszmei beállítottsága kiemeli őt a korszak általánosan tipizálható függetlenségi politikusainak köréből. Jelen biográfia a különleges helyzetű és szemléletű politikus képét szándékszik megrajzolni, aki az adott politikai viszonyban több esetben párttársai nagy részétől eltérően látta a feladatokat és más típusú kérdéseket fogalmazott meg. A függetlenségi párton belül, a liberális eszmei felfogás keretei között, a társadalmi struktúrában Justh mindenhol valaminek a peremén áll. Néhány kivételtől eltekintve többnyire nem tartozik a politikai centrum legfőbb képviselőihez, még az ellenzék esetében sem. Ezzel együtt korának mégsem egyszemélyi politikai „különutas", különc figurája, hanem a polgárosodó, politikailag, eszmeileg változó, szélesedő Magyarországon egy viszonylag széles csoport megtestesítője lehet. Justh függetlenségi párton belüli sajátos, alkalmanként perifériku s helyzete ellenére a fővonallal mindvégig fennálló kapcsolódási pontjai, valamint a párt liberális szárnyában betöltött meghatározó szerepe miatt, pályájának elemzése alkalmas a függetlenségi ellenzék általános történetének vizsgálatára is.

Munkám − új források és összefüggések bevonásával − némileg szembe helyezkedik a kialakult Justh képekre jellemző ábrázolással, amely a politikust általában vagy a hagyományos függetlenségi ellenzék szerepkörébe helyezte, s leginkább közjogilag értelmezte pályáját, vagy pedig a szociáldemokrácia szövetségeseként mutatta be.

Az, hogy a politikus Justh portréja teljes egészében nincs megrajzolva, s így még a hagyományos történeti biográfia kelléktára sem merült ki, ismételten igazolja a munka fontosságát. Az első kézenfekvő feladat, tehát a politikusi pálya teljes rekonstruálása. A források sokrétűségéből adódóan azonban alkalom nyílik Justh társadalmi helyzetének, közéleti szerepének, családi-emberi kapcsolatainak bizonyos fokú feltárására is. A fennmaradt források jellegéből és valószínűleg Justh alkatából következően ennek ellenére nincs mód olvasmányainak, politikaelméleti tevékenységének, politikai háttérmunkájának (vitákra, felszólalásokra történő felkészülés, stb.) vagy a közvetlen képviselői munkáját segítő politikai apparátus összetételének és feladatainak tárgyalására.

Forrás, historiográfia és szakirodalom

Az előző századforduló politikatörténetét, eszmetörténetét tárgyaló történeti feldolgozások Justh Gyula politikai tevékenységének érintésétől, politikai pályájának részleges bemutatásától nem tekinthettek el, a teljes pályakép megrajzolására, és többoldalú (politika-, társadalom-, család-, eszmetörténeti, stb.) elemzésére azonban nem került sor. Természetesen nem csak Justh politikai pályája az egyetlen feltáratlan történeti kérdés a XIX-XX. század fordulóján, a

korszak más meghatározó kormánypárti és ellenzéki politikusai sem rendelkeznek történészek által megrajzolt biográfiával. Justh négy évtizedet felölelő politikai tevékenysége, történelmi kulcskérdésekben betöltött szerepe, politikailag és eszmeileg összetett egyénisége ennek ellenére indokolttá teszi annak feldolgozását. Az pedig, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt − a korszak legtöbb más pártjához hasonlóan − fontossága ellenére sem rendelkezik történetét bemutató elemzéssel, monográfiával, szintén indokolttá teszi Justh pályájának kutatását és pályaképének megrajzolását.

1. A disszertáció forrásanyaga elsősorban Justh Gyula őseihez, személyéhez, családjához, szoros politikai követőihez vagy ellenfeleihez kötődik, ill. egyes országos vagy helyi politikai testületek, intézmények jegyzőkönyveiből, naplóiból tevődik össze. A források nagy része a MOL anyagában található. A család 1526 előtti történetének vizsgálatához a Mohács Előtti Gyűjtemény Diplomatikai Levéltár (Q szekció), a Diplomatikai Fényképgyűjtemény (U szekció),[19] valamint a Justh család 1274-1525 közötti levéltárából szerkesztett forrásgyűjtemény anyagait,[20] a XVI-XIX. század közötti történethez pedig a Magyar Kancellária, ill. a Király Személye Körüli Minisztérium Királyi Könyveit (Libri Regii) használtam fel.[21] A XIX-XX. századi forrásanyag tekintetében messzemenően a legfontosabbak a *Justh Gyula hagyatéka*[22] és a *Justh család levéltára*[23] címet viselő mikrofilmtekercsek, ezeken túl, pedig az *Országgyűlési Levéltár képviselői,* ill. *elnöki iratainak*, valamint a *Minisztertanácsi jegyzőkönyveknek* és a *Belügyminisztériumi iratoknak* egyes részei.[24] A Justh felszólalásait, beadványait tartalmazó *Képviselőházi Naplók* és *Irományok* ugyancsak szükségesek a forrásanyag feldolgozásához. A népgyűlési beszédeit összegyűjtő forrásközlések közül a legnagyobb jelentőségű a *Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911-1913*[25] című kiadvány. A kutatás szempontjából jelentős anyagot képeznek a *Makó város képviselő testületének jegyzőkönyvei 1872-1944* című iratok is, amelyek a Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltárában és az Országos Levéltárban egyaránt fellelhetőek.[26] A kor-

[19] *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.* Szerk. Rácz György. Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 2001.
[20] *A Justh család levéltára 1274-1525.* Szerk. Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
[21] *Libri Regii. Királyi könyvek 1527-1918.* Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2006.
[22] *Justh Gyula hagyatéka.* MOL X5095 14540-14544. Az eredeti hagyaték Bukarestben a Román Állami Levéltár archívumában található, a mikrofilm változat pedig az 1960-as évek elején készült. A tekercsek nagy része Justh Gyula (valamint Justh István és Justh János) levelezését, politikai jegyzeteit, újságkivágásait tartalmazza, többi része pedig a családdal kapcsolatos iratok gyűjteménye. Az ötödik tekercs (14544) végén a román levéltárosok által készített pontos (tartalom)jegyzék és Justh Gyuláról szóló részletes történeti bemutatás található.
[23] *Justh család levéltára.* MOL P324, X6849, X198.
[24] Országgyűlési Levéltár elnöki MOL K1 és képviselői K2 iratai, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek K27, Belügyminisztériumi iratok K148-150.
[25] *Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911-1913.* Összeáll. Szalay László, Bev. Batthyány Tivadar. Budapest, 1913.
[26] Makó város képviselőtestületének jegyzőkönyvei 1872-1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek. CSML MF, ill. MOL X9019 30994-31005.

társ politikusok közül *Kossuth Ferenc*[27] és *Károlyi Mihály*[28] levelezésének áttekintése fontos adalékokat tartalmaz a témával kapcsolatban. Justh Gyula levelezésének fontos kiegészítői az *OSZK Kézirattár Levelestár* és *Analekta* gyűjteményének egyes elemei is, ahol pl. Ady Endre, Apáthy István, Beck Lajos, Jászai Mari, Simonyi Ernő és mások Justh Gyulával váltott leveleit őrzik.

Justh pályáján túlmutató, de eszmeiségének, politikai felfogásának nyomon követésekor kikerülhetetlen iratanyagok a különböző elnevezésű függetlenségi pártok programjai, és a pártvezetők nyilatkozatai. Ezek a dokumentumok és nyilatkozatok általában a korszak főbb napilapjaiban láttak napvilágot, amelyek közül a függetlenségi ellenzékhez kapcsolódó országos lapok, pl. a *Budapest,* az *Egyetértés*, az *Ellenzék*, a *Magyar Újság*, és a *Magyarország*, ill. a regionális folyóiratokat tekintve − jelen esetben − az *Arad és Vidéke,* valamint a *Makói Hírlap* a legfontosabbak. A programok, választási beszédek tekintetében forráskiadványok is rendelkezésünkre állnak.[29]

2. A Justh személyét, pályáját érintő másodlagos forrásokat a kortársak, politikustársak visszaemlékezései, beszédei, írásai, valamint a publicisztikai írások jelentik. Ezek közül a legfontosabb Justh Zsigmondnak − Justh Gyula testvéröccsének − naplója és levelezése, amely rengeteg adalékkal, háttéranyaggal szolgál a család és a hétköznapok vonatkozásában. A napló és a levelezés egy része több formában megjelent szerkesztve is.[30] Justh Jánosnak − Justh Gyula fiának − apjára történő visszaemlékezés interjúja a hétköznapi emberre és a politikusra is érvényes megállapításokat tartalmaz, és szokatlan szemszögből mutatja be az életpálya egyes szakaszait.[31]

A korszak politikusainak visszaemlékezései, memoárjai, valamint a kortárs publicisztikák, sok adalékkal járultak a kutatáshoz, azonban direkt felhasználásukkal óvatosabban kell bánni. A politikai társak és ellenfelek írásai szubjektív feljegyzések, általában éppen a magyarázat, és a nyilvánosságra hozatal szándékával készültek. A történések, politikai viták egyol-

[27] Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok MOL R122, X1559 7177.
[28] *Károlyi Mihály levelezése.* I. kötet. 1905-1920. Szerk. Litván György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
[29] A teljesség igénye nélkül: *Apponyi Albert beszédei.* I-II. kötet. Budapest, 1896., *Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde.* Szerk. Hentaller Lajos és Szatmári Mór. Budapest, 1906., *Gróf Tisza István összes munkái.* I-VI. kötet. Budapest, 1923-1937., *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* I-IV. kötet. Szerk. Barabási Kun József. Budapest, 1930-1937., *Magyar politikai pártprogrammok 1867-1914.* Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1934., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918.* I-VII. kötet. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952-1999., *Magyar polgári pártok programjai (1867-1918).* Szerk. Mérei Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971., *Magyar liberalizmus.* Szerk. Tőkéczki László. Budapest, Századvég, 1993., *Magyarországi pártprogramok 1867-1919.* Szerk. Mérei Gyula-Pölöskei Ferenc. Budapest, Eötvös Kiadó, 2003., *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, Osiris, 2003., Tisza István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Tőkéczki László. Budapest, Osiris, 2003.
[30] *Justh Zsigmond naplója.* Szerk. Halász Gábor. Budapest, Athenaeum, 1941., *Justh Zsigmond naplója és levelei.* Szerk. Kozocsa Sándor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. Ezek mellett az OSZK Kézirattár Levelestár és Analekta gyűjteményében található több Justh Zsigmondnak szóló és néhány általa írott levél.
[31] *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogy fiaink látják. I-II. kötet.* Szerk. Kornitzer Béla, Budapest, 1940.

dalú tárgyalásai ezek, de több visszaemlékezés egyidejű feldolgozása, elemzése a közöttük meglévő összefüggések kibontása hozzájárul a kontextusok objektív feltárásához.[32]

A függetlenségi ellenzék politikusainak visszaemlékezései vagy a 48-as szellemiséghez közelálló szerzők munkái Justhot általában a párt egyik szárnyának vezetőjeként, fő irányadójaként mutatják be. Ezek közé tartoznak a közvetlen politikustársak, követők, tanítványok, pl. Batthyány Tivadar, Beck Lajos, Simonyi Henri vagy Károlyi Mihály visszaemlékezései.[33] Ők hosszabb-rövidebb időn keresztül Justh politikájának követői voltak, írásaik ennek figyelemben tartásával használhatóak fel. A függetlenségi politizálás alternatíváinak és összetettségének vizsgálatához elkerülhetetlenek Barabás Béla, Eötvös Károly, Mocsáry Lajos, Apponyi Albert és a párt jobbszárnyával többször együttműködő ifj. Andrássy Gyula írásai is.[34] A választójogi kérdésben elfoglalt hasonló álláspont elemzése szempontjából fontosak Vázsonyi Vilmos és Garami Ernő visszaemlékezései, memoárjai.[35] Külön kell említeni Kristóffy József és Návay Lajos visszaemlékezéseit, ahol részletes és adatgazdag Justhtal kapcsolatos utalásokat, ill. elemzéseket találunk, de a közöttük fennállt politikai nézetkülönbségek miatt ezek csak fenntartásokkal kezelhetőek.[36]

A századforduló folyóiratai nem kizárólag − az elsődleges források között már említett − programközlések és nyilatkozatok miatt szerepelnek a forrásanyagok között, hanem azért is, mert a politikai publicisztika önmagában is komoly forrásértékkel rendelkezik. Az értekezés publicisztikai forrásai mindenekelőtt a függetlenségi ellenzékhez köthető lapok: a *Budapest*, az *Egyetértés*, az *Ellenzék*, a *Magyar Újság*; valamint a Justh csoportjához legközelebb álló, Holló Lajos, majd Beck Lajos és Lovászy Márton által szerkesztett *Magyarország*. A regionális politika elemzése szempontjából komoly hangsúlyt kellett fektetni a helyi lapok így az 1890-es években Méray-Horváth Károly, majd az 1910 körül Justh Gyula fia, Justh János közreműködésével szerkesztett *Arad és Vidéke,* ill. a *Makói Újság* áttekintésére. A hivatalosan pártonkívüli lapok közül a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló,* a *Budapesti Napló*, *Az Est* és *A*

[32] A visszaemlékezések és memoárok értékeléséhez haszonnal forgatható Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat irodalmában.* Budapest, L'Harmattan, 2004.

[33] *Batthyány Tivadar: Beszámolóm.* I-II. kötet. Budapest, é.n., Beck Lajos: *Az új Magyarország.* Budapest, 1944., Uő: *48 és 67.* Budapest, 1910. Uő:*„Két világ közt". Emlékirat 1890-1912.* OSZK Kézirattár 3042., Károlyi Mihály: *Az egész világ* ellen. Budapest, 1965., Simonyi Henri: *Visszaemlékezések.* In. Századok 1966/1. 98-118. o.

[34] Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború.* Budapest, Göncöl-Primusz, 1990., Apponyi Albert: *Élmények és emlékek.* Budapest, 1933. Uő. *Emlékirataim.* I-II. kötet. Budapest, 1926-1934., Barabás Béla: *Emlékirataim.* Arad, 1929., Eötvös Károly: *Emlékezések.* Budapest, 1909., Uő: *A függetlenségi 48-as balpárt 1908-as választójogi terve.* OSZK Kézirattár Analekta., Holló Lajos: *A függetlenségi 48-as párt működésére vonatkozó 1909-es iratok.* OSZK Kézirattár Analekta., Mocsáry Lajos: *A függetlenségi párt.* Budapest, 1890. *Mocsáry Lajos válogatott írásai.* Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1953., Kossuth Ferenc harminc… . 1906.

[35] *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai.* Budapest, 1927., Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok.* Szerk., Bev. Varga Lajos. Budapest, Primusz, 1989.

[36] Kristóffy József: *Magyarország kálváriája.* Budapest, 1927., ill. Návay Lajos: *Politikai jegyzetek 1910-1912.* Békéscsaba-Szeged, 1988.

Nap, a 67-es lapok közül a *Pesti Hírlap,* a *Nemzet*, az *Országos Hírlap*, *Az Újság,* a konzervatív ellenzék lapjai közül a *Magyar Állam*, a *Magyar Politika*, ill. az agrárpártok lapjai a *Földmívelő*, a *Magyar Lobogó*, a *Paraszt Újság,* a *Szabad Szó*, és a munkásság lapja a *Népszava* szolgáltattak forrásanyagot. A napilapok mellett meg kell említeni a korszak néhány folyóiratát is, amelyek közül legfontosabbak az eredetileg irodalmi, de több politikai utalással rendelkező *Nyugat*, ill. a polgári radikális szociológiai-politikai szaklapként működő *Huszadik Század*, valamint a szabadkőműves *Világ* voltak.

Justh és a polgári radikálisok politikai kapcsolatai miatt a *Huszadik Század* és más, a *Társadalomtudományi Társasághoz* köthető kiadványok kiemelten fontosak. A polgári radikálisok szociológiai, politológiai elemző publicisztikája − amely leginkább Méray-Horváth Károly, Jászi Oszkár, később pedig többek között Bölöni György újságírásával fémjelezhető − bár nem alkalmazza a történész forrásokon alapuló eszközeit, az általános publicisztikához képest mélyebb elemzései miatt kikerülhetetlen. Méray-Horváth Károly publicisztikáját a Justhtal fenntartott politikai kapcsolatai miatt emelem ki, de le is szögezem, hogy ezek semmi esetre sem sorolhatóak a szorosan Justh környezetébe tartozó elemzések körébe. Méray-Horváth, aki az 1909-es válság során közvetített az uralkodó és Justh Gyula között, a Khuen-Herderváry kabinet megalakulásával kikerült Justh támogatóinak köréből. Publicisztikája éppen ebből a szempontból különleges, hiszen a függetlenségi párt és Justh körét kritikusan szemléli.[37]

A kortárs publicisztikát tekintve önállóan kell vizsgálni Ady Endre Justhtal, ill. a függetlenségi ellenzékkel kapcsolatos írásait,[38] amelyek különböző napilapokban és folyóiratokban láttak napvilágot. Ezekkel kapcsolatban az 1910-es évet lehet vízválasztóként kezelni, amikor Ady az általános választójog kérdését felvállaló Justh mellé állt.

3. A dualizmuskor különböző aspektusait tárgyaló − több mint egy évszázad alatt létrejött − történeti irodalom teljes körű és részletes bemutatására nincs mód, ezért a korszak történetét vizsgáló szakmunkák közül jelen keretek közt csak a pártpolitikát, szűkebben a függetlenségi ellenzék századfordulón érzékelhető polarizációját, ill. néhány Justh Gyulának és körének politikai szerepét bemutató munkákra kívánom felhívni a figyelmet.

A dualizmuskor történeti értékelése már a XIX-XX. század fordulóján elkezdődött. A korszak addigi történetét illetően átfogó elemzést ad a millennium reprezentáns szintézise, a Szilágyi Sándor által szerkesztett *A magyar nemzet története*, amelyben Beksics Gusztáv *Az*

[37] A koalíciós időszak kezdetéről és a nemzeti ellenállásról: Méray-Horváth Károly: *Az ország vezére (Kossuth Ferenc).* Huszadik Század Könyvtára. Budapest, 1906., Uő: *48 pusztulása és az új függetlenségi párt.* Huszadik Század Könyvtára. Budapest, 1906., Uő: *Választójog helyett abszolutizmus.* In. Huszadik Század 1911/2. 540-545. o., Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. In. Huszadik Század 1907/1. 1-10. o. A koalíció válságáról pedig Jászi Oszkár*: Régi és új „hazaárulás”.* In. Huszadik Század 1909/2. 293-301. o., Uő: *Mocsáry Lajos és a Függetlenségi Párt.* In. Világ 1916. január 15.

[38] *Ady Endre összes művei.* Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.

utolsó harmincz év[39] címen tárgyalja az 1867-1896 közötti eseményeket. Az erősen kiegyezéspárti feldolgozás a politikatörténetre szorítkozik, de párttörténeti összefüggésekre ritkán tér ki, azokat csak a felmerülő belpolitikai csatározások összefüggésében vizsgálja. Justh Gyula szerepét az egyházpolitikai vitában említi, mélyebb elemzésre azonban nem kerül sor. Deák Albert *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*[40] című munkája a 48-as politizálással határozottan szembehelyezkedő alapállása ellenére a téma szempontjából a legfontosabb elemzések közé sorolható. Meglehetős részletességgel tárgyalja a korszak párttörténetét, külön fejezetben elemzi a függetlenségi pártokat, s kitér a pártszervezésre, ill. az eszmei kérdések tárgyalására is. A munka Justh pályáját először az 1890-es évek közepén, majd a koalíció felbomlásakor érinti. A Szász József szerkesztésében megjelent *Politikai Magyarország*[41] című többszerzős, négykötetes feldolgozás haszonnal forgatható a Szabadelvű Párt tekintetében (emellett pedig A-tól F-ig szócikkekben tartalmazza a korszak legjobb politikai lexikonját), azonban a sorozat ellenzéki pártokat tárgyaló befejező kötete nem látott napvilágot.

Jelen dolgozat szempontjából kikerülhetetlen a két világháború közötti korszakban íródott − publicisztikai eszközöket alkalmazó − történeti összefoglalások közül Pethő Sándor *Világostól Trianonig*, Gratz Gusztáv *A dualizmus kora 1867-1918*, Szatmári Mór *Húsz esztendő parlamenti viharai,* valamint Horánszky Lajos *Tisza István és kora* című munkáinak áttekintése.[42] Mind a négy kötetre érvényes, hogy a dualizmus fél évszázadának feldolgozására nem a szaktörténészi módszertan alkalmazásával tesznek kísérletet, hanem azt többnyire a visszaemlékezés és az elemző publicisztika eszközrendszerével hajtják végre. A korszak pártjainak történetére leginkább Pethő és Gratz tér ki (Gratz munkájában több fejezet kimondottan párttörténeti címeket kapott), a szerzők ennek ellenére a pártok története alatt általában programokat, ill. a pártvezérek tevékenységét tárgyalják, így a pártok szerkezeti, szociológiai vizsgálatára nem került sor. Szatmári − aki 1901-1910 között 48-as programmal maga is képviselő volt −, a politikai konfliktusok kronologikus elemzése mellett tematikus feldolgozást is ad, s a függetlenségi ellenzék szempontjából is kitér a korszak elemzésére, az antiszemitizmus, a nemzetiségi politika, a polgári házasság, vagy pl. Kossuth Ferenc, ill. mások politikai súlyát, elképzeléseit vizsgálva. Horánszky munkája a tények aprólékos feltárása miatt kikerülhetetlen, azonban az események kronológiai tárgyalása mellett tematikus kérdések (pl. az egyes pártok története, eszmeisége) áttekintésére nem tesz kísérletet. Justh szerepét illetően a

[39] Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora.* In. A magyar nemzet története X. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898.
[40] Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon.* I-II. kötet. Budapest, 1912. Magyar pártok című fejezet.
[41] *Politikai Magyarország.* I-IV. kötet. Szerk. Szász József. Budapest, 1912-1914.
[42] Pethő Sándor: *Világostól Trianonig.* Budapest, 1926., Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai.* Budapest, 1928., Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867-1918.* I-II. kötet. Budapest, 1934., Horánszky Lajos: *Tisza István és kora.* I-II. kötet. Budapest, Tellér, 1994.

kötetek hasonló megállapításokra jutnak. Pethő a kor nagy politikai vitáinak és kérdéseinek bemutatásakor kitér Justh állásfoglalásaira, ahol az egyházpolitikai vita, a koalíció kormányzása és a koalíció válságakor kibontakozni látszó *„Lukács-Justh-Holló-Batthyány kabinet”* egyaránt tárgyalásra kerülnek. Justh szerepének rövid értékelésekor azt hangsúlyozza, hogy a közjogi függetlenségi elvek mellett (bankkérdés, véderő kérdése, függetlenségi egység megteremtése, stb.) választójogi tekintetben a szociáldemokratákkal is szövetségre lépett, ugyanakkor politikailag a nemzet, az *„öncélú magyarság”* oldalán állt.[43] Gratz Gusztáv a korszak nagy kérdéseit és vitáit boncolgatva több alkalommal eljut Justh tevékenységének értékeléséhez, s azt a Pethő által elemzett csomópontokon túl, a képviselőházi elnökséggel, az általános választójoggal, a bankcsoport tevékenységével, majd a házszabály-szigorítással kapcsolatos utalásokkal is kiegészíti. Rövid elemzést ad Justh politikai felfogásáról, akit véleménye szerint *„a magyar függetlenségi eszmék representatíve man-jének lehet tekinteni”*.[44] Gratz, Kossuth Ferenccel szemben Justhot tekinti a függetlenségi politizálás jellegzetes alakjának, de jó politikusi tulajdonságai ellenére (őszinte, egyenes, nyílt, stb.) nem tartja a nagy formátumú kulcsfigurák között számon. Úgy véli, éppen mert kevésbé volt taktikus politikus, a koalíció válságakor bele lehetett vinni a kellőképpen nem kidolgozott − végső soron pedig a későbbi Nemzeti Munkapárt hatalomra jutását elősegítő − konstellációkba.[45] A Tisza-kultuszt támogató Horánszky roppant méretű aprólékos munkája a függetlenségi ellenzékre, mint a történelmi Magyarország sírásóira és „pártütőkre” tekint, akiket a szociáldemokratákkal, polgári radikálisokkal, sőt Andrássyval vagy Vázsonyi Vilmossal együtt − a tárgyilagosságtól messze állva − kizárólag kritikusan szemlél. Justh tevékenységének jelzésszerű említésére a koalíció nemzeti ellenállásának, majd a koalíció válságának (bankcsoport, audienciák, stb.), ill. az 1910-es évek elejének tárgyalásakor kerül sor (választójog, parlamenti obstrukció, stb.).

Az 1920-as, 1930-as évek legnagyobb szintetizáló történeti munkája a *Magyar Történet*, amelyben Szekfű Gyula[46] tárgyalja a dualizmus korszakát. A munka politikatörténeti fejezetei többnyire kronológiai felépítésűek, ahol azonban nagy hangsúlyt kapnak a személyek, kulcsfigurák bemutatásai is. Justh szerepére − akit Szekfű alapvetően a hanyatlás okaként

[43] Az ifj. Andrássy Gyula hívének számító Pethő Sándor Justh − néhány mondatos − politikai jellemzését Károlyi Mihállyal szembenállítva tartja fontosnak hangsúlyozni: *„Károlyi Mihály sokkal szorosabb frígyet tartott fönn a magyar radikálisokkal és szociáldemokratákkal, mint az öreg Justh, aki, ha vérmes ember is volt, mindig láncra bírta verni lelke szilaj indulatát s éles vonalat tudott huzni a maga álláspontja és szövetségesei közé, mert egészséges, robosztus magyar életösztöne annyira sohasem tompult el, hogy taktikai szövetség kedvéért feláldozza pályájának elolthatatlan gondolatát, a magyar öncélúságot. Ha nem is volt nagytehetségű politikus, de őszinteségében tultett sok tanult és művelt fő nagyképű okosságán.”* Pethő S. 1926. 175. o. Pethő Sándor történetírásáról lásd ifj. Berényi Iván: *Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában.* In. Kút 2005/1. 49-69. o.

[44] Gratz G. II. 1934. 196. o.

[45] Uo. 196-211. o.

[46] Szekfű Gyula: *A kiegyezési korszak.* In. Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. VII. kötet. Budapest, 1928.

számon tartott progresszió táborába sorol, s Jászi mellett Ady politikai meghatározójaként említ − több esetben találunk utalásokat. Szekfű *Három nemzedék*[47] című kötete is hasonló megállapításokat tartalmaz, de megközelítési módja nem kronológiai, hanem a koreszmék és a társadalmi gondolkodás elemzésével a szellemtörténet módszereit alkalmazza. Emellett Szekfű nézőpontjával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az (korántsem kritikátlanul) leginkább Tisza István „politikai erkölcseivel" hozható rokonságba.[48]

A két világháború közötti időszak dualizmust vizsgáló szaktörténészi feldolgozásai közül több kifejezetten a pártokat vizsgálja. Ezek közül kiemelem Mérei Gyula *Magyar politikai pártprogrammok (1867-1914)*, Rudai Rezső *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861-1935)*, valamint Lakatos Ernő *A magyar politikai vezetőréteg: 1848-1918* című önálló tanulmányait, ill. köteteit.[49] Mérei Gyula munkája a teljes pártpalettát bemutatja, s a 67-es és 48-as pártokon túl a konzervatívok, az agrárpártok és a szociáldemokraták tevékenységére is kitér. A kötetben szereplő párttörténetek azonban csak a programokra, ill. alkalmanként a pártvezérek politikai megnyilvánulásaira, tevékenységére épülnek. A programok elemzése és az így létrejött programalapú párttörténet ennek ellenére nem csak a közjogra szorítkozik, részletes bemutatásra kerül a pártok szociális, külpolitikai és választójogi célkitűzése is. A 48-as ellenzéket illetően bemutatja a párt frakcióit (az Ugron-, Eötvös-, Herman-, majd pedig a Kossuth- és Justh-frakciókat), tárgyalja a gyakori szakításokat és fúziókat. A kötet Justh személyét, politikusi szerepét illetően általában csak utalásokat tartalmaz, azonban részletesen bemutatja tevékenységét a párt 1893/95 közötti frakcióit, ill. rövid elnökségét illetően. Ugyanilyen alapossággal tárgyalja az 1909-es pártszakadás, majd az 1912-es egyesülés kérdéseit is. Rudai Dezső párttörténeti összefoglalása máig az egyik leginkább hasznosítható feldolgozás, amely magába foglalja a kormánypártok és a közjogi ellenzék tanulmányozását is. A kötet szociológiai módszereket is alkalmazva, a programok közjogi és ideológiai elemzésén túl pártszerkezeti és támogatottsági elemzést is tartalmaz. Párttörténetileg a korszak fontos értelmezését adja, miszerint 1861-1884 között alapvetően közjog alapú pártrendszer működött, és 1884-1918 között közjogi-világnézeti rendszer alakult ki. Ez részben ellentmond az általában a dualizmus egészére értelmezett közjogi politikai viszonyrendszernek. A pártszerkezet elemzését generációs és hivatáscsoportok szerint, a támogatottságot, pedig geopolitikai és urbanizációs összefüggésekben vizsgálja. Lakatos Ernő kötete alapvetően az egyes társadalmi rétegeket tekinti az elemzés tárgyának, politikai és döntéshozatali befolyásaik alapján. Fő szempontja a pártok

[47] Szekfű Gyula: *Három nemzedék: egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920.
[48] Lásd ifj. Bertényi I. 2005/1.
[49] Mérei Gy. 1935., Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861-1935).* Budapest, 1936., Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg : 1848-1918*. Budapest, 1942.

társadalmi státus szerinti támogatottsága, ill. a képviselők társadalmi helyzetének elemzése. A függetlenségi ellenzék vizsgálatakor alapvető megállapítása, miszerint az arisztokrácia lényegében hiányzik a pártból, a birtokos nemesség a domináns tényező, s a polgári középosztály fokozatosan erősödő befolyása figyelhető meg. Végül 1905-től (a Nemzeti Párttal történő fúzió után) azonban érzékelhető az arisztokraták létszámának és a befolyásának emelkedése is.

A Balla Antal szerkesztésében megjelent *A magyar országgyűlés története 1867-1927*[50] című sokszerzős kötet annak ellenére, hogy elsősorban a parlamenti eseménytörténet bemutatására törekszik, a korszak meghatározó kormánypárti és ellenzéki alakjainak tevékenységét is részletesen tárgyalja. A kötet T. Boros László által írott fejezete (Egyházpolitikai harcok) részletesen kitér Justh egyházpolitikai vitában elfoglalt álláspontjára, Lengyel Ernő a koalíció kormányzását tárgyaló írása (A koalíció története), pedig Justh politikai tevékenységének átfogó értékelését is megadja. A Kun Andor által készített fejezet (A Munkapárt uralma) Justh választójogi fellépését és az 1911/12-es parlamenti ellenállás részleteit is tárgyalja.

A második világháború utáni bő évtized történetírásában a dualizmus modernizációja, fejlődéstörténete többnyire elsikkadt, s az állam válságának bemutatása vált általánossá. Emellett a politikatörténetben nem a korszak meghatározó nagy pártjainak vizsgálata állt előtérben, hanem a rendszer baloldali ellenzékének (polgári radikális, szociáldemokrata, agrárszocialista, stb.) bemutatására koncentráltak. A függetlenségi ellenzékkel kialakított kapcsolatrendszer − és nem utolsó sorban a történeti elemző látásmód − miatt, ezek közül a legfontosabb Mérei Gyula *A polgári radikalizmus Magyarországon 1900-1919* című kötete.[51] Az 1950-es évek második felétől árnyaltabb kép megfogalmazására is sor kerülhetett, főként Hanák Péter[52] munkáiban. Bár Hanák a korszak válságának elemzésekor annak komplexitását a Monarchia, mint állam korszerűtlenségében látja, a proletárforradalom, az osztályharc, a nemzetiségi elnyomás szempontjait vizsgálja, az állam, a társadalom, a pártok (egyenlőre még csak a parasztpártok és a szociáldemokraták) elemzésére is sor került.

A szorosan vett történeti irodalom mellett meg kell említeni Horváth Zoltán *A magyar századforduló* című könyvét, amely annak ellenére, hogy az író nem tekinti fő célkitűzésének a függetlenségi ellenzék bemutatását és elemzését, a civil kultúra, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták, ill. a tudományosság (főleg az irodalom és a szociológia) valamint a sajtó történetének bemutatása során rengeteg adalékot közöl a Justh köréhez tartozó függetlenségiek politikai szövetségkötéseivel kapcsolatosan.

[50] *A magyar országgyűlés története 1867-1927.* Szerk. Balla Antal. Budapest, 1928.
[51] Mérei Gyula: *Polgári radikalizmus Magyarországon 1900-1919.* Budapest, 1947.
[52] Hanák Péter: A *dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. Uő: *A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén.* In. Történelmi Szemle 1959/1-2., stb.

Az 1960-as évek közepétől már több lehetőség adódott a dualizmus korának árnyaltabb elemzésére és feldolgozására. Az új történészgeneráció a korszak általános válsága helyett a konkrét problémák feltárására törekedett. A politikatörténetben új szempontokat jelentett a közjogi pártokhoz való visszatérés és a korszak kormányainak vizsgálata, ill. a kormány és az ellenzék konfrontációinak elemzése. Megjelent a politikum, és a pártok társadalomtörténeti vetületeinek, a civil társadalomnak, a nyilvánosságnak a vizsgálata is. Az időszak irodalmának reprezentáns kötetei a szintézisek. Az első szintézis a kétkötetes *Magyarország története,*[53] amelynek a Szabad György és Hanák Péter által írott VI. fejezete tárgyalja a dualizmus korát. A munka vázlatos képet ad a párttörténeti kérdésekről, a korszak pártrendszerét alapvetően meghatározó közjogi pártok nem kapnak eszmetörténeti vagy társadalomtörténeti elemzést, s csak a legfontosabb politikai kérdések mentén történik meg a korszak bemutatása. A 48-as vagy függetlenségi ellenzék pedig, általában a munkásmozgalommal is összefüggő demokratikus, választójogi, nemzetiségi, stb. kérdéskörök kapcsán kerül mélyebb megvilágításra. Justh történeti szerepe csak „villanásszerűen" szerepel a feldolgozásban és leginkább a koalíció válságának időszakában térnek ki rá a szerzők.[54] Az 1970-es években készült a *Magyarország története tíz kötetben*[55] címet viselő nagy szintetizáló sorozat, amelynek két dupla kötete is foglalkozik a dualizmus időszakával.[56] A kiegyezéskor párttörténetét, ezen belül a 48-as ellenzék történetét Kolossa Tibor, a rendszer konszolidációjának pártviszonyait Szász Zoltán írásai tárgyalják, amelyek kitérnek a pártok szervezésének, összetételének és támogatottságának bemutatására is. A kötet felépítéséből adódóan a függetlenségi ellenzék sokszínűségének (nacionalizmus, konzervativizmus, liberalizmus, részleges társadalmi program, stb.) bemutatása nagyon fontos a századforduló összetett ellenzéki viszonyainak előtörténete szempontjából. Fontos adalékokat nyújtanak S. Vince Edit a munkásmozgalmat, Katus László a társadalomszerkezetet és nemzetiségi kérdést, ill. Diószegi István a monarchia külpolitikáját tárgyaló fejezetei is. A századforduló politikatörténetét Hanák Péter, a koalíció időszakának történetét Dolmányos István kronologikus elemzése mutatja be. A fejezetek elsődleges célja a politikai események tárgyalása, de más kérdések mellett a közjogi pártok mélyebb elemzésére is sor kerül. Az első világháború előtti időszakot Pölöskei Ferenc, ill. a munkásmozgalom tekintetében Erényi Tibor munkája vizsgálja. Annak

[53] Szabad György-Hanák Péter: *A dualizmus kora.* In. Magyarország története II. kötet. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1963. 73-281. o.

[54] Szabad és Hanák munkájának nem volt vállalt feladata a párttörténet, még kevésbé a függetlenségi ellenzék történetének a bemutatása. Célja − amelynek eleget is tett − a teljes 1867-1918 közötti korszak történetének áttekintő és egységes szemléletű megírása volt.

[55] *Magyarország története tíz kötetben.* Sorozatszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976-1989.

[56] *Magyarország története 1848-1890.* 6/2. kötet. Főszerk. Kovács Endre, Szerk. Katus László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 777-1477. o. és *Magyarország története 1890-1918.* 7/1., 7/2. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

ellenére, hogy ez a fejezet is kronologikus felépítésű − a korszak színesedő párttörténeti és eszmei jellegzetességei miatt − a pártok a korábbiaknál erősebb hangsúlyt kapnak. A tematikus fejezetek közül a dualizmus politikai gondolkodásának történetét vizsgáló Szabó Miklós által írott rész tartalmaz fontos adalékokat a függetlenségi ellenzék tevékenységéhez. Különösen a negyvennyolcasság változatait, a liberalizmus és a konzervativizmus egyes típusait, a magyar nacionalizmus sajátosságait, a demokratikus gondolatok megjelenését és a polgári és jobboldali radikalizmust tárgyaló részek kikerülhetetlenek.

A fentebb említett fejezetekben természetesen többször előbukkan Justh Gyula neve is, pályaképének teljes íve azonban nem rajzolódik ki az elemzések során. Az egyházpolitika, a pártrendszer, a függetlenségi pártszervezet, ill. a koalíció felbomlása, vagy az azt követő két éves időszak események tárgyalásakor Justh tevékenysége több esetben említésre kerül. A belső ellenzékiség nyílt ellenzékiséggé alakulását, Justh szociáldemokrata, polgári radikális és gazdapárti kapcsolataival együtt mutatják be a szerzők (Dolmányos István, Pölöskei Ferenc és Erényi Tibor). A koalíció válságának bemutatása, Justh kormányra kerülési lehetősége, a bankkérdésben, a pártszakadásban és a választójogi reformban betöltött szerepe egyaránt helyet kapnak a feldolgozásban. A századelő eszmeiségének vizsgálatakor a demokratikus, ill. a liberális és nacionalista irányzatok elemzésénél történik hivatkozás Justh politikai gondolkodására. Pölöskei Ferenc Justh 1909/10-es politikai szerepét is értékeli, s pályájának fontosságát abban látja, hogy az általa képviselt negyvennyolcasság nem rekedt meg a közjogi program hangsúlyozásában, hanem szociálisan érzékeny, választójogi reformot követelő és a párton kívüli szociáldemokrata és polgári radikális ellenzékkel kötendő kapcsolatra nyitott volt.[57]

A szintézisek mellett természetesen az 1867-1918 közötti korszakot elemző tanulmányok, monográfiák sokasága látott napvilágot. Erényi Tibor a korai szociáldemokráciát és munkásmozgalmat tárgyaló tanulmányaiban több helyen is foglalkozik a Függetlenségi és 48-as Párt választójogi tevékenységével.[58] A szociáldemokrata vezetők, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond és mások tevékenységén túl írásaiban kitér néhány együttműködő, közöttük Justh

[57] Magyarország története 7/2. 804-805. o.

[58] Erényi az 1960-as évektől az 1990-es évek végéig hasonló témaköröket kutatva több tanulmányában is érintette az itt tárgyalt kérdéseket. Legfontosabb munkái ezt illetően: Erényi Tibor: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867-1904.* Budapest, Táncsics Kiadó, 1962., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus.* In. Párttörténeti Közlemények 1964/3., Uő: *Kunfi Zsigmond.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben.* In. Munkásmozgalom-történeti tanulmányok. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972., Uő: *Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia.* In. Párttörténeti Közlemények 1977/2., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a magyar politikai életben 1898-1918.* In. Uő: Szocializmus a századelőn. Budapest, Kossuth kiadó, 1979. Uő: *A szocialista munkásmozgalom és Áchim L. András.* In. Áchim L. András Emlékkönyv. 1871-1971. Békéscsaba, 1972., Uő: *Liberalizmus − szociáldemokrácia − populizmus. Viták és irányzatok a századelőn.* In. Világosság 1991/5., Uő: *Liberalizmus és szociáldemokrácia.* In. Múltunk, 1998/3-4.

Gyula politikai tevékenységére is. Témám szempontjából a legfontosabb Erényi *Fejezetek a szövetségi politika történetéből- Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt*[59] című tanulmánya, amely a függetlenségi balszárny politikai tevékenységét a munkásmozgalom szemszögéből vizsgálja, de e mellett rávilágít Justh teljes és általa meglehetősen ellentmondásosnak tartott politikai tevékenységére is. Elemzésének fő hangsúlyát az 1909-es pártszakadást követő időszakra helyezi, amelynek középpontjában az általános választójog követelése áll. Erényi a végső konklúziót abban látja, hogy Justh volt az első polgári politikus, aki megértette a munkásság problémáit és szövetségesük volt a választójog kérdésében. Noha céljukat − az általános választójog bevezetését − nem érték el, Justh előkészítette a terepet a szociáldemokrácia és a később Károlyi vezette függetlenségiek „forradalmi szövetségének". A szociáldemokrata ellenzék szereplését és szövetségi politikáját tárgyaló munkák közül Kalmár I. György[60] és Varga Lajos[61] írásait kell kiemelnünk, amelyek konkrétan tárgyalják az MSZDP, ill. a munkásmozgalom és a függetlenségiek kapcsolatát, és nagy hangsúlyt fektetnek az 1911-ben létrejött együttműködés elemzésére.

Dolmányos István tanulmányaiban, köteteiben vagy doktori értekezésében annak ellenre, hogy lényegében pártokat vizsgál, nem a pártok belső történetére összpontosít, hanem parlamenti konfrontációk tárgyalására építi munkáit,[62] azonban ezek mellett a politikai csoportosulások szerveződéséről, támogatottságáról, társadalmi beágyazottságáról is fontos adalékokat ismerhetünk meg. A századforduló válságának elemzésekor túlnyomóan nem a 67-es pártok tevékenységét tárja fel, hanem a 48-as függetlenségiek szerepének kidolgozására törekszik, s a függetlenségi ellenzék, ill. ehhez kapcsolódva Justh tevékenységét kettősen ítéli meg. Dolmányos a 48-as ellenzéki nacionalizmust, a társadalmi érzéketlenséget és a koalíció választójogi tehetetlenségét tartja a legnagyobb hátránynak, ehhez kapcsolódik még Justh esetében a felesleges közjogi vitának tekinthető bankönállóság követelése is. Ezek mellett komoly hangsúlyt helyez a függetlenségi balszárny elemzésekor a „polgári szövetségesek"

[59] Erényi Tibor: *Fejezetek a szövetségi politika történetéből- Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt.* In. Elméleti és módszertani közlemények 1973/11.
[60] Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900-1914).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
[61] Varga Lajos: *MSZDP és a polgári pártok politikai együttműködésének történetéhez. A szociáldemokraták és Károlyi Mihály (1910-1917 őszéig).* In. Múltunk 2001/4., Uő: *Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején (1906-1909).* In. Párttörténeti Közlemények, 1972/2., Uő: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906-1911.* Budapest. Akadémiai Kiadó, 1973., Uő: *A szociáldemokrata tömegpárt megalapozása. Az 1890-es évtized szocialista tömegmozgalmai. A szociáldemokrácia a századfordulón. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt az első világháború előtti évtizedben.* In. Erényi Tibor-Kende János-Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon. 1868-1919.* Budapest. Politikatörténeti Intézet, 1990., Üő: *Garami Ernő. Politikai életrajz.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1996., *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Főszerk. Varga Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.
[62] Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901-1904).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963., Uő: *Az 1907.évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány.* In. Századok, 1974. 2. 370. o., Uő: *A koalíció az 1905-06 évi kormányválság idején.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976., Uő: *A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906-1910).* Doktori disszertáció. Budapest, 1973.

bemutatására, s elismeri Justh szerepét ebben a kérdésben. Legfontosabb elemnek, és Justh politikai pályája csúcsának a szociáldemokratákkal közösen tartott népgyűléseket, ill. a választójog terén kialakított hasonló álláspont kidolgozását tekinti.

Hanák Péter *Magyarország a Monarchiában*[63] című − korábbi tanulmányait tartalmazó − kötete átfogó képet ad a dualizmus politikai és társadalmi viszonyairól, problémáiról és részletesen tárgyalja a reformprogramok lehetőségeit, célkitűzéseit. A kötet annak ellenére, hogy konkrétan nem elemzi a függetlenségi ellenzék tevékenységét, átfogó képet alkot a századforduló társadalmi és politikai tendenciáiról.

A függetlenségi párt tevékenységének elemzése szempontjából Pölöskei Ferenc tanulmányai és kötetei a legfontosabbak közé tartoznak.[64] Pölöskei munkáiban a függetlenségi pártszakadást és az ekkor kialakuló Justh-pártot több szempontból vizsgálat alá vonja (pártszervezés, programelemzés, stb.), széleskörűen mutatja be a frakciókat, nem csak a munkásmozgalommal, hanem a gazdaparasztsággal, a liberalizmussal és a demokráciával kapcsolatban is fontosnak tartja azok politikai állásfoglalásának elemzését. Justh szerepére a korszakot elemző tanulmányokban általában is kitér, de önálló cikkekben és dolgozatokban is összefoglalja azt. Pölöskei néhány Justh teljes pályáját feldolgozó tanulmánya − és Erényi Tibor már tárgyalt elemzése − az eddig megjelent Justh történeti irodalom magva. Ezek a rövid biografikus feldolgozások bemutatják Justh társadalmi hátterét, pályakezdetét, az egyházpolitikai vita időszakát, kitérnek az általános választójogért folytatott harc korszakára, majd a házszabály-módosítás elleni fellépésre és annak következményeire. Pölöskei fontosnak tartja a szociáldemokratákkal létesített kapcsolatot és a későbbi Károlyi-féle függetlenségi szárny politizálásának előkészítését, de a hangsúlyt Justh demokratikus tartalommal feltöltődött liberalizmusára helyezi.

A korszak általános párttörténetének áttekintése miatt a legfontosabbak közé tartozik Mérei Gyula *A magyar polgári pártok programjai (1867-1918)*[65] című, függelékként rövid párttörténeti vázlatokat tartalmazó programgyűjteménye. Ez az áttekintés a parlamenti pártok mindegyikét tárgyalja. A függetlenségi pártok történetével foglalkozó irodalom fontos eleme Tóth Ede *A függetlenségi párt megalapítása*[66] címet viselő tanulmánya is, amely az 1870-es

[63] Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1975.
[64] Pölöskei Ferenc: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása 1909.* In. Századok, 1961. 4-5., Uő: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909-1910.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963., Uő: *Az elfelejtett Justh Gyula.* In. Kortárs 1969/5., Uő: *Kormánypolitika és parlamenti ellenzék 1910-1914.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970., Uő: *Justh Gyula.* In. Ezer év. Főszerk. Pozsgay Imre. Budapest, 1985., Uő: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* Budapest, MTA TTI, 2001., Uő: *Justh Gyula.* In. Századformáló Magyarok. Budapest, Gesta Kiadó, 2002., Uő: *Makó város országgyűlési képviselője a kiegyezés korában. Justh Gyula.* In. Makó a dualizmus és a forradalmak korában. Makói Múzeum Füzetei 101. Makó, 2002.
[65] Mérei Gy. szerk. 1971.
[66] Tóth Ede: *A függetlenségi párt megalapítása.* In. Századok 1963/5.

évek első felében végbemenő pártalakulásokat az ellenzék tevékenység szempontjából kíséri figyelemmel.

A Justhtal és a Függetlenségi és 48-as Párttal foglalkozó szakirodalom tárgyalásakor mindenképpen szót kell ejteni Éles Tibor *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe* című bölcsészdoktori disszertációjáról.[67] A dolgozat vállalt célja a teljes pályakép megrajzolása volt, amit azonban (talán a kelleténél is erősebben) befolyásol a kortörténet, és így Éles munkája Justh pályájának egyes csomópontjait a kor politikatörténeti fordulópontjaival azonosítja. A dolgozat a Justh teljes politikai pályájával foglalkozó első történeti munka, amelynek egyes megállapításait a későbbi feldolgozások is felhasználják. Éles társadalom- és túlnyomóan kortörténetbe ágyazva mutatja be Justh politikai pályáját, amelyet az 1960-as, 1970-es évek általános történetszemléletéhez hasonlóan, elsősorban a „társutasság" szempontjából tart fontosnak. A dolgozat körültekintő képet ad a századforduló függetlenségi pártszerveződéseiről, nem csak a Kossuth Ferenc vezette pártot elemzi, hanem Herman, Ugron, majd Eötvös és Justh frakcióit is külön-külön tárgyalja. Hosszan kitér a koalíciós kormány tevékenységének vizsgálatára is, majd pedig megvilágítja a bukás és a pártszakadás körülményeit. Az 1910 körüli időszakban Justh pályáját természetesen az általános választójog, a népképviselet és ezzel összefüggésben a szociáldemokratákkal fenntartott szövetség szempontjából dolgozta fel.

A függetlenségi ellenzék külpolitikai orientációjának értelmezéséhez Diószegi István munkái közül elsősorban *A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900-1914* című tanulmánya, ill. a számos korábban már megjelent tanulmányt közlő *A magyar külpolitika útjai* címet viselő kötete fontos.[68] A függetlenségi ellenzék 67-es vonaltól eltérő külpolitikai orientációját Diószegi a rendszer keretein belüli kritikaként értékeli. Komoly háttéranyagként szolgálnak a tanulmányok Kossuth Ferenc és Justh Gyula eltérő külpolitikai nézeteinek elemzésekor is.

Az 1970-es évek végétől kezdődően a dualizmuskor történetét kutató irodalmon belül jelentős szerepet játszanak a választásokat, a társadalmi nyilvánosságot, a különféle pártszerveződéseket, a korszak politikai eszméit és parlamentarizmusát tárgyaló munkák. A közelmúltban a törvényhozást, a parlamentarizmust és a közjogi pártok kérdéskörét leginkább Cieger András,[69] Gerő András,[70] Pesti Sándor,[71] valamint Szabó Dániel[72] egyes kötetei, ta-

[67] Éles Tibor: *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe.* Doktori disszertáció. 1963.
[68] Diószegi István: *A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900-1914.* In. Századok, 1973/1. és Uő: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1984.
[69] Cieger András: *A kormányférfi.* In. Századvég 1998/4., Uő: *Kormány a mérlegen a múltszázadban. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében 1867-1875.* In. Századvég 1999/3., Uő: *Pártok (és parlamentarizmus) a dualizmuskori politikai gondolkodásban.* In. „Képzeljetek embert" Politikatörténeti tanulmányok

nulmányai tárgyalják. Írásaikban a korszak intézményeinek (pl. képviselőház, pártok) és a korszak politikai problémáinak, jelenségeinek (nemzetiségi kérdés, választójog, választások, stb.) tárgyalására koncentrálnak. Itt kell megemlíteni a korai függetlenségi ellenzék tevékenységét a párt vezetőinek (Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Helfy Ignác) kapcsolatrendszeréből, levelezéséből feldolgozó Szabó Csilla PhD disszertációját,[73] amely módszertani szempontból és tematikája alapján egyaránt a megkerülhetetlen munkák közé tartozik. Ugyancsak az alkalmazott módszertan szempontjából fontosak Barta Róbertnek az Egységes Párt létrejöttét és történetét, vagy a brit konzervatívokat tárgyaló írásai.[74]

Néhány évtizede új kutatási témaként jelent meg a választások és a választójogi harc történetének vizsgálata. A választások kutatása önmagában is összetett téma, egyszerre vannak párttörténeti, társadalomtörténeti, helytörténeti, ill. jogtörténeti, stb. vonatkozásai. Jelen téma szempontjából sok adalékot nyújtanak a függetlenségi ellenzék támogatottságának társadalmi és regionális vetületének, ill. a párt nemzetiségi programjának elemzéséhez. Ezeket a témákat leginkább Szalai Miklós[75] és Varga Lajos[76] kutatták.

Az általánosan értelmezhető történeti látásmód és kérdésfeltevés sokszínűsödésével együtt az 1970-es évek második felétől az eszmetörténet kutatása is megújult. A szociáldemokrácia és a polgári radikálisok ideológiai elemzései mellett megjelentek a liberalizmust, a

---

Schlett István 60. születésnapjára. Budapest, Korona Kiadó, 1999., Uő: *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában.* In. Századvég 2001/1.

[70] Gerő András: *Elsöprő kisebbség.* Budapest, Gondolat, 1988., Uő: A *Deák-párt és a politikai rendszer változása; A Désy-Lukács-ügy; Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországán.* In. Uő: Utódok kora. Budapest, Új Mandátum, 1996., Uő: *Kortesek a dualista Magyarországon; Mamelukok és zoltánok. Népképviselők a monarchia Magyarországán; A monarchia Magyarországának képviselőháza; Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországának legitimációs rendszerében.* In. Uő: A magyar polgárosodás. Budapest, Atlantis, 1999.

[71] Pesti Sándor: *Pártfegyelem a dualizmuskori Magyarországon.* In. Századvég 1999/3., Uő: *A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon.* In. Századvég. 18. szám. Uő: *Az újkori magyar parlament.* Budapest, Osiris, 2002.

[72] Boros Zsuzsa-Szabó Dániel: *A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban.* In. Történelmi Szemle 1975/2-3, Szabó Dániel: *A Néppárt megalakulása.* In. Történelmi Szemle 1977/2., Uő: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában.* In. Történelmi Szemle 1992. 3-4., Uő: *Egy választás Erdélyben (1869).* In. Századok 1992/3-4., Boros Zsuzsa-Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867-1944.* Budapest, Korona, 1999. Szabó Dániel: *Kisvárosi politikai értékrendek (Avagy egy történész a nagypolitikában).* In. Történelmi Tanulmányok. Studia Miskolciensis 1999., Uő: *Politikai társadalomtörténet − a politika társadalomtörténete.* In. Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Budapest, Osiris, 2003.

[73] Szabó Csilla: *A függetlenségi eszme képviselete a 48-as Pártban a korai dualizmus időszakában. Egy párttörténeti feldolgozás módszertani kísérlete.* PhD disszertáció. ELTE BTK 2002.

[74] Barta Róbert: *A brit Konzervatív Párt az 1920-as években.* In. Századok. 1993/5-6. 706-738. o., Uő: *Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években.* In. Történeti Tanulmányok III. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica XLVII.). Debrecen, 1994. 103-113. o. ill. Uő.: *Az Egységes Párt létrejötte.* In. Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János-Pallai László. Debrecen, Multiplex Média-Debrecen Univ. Press, 2004. 321-335. o.

[75] Szalai Miklós: *Választójogi reformkísérlet a századforduló Magyarországán. 1908.* In. Múltunk 2000/2., Uő: *Választások a száz és előtti Magyarországon.* In. Múltunk 1996/4.

[76] Varga Lajos: *Országgyűlési választások a dualizmus korában. In. Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998.* Szerk. Feitl István-Földes György. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999., Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon.* Budapest, Politikatörténeti Intézet, 2004.

konzervativizmust, a demokráciát és a nacionalizmust elemző cikkek, tanulmányok és kötetek is. Ez természetesen érzékelhető változásokat eredményezett a dualizmuskor kutatásában, ahol így már nem csak a parlamenten kívüli progresszió ideológiai kutatása volt folytatható, hanem a korszak fő politikai tendenciáit jelentő parlamenten belüli pártok, frakciók eszmetörténeti megközelítése is elfogadottá vált. Az eszmetörténet, noha e disszertációnak nem fő témája, a programalkotások és politikai megnyilvánulások rendezőelveként jelentős információkat nyújthat. A függetlenségi ellenzék egyes csoportjainak egymás melletti vegyes eszmeiségének értelmezése − ahol a fő vonalakat tekintve az eredeti (demokratikus elemeket is tartalmazó) liberalizmus a századforduló időszakától a konzervativizmus felé fordult − megkerülhetetlen feladat a párt vizsgálatakor, ill. Justh pályájának elemzésekor. Bayer József politikai gondolkodást elemző kötete az eszmék teljességét átfogja és értelmezi, de főleg azok kidolgozóit, megalapozóit és a nyugat-európai modelleket mutatja be.[77] Dénes Iván Zoltán,[78] Németh G. Béla,[79] és Faragó Béla[80] liberalizmus értelmezése ezzel szemben alapvetően a magyar viszonyokat vizsgálja. E kérdést tárgyalva meg kell említeni a Politikatörténeti Intézet eszmetörténeti, tematikus, önálló tanulmányokat tartalmazó kiadványainak sorozatát.[81] Az eszmék, az állam és a társadalom összefüggéseit – másokkal együtt – Kiss Csilla,[82] Egedy Gergely, [83] Miru György[84] és Cieger András[85] tanulmányai boncolják. Schlett István a teljes modern magyar politikai gondolkodást vizsgája, az eszmék klasszikus és hazai változatát egyaránt korszakonként elemzi, ami nagy segítség a dualizmuskori magyar pártok ideológiai jellemzőinek tárgyalásához.[86] Ezek mellett nélkülözhetetlenek Szabó Miklós tanulmányai és kötetei is,[87] amelyekben a − társadalmi, szociológiai kérdéseket sem megkerülve − hazai esz-

[77] Bayer József: *A politikai gondolkodás története.* Budapest, Osiris, 2001.
[78] Dénes Iván Zoltán: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1993.
[79] Német G. Béla: *A magyar liberalizmus eszmetörténete.* In. Századvég, 1991/1.
[80] Faragó Béla: *Magyar liberalizmus.* In. Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Budapest, 1989.
[81] *Tanulmányok a liberalizmus történetéről.* Múltunk 1998/3-4., *Szocializmus.* Múltunk 2001/2-3., *Tanulmányok a konzervativizmus történetéről.* Múltunk 2002/3-4.
[82] Kiss Csilla: *A szabadságeszmék sorsa a századközépen.* In. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. Műhely 1993.
[83] Egedy Gergely: *Konzervativizmus és tömegdemokrácia.* In. Magyar Szemle 1997 május, Uő: *Arisztokrácia vagy demokrácia.* In. Politikatudományi Szemle XIII. évf. 3. szám, Uő: *A brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX.-XX. század).* Budapest, Századvég Kiadó, 2005.
[84] Miru György: *Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája.* In. AETAS 2007/I., Uő: *Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére.* In. AETAS 1999/1-2., *Schvarcz Gyula.* Szerk. bev. Miru György. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000., ill. Uő: *Mit tehet a politika a társadalom felszabadításáért?* In. Műhely. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 1993.
[85] Cieger A. 1999.
[86] Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története.* I., II. kötet. Budapest, Korona Kiadó, 1996, 1999. Uő: *A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után.* In. Politikatudományi Szemle. 1994/4. Uő: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig.* Budapest, Gondolat, 1982.
[87] Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986.* Budapest, Atlantis, 1989. Uő: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918).* Budapest, Új Mandátum, 2003.

metörténet, különösen a liberalizmus és a konzervativizmus kerül elemzésre. Az eszmetörténeti irodalom legfrissebb munkái közül meg kell említeni Takáts József *Modern magyar politikai eszmetörténet*[88] című kötetét, amely átfogó képet ad az 1945 előtti hazai politikai gondolkodásról. Modern szemlélete és módszertana miatt fontos G. Fodor Gábor *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*[89] című munkája, vagy a Schlett István és G. Fodor Gábor tanulmányait tartalmazó *Lú-e vagy szobor*[90] című kötet. A nacionalizmus és nemzeteszme vizsgálatát tartalmazza Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok*[91] című monográfiája.

A korszak történetének személyközpontú bemutatását végzi el a módszertani fejezetben már részletesen elemzett biográfiák egy része is. Ezek közül itt most kizárólag a téma szempontjából legfontosabbakat kívánom említeni. Közvetlenül a függetlenségi ellenzék pártörténetét és eszmetörténetét is érinti Szabad György Kossuth Lajos,[92] Hajdu Tibor Károlyi Mihály,[93] vagy Erdődy Gábor Herman Ottó[94] pályáját tárgyaló munkája. A korai pártszerveződések és a Balközép, ill. a dualista korszak első felének politikatörténete szempontjából alapvető Kozári Mónika Tisza Kálmán,[95] Cieger András Lónyai Menyhért,[96] valamint Szalai Miklós ifjabb Andrássy Gyula[97] pályáját bemutató kötete. A századforduló politikatörténetéhez pedig − Justh nagy politikai ellenfeleként is értelmezhető − Tisza István politikái pályáját elemző Pölöskei Ferenc[98] 1980-as években és Vermes Gábor[99] közelmúltban megjelent kötetének ismerete elengedhetetlen. Justh és a szociáldemokraták választójogi együttműködésének elemzése miatt különösen fontos Varga Lajos Garami Ernő politikai pályáját bemutató munkája,[100] ill. ehhez hasonlóan a Justh és a polgári radikálisok kapcsolódási pontjait megvilágító Litván György által készített Jászi Oszkár életét tárgyaló kötet.[101]

A dualizmuskor történetét szintetizáló legújabb szakirodalom elengedhetetlenül fontos a korszak áttekintése és viszonyainak megismerése szempontjából. Ezek közé tartozik a Veliky János által szerkesztett − és részben általa írt − *Polgárosodás és szabadság*[102] című

[88] Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2007.
[89] G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* Budapest, L'Harmattan, 2004.
[90] G. Fodor Gábor- Schlett István: *Lú-e vagy szobor. Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról.* Budapest, Századvég Kiadó, 2006.
[91] Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és a nacionalizmus története.* Budapest, Osiris Kiadó, 2007.
[92] Szabad Gy. 1977., ill. Uő: *Kossuth irányadása.* Budapest, Válasz Kiadó, 2002.
[93] Hajdu T. 1978.
[94] Erdődy G. 1984.
[95] Kozári M. 2003.
[96] Cieger A. 2008.
[97] Szalai M. 2003.
[98] Pölöskei F. 1985. és Uő: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság.* Budapest, Helikon, 1988.
[99] Vermes G. 2001.
[100] Varga L. 1996.
[101] Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest, Osiris, 2003.
[102] *Polgárosodás és szabadság. Magyarország története a XIX. században.* Szerk. Veliky János. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

többszerzős munka − amelyben Miru György elemzi a századforduló politika- és eszmetörténetét, Estók János *Magyarország története 1849-1914,*[103] Fónagy Zoltán *Modernizáció és polgárosodás*[104] című kötete, és a többszerzős munkák közé tartozó *19. századi magyar történelem 1790-1918*[105] − amelyben Csorba László és Pölöskei Ferenc írják a dualizmuskor politikatörténetét. Fontos a címében ugyan a XX. századdal foglalkozó Romsics Ignác *Magyarország − története − a XX. században*[106] című kötet is, amelynek bevezető fejezetében a szerző az Osztrák-Magyar Monarchia történetét elemzi. A témát érintő legújabb szakirodalmak közül Kozári Mónika *A dualista rendszer* című munkáját kell megemlíteni, amely kronológiai és tematikus fejezeteket egyaránt tartalmaz.[107]

A függetlenségi pártokra, ill. Justh pályájára vonatkozó vagy azt érintő helytörténeti irodalom áttekintése szintén elengedhetetlen. Szükséges kiemelni a Makó monográfia, *Makó története 1849-től 1920-ig*[108] című kötetét, amelyben Halmágyi Pál vizsgálja a makói pártokat és képviselőket, köztük Justh Gyula szereplését. Justh helyi szerepére, a pálya regionális vetületére teszi a hangsúlyt, ennek ellenére az általános politikatörténeti vonalaktól és jelenségektől sem távolodik el. A Csanád vármegye és Makó város polgárosodását, társadalmát, politikai és közéletét elemző írások közül a legnagyobb vállalkozás a *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*[109] sorozat, amelynek egyes tanulmányai sok adalékot tartalmaznak a makói és a vármegyei választásokat, valamint a regionális függetlenségi ellenzék szereplését illetően. A helytörténeti periodikák körébe tartoznak a *Makói Múzeum Füzetei* (pl. H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészek*. Makó, 1987., Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*, Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779-1944* és az önálló tanulmányokat felvonultató *Makó a dualizmus és a forradalmak korában*.)[110] A függetlenségi ellenzék módszertani feldolgozása és a helyi mentalitás szerepé-

[103] Estók János: *Magyarország története 1849-1914*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.
[104] Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.
[105] *19. századi magyar történelem 1790-1918.* Szerk. Gergely András. Budapest, Korona Kiadó, 1998.
[106] Romsics Ignác: *Magyarország − története − a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999.
[107] Kozári Mónika: *A dualista rendszer.* Pannonica Kiadó, 2005.
[108] *Makó monográfiája.* 1-5. kötet. Főszerk. Tóth Ferenc. Makó, 1992-2004. *Makó története 5. 1849-től 1920-ig.* Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002.
[109] A tanulmánykötet 1977-től jelenik meg évente Szegeden és rendszeresen tartalmaz a történeti Csanád vármegyével és Makóval foglalkozó anyagokat is. A kötetekben a disszertáció által tárgyalt kérdéskörben szereplő legfontosabb tanulmányok: Tóth Ede: *Szeged város népképviselete az országgyűlésben 1860-1918*. In. TCSMT VIII., Pölöskei Ferenc: *Nagy György és kora.* In. TCSMT XIV., Dóka Klára: *Herrich Károly élete és működése (1818-1888).* és Farkas József: *„Földet és jogot a népnek" (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig).* In. TCSMT XVI., Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében 1848-1875.* In. TCSMT XIX.. és Papp János: *Bakay Nándor indulása és politikai pályája − a végső kudarcig.* In. TCSMT XIX. század., Labádi Lajos: *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849-1918.* In. TCSMT XXII.
[110] A *Makói Múzeum Füzeteinek* első száma 1952-ben jelent meg, azóta többnyire évente jelenik meg a periodika. Témánk szempontjából a legfontosabb számok: H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészek.* Makói Múzeum Füzetei 55. Makó, 1987., Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*. Makói

nek vizsgálata miatt nagyon fontos Irinyi Károly posztumusz kötete, amely *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918*[111] címmel jelent meg.

A témát érintő idegen nyelvű szakirodalom tekintetében kizárólag azokat kívánom említeni, amelyek nélkülözhetetlenek vagy új meglátásokat tartalmaznak és nem jelentek meg magyar nyelven. A párttörténeti irodalom egyik legfontosabb munkája Adalbert Toth *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892*[112] című kötete, amely a pártrendszer története mellett kitér a pártok intézménytörténetének (pártlapok, finanszírozás, stb.) és támogatottságának vizsgálatára is. Az 1905/06-os politikai válság történetének áttekintéséhez a magyar nyelvű irodalom mellett kikerülhetetlen Norman Stone *Constitutional Crises in Hungary 1903-1906,*[113] valamint Peter F. Sugar *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905-06*[114] című tanulmányai, amelyek a címekben tárgyalt probléma mellett röviden áttekintik a századforduló aktuális politikai kérdéseit is.

A történeti irodalom áttekintésén túl nem lehet figyelmen kívül hagynunk a Justh halála után született publicisztikai irodalmat sem. A folyóiratok és napilapok a közvéleményt leginkább tükröző és befolyásoló tényezők, áttekintésük és ismeretük ezért is szükséges. Az I. világháborút követően napvilágot látott publicisztika − századfordulós elődeivel szemben − már csak közvetve kezelhető forrásként, s a többségükben politikailag aktualizált cikkek nem törekszenek a tárgyilagos pályakép kialakítására sem. A szociáldemokrata és liberális sajtó az 1930-as évek közepétől a kormányzattól balra álló szétaprózódott ellenzék összefogását sürgette, és ennek eszmei, történeti megalapozásakor több alkalommal a századforduló Függetlenségi és 48-as Pártját, ill. Justh Gyula személyét hozták fel példának. Justh Gyula pályája és megítélése több alkalommal is felbukkant a folyóiratok hasábjain, s így a magyar függetlenség, az általános választójog és a szociális kérdések iránti elhivatott érdeklődés egyik emblematikus szereplője lett.

A politikai paletta baloldalán kialakuló „Justh-kultusz" egyik első eleme Várnai Dániel *Népszavá*ban megjelent cikke,[115] amely egy 1909-es találkozás emlékeit eleveníti fel. Várnai azt hangsúlyozza, hogy Justh elfogadhatónak tartotta a szociáldemokraták és a függetlenségiek közeledését a választójogi követeléseket illetően, azonban kifogásolta a mun-

---

Múzeum Füzetei 76. Makó, 1993., Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779-1944.* Makói Múzeum Füzetei 101. Makó, 2001., *Makó a dualizmus és a forradalmak korában.* Makói Múzeum Füzetei 101. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 2002.

[111] Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2002.

[112] Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892.* München, Oldenbourg Verlag, 1973.

[113] Stone, Norman: *Constitutional Crises in Hungary 1903-1906.* In. Slavonic and East European Review 45. 1967.

[114] Sugar, Peter F.: *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 195-06.* In. East European Quarterly XV. 1981 September.

[115] Várnai Dániel: *Justh. Egy ember és egy fejezet a nagy harcok történetéből.* In. Népszava, 1935. május 1.

kásmozgalom nemzeti jellegű érzéketlenségét, konkrétan a nemzeti színű zászló hiányát a gyűlésekről. A cikk természetesen a ’30-as évek közepén az egyre inkább elkötelezett német-barátság és érzékelhető jobbratolódás elleni nemzeti összefogást sürgette. Néhány év elteltével a történelmi aktualitás még inkább indokolttá tette az állami-nemzeti függetlenség és a szociális érzékenység összekapcsolódó ügyét. Ormos Ede *Népszava* cikke[116] a nemzeti középosztály demokratikus nyitottságát hangsúlyozta amikor „dzsentrikből” lett politikusok, Deák Ferenc, Szilágyi Dezső és Justh Gyula szerepét emelte ki. Justh és Ady szellemi, politikai kapcsolatát állítja az előtérbe, a nemzet és a demokrácia mint közös nevező hangozatásával. Hasonló gondolatokból indul ki Parragi György *Justh Gyula* című cikke is, amely a *Magyar Nemzet*ben[117] látott napvilágot. Az írás kitér Justh demokratizmusára, azonban a fő hangsúlyt a nemzeti függetlenség eszméjére helyezi, ami ekkor (1943) szomorú aktualitást adott a bő negyed évszázaddal korábban elhunyt politikus életpályájának felidézésére.

Az 1960/70-es évek fordulóján Horn Emil több publicisztikában is kitért Justh tevékenységére, amelyek a *Magyar Nemzet* és a *Budapest*[118] hasábjain jelentek meg. Mindkét írás a „nagybirtokos Justh” útját írja le a nemzeti függetlenség hívétől a demokratikus jogokat követelő politikusig. Horn véleménye, hogy Justhnak többszöri nekirugaszkodás árán végül sikerült eltávolodnia a függetlenségi ellenzék közjogi meglapozású politikai vonalától és demokratikus erők táborába lépett. Hangsúlyozza, hogy Justh követelte a nemzetiségi elnyomás megszüntetését, ill. a hatalom és a nemzetiségi vezetők párbeszédét, azonban a nacionalizmus mégis hatással volt rá annyiban, hogy a magyar szupremácia megőrzésnek gondolatát nem tudta levetkőzni. E cikkek is, mint általában a legtöbb Justhtal foglalkozó írás a munkásmozgalommal szövetséget kötő, „demokrata Justh” koncepcióba torkollanak, és azt érzékeltetik, hogy Justh a hagyományos függetlenségi ellenzék oldaláról a progresszió oldalára került át.

A függetlenségi ellenzékkel vagy Justh pályájával foglalkozó, ill. azt érintő szakirodalom vázlatos áttekintése után a következőket állapíthatjuk meg: 1. Justh pályájának döntően csak egyes pontjai (egyházpolitikai vita, ill. általános választójog) kerültek elemzésre a történeti irodalomban. 2. A Justhról kialakult kép többször módosult a politikában, ill. a történetírásban jelentkező áramlatok szemléletmódjának megfelelően (pl. áruló, vagy a demokrácia szövetségese). Ezzel összefüggésben igaztalan, nem helytálló toposzok is megjelentek a köztudatban. 3. A teljes pályakép megalkotására kevesen vállalkoztak, ezek közül Pölöskei Ferenc cikkeit, tanulmányait szükséges kiemelni.

[116] Ormos Ede: *Ady Endre és Justh Gyula.* In. Népszava, 1942. december 13.
[117] Parragi György: *Justh Gyula.* In. Magyar Nemzet, 1943. március 28.
[118] Horn Emil: *„Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse”. Ady Endre Justh Gyuláról.* In. Magyar Nemzet 1969. január 19. és Horn Emil: *Justh Gyula.* In. Budapest, 1970. március.

II. Család, ifjúkor, pályakezdés − társadalmi pozíció és szerepvállalás

A neczpáli Justh család leszármazása

A neczpáli Justh család Magyarország legrégibb nemesi családjai közé tartozik, közvetlen leszármazása a XV. század elejéig vezethető vissza. A társadalmi helyzetet tekintve, a család hozzávetőlegesen fél évezredes története alatt mindvégig a jómódú birtokos nemesség soraiba tartozott. A Justhok között kezdettől fogva hagyománynak számított a közéleti, a politikai, a korai időszakban pedig a katonai szolgálatvállalás. A XIX. század során a család egy része a felvidéki Turóc vármegyéből az Alföld délkeleti szegletébe költözött és Békés, Arad, ill. Csanád vármegyében telepedett le. A család mindkét ága a regionális szerepen túl az országos politikában is a meghatározó famíliák között kapott helyet.

II.1. ábra
A Justh család címere[119]

A Justh család első okleveles említése Luxemburgi Zsigmond király (1387-1437) uralkodásának végnapjaiból származik, amikor a család egyik − vélhetően első magyarországi − őse Fankwsso-i Jwsth (Jodok, Jodocus, Josth), akit az irat „egregius”-nak, azaz előkelőnek nevez, 4000 aranyforintos zsoldos szolgálatának fejében zálogul megkapta Cserép (Cherep) várát, valamint a Borsod vármegyei Kövesd (Kwuesd) és Keresztes (Kerestes) királyi birtokokat.[120] A Jwsth eredetét illetően Wertner Mórra és Mályusz Elemérre lehet támaszkodni, akik az előnévből egyaránt a csehországi Kosau (Kwssow, Cwssaw) helységet jelölik meg

[119] *(J.) Siebmacher's Wappenbuch grosess und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve.* Szerk. Nagy Iván-Cergheő Géza-Bárczay Oszkár-Ivan Bojničić. Nürnberg, 1885-1892. Elektornikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2002. Just v. Neczpál.
[120] Borsa I. szerk.. 1991. 118. leirat. 1437. december 8., ill. Csorba Csaba: *Regényes váraink.* Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 46-47. o.

származási helyének.[121] Egy 1441-es oklevél szerint[122] − amelyből többek között az is kiderül, hogy a királyi kíséret tagjaként korábban részt vett Zsigmond császárrá koronázásán − Jwsth a zálogbirtokokat visszaadta Albert királynak, s cserébe ugyancsak zálogul megkapta a már korábban is a kapitánysága alá tartozó Zólyom vármegyei Véglyes (Wygles, Wigles, Vegles) várát, majd 1451-ben egy Hunyadi János kormányzó által kiadott oklevél szerint nemességet szerzett.[123] „Weglesen lakó Jodocus"-néven nagy valószínűséggel ez az udvari vitéz szerepel az özvegy Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály nándorfehérvári kapitány, valamint Garai László nádor között 1458. január 12-én megkötött szerződésben is, mint a Hunyadi család egyik familiárisa.[124]

A Justh család nemesi címerén − a katolikus hit husziták elleni védelmére utalva − két, szájaikban keresztet, első lábaikkal koronát tartó oroszlán látható.[125] (A Justh család címerét lásd a II.1. ábrán.) (Kussawi Jwsth/Justh) Jodok fia (I.) András és leszármazottai néhány évtizeden keresztül a várbirtokból származó véglyesi (Wiglesi, Wyglesi) előnevet használták. Justh (I.) András egy 1460-ban köttetett szerződés szerint zálogul megkapta Neczpáli Balázs Turóc vármegyei Blatnice várának birtokát,[126] − ezt kiegészítve − fia Justh János pedig 1479-ben egy házassági szerződés kapcsán szerezte meg a Neczpáli család birtokainak nagy részét.[127] A többnyire Turóc vármegyében birtokos Neczpáliak a nagy hagyománnyal rendelkező nemesi családok közé tartoztak, s a XII. századig visszavezethető családfával rendelkeztek. A Justh család a XV. század végére a Neczpáli család birtokainak átvételével a jelentős birtokkomplexummal rendelkező nemesség soraiba lépett.[128] A XIX. században a Justh család körében többek igazolva látták a Justh és a Neczpáli család közvet-

[121] Wertner Mór: *Családtörténelmi kalászat.* In. Turul 1913/2. 62. o. Wertner állásfoglalása már nem ennyire határozott Jwsth nemzetiségét illetően, ugyanis egyszerre merül fel a német, a cseh és a dán eredet lehetősége is. Jwsth (Jodok, Jost) származását illetően lásd még: Mályusz Elemér: *Budai Farkas László.* In. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Szerk. Gerevich László-Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 169-170. o.

[122] Uo. 126. l. 1441. március 15., ill. Csorba Csaba: *Legendás váraink.* Budapest, Magyar Könyvklub, 1999. 311-313. o.

[123] *„a Wygles-en élő Kasso-i Jodokot (...) különösen azért mert a[z] (...) kárt okozó csehek ellenében Wigles várát átadta a kormányzónak (...) örököseivel együtt az ország tagjává fogadják és nemeseinek sorába felveszik"*. Borsa I. szerk. 1991. 152. l. 1451. október 27.

[124] MOL Mohács Előtti Gyűjtemény Q szekció Diplomatikai Levéltár 15206. 1458. január 12. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. 2001.

[125] Siebmacher's Wappenbuch. 2002. Kékben alapon zöld hármashalmon, két egymással szembefordult arany oroszlán lábaival leveles arany koronát tart, szájában pedig keresztet.. Sisakdísz: növekvő koronás arany oroszlán jobbjában három vörös rózsát tart. Takarók: kék-arany, ill. vörös-ezüst.

[126] Borsa I. szerk.. 1991. 200. l. 1460. április 21.

[127] Uo. 295. l. 1479. március 8., és 296. l. 1479. március 9. A Neczpáli család kihaltával megszerzett birtokok az alábbiak voltak: Turóc vármegyében Necpál, Jehocnik, Zebocrec, Naghrwthek, Árva vármegyében Chypanoua, Liptó vármegyében Kermeshaz, a Békés vármegyében Gymowa, Miclosluka, Ewsewd, Theglas, Zaránd vármegyében Bethlemssy, Thaprewes, Bodon és Chokosstelle. Hasonlóan rendelkezik Uo. 492. l. 1496. június 18., ill. 540. l. 1499. február 2.

[128] A Justh család a véglyesi vár és várbirtok zálogát valószínűleg az 1490-es évek végén vesztette el. Ezzel összefüggésben. Borsa I.: i.m. 502. l. 1497. március 8. Néhány évvel később már Horváth György a vár kapitánya. Erre utal: MOL Mohács előtti gyűjtemény U szekció Diplomatikai Fényképgyűjtemény 235572. 1502. augusztus 5. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. 2001.

len leszármazását is, amely azonban tudományos bizonyosságot nem nyert.[129] (A Justh család XV-XVII. századi leszármazását lásd a II.2. ábrán.)

A XVI. század során a korábban megszerzett birtokokra alapozva a család növelte befolyását. Justh (I.) András, majd fia Menyhért − akinek felesége a Neczpáliakkal rokon iktári Bethlen Hedvig[130] volt − a família birtokközpontját és rendszerint a család főágának lakhelyét a Turóc vármegyei Necpálon kezdte kialakítani, s ebből következően az 1520-as évektől a Justh család tagjai felvették a neczpáli nemesi előnevet is.[131] A családot a XVI. századtól kezdve a tehetős és befolyásos felsőmagyarországi famíliák közé számíthatjuk, Turóc vármegyében pedig hamarosan a vármegyét irányító családok sorába tartoztak.

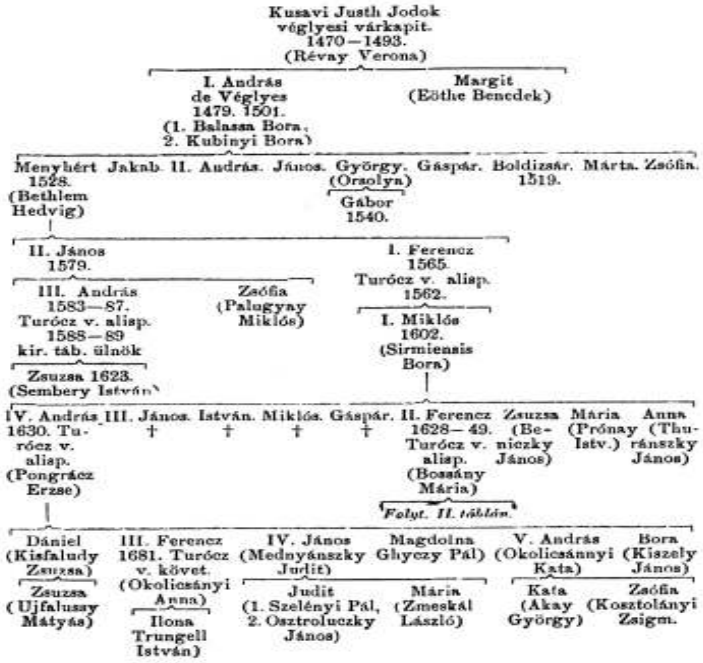

II.2. ábra
A Justh család leszármazási rendje a XV-XVII. században[132]

[129] A XIX. század végén Justh Zsigmond naplójában is említést tesz a családban minden bizonnyal fennálló téves hitre, miszerint Necpál község 1273-óta a család birtokában van. Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 388. o.
[130] Az iktári Bethlenek − az Apaffyakkal együtt − Saroltától, Aba Sámuel újraházasodott özvegyétől és a francia gróf Cornes Vilmostól származtatják magukat. Lásd Nagy I. II. k. Pest, 1858. 67. o., ill. Borsa I. szerk. 1991. 5. o.
[131] A neczpáli nemesi előnév első alkalommal egy 1521-es iratban fordul elő, de emellett a Kwssawi előnév is használatban volt. I. Ferdinánd 1528-as birokadománya (Koschan/Kostány Turóc vármegye) szerint Jwsth Menyhért egyszerre használta a kusavi és a neczpáli előneveket: *„Jwsth de Kussan et Neczpal Menyhért”*. MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii. 1. kötet. 139. o. 1528. november 27. Libri Regii. 2006.
[132] Nagy I. V. k. 1859. 272.o.

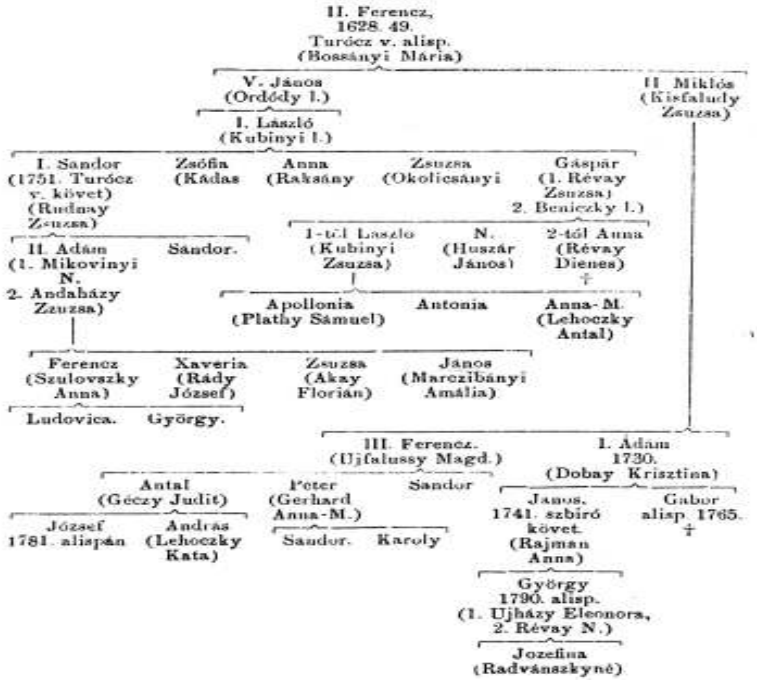

III.3. ábra
A Justh család leszármazási rendje a XVII-XVIII. században[133]

A család egyes tagjai a XVI. század második felétől kezdődően Turócban töltöttek be vármegyei hivatalokat és általában az alispáni tisztet örökítették. Első alkalommal Justh (I.) Ferenc szerzett alispánságot, majd unokaöccse (III.) András töltötte be a pozíciót, aki e mellett a királyi tábla ülnöke is volt.[134] Justh (I.) Ferenc, (II.) Ferenc és (IV.) András nevű unokái szintén alispánok voltak.[135] (IV.) Andrásnak négy fia születetett, azonban közülük egy sem hagyott fiú utódot, így a család ezen az ágon kihalt. A fiúk közül (III.) Ferenc a XVIII. század elején ugyancsak alispáni tisztséget töltött be.[136]

A család nagy része a protestantizmus terjedése után is megtartotta római katolikus vallását, azonban közülük többen − a felsőmagyarországi nemesi családok egy részére jellemzően − evangélikus hitre tértek át.[137] A XVI-XVII. században kialakult vallási kettősség a XIX. század végéig állt fenn.

A Justh család, a XVIII. század elejétől (II.) Ferenc ágán élt tovább, s a leszármazottak az 1700-as évek közepén ismét komoly tisztségekre tettek szert, (II.) Ferenc dédunokái Sándor (Justh Gyula ükapja) vármegyei követ és János szolgabíró, vármegyei követ révén.[138] A

[133] Nagy I. V. k. 1859. 273.o.
[134] I. Ferenc 1562-ben, III. András 1575-ben, 1583-ban és 1587-ben alispán, ill. III. András 1588/89-ben királyi ülnök volt. Nagy I. V. kötet. 374. o., ill. Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok.* II. kötet. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2007. Justh, Necpáli.
[135] Justh (II.) Ferenc 1628-ban turóci alispán és vármegyei követ, Justh (IV.) András pedig 1630-ban alispáni és királyi táblai ülnök volt. Szluha M. 2007.
[136] Justh (III.) Ferenc 1681-ben turóci követ, 1709-ben alispán volt. Szluha M. 2007.
[137] Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 388. o.
[138] Justh Sándor 1751-ben turóci követ, János 1754/55-ben szolgabíró és vármegyei követ volt. Szluha M. 2007.

század második felében (I.) Gábor és György (János fiai) alispáni tisztet,[139] József pedig királyi tanácsosi pozíciót töltött be.[140] (A család XVII-XVIII. századi leszármazását lásd a II.3. és II.4. ábrán.)

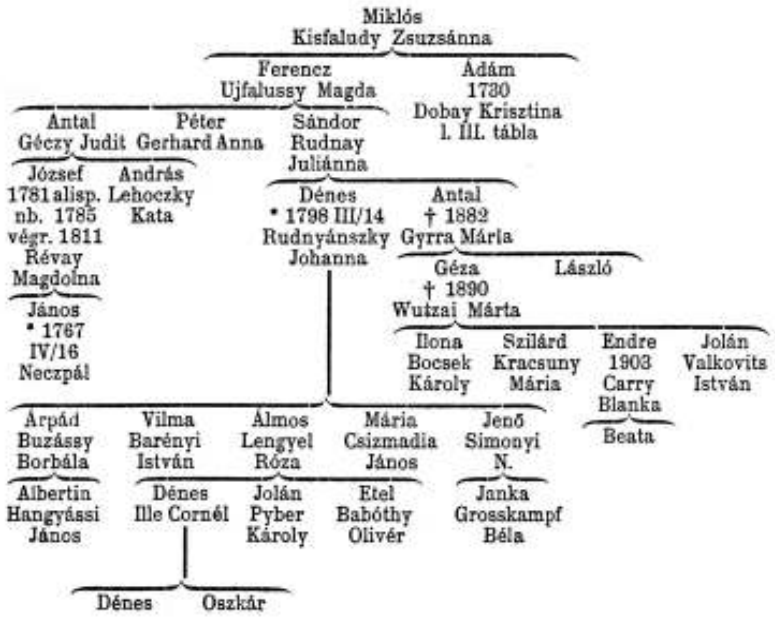

II.4. ábra
A Justh család (necpáli ág) XVIII-XIX. századi leszármazási rendje II.[141]

A XIX. század során folytatódott a család virágzása. A század elején hosszú ideig Justh (II.) Gábor volt Turóc vármegye egyik alispánja, aki 1827-ben az akkor alakuló Magyar Tudós Társaság kasszájába ezer forintot adományozott.[142] Justh (II.) Gábornak báró Prónay Ludovikától született idősebb fia (II.) József, az 1839-40-es és az 1847-48-as pozsonyi országgyűlésen Turóc vármegye követe, ill. 1842-1845 között a vármegye alispánja volt, 1848-49-ben pedig Bars vármegye főispánjává és kormánybiztosává nevezték ki, valamint a kiegyezés után a Deák-párt turóci elnökeként tevékenykedett.[143] Justh Sándor unokái közül Ferenc az 1832-1836-os országgyűlésen turóci követ, majd alispán, János (Justh Gyula nagyapja) pedig turóci főszolgabíró volt.[144] A család nőtagjai közül meg kell említeni Justh

[139] Justh (I.) Gábor 1765-ben alispán, György 1790-ben ill. 1804-ben alispán és királyi tanácsos volt. Szluha M. 2007., valamint A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri Regii 61. kötet. 187. o. 1804. január 20. Libri regii 2006.
[140] Justh József királyi tanácsos (Szluha M. 2007.), Nagy Iván szerint 1781-ben alispán volt. Nagy I. V. kötet. 374. o.
[141] Kempelen B. V. kötet. 1913. 298.o.
[142] Justh (II.) Gábort Nagy Iván megemlíti, de nem sorolja a leszármazási táblákba, Szluha Márton pedig Justh József királyi tanácsos testvérének Andrásnak fiának tartja. Justh (II.) Gábor 1810-1825 között alispán volt. Nagy I. V. kötet. 374. o., ill. Szluha M. 2007. Az adományozás tényét a Pallas Nagylexikona közli. *Pallas Nagylexikona.* Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 1998. Justh címszó.
[143] Pallas Nagylexikona 1998. Justh címszó.
[144] Szluha M. 2007.

Szidóniát, aki Brunszwik Ferenc gróf (Beethoven egyik nagylelkű mecénásának) feleségeként sógornője volt az Angyalkertet kisdedóvót megalapító Brunszwik Teréziának.

A XIX. század közepén a család földrajzilag kettészakadt, azonban mindkét ág továbbra is a neczpáli nemesi előnevet használta. A család túlnyomó része Felsőmagyarországon maradt és központja ezt követően is a Turóc vármegyei Necpál volt, amelyhez szervesen kapcsolódtak a tótprónai, a piribóci és a kostyányi birtoktestek. Necpál, a Turócszentmárton közelében fekvő Öreg-Fátra hegység övezte község, a XV-XVI. század fordulójától volt a Justh család birtokainak centruma. A család a községben és a környező falvakban több kastélyt épített. Piribócon ma egy XVI. és egy XVII. századi reneszánsz, Kostányban egy XVIII. századi barokk, Necpálon pedig négy − két a XVII. században épült reneszánsz (II.1. kép) és két XVII-XVIII. századi barokk-klasszicista[145] (II.2. kép) − kastély található. A necpáli barokk-klasszicista kastély parkjában van eltemetve a Rákóczi-szabadságharc egyik generálisa, Petrőczy István báró.

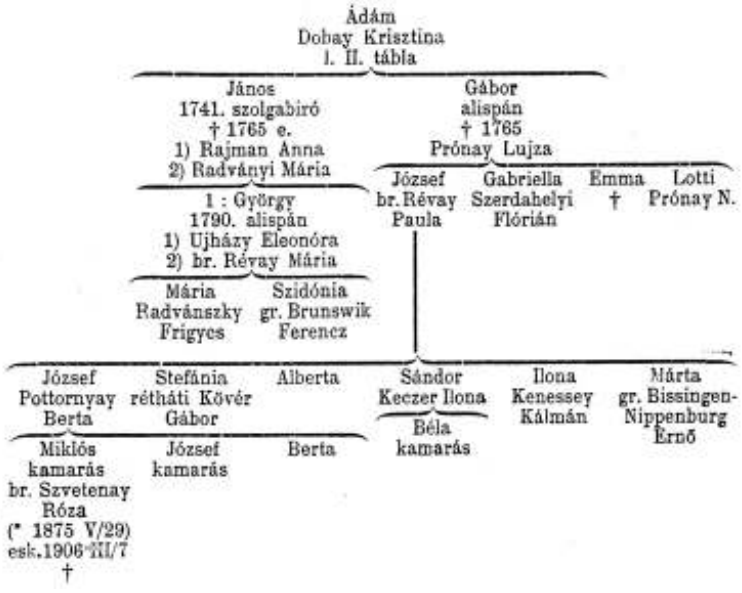

II.5. ábra
A Justh család (necpáli ág) XVIII-XIX. századi leszármazási rendje II.[146]

A XIX. század második felében a Justh család több tagja szerzett főispáni pozíciót, vagy országgyűlési képviselői mandátumot. A család felsőmagyarországi főágában élők közül elsőként Justh György kapott képviselői felhatalmazást 1861-ben, s ezt követően a sztubnyai kerület (Turóc vármegye) képviseletét 1881-ig látta el, 1871-ben királyi tanácsosi címet szerzett,[147] majd 1881 és 1886 között pedig Turóc vármegye főispánja volt.[148] Őt követően test-

[145] Magyar Nagylexikon. 13. kötet. 2001. Mer-Nyk., 603. o.
[146] Kempelen B. V. kötet. 1913. 299. o.
[147] MOL K19 Király Személye Körüli Minisztérium Királyi könyvek 68. kötet. 433. o. 1871. június 16. Libri Regii. 2006.

vére Justh Kálmán 1886-1888 között töltötte be a vármegye főispáni tisztét,[149] hasonló nevű unokaöccse Justh György pedig 1881-1898 között volt a sztubnyai kerület szabadelvű,[150] és 1906-1910 között a szucsányi kerület (Turóc vármegye) 48-as párti képviselője.[151] Ifjabb Justh György 1898-1905 között Turóc vármegye főispánja volt, aki a Fejérváry-kormány beiktatását követően lemondott pozíciójáról.[152] Justh Ferenc 1898-1906 között ugyancsak a szucsányi kerület kormánypárti képviseltét látta el a parlamentben,[153] majd 1906-1910 között az Alkotmánypárt támogatásával a vármegye főispánja volt,[154] s 1910-1918 között ismét a szucsányi kerületben jutott mandátumhoz, pártonkívüli 67-es programmal.[155] A család alföldi ágához tartozó Justh Zsigmond naplójának több bejegyzésében is utalást tesz a család necpáli ágára, amely utalások közül az egyik legérdekesebb rész az, amikor a felvidéki birtokos családok kulturális tipizációját kísérli meg: „Különben Felső-Magyarország négyféle van, az első a Vág völgye, ez bécsies és Pozsonyba jár telelni, családok itt a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek; aztán a par exelence tótsági Zólyom, Árva, Túróc, Trencsén, családok: Révayak, Radvánszky, Prónayak, Justhok, Majthényiak, Rakovszkyak; harmadik genre a Szepesség, családok: Csákyak, Máriássy, Berzeviczyek, Ketzerek, s végül Sáros, Zemplén megyék, a Sztáray, Szirmay, Andrássy, Hadik családok. A legkonzervatívabb és legjellemzőbb azonban, mindenesetre a tótság, amelyet város sohasem inficiált."[156] Családjának egyes tagjairól meglehetősen rossz képet fest: „Justh Gyuri. Gyengébb fajta a felsővidékieknél valóban alig képzelhető. És kivált (mint különben a szláv fajoknál, rendesen), a férfija. Gyuri különben ebben is kirívó típus. Jó fiú, tele gyengeséggel, gyenge szív és gyenge elme. Igen sokat tart ruháira, necpáli kastélyának berendezésére, feleségének eszére, kezeire, lábaira (nevezetes szépek!) - - - s arra, hogy már huszonnégy éves korában képviselő volt, s ha harmincnégy lesz, főispánnak nevezik ki."[157] (A család XIX. századi származási rendjét lásd a II.4., a II.5. és a II.6. ábrán.)

[148] Országgyűlési almanach 1886. 85-86. o.
[149] Majláth Béla: *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotjáról 1887-88-ban.* In. Magyar Könyvszemle 1884 január. 178-179. o.
[150] Országgyűlési almanach 1886. 85-86. o., ill. Országgyűlési almanach 1897-1901. 264. o.
[151] Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911. 133. o.
[152] Uo.
[153] Országgyűlési almanach 1901-1906. 286. o.
[154] Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. 312. o.
[155] Uo.
[156] Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 1889. március 16. 328. o.
[157] Uo. 1889. március 27. 346. o.

II.1. kép
A necpáli XVII. században épült reneszánsz Justh kastély[158]

II.2. kép
A necpáli XVIII. században épült barokk Justh kastély[159]

A Justh család Justh János főszolgabírótól (Justh Gyula nagyapja) és Marczibányi Amáliától [160] származó ága a XIX. század közepén az Alföldre tette át székhelyét és fokozatosan növelte az ottani birtokokat. A család Békés vármegyei birtokainak legfőbb fejlesztője és gyarapítója Justh István (Justh Gyula apja) volt, aki a szabadságharc időszakában főszolgabíróként működött Turóc vármegyében, majd 1855/56-ban a család egyik békési birtokára,

[158] A képet eredetileg lásd http://necpaly.justh.sk/renesancny-kastiel/necpaly-kastiel-renesancny.html. 2008. 01.25.
[159] A képet eredetileg lásd http://necpaly.justh.sk/kastiel/kastiel-archivfoto.html. 2008.01.25.
[160] A Marczibányiak a felvidéki Trencsén vármegyéből származtak, és a XVIII. században telepedtek le Békés és Csanád vármegyében. Marczibányi Lőrinc és fia István Csanád vármegyei alispánok voltak. A család nagy kultúratámogató tevékenységéről volt ismert.

Szentetornyára költözött.[161] A Justh család alföldi birtokai az 1870-es években ismételten gyarapodásnak indultak. A térségben évszázadokon keresztül befolyásos és tehetősnek számító Marczibányi család birtokainak egy része a család férfiágú kihalását követően, Marczibányi (III.) Lőrinc 1872-es halála után szállt Justh Istvánra.[162] Az alföldi Justh birtokok így a XIX. század végére Arad, Csanád és Békés vármegyékben helyezkedtek el, központjaik a Békés vármegyei Szentetornya és a Csanád vármegyei Tornya voltak. A szentetornyai kastély (Justh major) több fázisban épült, 1889/90-ben emeletráépítéssel érte el végleges állapotát. Justh Zsigmond itt rendezte be híres parasztszínházát. A birtok szomszédságában terült el báró Eötvös József egyik birtokteste is, amely a későbbiekben a Návay családra szállt. A tornyai kastélyt, amely a Maros egyik holtága (Száraz-ér) mellett található, 1806-ban építtette Marczibányi István. Az 1880-as évektől kezdődően ez Justh Gyula otthona. (II.3. kép).

II.3. kép
A XIX. század elején épült tornyai kastély, Justh Gyula otthona[163]

[161] Justh István gyermekei közül annyi bizonyos, hogy Justh Gyula 1850-ben Necpálon, a gyermekként elhunyt Gedeon 1859-ben pedig már Szentetornyán született.
[162] Barna János-Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanádvármegyében.* Makó, 1913. 122. o. A Marczibányi család összefüggő birtokokkal rendelkezett előbb Kamenica, Ledenice, Becsuin, Tornya, Varjasháza, Kurticsfalu és Kutas, majd pedig Csóka, Dombegyháza, Lőrincfalva községekben. A család férfiágának 1872-es halála után a birtokokat a női ágon örökítették, és azok a Vagyon, a Rakovszky, a Madocsán, a Jobb, az Andaházy, a Jánoky, a Justh, és a gróf Karácsony családok tulajdonába kerültek.
[163] Vasárnapi Újság 1906. 3. szám. 124. o.

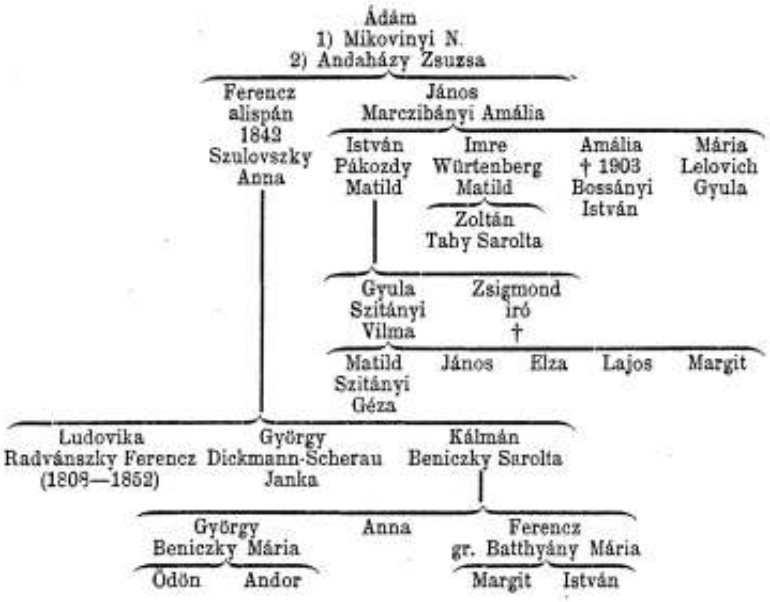

II.6. ábra
A Justh család (alföldi ág) XIX. századi leszármazási rendje III.[164]

Család és pályakezdés

„Justh Zsigmondról, ha egyáltalán írnak valamit, azt szokták írni, hogy úri dilettáns, vagy azt, hogy érdekes, de nem jelentékeny irodalmi próbálkozó; meg szokták azt is említeni, hogy birtokán parasztokkal szabadtéri színházat csinált, ahol klasszikusokat – Shakespeare-t, Molière-t – adtak elő, tehát amolyan különc műkedvelő lehetett. Ha azután az ember mégis előveszi ennek a harmincegy éves korában meghalt írónak alaposan elfelejtett műveit, akkor arra kell gondolni, hogy az egész akkori magyar irodalomban kevés író volt annyira korszerű, alig-alig akadt, aki annyira együtt élt volna az akkori európai irodalmi kultúrával, s még kevesebben akadtak, akik annyira a XX. század magyar irodalmát készítették volna elő, mint ez a Justh Zsigmond.”[165] A fiatalon elhunyt íróhoz hasonlóan Justh Gyula is ebben a családban született és nevelkedett, ebből kifolyólag megállapíthatjuk, hogy a politikus és az író társadalmi érzékenysége, ill. közösségi céljai több tekintetben megegyeztek és családi útravalóként hagyományozódtak át.

A Justh család évszázadok óta részt vett a vármegyei (Turóc, Bars, Árva vármegyék) és az országos politikai életben, s a XIX. század során a széles rokonság több tagja szerzett vármegyei főhivatalt vagy országgyűlési mandátumot. A szabadságharcot megelőző évtizedekben, majd később az 1860-as, ’70-es évek során Justh Ferenc, Justh József és Justh

[164] Kempelen B. V. kötet. Budapest, 1913. 298 . o.
[165] Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka.* Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2000. Justh Zsigmond.

György a turóci politika meghatározó alakjai voltak. A Justh család felsőmagyarországi ágának tagjai a kései reformkor időszakában a liberális vármegyei politizálás képviselői közé tartoztak, a szabadságharc alatt közülük többen töltöttek be vármegyei tisztséget vagy lettek kormánybiztosok, 1861 után pedig a Felirati Párt, később a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt tagjai lettek. A XIX-XX. század fordulóján a családnak egyszerre több tagja ült a képviselőházban, és Justh Gyulán kívül valamennyien a kormánypártot erősítették, ill. a turóci kerületekből szereztek mandátumot (Justh György, ifj. Justh György és Justh Ferenc).

Neczpáli Justh Gyula 1850. január 13-án született a Turóc vármegyei Necpálon, a Justh család római katolikus vallású ágában. Családja, gyermek- és fiatal évei, tanulmányai, sőt politikai karrierjének kezdeti időszaka is a korszak dzsentritársadalmában megszokott szociokulturális és pályaelemeket tartalmazták. Édesapja Justh István (1821-1904), aki a család többi tagjához hasonlóan részt vett a politikai életben, az 1840-es évek közepén a turóci liberális nemesség egyik meghatározó alakja volt. Az 1848-as forradalom időszakában főszolgabíróként tevékenykedett Turócban, majd − valószínűleg a szabadságharcot követő vármegyei „tisztogatások" következtében − feleségével Pákozdy Matilddal (1830-1898) és gyermekükkel Gyulával a család alföldi birtokközpontjába, a Békés vármegyei Szentetornyára költözött. Justh Gyula öccsei Gedeon (1859-1872) és Zsigmond (1863-1894) már itt születtek.[166] Az apa politikai nézetei a szabadságharcot követő időszakban − feltehetően az alföldi, határozott 48-as politikát és társadalmi reformokat sürgető légkör hatására − a család felvidéki ágának, a Felirati Pártot támogató, majd Deák-párti szellemétől eltérően a Határozati Párt, később pedig a Tisza Kálmán vezette Balközép hatása alatt állt. Justh István a kiegyezést megelőző években ismét politizálni kezdett, s a térség egyik legnagyobb birtokosaként a Békés vármegyei Határozati Párt hangadójává vált. A szabadságharc időszakától kezdődően kapcsolatban állt Simonyi Ernővel, akinek politikai nézetei nagy hatással voltak rá.[167] Az 1865-ös és 1869-es választás során a Határozati Párt országgyűlési képviselőnek jelölte Orosházán,[168] azonban mandátumot egyik alkalommal sem sikerült szereznie, előbb Székács József bányakerületi evangélikus püspökkel szemben,[169] majd Táncsics Mihály[170] ellenében maradt alul.

[166] A harmadik testvér, a gyermekkorban elhunyt Justh Gedeon egyértelmű említésére *Justh Zsigmond nyomában* (Gádorosi Füzetek 1.). Szerk. Pongó Bertalan. Gádoros, 2000. kötet visszaemlékezési fejezetében kerül sor. 68. o.

[167] Justh István 1864. július 21-én kelt levele Simonyi Ernőhöz. OSZK Kézirattár Levelestár.

[168] Justh István szentetornyai birtoka az orosházi kerület területén helyezkedett el. Szentetornya ma nem önálló település, hanem Orosháza város része.

[169] Az 1865-ös orosházi képviselőválasztásról: Verasztó Antal: *Kései visszapillantás. Székács József és a korabeli választási kampány.* In. Orosházi Harangszó. 2006/1. 9. o.

[170] Szalai József 1869. január 20-án kelt levele Justh Istvánhoz. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/2. 14540., ill. Elek László: *Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai.* In. Uő.: Művelődés és irodalom Békés megyében II. (A

Justh István politikai felfogása, amely az 1865-ös „Hitvallás” címet viselő választási programjából[171] körvonalazható, a későbbiekben komoly hatással volt Justh Gyula szemléletére, másrészt politikai-szociológiai szempontból, az alföldi ellenzéki polgárosodó birtokos politikai programjaként is kezelhető. Az apa 1865-ös választási programja a kiegyezést megelőző, ill. az azt előkészítő időszak várakozásait, valamint az országos politika meghatározó kérdéseit vetette fel, azonban a rövid távú aktualitáson túl is mutatott, s az évekkel-évtizedekkel későbbi függetlenségi elvek alapvető összetevőire érzett rá. Elsődleges kiindulópontnak tartotta az 1848-as törvények ismételt hatályosítását, ill. az ország függetlenségének visszaállítását, perszonálunió, „személyi unió” formájában. Programjának sarokpontjai közé tartozott a polgári alkotmányos átalakulás első lépcsőfokaként értelmezhető parlamentarizmus és a parlamentnek felelős kormány kiépítése. Justh István a parlamentarizmus elkötelezett híveként kiállt az országgyűlés adó, vám és hadügyi kompetenciája mellett is, de a reformkori polgárosodó liberális nemesek egyik legfontosabb célkitűzését a vármegyei autonómia megőrzését, védelmét (a neoabszolutizmus éveiben visszaállítását) is zászlajára tűzte. Röviden mondhatjuk, hogy a korszakban szokásos liberális felfogáshoz közelített nemzetiségpolitikai nézeteiben is. A nemzetiségekkel szembeni méltányosság és a Magyar Korona területi sérthetetlensége egyszerre kapott helyet programjában. Fontosnak tartotta a vallásszabadság, ill. egyenlőség törvénybeiktatását is. Elvárásai között fontos szerepet játszott − s ezzel is liberális elkötelezettségét igazolta − a szabadságjogok kiterjesztésének sürgetése. Támogatta a polgári törvénykönyv kidolgozását, az egyéni-, a sajtó- és a társulási szabadság kimondását, ill. a „hűbéri viszonyok” maradványainak (korcsmáltatási jog, bordézsma, stb.) kárpótlás melletti megszüntetését, valamint az önálló nemzetgazdaság megteremtését. Az 1860-as évek során kiépítésre kerülő modern államiság egyik fontos feltételének tartotta a politikai emigránsok visszatérésének engedélyezését is. Programjának legtöbb pontja, bár önmagában is fontos és elemzésre érdemes, a dualizmus teljes időszakában a függetlenségi politizálás alapmotívumai voltak, ill. eszmei örökségként rendre fellelhetők fia politikai felfogásában és helyzetértékeléseiben.

Justh István a két sikertelen képviselőválasztás után nem vállalt újabb jelöltséget, leginkább gazdaságának fejlesztésével foglalkozott, de a vármegyei ellenzék egyik meghatározó alakja maradt. Az 1880-as évektől − látásának elvesztése miatt − a birtokok ügyeit jobbára felesége és legidősebb fia Gyula intézték. A Justh család tagjait birtokaik jövedelme alapján

IX. század derekától az 1880-as évekig). A Békés Megyei Múzeumok közleményei 13. Békéscsaba, 1988. 321-323. o.

[171] Justh István politikai Hitvallása. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/8. 14540.

Csanád vármegye legnagyobb adófizetői közé sorolták. A vármegye virilisei közt Justh István neve utolsó alkalommal 1902-ben szerepelt, s akkor budapesti lakosként tűnt fel.[172]

A széles Justh família tagjai Justh István családjának az 1850-es évek elején-közepén történt Alföldre költözése, a turóci Justhok 67-es, ill. a csanádi-békési Justhok 48-as politikai beállítottsága ellenére nem szakadtak el egymástól. A gyerekek életét a kétlakiság határozta meg, amely egyértelműen hozzájárult a Justh Gyulára és Justh Zsigmondra egyaránt jellemző társadalmi szempontból széles látókör kialakulásához. Az akkor nagy társadalmi-gazdasági fejlődésen keresztülhaladó Orosháza határában elterülő Justh major vegyes nemzetiségi környezete fontos útravalót adott. A régió nemzetiségi képét a döntő számú magyarság mellett németek, szlovákok, románok és szerbek tették tarkává, nem is beszélve az ennek megfelelő vallási sokszínűségről, amelyhez a térség zsidósága is hozzájárult.[173] A kétlakiság másik színhelye a nyugat-felvidéki Necpál ugyancsak sajátos arculattal rendelkezett. Két dologban tért el leginkább az alföldi birtokoktól, az elsőt a hegyvidéki gazdálkodás technikai-technológai különbözősége, a másodikat pedig a családot körülvevő döntő többségben szlovák parasztság jelentette. Ezek a körülmények egyszerre kínáltak meghatározó szemléletet Gyula és Zsigmond számára.

A Justh fiúk, a korszak jómódú nemesi szokásához híven házitanítók segítségével magántanulókként végezték elemi iskoláikat és az alsóbb középiskolai osztályokat.[174] Gyula gyermekéveiben a család alkalmazásában állt Hohenauer Ignác későbbi kassai francia nyelvtanár és bölcsészdoktor.[175] Hohenauer történelmi jártassága és érdeklődése, nem utolsósorban pedig 48-as elkötelezettsége az ifjú Justh Gyula szemléletét, látókörét nagyban befolyásolta.

Justh Gyula középiskolai tanulmányait a szegedi piarista gimnáziumban magánúton végezte, majd az 1860-as évek közepén, Pesten folytatta, ahol ismét a piaristáknál tanult, végül 1868-ban érettségizett a IX. kerületi református főgimnáziumban,[176] ahol egyik tanára Thaly Kálmán volt. Ezt követően beiratkozott a pesti egyetem jog- és államtudományi karára, ahol 1872-ben szerzett doktorátust.[177] Az egyesülő Budapest nagy hatással volt rá. A sokszí-

[172] Makói Hírlap 1902. szeptember 14. 3. o. A megye virilisei.
[173] Fényes Elek adatai szerint a XIX. század középső harmadában Békés vármegyében 93664 magyar, 35202 szlovák, 9707 román (és görög) lakos, Csanád vármegyében pedig 43443 magyar, 17692 román, 5332 szlovák és 1269 zsidó lakos élt. Fényes Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* Negyedik Kötet. Pest, 1839. 8., 144. o.
[174] Koszorús Oszkár: *Orosháza jelesei a XIX. század végéig.* Orosháza, 1994. 181. o.
[175] Hohenauer Ignác (1833-1915) tanulmányait a pesti kegyesrendi főgimnáziumban végezte, majd 1858-1878 között több nemesi és arisztokrata családnál házitanítósodott. Ezt követően Kassán telepedett le, ahol a Felvidéki Közlöny, később pedig a Pannonica című lapok szerkesztője volt, s ezek mellett a városi főgimnázium rajz-festészet és francia nyelvtanáraként is működött. Írásaiban általában a XVI-XVII. századi törökellenes harcokat és a hódoltság korának hétköznapjait mutatta be, de részt vett többek között a Pallas Nagylexikona munkálataiban is.
[176] Justh Gyula református főgimnáziumi diplomája. Pest, 1868. július 22. MOL Justh Gyula hagyatéka AI/1. 14540.
[177] Justh Gyula egyetemi diplomája. Pest, 1872. július 14. MOL Justh Gyula hagyatéka AI/5. 14540.

nűségében sajátos alföldi-felvidéki nemesi birtokos életszemlélete ekkor kezdett ötvöződni az óriási átalakulások elején járó, társadalmi és gazdasági tekintetben egyaránt nagyléptékben fejlődő és kitárulkozó főváros modern polgári szellemiségével.

A fiatal Justh Gyula az egyetem befejezése után visszatért az Alföldre, ahol ígéretes vármegyei karriernek nézett elébe. A későbbi belügyminiszter és politikai ellenfél Kristóffy József − aki szintén a csanádi-békési térségben kezdte politikai pályáját − így ír ezekről az évekről: *„A Tisza-korszakban tűnik fel Justh Gyula a csanádmegyei közélet terén, s szervező-képessége és agilitása hamarosan a megyei függetlenségi párt vezérévé emeli. Ennek előtte Békésmegyében mint exponált Deák-párti szerepelt, de mert ott sikereket elérni nem tudott átjött Csanádba, hol az alföldi dzsentrinek a 48-as táborba való bevonulásához példát mutatott."*[178] A valódi kép ennél jóval árnyaltabb. Justh Gyula apja nyomdokain haladva már ifjú éveiben is a 48-as eszme elkötelezett hívének számított. Politikai pályájának kezdete − az 1870-es évek első fele − azonban a dualizmuskori első nagy párt(át)alakulások időszaka volt, amely a Balközép és a Deák-párt részekre szakadását, majd a Szabadelvű Párt megalakulását eredményezte. Justh kezdetben Tisza Kálmán táborában állott és benne a közjogi ellenzék vezetőjét tisztelve azt a politikust látta, aki az általa képviselt ellenzékiséget − a felvállalt pártfúzió útján − képes volt kormányra juttatni. Az évtized második felében azonban, amikor egyértelmű lett számára a „bihari pontok szögre akasztása", már a korábbi Balközép-párttól elszakadt függetlenségi ellenzék helyi képviselőjeként tarthatjuk számon.

Justh Gyula vármegyei pályája az alföldi Justh birtokok egyik színterén Békés vármegyében indult, ahol 1872-ben Tomcsányi József főispán javaslatára − akinek családja hasonlóan Turócból telepedett az Alföldre − tiszteletbeli vármegyei aljegyző lett, 1874-ben pedig rendes aljegyzővé választották meg. Karrierje gyorsan ívelt felfelé. Két év elteltével 1876-ban a gyulai járás főszolgabírája lett.[179] A felfogásában kezdettől 48-as politikát valló, pályája kezdetén lévő fiatal politikus pártállását illetően ebben az időszakban vált el Tisza Kálmán táborától és lett helyi szinten a kialakuló függetlenségi politika egyik meghatározó alakja. Ennek köszönhetően az 1878-as vármegyei tisztújításon Beliczey István új főispán közbenjárására kihagyták a tisztikarból.[180] A bukás nem érte váratlanul, ezt hónapokkal megelőzően apjának írott levele igazolja: *„Az én sorsom Békésmegyében el van döntve (...). Ki hitte, hogy szépen, nagy reményekre jogosítólag kezdődő nyilvános pályám ily hirtelen drasticus véget fog érni (...), legfőbb vágyam, innen mentül előbb szabadulni. A többi szolgabírák egyhangú-*

[178] Kristóffy J. 1927. 15. o.
[179] Békésmegyei Közlöny 1876. május 14. 3. o.
[180] Országgyűlési almanach 1887-1892. 237. o.

lag lesznek megválasztva: csak én vagyok az egyedüli, akit kirúgnak!"[181] Justh Gyula vármegyei karrierje, apja majd harminc évvel korábbi esetéhez hasonlatosan, a nagy kilátások ellenére még fiatalon a főszolgabírói címmel érte el végpontját.

Egy évvel később Justh Gyulát a Békés vármegyei Gyula város polgármesteri posztjáért kívánta jelölni a helyi függetlenségi ellenzék, de a választások előtt − az állítólagos elvtelen alkudozások miatt − visszalépett a politikai versengéstől.[182] Ezzel Békés vármegyei politikai szereplése lezárult.

Justh Gyula ezt követően néhány évre visszavonult a regionális politikai élet irányításától és a család Battonya és Arad között található tornyai (Csanád vármegye) birtokára költözött,[183] ahol bekerült a csanádi Gazdasági Egylet választmányába is. A vármegye egyik jelentős birtokosaként továbbra sem távolodott el teljesen a közügyektől, s politikai tapasztalatait ebben az időszakban a függetlenségi ellenzék vármegyei szervezésében kamatoztathatta. Ekkor alakított ki intenzív kapcsolatot a parlamenti ellenzék vezetőivel is, s a közjogi ellenzék 1875-1884 közötti sajátos párhuzamos pártcsoportosulásai közül (Függetlenségi Párt, ill. 48-as Párt), Irányi Dániel 48-as csoportjával lépett szorosabb kapcsolatba.

Az 1870-es 1880-as évek fordulóján több alkalommal tett külföldi utazásokat tapasztalatszerzés céljából, amelyekről azonban csak későbbi utalásaiból értesülünk. Több alkalommal járt az osztrák tartományokban és az ekkor egységesülő Németországban, de ellátogatott Franciaországba, Svájcba és Nagy-Britanniába is. Megismerkedett a fejlett politikai-társadalmi és gazdasági kultúrával rendelkező európai államok politikai berendezkedésével és szerkezetével. Éles Tibor − már említett − Justh Gyulával foglalkozó disszertációjában erre az időszakra teszi Kossuth Lajos és Justh turini találkozását, amelyre utaló forrásokat jelen kutatásom nem tárt fel, ennek ellenére teljességgel nem zárhatjuk ki a találkozó tényét.[184] Az utazások során gyűjtött benyomások és tapasztalatok, amelyek leginkább a parlamenti struktúrákra tértek ki, nagy hatással voltak nézetrendszerének kialakulására, s külföldi tapasztalatai kihatottak évtizedekkel később képviselt választójogi programjára is.

Justh az 1880-as évek elejétől, mint a battonyai ellenzék vezetője, a csanádi függetlenségi csoport meghatározó alakja lett, s már 1881 januárjában a vármegyei közigazgatási bizottság tagjai közé választották. Rendszeresen írásai jelentek meg az ellenzéki *Arad és*

[181] Az 1877. október 28-án kelt levelet idézi Tóth Ferenc: *Makó és a parlamenti pártok.* In. Makó története 5. 80. o. Az idézett levél fotókópiája a MOL Justh Gyula hagyatékában nem található meg, és annak tartalomjegyzéke sem tesz róla említést.
[182] Ismeretlen szerző 1879. június 24-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/10. 14540., ill. Makó történet 5. 80. o.
[183] Szülei és testvére továbbra is a kb. 40 km távolságra lévő Orosháza melletti Szentetornyán éltek.
[184] Éles T. 1963. 23. o. Éles datálását sem kizárva, rendelkezünk azonban forrásokkal, amelyek Kossuth és Justh 1892 szeptemberében lezajlott találkozásáról adnak hírt: Justh Gyula 1892. szeptember 29-én anyjához írott levele. OSZK Kézirattár Levelestár.

Vidéke, ill. később a *Makói Hírlap* hasábjain, ahol a politika mellett leginkább közigazgatási és vízügyi kérdésekkel foglalkozott.[185]

Státusok és szerepkörök. Justh Gyula társadalmi helyzetének vizsgálata

A polgárosodás, mint társadalmi folyamat (változás) nem írható le kizárólagosan a polgári társadalmi rétegek fejlődésével (pl. nagypolgárság, polgári középosztály, kispolgárság, munkásság) és a tradicionális társadalmi rétegek (pl. arisztokrácia, közép- és kisbirtokosok, dzsentri, parasztság) mozdulatlanságával vagy szűkülésével.[186] A polgári modernizáció során végbemenő változás folyamata a nagy társadalmi elméletek szintjén valóban a polgári és a tradicionális társadalmi rétegek időszakos együttélésével jellemezhető, azonban egyes csoportok és főleg személyek tekintetében a megszakítottság helyett a különböző struktúrák keveredése, ill. a hozzájuk kapcsolódó szerepek egymásmellettisége, folytonossága tapasztalható.[187] A polgárosodás folyamata a dualizmuskor társadalmának minden rétegére, osztályára kiterjedő általános jelenség, éppen ezért mértékét vagy elterjedését hiba volna kizárólag a városi polgárok számának és arányának növekedésével szemléltetni. A polgárosodás folyamata a társadalmi modernizáció alapjelenségeként, vezérmotívumaként tekintendő, s ezáltal kihat az arisztokráciára, a nemesi eredetű úri birtokosságra, a „honorácior" származású értelmiségre, ill. a gazdaparasztság elemeire is. A hatás közvetlen eredménye elsősorban nem a polgárok számának ugrásszerű megnövekedésével ragadható meg, hanem a polgári és a tradicionális társadalmi struktúrák és szerepek egyénekre, csoportokra lebontott párhuzamosságával, ill. ebből következően a kialakult többes/plurális identitás megjelenésével és terjedésével.[188]

A XIX. század második felének − korábbi társadalmi kategóriát használva − „bene possessionatus", ill. úri „ezerholdas" jómódú birtokos társadalma, amely rang, címek híján nem tartozik az arisztokrácia továbbra is meglehetősen zárt világába, de részben birtokának

[185] A XIX. század végén a Maros szabályozása és gátrendszerének kiépítése még megoldatlan kérdés volt és ez nagyban befolyásolta Arad, Csanád vármegyék ill. a Bánság gazdálkodási viszonyait. Justh több parlamenti felszólalásában is kitért erre a témára.

[186] A polgárosodás szó XIX. századi jelentéstartalma elsősorban nem a polgársághoz kötődött, hanem a civilizáció előrehaladását jelentette és közel állt az állampolgárosodás jelentésköréhez. Ezzel kapcsolatban lásd pl. Halmos Károly: *Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra.* In. Századvég. 1991/2-3. 131-166. o.

[187] A struktúrák és szerepek egymásmellettiségéhez lásd: Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, Gondolat, 1980. 27. o., Veliky János: *Reformkor- a változások kora.* In. Magyar Tudomány 2008/10. 1238-1255. o., ill. Püski Levente: *Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.).* In. Korunk 2008 szeptember. A polgárosodás során kialakuló közéleti szerepről: Richard Sennett: *A közéleti ember bukása.* Budapest, Helikon Kiadó, 1998. Szerepek. 39-57. o., A személyiség színrelép. 165-212. o., A 19. század közéleti embere. 212-237. o.

[188] Hanák Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában.* In. Történelmi Szemle 1997/2., Benda Gyula: *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége.* In. Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris, 2006. 343., 345. o., ill. Bódy Zsombor: *„Polgárság" és „polgárosodás" fogalma.* In. Kommentár 2007/3. 12. o.

piaci érdekeltsége, annak tőkés jellegű működtetése, részben pedig személyének állami (szakértői) bürokráciában, vármegyei-országos közéletben, politikában történő pozicionálásával több szálon kapcsolódik a polgárosodás folyamatához. Státusaiban ez a társadalmi csoport igencsak sokszínű képet mutat, s ez a jelenség többrétű, összetett szerepkészlet alkalmazását is feltételezi.[189]

Ilyen, életmódjában, társadalmi szerepeiben és pozícióiban többdimenziójú személy Justh Gyula is, aki se nem polgár, se nem nemes jellegével egy jól érzékelhető társadalmi réteg modernizációs sajátosságait testesíti meg. Életmódjáról és társadalmi szokásairól viszonylag kevés dokumentum vagy visszaemlékezés árulkodik, de azt megállapíthatjuk, hogy többes identitása pl. kétlakiságában (Tornya, Budapest) és ezzel párhuzamosan társadalmi szerepeiben is visszatükröződött. A vidéki kastély, a több ezer holdas birtok, a paraszti környezet irányába tanúsított patriarchális viszony és pl. a vitézi-nemesi szokásrendszerhez kapcsolódó párbaj intézményének elfogadása, stb. összeegyeztethető volt a nagypolgári zsidó családból származó feleséggel, a Kiskörút közelében lévő fővárosi bérlakással, kávéházi életvitellel, részvényvásárlással, ill. alapítványi felajánlásokkal, s nem utolsó sorban az általános választójog politikai célkitűzésével.

A Justh család alföldi ágának birtokai az 1893-as *Gazdacímtár* adatai szerint négy személy tulajdonában összpontosultak: 1. Justh István Arad vármegye, Oláhpécska, 484 hold (legelő-szántó);[190] Békés vm. Pusztaszenttornya, 155 hold (szántó);[191] Békés vm., Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold (legelő, rét, szántó);[192] Csanád vm., Dombegyháza, 126 hold (szántó);[193] Csanád vm., Tornya, 320 hold (szántó);[194] 2. Justh Istvánné Békés vm., Pusztaszenttornya 374 hold (szántó);[195] 3. Justh Gyula Arad vm., Nagyvarjas, 476 hold (szántó-legelő);[196] 4. Justh Matild Arad vm., Kurtics, 393 hold (szántó).[197] A birtokok összességében 2482 holdat tettek ki. A birtokállomány legnagyobb része − a *Pénzvilág* egyik 1913-as cikke alapján − szülei halálát követően Justh Gyula kezében összpontosult, és terhelésekkel együtt a következő képet mutatta: Tornya, 302 hold tehermentes termőföld; Tornya, 304 hold tehermentes legelő; Tornya, 12 hold, ill. 17 hold szántóföld, együttesen 5400 korona teherrel; Tornya, 13 hold szántóföld, 107 korona honvédelmi teherrel; Tornya, kastély és 18 holdas park, 1020 korona teherrel; Orosháza, 38 hold termőföld; Szentetornya, 145 hold termőföld és

[189] Merton, R. K. 1980. 88-89. o., Veliky János: *A felbomló és átalakuló rendiség gazdasági-szociális rendszerei.* In. Uő. szerk. 1999. 46. o., ill. Estók J. 1999. 167-170., 172. o.
[190] *Magyarország földbirtokosai.* Szerk. Bellusi Baross Károly-Németh József. Budapest, 1893. 29. o.
[191] Uo. 1893. 137. o.
[192] Uo. 1893. 138. o.
[193] Uo. 1893. 187. o
[194] Uo. 1893. 187-188. o.
[195] Uo. 1893. 137. o.
[196] Uo. 1893. 29. o.
[197] Uo. 1893. 19. o.

az udvarház együttesen 104 korona kölcsönnel terhelve; Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold tehermentesen; Magyarpécska, 1100 hold tehermentes szántó és legelő. A birtokok összesen 2103 holdat tettek ki (ebben nem szerepeltek Justh Matild birtokai), a *Magyar Országos Központi Takarékpénztár* az összes földtulajdonra kivetett terhelése pedig 6631 korona volt.[198] A *Makói Újság*ra támaszkodva mondhatjuk, hogy a család birtokai után évente több mint 6000 korona adót fizetett, amely körülbelül megegyezik a rajtuk lévő teher mennyiségével.[199] A család tagjai közül, Justh István saját néven levő birtokaival (kb. 450 hold) a Csanád vármegyei virilis jegyzékben 1901-ben a 29., 1902-ben a 28. helyen szerepelt.[200]

A Justh család felsőmagyarországi ágának birtokai Turóc vármegyére korlátozódtak, azonban összességükben kétszer akkora területet jelentettek, mint az alföldi ág tulajdonában lévő birtoktestek. A turóci Justh birtokok: Justh család Necpál, 149 hold;[201] Jutsh György Necpál, 2545 hold;[202] Justh Kálmán Tóthpróna, 269 hold,[203] Necpál 2443 hold.[204] A birtokok nagy részét erdőség borította. A *Gazdacímtár* által a vármegye egyetlen jelentősnek tartott állattenyésztő telepe Justh György Necpálon működő simmenthali tehenészete volt.[205]

Az alföldi Justh család kb. 2500 holdat kitevő birtokaival természetesen messze nem tartozott a legjelentősebb földbirtokokkal rendelkező birtokosok körébe, azonban a birtokok szerkezetüket és földminőségüket tekintve a jó adottságú és rendszerint az átlagosnál jóval magasabb terméshozamú földek közé voltak sorolhatóak. A család nagyobb állattenyészettel vagy mezőgazdasági iparvállalattal nem rendelkezett, de terményeik (gabona, kukorica, dohány, zöldségfélék) eladása révén mindenképpen kapcsolódtak a piac szervezte tőkés gazdasági rendszerhez. Az arányokat illetően nem rendelkezünk pontos adatokkal, de azt tudjuk, hogy a birtokok legnagyobb részén búzát, árpát vagy kukoricát termesztettek, valamint a gabonanövények mellett jelentős mennyiségű dohány- és szőlőtermesztés is folyt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az ezredéves országos kiállítás kapcsán Csanád vármegye más jelentős birtokosai (Forster, Eckhardt, Prugly, Návay, stb.) mellett Justh Gyula is a kitüntetettek között szerepelt, s a dohánytermesztés terén elért eredményei miatt oklevelet vehetett

[198] Szamuely Tibor: *Justh Gyula vagyona.* In. Pénzvilág 1913. december 13. (Szamuely Tibor: *Összegyűjtött írások és elbeszélések.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975. 286-287. o.)
[199] Makói Hírlap 1906. március 23. 3. o. Mennyi Justh Gyula adója?
[200] Makói Hírlap 1901. szeptember 15. 6. o. A megye virilistái, ill. Uo. 1902. szeptember 14. 3. o. A megye virilistái.
[201] Gazdacímtár 1893. 769. o.
[202] Uo. 769. o.
[203] Uo. 768. o.
[204] Uo. 769. o.
[205] Uo. 766. o.

át.[206] Később a megye több birtokosának és nagybirtokosának társaságában igazgatótanácsi tagként részt vállalt az 1900-ban megalakult makói hagymaszövetkezet munkájában is.[207]

A modern piacgazdaság ismeretét igazolja, hogy a hagyományos terményeken túl Justh − egy 1909-es levél szerint − érdeklődött a zöldségtermesztés és a bolgárkertészet birtokain történő meghonosítása iránt is,[208] a speciális módszer bevezetéséről azonban nem rendelkezünk biztos információkkal. A birtokok technikai berendezéseiről, gépesítéséről sem rendelkezünk messzemenő adatokkal, de néhány levél arról tanúskodik, hogy alkalmanként felmerült a szántási munkálatok traktorral vagy gőzekével történő elvégzése is. A levelek arra engednek következtetni, hogy Justh az egyes munkafázisokat esetenként gépkölcsönzéssel − és a Földművelésügyi Államtitkárság közbenjárásával − kívánta hatékonyabbá tenni.[209] Sőt 1916-ban megint az Államtitkárság segítségégét kérte, ezúttal egy Stock benzines gőzgép megvásárlása ügyében.[210]

Település, vármegye, járás	Magyar	szlovák	román	szerb	német
Tornya	1485 (58%)	8 (0,3%)	666 (26%)	355 (14%)	16 (0,6%)
Battonyai j.	26433 (78%)	724 (2%)	3168 (9,5%)	3011 (9%)	337 (1%)
Csanád vármegye	108621 (75%)	17133 (12%)	14046 (9,7%)	3967 (2,7%)	1013 (0,7%)
Magyarpécska	7475 (96%)	16 (0,2%)	166 (2%)	10 (0,1%)	57 (0,7%)
Magyarpécskai j.	15620 (54%)	705 (2,4%)	9736 (34%)	196 (0,6)	2593 (9%)
Arad vármegye	78130 (22,5%)	5174 (1,4%)	229476 (66%)	322 (0,1%)	34330 (9,8%)
Szentetornya	5150 (98%)	69 (1,3%)	14 (0,2%)	-	-
Orosházi j.	48443 (81,7%)	10537 (17,7%)	128 (0,21%)	12 (0,02)	136 (0,22%)
Békés vármegye	219261 (73,5%)	66770 (22,3%)	6125 (2%)	76 (0,025%)	6048 (2%)

II.1. táblázat
A Justh család birtokainak nemzetiségi eloszlása[211]

A Justh-birtokok sajátos módon több tekintetben eltértek a környező térség nemzetiségi adottságaitól. A család szentetornyai és magyarpécskai birtokai, ill. az azok központját jelentő települések a környező vármegyénél vagy járásnál, a magyarság arányait tekintve

[206] Makói Hírlap 1896. november 19. 5. o.
[207] Halmágyi Pál: *A makói hagymaszövetkezet, majd hagyma-részvénytársaság története 1900 és 1918 között.* In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85.1. Szeged, 1986. 220., 233. o.
[208] 1909. április 1-én kelt levél. MOL Justh Gyula hagyatéka FbIII/76. 14542.
[209] Bartóky Árpád 1915. május 9-én kelt levele Justh Gyulához. Justh Gyula hagyatéka FbIII/99. 14542., ill. Uő. 1915. augusztus 30-án kelt levele. Uo. FbIII/125. 14542.
[210] Bartóky Árpád 1916. február 9-én kelt levele Justh Gyulához. Justh Gyula hagyatéka FbIII/126. 14542. Az országban 1895-ben mindössze 159 gőzekét tartottak számon. A traktorok számát az első világháború előtt országosan pár ezerre lehet tenni. Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése.* In. Magyarország története. 7/1. 1983. 309. o.
[211] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I.* Budapest, Athenaeum, 1912. 340. o., 278. o., 332. o.

kedvezőbb nemzetiségi képet mutatnak − különösen megragadható ez az Arad vármegyében elhelyezkedő birtoktestek tekintetében −, a tornyai birtok azonban a vármegye és a járás adataival szemben − Csanád keleti végpontján elhelyezkedve − jóval magasabb nemzetiségi arányokkal rendelkezett. A család birtokain meghatározó többségben magyarok éltek, de pl. a tornyai birtok jelentős számú román és szerb lakossággal is rendelkezett. (A birtokok központi településének, járásainak és a vármegyéinek nemzetiségi adatait lásd a II.1. táblázatban.)

Justh Gyula és családjának birtokai mellett valamelyest ismert a család készpénzvagyona és néhány befektetése is. A már említett 1913-ban megjelent cikkből azt is megtudhatjuk, hogy Justh Gyula feleségének Szitányi Vilmának a hozománya (200 ezer korona), évtizedekkel házasságkötésük után is felbontatlanul feküdt az egyik makói bankban – nagy valószínűséggel a *Makói Takarékpénztár Rt.*-ben – és az akkori hírek alapján a család a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban 1 millió korona betéttel rendelkezett.[212] Ez meglehetősen komoly anyagi háttérnek számított, még az európai viszonylatban jelentős képviselői vagy házelnöki éves fizetéshez (az előbbi 6400 korona, az utóbbi 24000 korona) képest is.[213]

A család fentebb elemzett anyagi helyzetének ismeretében nyilvánvaló, hogy Justh Gyula testvére, Justh Zsigmond halálát követően szépirodalmi munkáinak kiadói jogát nem pénzszűke miatt adta át 1904 áprilisában 1000 koronás áron a *Franklin Társulat*nak, hanem ezáltal a művek megjelenését készítette elő.[214] Justh Zsigmond kötetei ezt követően hamarosan a Franklin kiadásában láttak napvilágot: *A pénz legendája,* 1905; *Gányó Julcsa,* 1905, ill. *Fuimus,* 1906.

A Justh család anyagi helyzetének és társadalmi elhelyezkedésének ismertetéséhez hozzá tartozik, hogy a korszak jómódú birtokosaihoz hasonlóan a vidéki kastély(ok) mellett budapesti polgári lakást is fenntartottak. Az életvitelszerű fővárosi berendezkedés nem kizárólag Justh Gyula képviselői mandátumának velejárójaként tekinthető, hiszen a szülők (Justh István és Pákozdy Matild) is rendszeres fővárosi tartózkodásra rendezkedtek be, valamint a testvér Justh Zsigmond is jelentős időt töltött Budapesten. (Justh Zsigmond fővárosi tartózkodásai alatt kezdetben legtöbbször Jókai svábhegyi villájában vagy Bajza utcai lakásában lakott.[215]) Az 1880-as évek közepén a frissen képviselővé választott Justh Gyula és az irodalmár Justh Zsigmond a szülőkel közösen tartotta fenn (VIII. kerület) Eszterházy utca 13. alatti fővárosi lakását[216] (ma VII. ker. Puskin utca), ahol a − fiatalabb testvér életvitele miatt − a tár-

[212] Szamuhely T. 1913/1975. Justh pénzintézettekkel fennálló kapcsolataihoz tartozik, hogy politikai pályájának kezdetén a battonyai takarékpénztár felügyelő-bizottságának elnöki pozícióját is betöltötte. Országgyűlési almanach 1886. 86 .o., Országgyűlési almanach 1887-1892. 237. o., Országgyűlési almanach 1892-1897. 247. o.
[213] Gerő A. 1988. 161. o.
[214] A Franklin Társulat 1904. április 18-én kelt levele Justh Gyulához. OSZK Kézirattár 2/742.
[215] Dede Franciska: *A szalonember: Justh Zsigmond.* In. Budapesti Negyed 2004/4.
[216] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1885-1886.* Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én. 520. o.

sasági életben komolyan értékelt szalont rendeztek be.[217] Az 1890-es évek elején Justh Gyula a (IX. ker.) Lónyay utca 13-as számú házában bérelt lakást,[218] majd az évtized közepén a (VIII. ker.) József utca 4. számú házába költözött,[219] az új század elején pedig a VIII. kerületi Reviczky utca 4. alatt található Wenckheim-palotában bérelt lakást, amelyet bő másfél évtizeden keresztül tartott fenn.[220] Majd a Wenckheim-palota 1910-es évek közepén zajló átalakítása idején, rendszerint szállodai lakást bérelt a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) és a Türr István utca sarkán található Hungária Szállóban. Justh Gyula fia, Justh János pedig 1906-os képviselőségétől kezdve a (V. ker.) Bálvány utca 3-ban (ma Október 6. utca) lakott.[221]

A Justh család fővárosi palotalakásait minden bizonnyal hosszú távú bérlet formájában tartotta fent, tulajdonról nincs tudomásunk, ill. a Wenckheim-palotában erről nem is lehetett szó. Justh Gyula józsefvárosi lakásaitól nem estek messze az általa rendszeresen látogatott épületek: a Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) régi képviselőház, ill. a Rákóczi utca és a Szentkirályi utca sarkán működő historizáló, eklektikus berendezésű Balaton kávéház, amely több politikus mellett (pl. Szilágyi Dezső) Justh törzshelyének is számított. A Duna-parti Országház megnyitása után Justh továbbra is a VIII. kerületben lakott, és „munkahelyére" általában konflissal járt.

Justh vagyoni helyzetének és befektetéseinek ismertetésekor ki kell térnünk a jómódú birtokosok, ill. arisztokrácia tagjainak polgáriasult pénz- vagy tőkekezelési módszereit igazoló − ez esetben meglehetősen kényszer szülte − részvényvásárlásokra is. A fellelt adatok kivétel nélkül a *Magyarország* című meghatározó ellenzéki politikai napilap részvényeivel kapcsolatosak és Justh Gyula életének utolsó éveiből, valamint a halálát követő hagyatékügyekkel összefüggésben kerültek elő. Az 1913 őszén keltezett első levelek arról tanúskodnak, hogy Justh Gyula korábbi kölcsöneinek fejében, a pártja más tagjaival együtt a napilap részvényesévé vált, azonban nagy bizalmatlansággal figyelte a Batthyány Tivadar gróf által közvetített ügyletet.[222] Az üggyel kapcsolatos levelezés öt évvel később folytatódott immár Justh János és

[217] Kozocsa Sándor: *Utószó*. In. Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 732. o. Az Esterházy utcai lakás majdnem három évtizeden keresztül − Justh István 1904-ben bekövetkezett haláláig − volt a család kezelésében. A mások mellett Justh Zsigmond által szervezett Magyar Műpártolók Köre csoportról lásd Elek László: *Justh Zsigmond.* Gyula, 1964.
[218] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1891-1892.* Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én. 566. o.
[219] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1896-1897.* Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én. 700. o.
[220] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1902-1903.* Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én. 1162. o.
[221] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1908.* Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én. 1362. o.
[222] A Magyarország részvénytársasággá alakulására a lap megrendült anyagi helyzete miatt volt szükség. Justh eleinte nem kívánt részvényekre szert tenni (3%-os kamatozású), hanem a több mint 20 ezer koronás hitelét szerette volna visszakapni, azonban mivel az a tranzakció tönkretette volna a napilapot és annak főszerkesztőjét Holló Lajost, végül elfogadta az ajánlatot. Batthyány a következőkben próbálta Justhot jobb belátásra bírni: *„Ha te nem csatlakozol ehhez az álláspontho*z, *s azt követeled, hogy Holló néked 20 egynéhányezer koronát készpénzben térítsen meg, ezzel igen valószínűleg Hollót s a Magyarországot csődbe hajtod, mi által úgy te, mint mi*

Batthyány Tivadar között, amelyből kiderül, hogy Justh Gyula halálakor (legalább) 25 db *Magyarország* napilap részvénnyel rendelkezett, amelyek akkori teljes névértéki összege 25000 korona volt.[223] Ez a részvénycsomag 1918 júliusában eladásra került, s azt gr. Károlyi Mihály vásárolta föl. Justh Magyarország részvényei tehát nem befektetési céllal kerültek megvásárlásra, hanem a politikai-anyagi kényszer okán kerültek tulajdonába. Az ehhez hasonló jelenségek szinte általánosnak tekinthetőek a dualizmuskori politikai elit pénzügyi kockázatvállalásának és tranzakcióinak egy részére.

Justh Gyula az 1870-es évek végén vette feleségül Szitányi Vilmát. A Szitányiak a Bajorországból elszármazó zsidó Ullmann család kikeresztelkedett ága voltak, akiknek első magyarországi ősük 1825-ben szerzett nemességet és alapító-alelnöke volt az 1841-ben létrehozott Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak. A Szitányiak a dualizmus gazdaságában már nem játszottak meghatározó szerepet, az Ullmann család másik ága azonban a Magyar Általános Hitelbankban tevékenykedett, amely a korszak vezető pénz- és befektetési intézete volt.[224] Különös, hogy a Justh család és a Szitányiak, ill. az Ullmannok pénz vagy tőkekapcsolataira még utalásokkal sem rendelkezünk, sőt láthattuk készpénzüket vagy hitelüket sem a távoli rokonok bankjában tartották vagy bankjától vették fel.

Justh Gyula és Szitányi Vilma első gyermeke Matild volt, akit János, Elza, a fiatalon elhunyt Lajos, majd Margit követett. Justh János a budapesti egyetemen szerzet jogi diplomát, majd a pestvidéki királyi törvényszék aljegyzője volt, 1906-ban és 1910-ben a Függetlenségi és 48-as Párt programjával Hajdúszoboszló kerületének parlamenti képviseletére szerzett választói felhatalmazást, majd 1917-1918 között Csanád vármegye főispánjaként működött, 1920 után pedig az aradi Magyar Párt meghatározó alakja lett. A Justh lányok közül csak egynek a férjére kívánom felhívni a figyelmet: Justh Margit (első) férje Purgly János Arad vármegyei földbirtokos, Horthy Miklós feleségének, Purgly Magdolnának a bátyja volt. (Justh Gyula 1909/10-es királyi audienciái alkalmával Horthy, az uralkodó szárnysegédjeként szolgált.)[225]

---

mindnyájan egész a Magyarországra áldozott pénzünket véglegesen elveszítjük." Batthyány Tivadar 1913. december 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BeXI/31. 14542.

[223] Az utóbbi levelek 1918 tavaszán születtek és mindjárt kettős célt szolgáltak: Batthyány igyekezett átvenni ill. valakinek átjátszani a Justh család tulajdonában lévő részvényeket, ezzel egy időben törekedtek a napilap függetlenségi politikai beállítottságának további biztosítására is (Batthyány levelei 1918. június 30. BdX/50 14542., ill. 1918. július 20. BeXI/39 14542.). Batthyány és Justh János levelezéséből az derül ki, hogy a részvényeket egy konzorcium kívánta eredetileg felvásárolni, amely azonban váratlanul visszalépett, s a kisebbségéi részvényeket gróf Károlyi Mihály vásárolta meg névértéki áron. Batthyány Tivadar 1918. április 8-án kelt levele Justh Jánoshoz. MOL Justh Gyula hagyatéka BdX/46. 14542.

[224] Varga László: *A hazai nagyburzsoázia történetéből.* In. Az úri Magyarország. Szerk. Léderer Pál. Budapest, ELTE, 1993. Kövér György: *Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876-1905).* In. AETAS 2005. 1-2. 93-115. o.

[225] Simonyi H. 1966. 99. o.

Több forrás árulkodik Justh Gyula becsületi ügyeiről, amelyek közül jónéhány − a korszak úri középosztályának hagyományrendszerében elfogadottak szerint − párbajjal végződött. Clair Vilmos párbajgyűjteményében más politikusok és katonatisztek között, több alkalommal találkozhatunk Justh Gyula nevével is. Justh politikai pozíciója és társadalmilag plurális identitása (polgári-nemesi) egyaránt a párbaj intézményének elfogadására és alkalmazására ösztönözte.[226] Az első becsületbeli ügy 1892-re datálható, amikor Justh és Thold Dániel szabadelvű képviselő[227] szenvedélyes parlamenti (ülésen kívüli) összeszólalkozása kardpárbajjal végződött. A párbaj körülményeiről mindössze annyi tudható bizonyosan, hogy az egyik − valószínűleg budapesti − huszárlaktanya vívótermében történt az elégtétel, amelynek során Justh a száján erős sérülést szerzett.[228] A következő becsületsértéssel kapcsolatos eset szintén 1892-ből való, amikor Zsilinszky Endre, a Békési Közlöny szerkesztőjeként a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártra és helyi képviselőire tett sértése *(„s az a párt mely magát függetlenségi pártnak csúfolja Justh Gyulát Papp Eleket és még néhány czégéres tagját küldte le Szarvasra”*[229]) ellen lépett fel Justh Gyula, Papp Elek országgyűlési képviselő társaságában. Zsilinszky szerkesztő ezt követően a lapjában kiigazítást tett közzé, s jegyzőkönyvben kijelentette, hogy *„nem lehetett és nem állt szándékában a czégéres szó és az inericinált czikk egyéb passzusai által is Justh Gyula és Papp Eelek képviselő uraknak akár politikai szereplésük, akár egyéni jellemök felett elítélő véleményt mondani”*,[230] s így a felek közös megegyezéssel eltekintettek a fegyveres elégtételtől. Justh 1893 májusában sorra kerülő becsületbeli ügye ismételten párbajjal végződött, amelyre Cseresnyés János makói rendőrfőkapitány (később 1905/1906-ban a vármegye főispánja) provokációja adott okot. Cseresnyés Justh egyik, Makó város közgyűlésén tett beszámolója alkalmával egyértelműen megkérdőjelezte a felszólalás hitelét („hazudik!”), s ezt követően a két férfiú a földeáki Návay-kastélyban állott egymással szembe.[231] A párbajról egy kortárs rövid beszámolója alapján elmondhatjuk, hogy Justh jó technikájú vívónak számított és három helyen komolyan meg is sebezte ellenfelét, azonban az arcán és a karján ő is súlyosan megsérült. Justh sérülése következtében több napig kritikus állapotban volt, majd ezt követően hetekig feküdt, s az arcát ért sérülés még évek

[226] A párbaj, bár 1874-től törvényileg tiltva volt, továbbra is az úri ethosz és a középosztályba tartozás egyik látványos ismertetőjelét jelentette. A középosztály polgári származású tagjai éppen középosztályi mivoltukat erősítendő, más, korábban kizárólag nemesi, úri sajátosságokat pl. birtok vásárlás, vidéki kastély, vadászat, párbaj, saját köreikben is elfogadottá tettek, s ezáltal beemeltek az amúgy is vegyes szerepekkel jellemezhető nagy- és középpolgári identitás körébe. A párbaj társadalmi szerepe hasonlóan alakult a német társadalomtörténetben is. Jürgen Kocka: *Das europäische Muster und deutsche Fall.* In. Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich: eine Auswhal. Band I. Hrsg. Kocka, Jürgen. Göttingen, 1995. 51-53. o.
[227] Thold Dánielt, Clair Vilmos: *Magyar párbaj*. című kötete (In. Magyar párbaj. Szerk. Ságvári György. Budapest, Osiris, 2002. 319. o.) a Szabadelvű Párt képviselőjeként, az Országgyűlési almanach 1892-1896. (330. o.) pedig függetlenségi képviselőként említi.
[228] Ságvári Gy. szerk. 2002. 319. o.
[229] Jegyzőkönyv 1892. május 9. Justh Gyula hagyatéka BbI/24. 14540.
[230] Uo.
[231] Ságvári Gy. szerk. 2002. 325. o.

múlva is erről a párbajról árulkodott.[232] A lábadozással azonos időben 1893 májusában történt Justh Negyvennyolcas Függetlenségi Párt elnökévé választása is, amelytől ebből az okból kifolyólag „igazoltan" maradt távol. Az elnökké választás kapcsán érkező gratulációk és a sérülésből kifolyó „részvét" táviratai, így napokon keresztül egymást felváltva érkeztek Tornyára.[233] A bátyja sebesülésének tényét Justh Zsigmond egyik levele is megemlíti: *„Mama még mindig Pesten van. Napról napra halogatja útját, s csak nem jöhet. Most megint a Gyula párbaja annyira felizgatta, hogy azóta megint rosszabbul van."*[234] Az 1899-es év parlamenti csatáinak mellékzöngéje volt a Horánszky Nándor, az ellenzéki Nemzeti Párt képviselője és Bánffy Dezső miniszterelnök között lejátszódó becsületbeli ügy, amelynek bonyolult szövevényeként összesen tizenöt politikus − köztük a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter (Fejérváry Géza), ill. egy korábbi miniszterelnök fia (gr. Tisza István) − és két tábornok is részt vett. Justh Gyula, Horánszky Nándor egyik segédeként kapott szerepet a becsületsértési ügy lefolyásában. Ez az affér azt bizonyítja, hogy Justh elismert és nagy rutinnal rendelkező párbajozónak számíthatott, hiszen a politikai szembenállás ezen elfogadott kísérő jelenségében, „bizalmi férfiúként" részese lehetett, egy a legfelső körökbe tartozó személyeket is érintő, karddal és pisztollyal megvívott elégtételnek.[235] Az 1898/99 fordulóján lejátszódó párbajsorozatban Justh, olyan − valósággal a korszak párbajhőseinek és szakértőinek számító − képviselők (Elek Gusztáv és Bolgár Ferenc) társaságában vett részt, akik azt megelőzően tragikus kimenetelű párbajok győztesei voltak, s ez (meglehetősen groteszk módon) hozzájárult későbbi karrierjük megalapozásához. A sorban következő tisztázandó ügy már 1907-ben történt, amikor a képviselőház elnökeként *„Justh Gyula úr megbízottjai magyarázatot esetleg elégtételt kérnek Szmrecsányi György úrtól, azokért a kifejezésekért amelyeket a mai napon a Ház folyosóján reá vonatkozólag használt."*[236] Az ügyben végül nem került sor párbajra, mert a kijelentések kölcsönös félreértésen alapultak, s ez jegyzőkönyvileg is tisztázásra került. Hasonlóan zajlott le, az a két évvel későbbi eset is, amikor ugyancsak Justh megbízottai kértek magyarázatot Andrássy Gyula belügyminiszter megbízottaitól, egy a képviselőház folyosóján lezajlott magánbeszélgetés során, a miniszter által tett kijelentések pontos értelmét és szándékát illetően. A magyarázat alkalmával a félreértés hivatalos tisztázást nyert: *„*[Andrássy] *azt hitte hogy Justh kételkedik számtalanszor kijelentett abbéli szándékának komolyságában,*

[232] Clair V. 2002. 325. o. ill. Justh Gyula 1893. június 13-án kelt levele Petrovay Györgyhöz. OSZK Kézirattár Levelestár.
[233] Szalai Dániel 1893. május 20-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/27.14540. Miskey Béla 1893. május 23-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka DbII/24. 14542., Szilágyi János 1893 május 21-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/29.14540., Csácsy Miklós 1893. május 30-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/30. 14540.
[234] Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 213. levél. 1893. június 4. Szentetornya.
[235] Sávári Gy. szerk. 2002. 354-356. o.
[236] Jegyzőkönyv 1907. november 20. Justh Gyula hagyatéka DbIII/60. 14542.

hogy miniszteri állásából távozni akar."[237] Miután a miniszter feltevése alaptalannak bizonyult, s sértés egyik fél részéről sem állt fenn, az ügy jegyzőkönyvileg befejezést nyert.

Justh társadalmi státusának és szerepének pontos megítéléséhez elengedhetetlenül hozzátartozik helyzetének a képviselőházon belüli áttekintése is.[238] Justh Gyula először 1884-ben – az átlagos 39 évnél fiatalabban – 34 éves korában szerzett képviselői mandátumot.[239] A képviselők kb. ¾-éhez hasonlóan rendelkezett nemesi ősökkel[240] és kb. 40%-ához hasonlóan 100 holdnál nagyobb földbirtokkal.[241] Jogi végzettségével a képviselőház átlagosan kb. 60%-át kitevő legnagyobb létszámú „szakmai-képzettségi" csoportjához tartozott. Az 1901-es képviselőház adatait tekintve az előbbinél valamivel szélesebb, kb. 65%-os volt a mandátumszerzés előtt állami vagy megyei adminisztrációban tevékenykedők csoportja,[242] amelyhez Justh korábbi Békés vármegyei működése alapján volt sorolható.

Összegzésként megállapítható: Justh Gyula társadalmi pozícióinak vizsgálatakor a hagyományos birtokos nemesi és a modern polgári életmód egyes elemeinek, szerepeinek az ötvöződése végig megfigyelhető, de azt is észre kell vennünk, hogy az idő múlásával mind társadalmi helyzetében, mind pedig politikai szemléletében a modern, polgári elemek lesznek hangsúlyosabbak. Ez nyilvánvalóan összefüggésben volt a társadalmi és politikai környezet általános jelenségeinek az átalakulásával is. Justh és a hozzá hasonló vegyes/többes társadalmi identitású és státusú személyek helyzetét azonban semmi esetre sem lenne szerencsés identitásválságként, vagy státuszavarként megjeleníteni. Már csak azért sem, mivel a korszak egyik tipizálható, meglehetősen nagy és jelentős réteget érintő jelensége ez, valamint a szóban forgó társadalmi réteg a politikai elit meghatározó elemeként is kategorizálható.[243] Másik oldalról pedig ismételten vegyes képlet alakul ki a polgári középosztály és nagypolgárság életmódját, státus- és szerepkészletét vizsgálva, amely megint csak egyszerre alkalmazza a modern polgári és a hagyományos úri-nemesi életforma egyes jegyeit.

---

[237] Jegyzőkönyv 1909. december 17. Justh Gyula hagyatéka BbIV/104. 14540.
[238] Rudai R. 1936., Lakatos E. 1942. és Pap József: *„Két választás Magyarországon". Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben.* AETAS 2007/1. 5-31. o.
[239] Rudai R. 1936. 41-43. o., Pap J. 2007., 21. 28. o.
[240] Pap József az 1901 és 1905-ös képviselőházak összetételét a hivatalos Almanachok alapján vizsgálta, és a képviselők származását illetően négy nagy csoportot különít el. Az arisztokraták csoportja (kb. 14%), az almanach adataiból „biztosan nemesnek tekinthetők" csoportja (31%-1901, 28%-1905), a „bizonytalan származással rendelkezők" csoportja (36%-1901, 40,9-1905) és végül a nem nemesek csoportja (18,6%,-1901, 16,3%-1905). Pap J. 2007. 9., 12. o. Ezen kívül a témával kapcsolatban lásd Lakatos E. 1942. 51-52. o.
[241] A képviselők közül 43% (1901), ill. 40,7% (1905) rendelkezett 100 hold feletti birtokkal. Pap J. 2007. 12., 24. o.
[242] Pap J. 2007. 11. o.
[243] Pap J. 2007.

III. A dualizmuskor politikai útvesztőjében

Tíz választás, egy politikus

Makó és Justh Gyula neve a dualizmuskori képviselőválasztások során elválaszthatatlanul összeforrott. A város 48-as múltja, ill. kiegyezés utáni ellenzékisége megfelelő táptalajt jelentett az egyébként is nagyrészt alföldi szavazókkal rendelkező függetlenségi ellenzék számára, megteremtve annak lehetőségét, hogy a makói választói többség és parlamenti képviselőjük politikai nézetei a XIX-XX. század fordulóján több mint három évtizeden keresztül párhuzamot alkosson. Justh 1884-től haláláig 1917-ig megszakítás nélkül tagja volt a dualizmuskori törvényhozásnak, nyolc alkalommal szerzett képviselői mandátumot és az 1892-es ciklustól eltekintve mindig a csanádi megyeszékhely képviseletét látta el.

	Makó	**Kassa**	**Kolozsvár**	**Miskolc**	**Pécs**	**Brassó**
1869	27759	21742	26638	21535	23863	27766
1881	30063	26097	30363	24319	28702	29584
1890	32663	28884	35855	30408	34067	30739
1900	33720	35586	46670	40833	42252	34511
1910	34918	40476	58481	49182	47844	38999

III.1. táblázat
Makó népességének összehasonlítása más városokkal 1869-1910[244]

Makó a XIX. század második felében közigazgatási helyzetének stabilizálását követően[245] − főként a modern monokultúrás agrártermelésre és az erre épülő kereskedelemre alapozva − nagy gazdasági-társadalmi fejlődésen ment keresztül. A korszakban mindvégig Csanád vármegye székhelye volt, az 1871.évi.XVIII.tc. szerint a rendezett tanácsú városok sorába tartozott, és státusát az 1886-os közigazgatási reform (1886.évi.XXI.tc. és XXII.tc.) után is megtartotta. Népessége 1880-ban haladta meg a 30 ezer főt. Reizner János megállapítása alapján *„Népessége számaránya után* [1892-ben] *Makó az országnak 12-dik városa, s*

[244] Az 1910. évi népszámlálás I. 1912.
[245] Makó 1860-tól ismételten a közigazgatási önállóságát visszakapott Csanád vármegye székhelye volt. Ezt megelőzően 1853-1860 között Csanádot Békés vármegyéhez csatolták, kialakítva a Gyula központú Békés-Csanád vármegyét. Makó városa a provizórium idején elvesztett rendezett tanácsú városi jogállását 1870-ben nyerte vissza. Ezt követően a város vezetése és a városi polgárság a dualizmus időszaka alatt több alkalommal fordult a belügyminiszterhez − adóügyi okok miatt − a rendezett tanácsú városi jogállás helyett nagyközségi jogállást kérelmezve. Erről bővebben Marjanucz László: *Közigazgatás és városgazdálkodás.* In. Makó története 5. 109-149. o. A korszak közigazgatási rendszeréről országos viszonylatban lásd Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

megelőzi Miskolczot, Zombort, Székes-Fehérvárt, Kassát, Pécset, Brassót, sőt Kolozsvárt is".[246] (Makó és más városok népességét lásd a III.1. táblázatban.) Az Alföldön nem szokatlan, hogy a nagy lélekszám nem párosult a település urbanizált jellegével. Míg hasonló népességgel rendelkező városok akár régióközpont szerepet is betölthettek a korban (pl. Kolozsvár, Kassa, Brassó), Makó funkciója és szerepe alapján az un. megyeközpont és középváros hierarchikus kategóriák között helyezkedett el.[247]

Népességéből és városhierarchiai mutatójából adódóan, Makó a kiegyezés alatt is hatályban lévő 1848.évi. V.tc értelmében egy országgyűlési képviselővel rendelkezett, tehát választójogi értelemben *„önálló képviselőválasztási joggal felruházott, de törvényhatósági joggal nem bíró város"* volt.[248] A makói választójoggal rendelkező polgárság − amely a korszakban 1400-2200 fő körül mozgott − a város lakosságának kb. 5-6%-át tette ki, tehát nagyjából az országos átlagnak felelt meg. A választók legnagyobb részben a városi agrár és kereskedő kispolgárság rétegeiből kerültek ki, amelyben fontos tényezőként szerepelt a városi társadalom kb. 5-6%-át alkotó zsidóság.[249] A választójog szempontjából szintén számottevő volt a város külterületén élő tanyasi gazdák aránya is, amely a teljes lakosság kb. 35%-ára volt tehető.[250]

A makói választók politikai beállítottsága a kiegyezés és az első világháború között eltelt fél évszázadban − országgyűlési képviselőválasztási voksaik alapján − egyértelműen a parlamenti ellenzék irányába orientálódott, határozottan a 48-as eszme elkötelezett hívei voltak. Ez a meglehetősen kiszámítható támogatottság még a közjogi ellenzék bázisterületének számító Alföldön is kimagasló eredménynek számított, ha pedig figyelembe vesszük, hogy a vármegye másik két választókerülete politikai hovatartozás szempontjából vagy kimondottan kormánypártinak (Battonya), vagy pedig teljességgel kétesélyesnek volt mondható (Nagylak), minden bizonnyal arra a következtetésre jutunk, hogy ez a jelenség nem választható el Justh Gyula közéleti fellépésétől.[251]

---

[246] Reizner János: *Makó város története.* Makó, 1892. 83-84. o.

[247] Beluszky Pál-Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005. Beluszky Pál megállapítása szerint Makó azon 11 megyeszékhely (Sepsiszentgyörgy, Fogaras, Csíkszereda, Szentes, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Aranyosmarót, Nagyszőlős, Magyaróvár, Alsókubin) közé tartozik, amely funkció és szerep alapján nem kerül a megyeközpontok közé. 195. o.

[248] A törvény általában így rendelkezett a rendezett tanácsú városokkal kapcsolatban, de Makó egy fős parlamenti mandátuma a hasonló vagy kevesebb népességű, rtv. joggal rendelkező Brassó, Nagyszeben vagy a 1890-es évekig ugyancsak hasonló népességű Miskolc (1907-ben kapott tjv. jogot) és néhány hasonló méretű törvényhatósági jogú város pl. Marosvásárhely, ill. az 1890-es évekig hasonló népességű Kolozsvár két mandátuma mellett már komoly választásföldrajzi kérdéseket vethet fel.

[249] Az 1910-es népszámlálás szerint Makón 1928 izraelita élt. Az 1910. évi népszámlálás I. 1912. 342. o.

[250] Az 1910-es népszámlálás szerint az akkor Makón élő 34918 főből 7724 fő a város külterületén és 3440 fő a szintén külső területnek számító Honvéd kerületben élt. Az 1910. évi népszámlálás I. 1942. 607-608. o.

[251] A helyi képviselőválasztások elemzésének módszertanához lásd ifj. Bertényi Iván: *„Képviselői import" Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója.* In. Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 202-214. o.

Makó 1861-ben megválasztott országgyűlési képviselője, a korábbi reformkori ellenzékisége okán bizalmat kapott Návay Tamás[252] volt, aki akkor a Felirati Pártban foglalt helyet. Az 1865-ös választás során Návay ellenében Faragó Ferenc korábbi polgármester szerzett többséget, de az a sajátos helyzet állt fent, hogy mindkét jelölt a Felirati Párt támogatásával indult. Ezt követően a város képviselői − az 1892-es választástól eltekintve − minden esetben az ellenzék táborából kerültek ki.[253] Az 1869-es és 1872-es választás alkalmával már a Balközéphez tartozó Dobsa Lajost[254] választották képviselőnek. Az 1870-es évek közepén végbement pártalakulásokat követő három választáson függetlenségi képviselőket választottak meg: 1875-ben Ragályi Ferdinánd, 1878-ban és 1881-ben Széll György lett Makó képviselője. Széll a később kialakuló antiszemita szárny, majd az önálló Antiszemita Párt egyik meghatározó alakja lett, s 1892-ig még több alkalommal fellépett a képviselőválasztásokon, de ott a továbbiakban rendre alulmaradt, a századforduló időszakában pedig Makó polgármesteri tisztét töltötte be.

Az 1880-as évek elején a vármegyei, majd azt követően a városi politikai elit egyik meghatározó alakja Justh Gyula lett, akit az 1881-es választáson jelöltek első alkalommal országgyűlési képviselőnek. Az ekkor 31 éves, regionális szinten elismert ellenzéki politikus a 48-as Párt vezetőjének, Irányi Dánielnek személyes felkérésére[255] a Csanád vármegyei Battonya választókerületében indult a választáson. Battonya az ellenzék szempontjából nem tartozott a könnyen megszerezhető mandátumok közé, hiszen 1861-től áttekintve a helyi választásokat, egyszer sem nyert 48-as politikus a kerületben. A battonyai kerület a későbbiekben is a 67-es politika fellegvárának számított, 48-as jelölt csak az 1910-es választások alkalmával szerzett mandátumot. A korábbi választások ellenére az *Egyetértés* − amely az országos napilapok közül leginkább figyelemmel kísérte a választások csanádi történéseit, több 1881 júniusi tudósításában[256] Justhot tartotta a képviselőválasztás esélyesének. Ezt a cikkírók általában arra alapozták, hogy báró Wasmer Adolf − a kormánypárt jelöltje − mögött zilált pénzügyei miatt saját rokonai sem álltak ki. Sőt szerkesztőségi cikkben a napilap kissé elragadtatva, nagy ívű és sikeres politikai pályát jósolt az országos politikába épp csak betekintő Justh Gyulának: *„Valóban az első fellépése után ítélve kerületünk büszkeségére, pár-*

[252] Návay Tamás (1810-1879) az 1832-es és az 1839-es országgyűlésen Csanád vármegye követe volt, majd 1842-től alispán lett a vármegyében, s 1848-49-ben főispáni és kormánybiztosi pozíciót töltött be, azt követően perbe fogták, hosszú évekig rendőri megfigyelés alatt állt, birtokait elkobozták. Az 1860-as években, mint a Felirati Párt helyi vezetője lépett fel, majd 1867-től ismét a vármegye főispánja lett.

[253] Az 1875 előtti makói választásokról bővebben lásd Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében (1848-1875).* In TCSMT. Szeged, 1978. 163-265. o.

[254] Dobsa Lajos (1824-1902) birtokos nemesi családból származó színész, drámaíró. A szabadságharc időszakában kormánybiztosként tevékenykedett, a kiegyezést követően a Balközéppárt tagja volt.

[255] Irányi Dániel 1881. június 2-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/12. 14540.

[256] Egyetértés 1881. június 9. 2. o. Választási mozgalmak, ill. Egyetértés 1881. június 19. Melléklet. Választási mozgalmak.

tunknak és hazánknak idővel még nagy hasznára válik, ha e szép jövőt ígérő fiatal erőt a törvényhozásba beküldenünk sikerül."[257] Az első választási fellépés alkalmával Justh a parlamenti ellenzék országos közjogi programját előtérbe állítva, az önálló magyar hadsereg mellett kötelezte el magát. Az önálló magyar hadsereg problematikája ebben az esetben különösen találó programpont lehetett, hiszen Wasmer − a főispán által nyíltan támogatott szabadelvű jelölt − a közös hadsereg osztrák származású nyugalmazott tisztje volt.[258] Justh 1881-es fellépését a parlamenti közjogi ellenzék mindkét áramlata, a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt egyaránt támogatta. A pártvezetők közül Irányi Dániel és Thaly Kálmán is kortes levélben állt ki a fiatal politikus mellett. Az ellenzék általános közjogi programján túl megmutatkozott azonban Justh felfogásának „praktikus" oldala is, hiszen egy térség országos képviseletére vállalkozva nem tekintett el a regionális kérdések felvetésétől sem. Ezek közül a hangsúlyt a telepítvényes községi földek örökváltságának, ill. a természetes vizek és belvizek szabályozásának követelésére helyezte. A helyi adottságok ismeretében a nemzetiségi kérdés terén leszögezte, hogy a kulturális és gazdasági érdekazonosság talaján kívánja a megoldást. Közvetlenül a választás után az *Egyetértés* Justh mandátumszerzéséről írt, de később már egyértelműen Wasmer Adolfot jelölte befutóként.[259] A kormánypárt kis különbséggel (540:490),[260] valószínűsíthetően a telepítvényes községek szavazóinak befolyásolásával nyerte meg a helyi választást.[261]

Közvetlenül az 1881-es képviselőválasztást követő időszakban került sor a Csanád vármegyei közjogi ellenzék hivatalos megszervezésére. A hagyományosan ellenzéki Makó mellett a nagylaki járás ekkor küldött először 48-as képviselőt a parlamentbe és ez a célok összehangolhatóságát eredményezte. A parlamenti mandátumot szerzett vármegyei képviselők Széll György (Makó) és Becker János (Nagylak), ill. a Battonyán elbukott, de a csanádi törvényhatósági bizottságban helyet kapó Justh Gyula[262] közös felhívást intéztek a vármegyei választópolgárok irányába, amivel a vármegyében korábban tapasztalható „visszaélések megszüntetését" és a politikai élet „fölfrissítését" célozták meg.[263] Justh és Széll pártazonosságuk

[257] Uo. 1881. június 20. Választási mozgalmak. 1. o.
[258] Országgyűlési almanach 1886. 198. o.
[259] Egyetértés 1881. június 26. 2. o. ill. Egyetértés 1881. június 27. 1. o.
[260] Választási jegyzőkönyv, Makó 1881. július 29. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI13. 14540.
[261] Egyetértés 1881. június 24. Mellékelt. Választási mozgalmak.
[262] Justh 1881-től választásról-választásra bekerült a Csanád vármegyei törvényhatósági bizottságba, előbb a battonyai járás, majd a 80-as évek közepétől a makói II. vagy V. kerület képviselőjeként. A 80-as évek második felétől rendszeresen városi képviselőnek is megválasztották. Helyi képviselői pozícióit országgyűlési képviselőségekor (szolnoki képviselőségekor is), sőt az 1905-1909 közötti években, képviselőházi elnöksége időszakában is lelkiismeretesen látta el, a vármegye és a város testületeinek egyik legaktívabb tagja volt.
[263] Makó története 5. 81. o.

ellenére fennálló politikai ellentéte, amelyet főként Széll antiszemitizmusa élezett ki, azonban már ekkor megmutatkozott.[264]

Az 1881-es törvényhatósági ciklus végére a vármegyei függetlenségiek vezetője, az ekkor battonyai pártelnökként működő Justh lett. Jelzésértékű, hogy az 1884-es makói március 15. ünneplésének „főszereplője" már ő volt,[265] és nagyjából ekkorra az is eldőlt, hogy a párt 1884 júniusában a makói mandátum megszerzésében Széll György helyett őt fogja támogatni.[266] A szomszédos vármegye lapja az *Arad és Vidéke* így kommentálta az eseményeket: *„Justh Gyula megérdemli azt a bizalmat amelyet tanúsít iránta Csanádmegye székhelye. Mert ha valaki Csanádmegyében függetlenségi elvek mellett s azok szellemében rendíthetetlen kitartással, törhetlen erélylyel* [sic!], *fáradságot s áldozatkészséget nem kímélve harczolt − ugy az legelső sorban Justh Gyula a megyei közügyek ezen tevékeny lelke, esze, bajnoka. (...). Ő nem kímél fáradságot, hogy megvédelmezze az igaz ügyet s leálczázza a jogtalanságot. Jellemszilárdsága, erélye és tehetsége egyaránt biztosíték erre (...)".*[267] Tavasszal a választási előkészület időszakában Justh egyeztetést folytatott Mocsáry Lajossal a Függetlenségi Párt országos elnökével Aradon, ahol jelöltsége biztossá vált.[268] Az ellenében fellépő szabadelvűek Tanárky Gedeont − a kultuszminisztérium államtitkárát támogatták −, aki nagy eséllyel indult a választáson, hiszen Justhnak nem csak vele kellett megküzdenie, hanem a korábbi függetlenségi képviselővel, az antiszemita Széll Györgyel is.[269] A választási kampány időszakára Justh sikeresen megszerezte a függetlenségi párt országos vezetésének támogatását, programbeszéde alkalmával Mocsáry Lajos − aki a kampány során háromszor kereste fel Makót − és Orbán Balázs is megjelent a városban.[270] A párt vezetői kiálltak Justh mellett és beszédjükben hangsúlyozták, hogy Széll Györgyöt antiszemita fellépése miatt a Függetlenségi Párt a továbbiakban nem támogatja. Az *Egyetértés* így írt erről: *„Ők ugymond a szabadság, egyenlőség, testvériség hívei Kossuth Lajos tanácsát követve küzdenek a jogegyenlőség (...) mellett, békében akarnak élni Makó minden polgárával, (...) tartozzék az bármely felekezet-*

[264] Széll György antiszemita politikai felfogásáról Szatmári Mór is említést tesz: *„ (...) Mocsáryéknak egyre több kellemetlenséget és zavart okozott az, hogy a párt kebelében volt Istóczynak néhány híve, így Ónody Géza, Simonyi Iván, Széll György, Békássy Gyula, Odescalchy Artúr, majd meg Szalay Imre. Ezek a függetlenségi politikával fűzték össze az antiszemitaságot, holott ez merőben ellenkezett a párt programmjának sarkalatos alapelveivel."* Szatmári M. 1928. 32. o.

[265] Arad és Vidéke 1884. március 18. 2. o. Március 15-dike Csanádmegyében.

[266] Uo. 1884. április 5. 1. o. Csanádmegye. Széll ezt megelőzően 1883. február 13-án több antiszemitával együtt elhagyta a Mocsáry vezette Függetlenségi Pártot. Szatmári M. 1928. 34. o.

[267] Uo. 1884. április 19. 1. o. Justh Gyula.

[268] Egyetértés 1884. április 7. 1. o.

[269] A választási mozgalom elszántságát jellemzi, hogy Széllnek − aki korábban két cikluson éven keresztül volt ellenzéki képviselő − olyan később megcáfolt kijelentést tulajdonítottak, miszerint elfogadhatóbbnak tartja a kormánypárti jelölt győzelmét, mint Justh mandátumszerzését. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Széll kampányában egyaránt hevesen támadta Mocsáry pártját és a kormánypártot is. Egyetértés 1884. április 21. 1. o., A városba látogató Verhovayt Gyulát, aki kiállt Széll programja mellett, kitoloncolták Makóról. Egyetértés 1884. június 15. 1. o., ill. Egyetértés 1884. június 16. 1. o.

[270] Uo. 1884. április 20. 1-2. o.

hez".[271] Justh programismertetésekor természetesen kitért az általános függetlenségi elvekre, az országos pénzügyi helyzetre, a közösügyi törvény megváltoztatásának, a magyar hadsereg és az önálló bank felállításnak szükségességére, valamint a vámszövetség és a delegáció eltörlésére.[272] Legnagyobb sikert azonban a helyi viszonyok elemzésével aratta. Kivitelezhetetlen kormánypárti választási fogásnak ítélte azt a felvetést, miszerint Makó ellenzéki győzelem esetén elveszítheti megyeszékhelyi rangját: *„Csanádmegyét ijesztgetik, hogy feloszlatják a megyét, ha nem a kormánypártra szavaz. Aradot biztatják, hogy a battonyai és kovácsházi járást hozzácsatolják, ha Falk* [Falk Miksa] *lesz a követe."*[273]A városi hatóságok kormánytámogató magatartása ellenére (választói névjegyzék szubjektív összeállítása, visszatartása, stb.)[274] a függetlenségi ellenzék a csanádi megyeszékhelyen nagy támogatással rendelkezett. A választás végeredményéről az *Egyetértés* így számolt be: „*1761 összeírt szavazó közül szavazott 1449, ebből Justh Gyula függetlenségi párti, tornyai birtokos kapott 804, Tanárky Gedeon szabadelvű párti 546 és Széll György antiszemita volt képviselő 99 szavazatot. Így tehát Justh Gyula függetlenségi párti általános szavazattöbbséggel megválasztatott"*.[275]

Justh a választási kampány során függetlenségi programmal lépett fel, és így szerzett képviselői mandátumot. A parlamenti ciklus elején (1884 szeptemberében) a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt Irányi Dániel vezetése alatt Negyvennyolcas Függetlenségi Párt néven egyesült, Justh pedig − aki a fúzió előkészítésében nem vállalt jelentékeny szerepet − a továbbiakban az így kialakult egységes frakcióban politizált.

Justh Gyula első parlamenti ciklusában megtartotta a pártvezetés bizalmát, és az 1887. évi választás előkészületekor már nem volt kétséges, hogy pártja ismét őt kívánja Makón felléptetni. Fő ellenfele ezúttal Széll György volt, akit ekkor már az országos szinten megerősödött antiszemiták támogattak.[276] A közjogi ellenzék a dualizmus elmúlt majdnem két évtizede során kellőképen kiépítette makói hátországát, amelyet korábban a Függetlenségi Párt, az elmúlt ciklusban pedig a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt megszervezése még inkább elmélyített. Ennek eredményeként az 1880-as évek közepére a makói kormánypárt a korábbiakhoz, ill. a vármegye nagylaki és battonyai járásaihoz képest (ahol a kormánypárt erősödésének lehetünk tanúi) nem működött hatékonyan, aminek szembetűnő jele volt, hogy az 1887-es választás során a Szabadelvű Párt nem állított jelöltet a kerületben, noha az a „már megszo-

[271] Uo. 1884. április 21. 1. o. Választási mozgalmak.
[272] Arad és Vidéke 1884. április 22. 1-2. o. A makói függetlenségi párt értekezlete.
[273] Egyetértés 1884. április 21. 1. o. Csanád vármegye megszüntetésének lehetősége nem volt teljesen alaptalan ui. néhány évvel később az 1886-os vármegyerendezéskor az ország egyik legkisebb területű és legkisebb népességű vármegyéjeként vita folyt a törvényhatóság megszüntetéséről.
[274] Uo. 1884. június 6. 2. o.
[275] Uo. 1884. június 15. 2. o. A mai választások.
[276] K. Kiss Péter 1887. május 24-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/26. 14540., ill. Uő. 1887. június 24-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/28. 14540.

kott" két ellenzéki jelölt mellett számottevő eséllyel rendelkezett volna. Justh választási beszámolója − amely több mint tízezer ember jelenlétében zajlott le[277] −, a konkrét gazdasági helyzetértékelésen túl, a dualizmus elmúlt bő másfél évtizedének ellenzéki megítélését vázolta föl, s túlmutatott a korban szokásos választási kortes beszédek színvonalán. Így értékelte a kiegyezés tartalmát: *„Mikor a nemzet 67-ben megcsinálta a szerencsétlen kiegyezést Ausztriával (...) Deák Ferencz azt mondta, hogy fogadja el a nemzet a kiegyezést mert az lépcső lesz Magyarország függetlenségéhez. És lám alig 20 év telt el a közösügyes kiegyezés óta és fájdalmasan kell tapasztalnunk, hogy (...) akkor a nemzet egy oly leejtőre lépett, melyen folyton alább és alább szállunk."*[278] Beszéde másik fontos részében az aktuális politika bírálatára helyezte a hangsúlyt: *„Az a kormány, melynek feje 7 éven át ellenezte a 67-iki kiegyezést, a helyett hogy a nemzet önrendelkezési jogát tágította volna, a közösügyek számát szaporította (...), Ausztriával a kapcsolatot még szorosabbra fűzte. Egyfelől ott építik a milliókba kerülő országházat, Boszniára elköltünk milliókat, a főispánnak fizetését fölemelik, másfelől van Magyarországon 1500 község iskola nélkül, a néptanítók, a polgári iskola tanárai koplalnak. Pedig tudhatnák az intéző körök, hogy Magyarországon a culturális kérdés, egyszersmind nemzeti kérdés."*[279]

A választás − amely során Justh 713, Széll pedig 496 szavazatot gyűjtött − egy Mikszáth révén ismertté vált anekdota segítségével vonult be a köztudatba, s az antiszemiták nagy bukásának lett az egyik jelképe.[280] A nagyarányú győzelem ellenére érdemes megjegyezni, hogy Justh az 1884-es választáshoz képest majdnem száz szavazattal kevesebbet gyűjtött és Széll majdcsak félezerrel többet szerzett. Nagy arányú volt a választójoggal rendelkező, de a választástól távolmaradó polgárok szám is, hiszen a város szavazásra jogosult polgárainak közel fele nem élt választójogával. A választás sajátossága, miszerint egy 48-as és egy korábbi 48-as képviselő lépett fel egymás ellen, arra enged következtetni, hogy a voksoláskor távolmaradtak nagy része a potenciálisan kormánypárti, 67-es szavazótáborba tartozhatott.

Az 1892-es választás az országos viszonyokhoz képest Csanád vármegyében különösen nagy kormánypárti előkészülettel zajlott, hiszen az egy évvel korábbi véresen elfojtott

[277] Egyetértés 1887. május 31. 1. o. Választási mozgalmak.
[278] Arad és Vidéke 1887. május 30. Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.
[279] Uo. 1887. május 30. Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.
[280] *„A szélsőbaliak a Justh Gyula szerencséjéről beszélnek. −Irigylendő ember! −Mi történt vele? −Megreperálták a kerületét. −Hogyhogy? Ki reperálta meg? Ilyen mesterembert magam is szeretnék ösmerni. −Hát az antiszemiták reperálták meg. −No, ezt még jobban nem értem. −Úgy történt a dolog, hogy mert ott nagy antiszemita áramlat volt, fogta hát magát az antiszemita végrehajtó bizottság és leküldött egypár száz programot Makóra, de tévedésből valamennyit tót nyelven. −Hát aztán? −Az egész város kacag most az antiszemitákon. Azok pedig szégyenkeznek és oszladoznak. Így reparálódott meg a Justh Gyula kerülete."* A Tisztelt Házból 1887. április 2. In. Mikszáth Kálmán Összes Művei. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

battonyai szegényparaszt-agrárproletár mozgalom nagy kihatással volt a térségre.[281] Ezzel állhatott összefüggésben, hogy a Ház feloszlatásának idején Justh szalontai képviselőjelölése is felmerült, amely azonban később nem realizálódott, s Justh ismét csak Makón szállt versenybe a mandátumért.[282] (Szalonta képviselője végül Arany László lett, akit a Szabadelvű Párt támogatott.) A makói szabadelvű vezetők − Meskó Sándor alispán, Major Miklós polgármester és a visszaéléseiről és „basáskodásáról" elhíresült Cseresnyés János rendőrkapitány − az ellenzék működését meddőnek látták és a város fejlődése elé vetett akadályként kezelték. A helyi lapok közül a *Maros* és a *Makói Hírlap* voltak a függetlenségi politika legfőbb bírálói, amelyek a város ellenzéki képviselők működése alatt felgyülemlett több mint két évtizedes sérelmeit a jelenlegi kampányban kívánták kamatoztatni. A fő célpont természetesen Justh volt. A Makói Hírlap fellépését szemléltetve idézem: *„Mikor hidat csináltunk, ellene szavazott. Mikor a vasút létesítésén fáradoztunk, mindent elkövetett a korszakot alkotó intézmény meghiúsítására. Mikor iskoláinkra kellett áldoznunk, rideg elutasító állást foglalt. Mikor az ártézi kútért küzdöttünk, háromszor győzött le."*[283] A Szabadelvű Párt céljának eléréséért Makón előbb a korábbi belügyminisztert gróf Teleki Gézát[284] kívánta indítani, majd Meskó József[285] alispánt hirdette ki jelöltnek, végül a kormánypárt gróf Teleki Józsefet támogatta a választáson.[286] Teleki programjában főként a helyi kérdések megoldására koncentrált: elképzelései közt a vármegyei árvaház, főgimnázium, kaszárnya létesítése, a vasúti összeköttetés bővítése, a piactér modernizálása egyaránt szerepelt. A kormánypárt több visszalépő jelöltje ellenére a függetlenségiek helyi elnöke K. Kiss Péter − már akkor, amikor az újságok még Teleki Géza fellépését közölték − levélben írta Justhnak, hogy a végső jelölt Teleki József lesz.[287] Széll György az antiszemiták jelöltje ismét részese volt a képviselőségért folytatott harcnak.

[281] A nagy csendőri erővel megtorolt 1891. május 1-i orosházi szegényparaszt tüntetést követően június 21-én Battonyán történt hasonló megmozdulás, ahol a csendőri sortűznek 5 halálos áldozata volt. Az agrárszocialista mozgalom regionális elterjedése miatt a térségben tartani lehetett az aratósztrájkok, a nagybirtokok, ill. a hatóság elleni akciók megismétlődésétől és kiszélesedésétől. Ennek hatására Csanád vármegyében megerősítették a karhatalmi erőket. A megerősített csendőrség és rendőrség mellett Makóra egy század katonaság kivezénylését is elrendelték. A viharsarki agrárszocialista mozgalom az 1890-es évek elejétől több mint egy évtizeden keresztül a rendszeresen fellépő megoldatlan társadalmi problémák közé tartozott. Bővebben a témáról Szabó István: *A magyar parasztság története.* Budapest, 1940., ill. Simon Péter: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai 1891-1907.* Budapest, Szikra, 1953.

[282] Kövér Endre 1891. november 25-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/70. 14540.

[283] Makói Hírlap 1892. január 31. 3. o. A makói Maros híd 1878-ban, az Arad-Csanádi Egyesült Vasút (Arad-Szőreg) 1883-ban, került átadásra. Mindkettő Justh képviselősége előtt épült meg. Az iskola kérdéssel kapcsolatban pedig Jászai Mari egy Justh Gyulának írott leveléből tudjuk, hogy a századfordulón Justh látta el a makói polgári fiúiskola elnöki tisztét. Jászai Mari (ismeretlen keltezésű) levele Justh Gyulához. OSZK Levelestár.

[284] Makói Hírlap 1892. január 10. 2. Választási mozgalom.

[285] Uo. 1892. január 11. 1. o. A szabadelvű párt jelöltje.

[286] Arad és Vidéke 1892. január 18. 2. o., ill. Makói Hírlap 1892. január 20. Teleki József neve nem volt ismeretlen a makóiak előtt, hiszen hasonló nevű nagybátyja 1827-1830 között a vármegye főispánja volt.

[287] K. Kiss Péter 1892. január 9-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/79. 14540

A szavazást megelőzően mind az országos, mind pedig a helyi ellenzéki lapok − ismételten az *Egyetértés* és az *Arad és Vidéke* − a kormánypárt győzelmét teljesen irreálisnak tartották. Az aradi újságban ezt olvashatjuk: *„A makói kerületben Justh Gyula ellen nagy hűhóval megindított mesterkedések teljesen kudarczot vallottak, ugy hogy neki végül is komoly ellenjelöltje nem maradt, s megválasztása ellen már most komoly akadály nem gördülhet.*"[288] Ezt támasztotta alá Mérey-Horváth Károly Justhnak írott levele is, aki ugyancsak biztosra vette a függetlenségi párt sikerét.[289] Az előbbiek és H. Szabó Imre visszaemlékezése alapján mondhatjuk, hogy a Justh mellett korteskedők nem számoltak az ellenfél esélyével, meglehetősen könnyelműen vették a választási előkészületeket.[290] Justh makói kampánybeszédére meg kívánta hívni Eötvös Károlyt is, aki azonban levélben mondta le a találkozót, nagyszámú kötelezettsége miatt.[291] A függetlenségi párt ezúttal a hagyományos makói főtéri programbeszéd mellett a környező tanyákon, az igási és a rákosi csárdákban is vázolta programját.[292] Beszédében Justh a fő hangsúlyt a kormány tehetetlenségére helyezte, amit a 2/3-os többség ellenére a Ház idő előtti − mi több a költségvetés megszavazása előtti − feloszlatásával igazolni látott.[293] A választás során a várakozások ellenére 880:814 arányban Teleki szerzett mandátumot.[294] Érdemes rávilágítani, hogy Justh az elvesztett 1892-es választás során 101 szavazattal többet kapott, mint az 1887-es győzelem alkalmával, amelynek magyarázata vélhetően arra vezethető vissza, hogy az előző választáson nem voksolt polgárok nagy része ekkor a kormánypárt jelöltjére adta szavazatát.

Az elbukott választást követően a makói függetlenségi párt a szavazás során elkövetett kormánypárti visszaélésekre hivatkozva vizsgálatot követelt.[295] A voksolás körülményeit, különösen mert az elnök kétszer is felfüggesztette azt, a képviselőház vizsgálat alá vonta, de a bizottság Bánffy Dezső leendő házelnök felszólalásának hatására − csekély szótöbbséggel − Teleki javára döntött.[296]

[288] Arad és Vidéke 1892. január 24. 2. o.
[289] Mérey-Horváth Károly 1892. január 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/77. 14540. Mérey-Horváth levele Justh esélylatolgatása mellett kitér a saját radnai jelölti helyzetére, ill. érdeklődik egy, a választási kampányra 5000 forintot szánó függetlenségi érzelmű zsidó iparos megfelelő választókerülete után is: *„Ezen kívül azt akarom megírni nincs-e valami olyan kerületetek, amelyben egy fiatal zsidó iparos 5000 frttal és függetlenségi párti programmal keresztül mehetne? De neki csak olyan kell, ahol ötezer frtjával biztosan győz. Iparos és zsidó, ez nem lenne épen rosz* [sic!] *a függetlenségi pártba mutatónak."*
[290] Marosvidék 1928. december 25. 4. o. H. Szabó Imre: Politikusok, írók, művészek. Akik Csanád megyéből indultak el. 4. o.
[291] Eötvös Károly 1892. január 14. kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/83. 14540.
[292] Makói Hírlap 1892. január 28. 2. o. Választási mozgalmak.
[293] Uo. 1892. január 21. 1-2. o. A függetlenségi párt napja.
[294] Egyetértés 1892. január 29. 4.o
[295] Uo. 1892. február 7. 2. o. Képviselőválasztások.
[296] Arad és Vidéke 1892. március 6. 3. o. A makói választáshoz, Makói Hírlap 1892. február 29. 2-3. o. A makói mandátum. A dualizmus időszakában 1899-ig a képviselőház feladata volt a választási bíráskodás lefolytatása, majd túlnyomó részben átkerült a Kúria − mint független fórum − hatáskörébe.

Az 1892-es makói kudarc ellenére Justh a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt egyik jelentős politikusaként nem maradhatott képviselői mandátum nélkül. Már a választás másnapján elindult a kombináció, hogy Justh hol szerepelhet a legnagyobb eséllyel a pótválasztáson.[297] Az első variáció szerint Justh, a három választást is megnyert Csávolszky Lajos győrszigeti kerületében indult volna,[298] végül Polónyi Géza − aki így pesti képviselő lett − két győztes választókerülete közül a szolnokiban szerzett mandátumot, ellenjelölt nélkül.[299] Justhot szolnoki kampányára a párt országos vezetői közül Polónyi és Thaly Kálmán is elkísérte, ill. a jelöltségét Irányi Dániel is támogatta.[300] A szolnoki választási sikere ellenére Justh és Makó kapcsolata nem lett másodrendű, mondhatjuk szolnoki képviselő létére is inkább makói maradt. Erre kellőképpen világít rá, hogy már a megválasztás előtt februárban K. Kiss Péter makói függetlenségi vezető arra kérte Justhot, ha Szolnokon sikerrel megválasztják, március 15-én jöjjön Makóra beszédet mondani.[301]

Az 1892-es parlamenti ciklus során Justh népszerűsége tovább nőtt − főként egyházpolitikai fellépése kapcsán −, s hamarosan az ország legismertebb politikusai között tartották számon, amelynek következtében politikai lehetőségei kitágultak a képviselői mandátumszerzés terén is. Ennek megfelelően az 1896-os választás alkalmával már nem csak Makó kívánta jelöltként felléptetni: először akkori választókerületében Szolnokon kérték fel jelöltségre,[302] majd a Komárom vármegyei Nagyigmánd választókerülete[303] is indítani akarta, de végül ismét kizárólag Makón szerepelt a választáson. (Az 1896-os választás során Szolnokon a szabadelvű Kiss Ferenc, Nagyigmándon pedig a függetlenségi Thaly Ferenc szerzett mandátumot.[304]) Az egy választókerületben történő jelöltségvállalás elég szokatlan volt a parlamenti frakciók vezetőinek mandátumszerzési taktikájában. A legtöbb népszerű és vezető tisztséget ellátó képviselő a korszakban rendszerint egyszerre több helyen jelöltette magát (az ellenzék soraiból pl. Polónyi Géza: Pest-Szolnok, Kossuth Ferenc: Cegléd-Kecskemét, Csávolszky Lajos: Csorna-Győrsziget-Poroszló). Justh esetében különösen veszélyes volt ez a kizárólagos makói jelölés, ugyanis 1896-ban ismét korábbi legyőzője Teleki József volt a legfőbb ellenfele.

Justh 1896-os makói kampányát az előző kudarcból kiindulva komolyan megszervezték, s választói beszédére Kossuth Ferenc pártelnökkel és Eötvös Károly alelnökkel együtt érkezett. Programjában a közjogi függetlenségi elvek közül konkrét jelszavakat ragadott ki,

[297] Krausz József 1892. január 31-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/85. 14540.
[298] Arad és Vidéke 1892. február 9. 1. o. A kettős kerületek.
[299] Víg Jenő 1892. március 4-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/89. 14540.
[300] Boda Vilmos 1892. március 3-án kelt levele Irányi Dánielhez. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/88. 14540.
[301] K. Kiss Péter 1892. február 6-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/86. 14540.
[302] Egyetértés 1896. október 5. 2. o. Választási mozgalmak.
[303] Uo. 1896. október 15. 2. o. Választási mozgalmak.
[304] Országgyűlési almanach 1897-1902. 272., 362. o.

pl. az önálló vámterületetek szükségét és a kvótaemelés megakadályozását hangsúlyozta. Ekkor került be helyi programjába a párt választójogi követelése is, amely szerint a vagyoni cenzus helyett az értelmi cenzust kívánta támogatni. A Függetlenségi és 48-as Párt célja ekkor a felnőtt, magyarul írni és olvasni tudó állampolgárok választójoghoz juttatása volt. Justh ennek fontosságáról így nyilatkozott *„Az én pártom be akarja hozni a vagyoni czenzus helyett az értelmi czenzust; aminek értelmében választó minden nagykorú, magyarul írni és olvasni tudó honpolgár. (...) S ezt a tömeget akkor nem lehet presszionálni semmiképpen sem."*[305] Lonovics József csanádi főispán jelentése alapján azt is tudhatjuk, hogy a helyi függetlenségi párt bőséges anyagi ráfordításával szemben a kormánypárt és jelöltje meglehetősen keveset áldozott a kampányra: *„Ha Teleky illetőleg a neje nem lennének oly végtelenül szűkmarkúak, majdnem biztosra venném megválasztását, de 5000 Ft egy Justh bőséges költekezésével és folytonos agitációjával szemben valóban egy csepp a 2300 szavazó szomjúságával szemben."*[306] Ebből a jelentésből szerezhetünk információkat a szavazatok előzetes megoszlásával kapcsolatosan is, amely − meg kell jegyezni − nem sokban tért el a végeredménytől: *„Teleky megválasztása* [a kért összeggel] *biztosítva lenne, mert 580 szavazatunk máris van, kik annyira kormánypártiak, hogy azokat Justh ha fejenkét 500 Ft-ot igérne is nekik, még ily árért sem veheti meg őket."*[307] A választás napján az ellenzék sikerét megakadályozandó, az ország néhány más kerületeihez hasonlóan a makói főtérre is katonaság vonult fel, és csak 150-esével engedte a függetlenségi szavazókat a választás színhelyéül szolgáló vármegyeházára és városházára.[308] A választás ennek ellenére Justh szempontjából (1045:688) sikerrel zárult.[309]

Az 1901-es választás előkészületének időszakában Justh ismét több helyről kapott jelölti felkérést, s ezúttal már az ország legnagyobb városai is lehetséges választókörzetként merültek fel. Kossuth Ferenc pártelnök a makói helyett a kassai jelöltség elfogadására kívánta rábeszélni: „*(...) a függetlenségi párt külön szándékozik tömörülni, mégpedig állítólag meglehetős erővel, és téged szeretnének jelöltül megnyerni.*"[310] A szomszédos Arad függetlenségi ellenzéke, amely az év folyamán Justh segítségével került újjászervezésre,[311] őt kívánta képviselőjelöltnek megnyerni.[312] A megfontolásra érdemes felkérések ellenére, hasonlóan a korábbi választásokhoz, Justh csak a makói kerületben indult mandátumért. (Az 1901. évi választás végeredményeként Kassán a párton kívüli ellenzéki Beőthy Ákos szerzett mandátumot, Arad

[305] Makói Hírlap 1896. október 27. 1-2. o. Makó város ünnepe.
[306] Lonovics József főispán 1896. október 14-én kelt levele Bánffy Dezső miniszterelnökhöz. CSML MF Csanád Megye LXIII/1896.
[307] Uo.
[308] Magyar Hírlap 1896. november 1. 2. o. Választások a megyében.
[309] Uo. 1896. október 28. Rendkívüli kiadás és Uo. 1896. november 1. 2-3. o. Választások a megyében, ill. Választási jegyzőkönyv 1896. október 28. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/49. 14540.
[310] Kossuth Ferenc 1901. április 3-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/63. 14540.
[311] Arad és Vidéke 1901. július 21.1. o. Justh Gyula az aradi függetlenségi párt szervezkedéséről.
[312] Uo. 1901. szeptember 15. 1. o. Az aradi függetlenségi párt jelölése.

pedig Salacz Gyula szabadelvű jelöltet választotta meg.[313]) Makó város mandátumának megszerzése kezdetben nem ígérkezett nehéznek, hiszen a szabadelvű jelölt gróf D'Orsay Olivér a választást megelőzően kijelentette, hogy: „*pártgyűléseken megjelenni, ott szónokolni és saját személyében az egyes választókat befolyásolni egyéniségével nem tartja összeférhetőnek*".[314] Ez a nyilatkozat azonban politikai csaléteknek bizonyult, a kormánypárt ugyanis a korábbiakhoz hasonló erővel készült és ennek megfelelően nagy kortes gyűlést rendezett, ahol jelöltje elő is adta programját.[315] A *Makói Hírlap* −, amely ekkor a függetlenségi párt sikere mellett kötelezte el magát − így agitált Justh érdekében: „*Makón előállt egy magyar, vér a mi vérünkből, hús a mi húsunkból, és ki merte mondani isten és világ előtt, hogy minden csak általtás, a nemzet csak saját karakterében és az örökké dicső 48-as korszakban hozott törvények megtartásában lehet magyar, független és boldog (...). Ez az ember itt áll előttünk levett kalappal, mint egyszerű polgár, élete kitárt könyv volt, melyben olvashatott barát, ellenség egyaránt és nem talált benne fekete betűket, hanem igenis a polgári és a honfiúi erények aranybetűs feljegyzései. (...) Ez az igazi népképviselő.*"[316] Justh beszámolójában nem élt a korábban alkalmazott kormánypárti kritika általános fegyverével, Széll Kálmán miniszterelnök tisztességes politikai küzdelmét és jó szándékát annak ellenére elismerte, hogy eredendő politikai ellenfelének tartotta. Szónoklatában részletesen ismertette azokat a törvényeket, amelyek a közelmúltban a függetlenségi párt támogatásával hozott a képviselőház, s ezek közül a kúriai bíráskodás és az összeférhetetlenségi törtvényt emelte ki. A jövőre nézve a legfontosabbnak az általános és titkos választójog törvénybeiktatását, ill. a választókerületek igazságos átalakítását tartotta.[317] A választójogi kérdés felértékelődése a függetlenségi ellenzék részéről országos jelenség volt az 1901-es választási kampány során. A szociáldemokraták és az agrárszocialista pártok érzékelhető megerősödése, a szélesebb néprétegek irányába történő nyitást eredményezték a parlamenti pártok esetében is. Ez Makón különösen aktuális lett, hiszen a térségben erős volt a baloldali pártok támogatottsága, a városban pedig Kiss Károly lépett fel az MSZDP jelöltjeként.

Az 1901-es makói választás az 1171 szavazatot gyűjtő Justh nagyarányú győzelmét hozta, D'Orsay Olivér 625 és Kiss Károly 13 szavazatával szemben.[318] A választást megelőzően Justh kortesei a D'Orsay grófra esett szavazatokat kb. ötszázra tették, amelytől a végeredmény nem is nagyon tért el. Az egyik főkortes levélben tájékoztatta Justhot: „*Nekünk is kell tenni valamit, mert itt van 200 kormánypárti, ki egy ember gyanánt D'Orsayra szavaznak.*

[313] Országgyűlési almanach 1901-1906. 221., 352. o.
[314] Egyetértés 1901. szeptember 27. 2. o.
[315] Uo. 1901. október 1. 2. o.
[316] Makói Hírlap 1901. szeptember 8. 1. o. Justh Gyula.
[317] Uo. 1901. november 12. 1-3. o. Justh Gyula beszámolója.
[318] Uo. 1901. október 3. 3. o. A választás lefolyása. Arad és Vidéke 1901. október 4. 2. o. A képviselőválasztások.

Akkor jönnek még (...) a hivatalnokok mintegy 300 szavazattal. Tehát (...) már van 500 szavazata."[319] A választás sajátos körülményeihez tartozik, hogy Justhot közvetlenül megválasztását követően − öt év szolnoki képviselőség után − Makó város díszpolgárává választották.[320]

Az ellenzéki hangulatnak kedvező 1905-ös választás alkalmával Justh kizárólag Makó mandátumáért indult, de ezúttal komoly ellenjelölt nélkül nézett a szavazás elé. A Szabadelvű Párt több más függetlenségi báziskerülethez hasonlóan a csanádi megyeszékhelyen sem léptetett fel ellenjelöltet, a választás azonban mégsem volt egyhangú, mert Garbai Sándor − később a Forradalmi Kormányzótanács elnöke − a szociáldemokraták színében indult a választáson. Justh programjában a függetlenségi elvek közül ismételten az önálló vámterület, valamint az önálló hadsereg mellett állt ki, támogatta a progresszív adórendszer és az általános választójog bevezetését is.[321] A választás végeredményéhez nem férhetett kétség, Justh 1270 szavazatot kapott Garbai 22 szavazata ellenében.[322] Láthatjuk, hogy ekkor az esélytelen ellenfél ellenére Justh szavazóinak száma csak mintegy 200-zal nőtt meg a korábbi választáshoz képest, ezzel szemben ismét számottevően megemelkedett a választójogukkal nem élők létszáma. Ez a jelenség az 1887-es választáshoz hasonlóan a korábbi kormánypárti szavazók távolmaradásával hozható összefüggésbe.

Justh az 1905-ös és 1906-os év folyamán az ellenzéki koalíció egyik vezéreként, házelnökként, majd a vármegyei ellenállás meghirdetőjeként hatalmas országos népszerűségre tett szert, ezzel párhuzamosan azonban a politikai támadásoknak is jobban ki lett téve. A helyi lapok közül választókerületében leginkább a 67-es alapon álló *Maros* lépett fel vele szemben, amely kétségbe vonta választójogi reformprogramját,[323] és személyes adózási kérdést[324] is felvetett vele kapcsolatban. Justh 1906-os programjában az ellenzéki koalíció céljait és feladatait mutatta be, amelyből a legfontosabbnak az általános és titkos választójogot, ill. az ország önállóságának megerősítését látta.[325] Justh egyhangú és ellenjelölt nélküli megválasztásáról a *Makói Hírlap* így írt: „ *(...) a legszenvedélyesebb választási küzdelem alatt sem volt még talán soha ennyi ember a városháza előtt, mint ma délelőtt, midőn Justh Gyula átvette Makó város népképviselői megbízatását. Legalább 10000 főnyi ember tolongott a téren. Ez az emberára-*

[319] Ismeretlen kortes 1901. szeptember 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/72. 14540. A kortes, szintén e levélben, határozott személyes fellépésre próbálta sarkalni Justhot, hogy ne csak a programbeszéd alkalmával jelenjen meg a választók között. *„Nem kívánják ezek a házalást, csak azt hogy néhányukkal érintkezzék Nagyságos Uram. Ezt óhajtják sokan és ennyit szabad tenni, mert nem szabad, hogy áldozatba kerüljön."*
[320] Makó város képviselőtestületének jegyzőkönyvei. 1901/10045. MOL 30999.
[321] Makói Hírlap 1905. január 26. 1-3. o. Justh Gyula ünnepeltetése.
[322] Uo. 1905. február 2. 1-2. o. Makói választás.
[323] Uo. 1906. március 23. 2. o. A kormány zsoldosai. Maros 1906. március 18. 2. o.
[324] Uo. 1906. március 26. 3. o. Justh adója, ill. Makói Hírlap 1906. március 28. 3. o. Mennyi Justh Gyula adója?
[325] Uo. 1906. április 19. 1. o. Justh Gyula beszámolója.

dat Justh Gyula tiszteletére vonult fel a városháza elé. (…) ez a körülmény méltóan bizonyítja, hogy Justh Gyula az egész várost képviseli."[326]

Az 1906-os ciklus alatt a koalícióban és a Függetlenségi és 48-as Pártban egyaránt komoly nézetkülönbségek kerültek a felszínre a vezető politikusok között, s végül a függetlenségi ellenzék kettészakadt. Ennek megfelelően az 1910-es választások új helyzetet jelentettek Justh számára, hiszen az (egyik) Függetlenségi és 48-as Párt elnökeként már a személyes siker elérése mellett a párt országos kampányát kellett irányítania és vezetnie.

A Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) választási tevékenységét, kampányát Justh Gyula és a párt alelnöke gróf Batthyány Tivadar irányították, s a központi irodát a Royal Szálló klubjában rendezték be. Batthyány május közepén tett nyilatkozatában kitért arra, hogy a párt kb. 200 jelöltet kíván állítani, és ebből kb. 80 mandátumra számítanak, de nem lehetetlen a jelenlegi 140-150 fős kontingens megtartása sem.[327] A párt vezető politikusai nagy kampánykörutakat szerveztek, amelynek következtében Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos az ország szinte minden jelentős városában népgyűlési beszédet tartottak.

Ezzel párhuzamosan Makó választástörténeti szerepe felértékelődött, hiszen pártelnöki kerület lévén, a választási hadjárat egyik kulcshelyszínévé vált. A Nemzeti Munkapárt Makón Rényi József egyetemi tanárt jelölte. Justh a helyi választási kampány alkalmával beszédében a függetlenségi politika hagyományos elemeit hangsúlyozta, az ország közigazgatási önállóságát, a nemzeti bank létrehozását és az általános választójogot, ill. a progresszív adóztatás bevezetését tartotta a legfontosabbnak.[328] Ezúttal − valószínűleg Justh megnőtt súlyának köszönhetően − a Makó etnikai homogenitása okán viszonylag szokatlan nemzetiségi kérdés is elemzésre került a programbeszéd során. Justh egyértelművé tette, hogy véleménye szerint azok a nemzetiségi politikusok, akik a magyar állam ellen cselekszenek, kifelé gravitálnak, felségsértést követnek el, *„azok azonban, akik az államegységhez simulnak, az állameszmének nem ellenségei segítségükre megyek. Csak azt követelem, hogy az állam nyelvét tanulják meg. Testvérek ők, kiknek kulturális emelkedését, vallásuk szabad gyakorlását biztosítanunk kell.*"[329] Justh nemzetiségi politikájának hatására különösen a Bánságban és az Alföld keleti részén nagy számban álltak be támogatói sorába szerb és a román választók.

Nagy Károly − Justh egyik makói megbízottja − május végi levelében jelezte, hogy a Nemzeti Munkapárt fellépése ellenére a függetlenségi siker szinte bizonyos: „*Örömmel közlöm veled, hogy daczára annak a nagyon piszkos munkának melyet itt a mungók végeznek*

[326] Uo. 1906. május 1. 2. o. A diadal napja.
[327] Egyetértés 1910. május 15. 3. o. A pártok választási reményeiről.
[328] Uo. 1910. május 6. 2. o. Justh Gyula Makón.
[329] Makói Újság 1910. május 6. 2. o.

jelöltjükkel együtt (...) pártunk a lehető legjobban áll, s legalább 700 szavazattöbbséged lesz biztosan."[330]

A makói választás végeredménye a függetlenségiek óriási helyi fölényét tükrözte: Justh Gyula 1670, Rényi 460 voksot kapott.[331] Az 1910-es lokális siker Justh szempontjából azonban többet jelentett a megelőző időszakok mandátumszerzéseinél, hiszen pártja országos veresége ellenére történő életben maradását és a liberális-demokrata függetlenségi ellenzéki politika továbbélését tette lehetővé, a munkapárti többség által működtetett parlamentben. A pártvezér személyes makói sikere fontosságának legmeggyőzőbb jele, az a nagyszámú gratuláció,[332] amelyeket a választás utáni napokban az ország minden részről kapott (Beregszász, Székelyudvarhely, Munkács, Budapest, Békés, stb.). Az országos helyzet már nem volt ennyire kecsegtető, Justh pártja 41 országgyűlési mandátumot szerezett. Az 1910. évi választás volt mind a történelmi Magyarország, mind pedig Justh Gyula esetében az utolsó képviselőválasztás.

	Deák-párt/ Szabadelvű Párt/ Nemzeti Munkapárt	**Negyvennyolcas Függetlenségi Párt/ Függetlenségi és 48-as Párt**	**Antiszemita Párt**	**Magyarországi Szociáldemokrata Párt**
1884	Tanárky Gedeon 546	*Justh Gyula* 804	Széll György 99	-
1887	-	*Justh Gyula* 713	Széll György 496	-
1892	*Teleki József gróf* 880	Justh Gyula 814	Széll György 17	-
1896	Teleki József gróf 688	*Justh Gyula* 1054	-	-
1901	D'Orsay Olivér gróf 625	*Justh Gyula* 1171	-	Kiss Károly 13
1905	-	*Justh Gyula* 1270	-	Garbai Sándor 22
1906	-	*Justh Gyula* (egyhangú választás)	-	-
1910	Rényi József 460	*Justh Gyula* 1670	-	-

III.2. táblázat
Makói képviselőválasztások 1884-1910

Justh − egyéni kvalitásait is igazoló − hét alkalommal azonos választókerületben elért képviselővé választása kimagasló eredmény a magyar parlament történetében.[333] Ennek jelentősége nem csak azért hangsúlyozandó, mert ezáltal hosszútávon az ellenzék egyik meghatá-

[330] Nagy Károly 1910. május 25-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/51. 14541.
[331] Makói Hírlap 1910. június 2. 1-2. o. Justh győzelme óriási többséggel.
[332] Acél Ferenc 1910. június 4-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/58. 14541, Horváth Károly 1910. június 4-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/60. 14541., stb.
[333] Ennél több azonos kerületben megszerzett mandátumot csak néhányan mondhattak magukénak: pl. Apponyi Albert, Jászberény 1872-1931, Madarász József, Sárkeresztúr 1848-1910, Tisza Kálmán Nagyvárad 1875-1901.

rozó tagjaként működhetett a törvényhozásban, hanem mert a függetlenségi elvek, a városi érdekek, a választói támogatottság és az egyéni politikai kvalitások egysége, egymást kiegészítve teremtette meg egy nagy ívű politikai karrier lehetőségét. (A századforduló makói képviselő választásainak eredményét lásd a III.2. táblázatban.) Justh ellenlábasai − s ezzel nem kívánjuk kisebbíteni az érdemeit − a választások nagy részében nem helyi szintről kerültek ki, hanem a kormánypárt másod-, vagy harmadvonalbeli politikai ambícióval rendelkező jelöltjei voltak. A szabadelvűek, majd a Nemzeti Munkapárt által felléptetett ellenfelek azonban legtöbb esetben sem országos, sem pedig megfelelő helyi ismeretséggel nem rendelkeztek, így választási sorba állításuk − különösen a századforduló időszakától −, nem jelentett leküzdhetetlen akadályokat a városi szinten óriási népszerűségnek örvendő függetlenségieknek.

	Szabadelvű Párt/Nemzeti Munkapárt	**48-as ellenzék**	**Sennyey-párt/ E. Ellenzék/ Mérs. Ellenzék/ Nemzeti Párt**	**Antiszemita Párt**	**Katolikus Néppárt**	**Disszidensek/ Alkotmánypárt**
1875	*332*	36	21	-	-	-
1878	*239*	76	75	-	-	-
1881	*235*	88	57	-	-	-
1884	*235*	72	62	16	-	-
1887	*263*	78	44	11	-	-
1892	*243*	86+15∗	61	-	-	-
1896	*290*	52+10∗∗	34	-	17	-
1901	*279*	75+11∗∗	-	-	25	-
1905	159	*166*	-	-	*25*	*27*
1906	-	*254*	-	-	*33*	*85*
1910	*256*	51+44+12∗∗∗	-	-	13	-

III. 3. táblázat
A parlamenti pártok országos választási eredményei (1875-1910)[334]

∗ A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt és az Ugron-párt képviselőinek száma.
∗∗ A Függetlenségi és 48-as Párt és az Ugron-párt képviselőinek száma.
∗∗∗ A Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt, a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt és a pártonkívüli 48-as képviselők száma.

A városi függetlenségi ellenzék − Justh képviselősége alatti majdnem négy évtized − választási- és képviselőházi pozícióját tekintve ki kell hangsúlyozni, hogy a makói mandátum kiemelkedően fontos szerepre tett szert. A mandátum és a választókerület frakción belüli jelentősége − éppen Justh pártbeli pozícióemelkedésének következtében − egyre fontosabbá

[334] *Pártpanoptikum − 35 választás, 256 párt− Magyarországon 1848-1990.* Szerk. Jónás Károly. Budapest, Interart, 1990.

vált, később meghatározóvá lett. A makói mandátum, mivel az Justh állandó és − az 1892-es pótválasztástól eltekintve − egyetlen választókerülete volt, hasonló szintre emelkedett Thaly Kálmán Debrecen I. kerületi, Kossuth Ferenc ceglédi, ill. a párthoz később csatlakozó Apponyi Albert jászberényi mandátumának súlyával. Makó ezzel felülemelkedve a város gazdasági, társadalmi, főként pedig közigazgatási helyzetéből következő szerepköréből, a függetlenségi eszme egyik zászlóshajója, meghatározó terepe és bázisa volt. (A századfordulón rendezett országos választási eredményeket lásd a III.3. táblázatban.)

A képviselőházi szereplés 1884-1903

Justh Gyula politikai pályájának és tevékenységének meghatározó helyszíne a magyar képviselőház volt. Mondhatnánk, hogy ez a politikusok körében általános jelenség, hiszen a polgári társadalmi nyilvánosság és közvélemény a képviselőséget és a politikusi pályát nagyjából egymás szinonimájaként kezeli. Ennek érvényességét természetesen nem vitatom, azonban a képviselői szerep Justh politikai pályáján belüli fokozott, az általánosnál hangsúlyosabb jelentőségére mindenképpen ki kell térni. Justh a parlamenti ellenzék egyik meghatározó tagjaként nem vállalt jelentős publicisztikai tevékenységet, nem írt elméleti politikai elemzéseket, a végrehajtó hatalom munkájában sem vett részt, politikai tevékenységének döntő jelentőségű terepe a képviselőház volt.

A Justh által betöltött képviselőházi szerep alakulása, formálódása és a politizálási lehetőségek kiszélesedése/kiszélesítése szükségessé teszi a parlamenti tevékenység időrendi tagolását. Jelen fejezet a törvényhozásban eltöltött első két évtized összefüggéseinek tárgyalására és munkásságának értékelésére vállalkozik. A hosszú képviselőházi szereplés − az első mandátumszerzés s a nagy válság kezdete − 1884-1903 közé eső éveit elsősorban kronológiai sorrendben, esetenként csupán vázlatosan kívánom bemutatni. A kronológiai sorrendet csak különösen indokolt esetben és csak néhány helyen szakítom meg tematikus vizsgálatokkal.

Justh képviselői pályája 1884-ben vette kezdetét, amikor a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt támogatásával, megszerezte a makói mandátumot. A fiatal politikus a megelőző években már a Csanád vármegyei politikai élet meghatározó tagjának számított, s hamarosan a képviselőházi függetlenségi ellenzék megbecsült alakjai között tartották számon. Politikai szereplésének legfőbb porondja az elkövetkezendő évtizedekben a parlament lett, ahol sokrétű megnyilvánulása és szakértelme nem csak a pártján belül váltott ki elismerést, hanem a kormánypárt padsoraiban is tekintélyt szerzett. Közjogi ellenzékisége, bár alapvetően meghatározta politikai értékrendjét, nem jelentett teljes elzárkózást a kormánypárti

reformelképzelésektől sem. Mindazonáltal, Justh politikai tevékenysége alapján nem sorolható a politikai köznyelv által „zoltánok"-nak nevezett csoportba sem, akik a függetlenségiek soraiban látszat ellenállást folytatva, csak saját előmenetelükkel törődtek. Birtokos nemesi származása ellenére modern polgári értékrendet valló nemzeti liberálisként a politikai csatározások meghatározó színterének a képviselőházat tekintette, és a parlamenterizmus intézményét alapvetően alkalmasnak tartotta a függetlenségi ellenzék érdekeinek képviseletére is. Hosszútávon azonban a hazai parlamenti gyakorlatban végbement változások (ellenzéki fellépések korlátozása, házszabály-szigorítás, elnöki jogkörbővítés, stb.) a képviselőházi politizálás mellett a szervezett és kézben tartható népgyűlési politizálás lehetőségeinek felértékelése irányába terelték elképzeléseit.

Justh az 1884-es első parlamenti ciklusa kezdetekor nem érezhette számára idegennek a képviselőház légkörét. Az ülésszak kezdetén egyesült függetlenségi ellenzék (Függetlenségi és 48-as Párt) tekintélyes vezérei Irányi, Helfy és Mocsáry már a jelöltállítás során komoly támogatásban részesítették a fiatal politikust. Másrészt, még ha politikai támogatásról nem is lehetett szó, vele azonos korú unokatestvére Justh György, mint a sztubnyai kerület (Turóc vármegye) szabadelvű képviselője szintén tagja volt a törvényhozásnak.

Justh Gyula parlamenti szűzbeszédét egy rendkívül összetett, közjogot, gazdasági, társadalmi és közigazgatási problémákat egyaránt magában foglaló témában tartotta, az Ausztria és Magyarország közötti vámszövetség megújításának 1884 őszén kialakult parlamenti vitájában. Mint a függetlenségi eszme elszánt híve, természetesen Magyarország gazdasági önállóságának fontosságát hangsúlyozta. Az már ekkor egyértelmű volt, hogy friss mandátummal rendelkező képviselőként sem kívánt a névtelen parlamenti „szavazógépek" csoportjába tartozni, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy már első felszólalásában Tisza Kálmán miniszterelnök aktuális álláspontját szembesítette egy 1870-es évekbeli, még ellenzéki vezetőként megfogalmazott kijelentésével:*„(…) közgazdasági katastropha ellen csak egy óvszerünk lehet még s ez Magyarország gazdasági függetlensége Ausztriától. (…) t. ház én tökéletesen elhiszem a t. miniszterelnök úrnak, hogy ebben az ügyben (…) feszélyezve van, mert hát az igen t. miniszterelnök ur is igen jól tudja, hogy az esetben, ha a közönség csakugyan félre van vezetve, akkor a midőn közigazgatási bajaink egyedüli óvszeréül a vámsorompók felállítását tartja: abban a félrevezetésben a t. miniszterelnök úrnak legalább annyi része van, mint a mennyi nekünk van itt ezen az oldalon. (…) mindannyiunknak még igen élénk emlékezetében van, hogy a t. miniszterelnök úr, akkor a mikor az ország még közgazdaságilag jobb helyzetben volt, ellenzéki vezér korában, évek hosszú során át iparkodott a közönséget meggyőzni arról, hogy Magyarország érdeke a vámsorompók felállítását követeli. (…) mennyire sikerült a kormányszékbe történt elhelyezkedés után, önmagát az ellenkezőjéről meggyőzni: ugy sikerülni*

fog az másoknál is (...).”[335] Justh első felszólalásának konkrét aktualitását az 1885. évi költségvetés vitája adta, melynek során kijelentette, hogy „*a kormány és pártja az ország anyagi hanyatlását beismerni nem akarja, sőt őket hallva szinte hajlandók vagyunk elhinni, hogy országos állapotaink soha sem voltak kedvezőbbek, hogy Magyarország ma valóságos Eldorádó.”*[336] A gazdasági helyzettel összefüggésben kitért a kedvezőtlen társadalmi változásokra is: „*a mely országban a kivándorlók száma meghaladja a betelepülőkét, ott a jólét bizonyára hanyatlóban van. A kivándorlás egyik főoka kétségkívül az általános elszegényedés. (...) A míg 1871-ben Magyarországból Hamburgon át a kivándorlók száma csak 119 volt s 1879-ben felemelkedett 1,518-ra, 1880-ban már 6,668 volt a kivándorlók száma s 1883-ban 12,308 egyén hagyta itt Magyarországot. Ugy hogy a t. kormányelnök ur kormányzásának ideje alatt 1883. év végéig több mint 40 ezer egyén hagyta itt pénzügyileg és közigazgatásilag agyonrendezett hazánkat.*”[337] Justh első parlamenti felszólalásakor − mintegy előrevetítve a későbbi nagy választójogi küzdelmet − a közigazgatási problémák egyik legfőbb okát a mandátumszerzés elsődlegességében látta: *„A közigazgatási bíróság behozatalát és a rossznak bizonyult fegyelmi törvény revideálását elkerülhetetlennek tartom. (...) Mert a míg a főispánok a szerint mérlegeltetnek, osztályoztatnak, hogy melyik hány kormánypárti képviselőt tud megyéjében megválasztatni s nem a szerint, melyik hogyan teljesíti ellenőrködési jogát és kötelességét: addig behozhatják a világ legjelesebbnek bizonyult közigazgatási rendszerét, mégis maradni fog a régi rossz közigazgatás. A mai kortes-főispánok − tisztelet a kivételnek − nem azt keresik, melyik a jó tisztviselő, nem azt nézik, melyik alkalmasabb, hanem azt keresik, melyik tisztviselő a legjobb kortes, melyik a legszolgalelkűbb.”*[338]

Justh képviselőházi beszédeinek számát tekintve az 1880-as években még nem tartozott a legsűrűbben felszólaló politikusok körébe, azonban beszédei komoly felkészültségről és megérlelt ötletek, elképzelések kidolgozásáról tanúskodtak. Felszólalásai a világos, szemléletes és a korszak divatos − nyelvileg és retorikailag bonyolult − politikai eszmefuttatásai mellett a leginkább közérthetők közé tartoztak. Pályájának e szakasza, a politikai előtérbe kerülés, az ismertté válás szakaszaként értelmezhető.

Justh első parlamenti képviselői ciklusában a Ház Kijelölő és Szervező Bizottságában, ill. a Kérvényi Bizottságban foglalt helyet.[339] A Kérvényi Bizottságban képviselt érdekeket és

[335] KN 1884. december 3. KN 1884-1887. I. kötet. 370-371. o.
[336] Uo. 1884. december 3. 371. o. Az éves költségvetések tárgyalásakor, ill. egyéb költségvetési problémák vitájában − rendszerint a kormányt bírálóan − Justh a későbbiekben is több alkalommal felszólalt a törvényhozásban (pl. KN 1885. december 14. KN 1884-1887. VII. kötet. 254. o.). Az 1889-es évi költségvetés tárgyalásakor fontos felszólalása volt az 1888. február 9-i beszéde, amely az állami regálék és jószágok (földek) értékesítése ellen lépett fel. KN 1888. február 9. KN 1887-1892. III. kötet. 125-127. o.
[337] KN 1884. december 3. KN 1884-1887. I. kötet. 371-372. o.
[338] Uo.
[339] Országgyűlési almanach 1884. 86. o. A parlament állandó bizottságai 1874-től kezdve egyre inkább meghatározó szerepet játszottak a képviselőház munkájában. A képviselők sorsolás útján történő osztályba sorolása mel-

az itt folytatott munkát a dualizmus parlamentjében nem volt szokás az országos politikában magasan értékelni, azonban ez volt a választók, választókerületek primer érdekképviseletének (kézzelfogható, konkrét) intézményesített színhelye. Justh politikai felfogása, alkata alkalmassá tette arra, hogy választókerülete hasznára kamatoztassa bizottsági tagságát, további pályája szempontjából pedig tapasztalatszerzésként értékelje az itt eltöltött éveket. Az egyik első kérvényi tárgyú felszólalása − amely természetesen általános társadalmi súllyal is rendelkezett −, a makói választókerülettel szomszédos Kovácsháza (Csanád vármegye) és Pécska (Arad vármegye) telepítvényes községek érdekében hangozott el: *„A t. pénzügyminiszter ur 1881-ben segíteni óhajtván (...) rendeletet bocsátott a pécskai jószágigazgatósághoz, (...) hogy a pécskai, kovácsházi jószágigazgatóság területén lévő lelkészek, tanítók és jegyzők egyenkint 10-10 katastralis hold haszonélvezetével javadalmaztassanak. (...) a jószágigazgatóság egy adományozási szerződést kötött az illető lelkészekkel, tanítókkal és jegyzőkkel. Ezen adományozó szerződés 5. pontja így szól: <A valláserkölcsi fejlesztés, a hazaszeretet ápolása s az állam, valamint az uradalom iránti kötelmek teljesítése lévén az adományozás feltétele, ennek buzgó teljesítésére* [a] *haszonélvező ezennel kötelezettséget vállal.> Továbbá a 6. pont: <A haszonélvezetre adott földre vonatkozó haszonélvezési kedvezmény megszűnik: ha* [a] *haszonélvező vallás-erkölcsi, hazaszeretet és államellenes tanokat hirdet, (...) bármi tekintetben izgat, vagy oly magatartást tanúsít, mely az uradalom érdekét s tekintélyét sérti meg.> (...). A maga nemében páratlan és a legnagyobb önkényeskedésre alkalmat nyújtó ezen adományozási szerződéseket ugy az adományozottak, mint azoknak felsőbb hatóságai körében a legnagyobb felháborodással fogadták. (...) rendes évnegyedes közgyűlésen Csanád megye magáévá tévén az ügyet, felírt a pénzügyminiszter urhoz (...), hogy az illető 10-10 hold ne személyhez, hanem hivatalhoz köttessék és azok mint lelkészi, tanítói és jegyzői földek telekkönyveztessenek. (...). A t. pénzügyminiszter ur azonban Csanádmegye ezen méltányos és jogos kívánalmát figyelembe nem vette."*[340] Justh a pénzügyminiszteri adományozásban azt kifogásolta, hogy *„a kincstári jószágigazgatóság oly egyéneket, a kik törvény szerint nem vonhatók az ő hatósága alá, akár köz-, akár magánéletre vonatkozó, akár nyilvános, akár társadalmi szereplésében alkotmányos országban a legabsolutabb hatalommal az illetékes fegyelmi hatóság elkerülésével megfenyíthesse, megbélyegezhesse. (...) nem engedhető meg az, hogy az állami*

lett, a kialakuló állandó szakpolitikai alapon szerveződött bizottságok a törvény előkészítés és kezdeményezés fázisaiban meghatározó szerepet kaptak. Az egyes pártok bizottsági képviselete azonban komoly hiányosságot mutatott, hiszen az ellenzék képviselői közel sem érték el a kb. 1/3-os arányt, pl. a Függetlenségi és 48-as Párt rendszerint 2-3 hellyel rendelkezett az egyes bizottságokban. Ennek fényében komoly eredményként kell értékelnünk azt, hogy Justh általában helyet kap a fontosabb bizottságokban (pl. Pénzügyi Bizottság, Közigazgatási Bizottság), sőt alkalmanként több bizottságban is tevékenykedett. A képviselőház bizottsági rendszeréről lásd Kozári M. 2005. 95-100. o.

[340] KN 1884. december 15. KN 1884-1887 II. kötet. 204-205. o.

jószágok a legerkölcstelenebb módon kortesczélokra használtassnak (...).”[341] A telepítvényes községek közigazgatási és pénzügyi problémáinak felvállalása többet jelentett a konkrét kovácsházi és pécskai esetek szóvátételénél, hiszen a tisztviselők, tanítók és lelkészek, mint egyének politikai szabadságainak bővítése egy irányba mutatott a közösség érdekeivel is. Justh parlamenti tevékenysége során a későbbiekben is több alkalommal felvállalta a telepítvényes községek problémáit.

Justh első, ellenzéki körökben általános elismerést kiváltó fellépésére az 1886-os közigazgatási reform tárgyalásakor került sor. A beterjesztett reform elleni felszólalásaiban nem a doktriner ellenzéki álláspontot képviselte, hanem a törvényhatóságok önkormányzatisága[342] mellett foglalt állást, s az itthoni rideg *„bureaucratia”,* ill. az angolszász országokban tapasztalt *„selfgovernment”* különbségéből indult ki. Az utóbbit taglalva kifejtette: *„Ezen rendszer alapelve az, hogy minden polgárnak legyen bizonyos része a kormányzatban, hogy az állampolgár részt vegyen a közügyek elintézésében és ez által képessé tétessék a kormányzásra, folytonosan a szabadság használatában legyen, hogy ezáltal képessé tessék a szabadsággal kellőleg élni és hogy az állam csak akkor lehet erős, hogy ha az egyén is erős lesz, az állampolgár csak akkor képes fejleszteni erejét, csak akkor képes fejleszteni erényeit, erkölcseit és jellemét, hogy ha a szabadságnak folytonosan teljes használatában van.”*[343] A két felvázolt rendszer társadalomképző hatását tekintve azon álláspontnak adott hangot, miszerint *„(...) ezen két rendszernek, a közigazgatás ezen két typusának egészen ellenkező hatásuk van. Az egyik teremt népet, a mely folytonosan gyámság alatt van, a mely ellensége a kormányhatalomnak, az államhatalomnak, a melyet nem gyakorol, a másik az teremt erős népet, a mely rajong a szabadságért és a mely tisztelettel viseltetik a törvényes hatalom iránt, a melyet ő maga gyakorol. (...). Az önkormányzat összeforrasztja az államot a polgárral, a hatalmat a szabadsággal, a kötelességet a joggal. A bureaucratia, az két részre osztja a nemzetet, kormányzókra és kormányzottakra. (...) a történet lapjaiból megtanulhattuk, hogy az engedelmesség, mint kormányozási elv mindig forradalomra vezet.”*[344] Úgy vélte, hogy a közigazgatási rendszernek mindenkor az állam erősödését és függetlenségét kell szolgálnia, ezen keresztül pedig elő kell segítenie a nemzet felvirágzását. A reformkori nemzeti liberálisokhoz hasonlóan fontosnak tartotta a vármegyerendszer − mint az alkotmányvédelem legfőbb bázisának − megőrzését: *„A municipiális rendszer igazolta magát hazánkban is. Ha az osztrák kormányok centralistikus törekvései hajótörést nem szenvedtek volna, mindenkor*

[341] Uo.
[342] Bár Justh aktuális felvetése konkrétan a közigazgatási rendszer reformjáról szól, azonban a sorok között észre kell vennünk a polgárság számára széles szavazati jogot követelő álláspontot is. Ez nem azonos a későbbi általános választójog programjával, de a szemlélet a polgárok irányába történő nyitás kezdeti fázisaként értelmezhető.
[343] KN 1886. március 4. KN 1884-1887. IX. kötet. 355. o.
[344] Uo.

municipiumainknak, alkotmányunk eme védbástyáinak ellentállásán, akkor ma aligha volna magyar parlamentünk. A magyar municipium tartotta fenn Magyarországot a mai napig és miután ez a nézetem, én a magyar történelmi jogon alapuló municipium híve vagyok s ellene vagyok az állami adminisztrátió behozatalának."[345] A közigazgatási reform községi tervezetét illetően is hasonló álláspontot volt: *„alapvonás a rideg központosítás és a bureaucratia. (...) ez által a községeknek öntevékenysége tetemesen korlátozva, szabad fejődése megbénítva lesz."*[346] A konkrétumokat tekintve nem támogatta azt, hogy a *„(...) rendőrkapitányt ezentúl nem a képviselő-testület fogja választani, hanem a főispán fogja kinevezni. Ez mindenesetre nagy sérelem (...), mert a rendőr-kapitányok fizetését továbbra is a rendezett tanácsú város fogja fedezni s nem az állam."*[347] (Justh fellépése ellenére a többség által megszavazott és az 1886.XXI.tc-kel bevezetett második törvényhatósági törvény korlátozta a vármegyék autonómiáját, a főispán hatásköre megnőtt és kiterjedt a középfokú igazgatás területén.)

Justh a pénzügyi és közigazgatási témák mellett − mint a 48-as politikusok egyre inkább népszerű szónoka − előszeretettel vett részt a klasszikus közjogi kérdéseket feszegető vitákban is. Ezek egyik jellegzetes felvonása volt Orbán Balázzsal közösen az 1888-as határegyezmény tárgyalásakor intézett felszólalása, amelyben fellépett Bukovina Magyarország rovására 10,48 holddal történő területi növelése ellen. Justh és Orbán elsősorban nem a minimális területi korrekciót támadták, hanem az eljárás menetének közjogi formája ellen tiltakoztak: *„A jelen határegyezmény (...) kétség kívül megsérti közjogunkat, mert (...)* [az egyezményben] *Austria-Magyarország, mint oly egység szerepel, melynek közös határa van és mert ezen egyezményben Magyarországnak, mint külön államnak határáról szó sincs, mintha Magyarországnak épen oly közjogi helyzete volna a monarchiában, mint Bukovinának (...). Ugy látszik t. ház, hogy az osztrák-magyar birodalom diplomatáinak szemeiben ép ugy, mint a hadügyi kormány szemei előtt ma is még a régi egységes Austria lebeg, melynek Magyarország csak olyan tartománya, mint Bukovina."*[348] (A határkérdést a tíz évvel később életbe lépő 1897.XIV.tc. rendezte, amely szövegezésében a Magyarország és Bukovina elnevezéseket használta.)

Ugyancsak a hivatalos függetlenségi álláspontot képviselte Justh a haderővita kapcsán is. Az adott helyzetben, a közös K.u.K hadsereget tekintve nem támogatta a fejlesztést (anyagi

[345] Uo. 356. o.
[346] Uo. 1886. április 3. KN 1884-1887. XI. kötet. 53. o.
[347] Uo. 54. o. Néhány nappal későbbi felszólalásában szintén a közigazgatási reform ellen lépett fel Uo. 1886. április 5. KN 1884-1887. XI. kötet. 85-86. o.
[348] Uo. 1888. február 28. KN 1887-1892. III. kötet. 372. o. Orbán Balázs felszólalásában a diplomáciai és közjogi kérdéseket egyaránt érintő eljárás ellen a következőket hozta fel: *„(...) e szerződésnek, a mely (...) államunk tekintélyében üt gyógyíthatatlan sebet: az, hogy abban önként lemondunk a hazánk államiságáról, a midőn eltűrjük, hogy a kis Románia, ez a mi kegyelmünkből, a mi támogatásunkkal létesült ujdonsült országocska ignorálja a mi államiságunkat s megtagadva a mi önrendelkezési jogunkat, nem itt velünk, hanem Bécsben egyezkedik (...)."* Uo. 373. o.

és sorozási létszám szintjén sem), de azt az önálló magyar hadsereg tekintetében elvben elfogadta. Képviselőházi felszólalásában kiállt a hadsereg hazafias átalakítása mellett: *„(…) a t. minister ur, és épen az imént Vadnay képviselőtársam is azt mondta, hogy az 1868-iki védtörvény (…) elégtelennek bizonyult; csakhogy ugy a t. minister ur, mint Vadnay t. képviselő ur is azt hiszik, hogy a védképesség fokozására elegendő az, ha az állampolgárok mérték nélkül való megterheltetésében versenyzünk más államokkal és elfelejtik, hogy ma már épen nem elegendő a hadsereg védképességének fokozására a hadi létszámnak mérték nélkül való emelése, hanem okvetlenül megkívántatik még azon felül a hazafias szellemnek és erkölcsi erőnek fokozása is.”*[349] A beszéd alapján és utólagosan ismerve az ekkor még előttük álló századforduló politikai viszonyait, állíthatjuk, hogy az elkövetkező évtizedek álláspontjai és meghatározó politikusai konfrontálódtak a haderővitában. Justh Gyula 1889-es képviselőházi vitapartnere ugyanis a későbbi nagy ellenfél gróf Tisza István volt. Justh erőteljesen lépett fel a későbbi miniszterelnökkel szemben: *„(…) leghatározottabban tiltakozom azon felfogás ellen, melynek Tisza István képviselő ur tegnap előtti, beismerem fényes beszédében itt a képviselőházban kifejezést adott.; tiltakoznom kell azon felfogás ellen, mintha a hadsereg egyenrangú lenne a nemzettel, a nemzet törvényhozásával. A hadsereg nem lehet állam az államban, a hadsereg az államnak csak intézménye. (…) Az oly hadsereg fentartása* [sic!]*, t. ház, mely nem ismer hazát, csak hadurat, az oly hadsereg csupán dynasticus érdek. Az olyan hadsereg, amely − hogy magamat Tisza István t. képviselőtársam szavaival fejezzem ki − nem tudja magát beletalálni a nemzet viszonyaiba és eszmekörébe, az olyan hadsereg, a melynek kebelét nem feszíti a legforróbb hazaszeretet, a mely nemzeti intézményeink iránt nem bír érzékkel, az lehet igen alkalmas eszköz a népszabadság eltiprására.(…) midőn azt látjuk, hogy már nem csak életünket és vérünket, nem csak vagyonunkat kívánják, hanem culturankat, nemzetiségünket, intelligentiánkat és a mi fő alkotmányos jogainkat: akkor önkéntelenül is azon kérdés merül fel t. ház, hogy nem követelik-e már tőlünk mindannak feláldozását, a mit megvédenünk érdemes. (…) trónnak és hazának egyetlen biztos támasza a nemzeti hadsereg lehet.”*[350] E beszéd keretei között vonta kritika alá a *Militär-Schematismus* 1889-es kiadásának több megfogalmazását is, amely Justh meglátása alapján hemzseg a Magyarország közjogát sértő kifejezésektől. A kötettel szemben felhozott egyik legszembeötlőbb problémája az volt, hogy *„ha végignézzük a könyvet, sehol sem találjuk meg a dualizmusnak megfelelő ’és’ szócskát a ’császári’ ’királyi’ jelzők között. Nézzük különben azt is miként határozza meg e könyv ő felségének címét; azt mondja: grosser Titel: Francz Josef I. von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich. Jó erős vastag betűkkel. Aztán vékony kis betűkel ez következik:*

[349] Uo. 1889. január 16. KN 1887-1892. VII. kötet. 330. o.
[350] Uo. 330-333. o.

König von Ungarn, Böhmen, Kroatien und Dalmazien."[351] Az uralkodó jogara alatti országok felsorolása valóban nem vette figyelembe a kiegyezés rendelkezéseit, miszerint az uralkodó Ausztria császára és ezzel egyenjogúan Magyarország királya, valamint csak ezt követően, ill. ezeken belül Csehország, Horvátország és Dalmácia királya. A *Schematismus*ban használt formula kritikája így nem valamiféle függetlenségi szőrszálhasogatás, hanem jogos akció az 1867-es törvény határozott megsértésével szemben. Justh ebben az esetben alkalmazott politikai fellépése azonban sokkal inkább illeszkedett a 48-as ellenzék korai (az 1870-es években vagy a 1880-as évek elején tapasztalható) tevékenységéhez, mint az 1880-as évek végén érzékelhető mentalitáshoz. A szerteágazó témákat érintő beszéd keretei között Justh egy a függetlenségi radikálisok álláspontjához közelálló közjogi elképzelésének adott hangot, amelyben a kiegyezési törvény megreformálását is lehetségesnek tartotta: *„A Magyarországot Ausztriával összekötő kapcsok közt csak egy van, a mely változhatatlan: a közös uralkodó, a közös dynastia. Az 1867-iki alkotmány nem szerződés, hanem az jogalap és csak addig jogalap, míg azt a törvényhozás többsége meg nem változtatja (...)."*[352]

A függetlenségi ellenzék belső átalakulása és generációváltása kapcsán Justh Gyula az 1890-es évekre a parlamenti frakció fontos tényezőjévé vált, és 1891-ben a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt alelnökévé választották. A Mérsékelt Ellenzék mandátumcsökkenésével, programjának kormányképességhez igazodásával párhuzamosan a 48-as frakció lehetőségei és célkitűzései is átalakultak, amely egyben a politikai módszerek és eszközök átrendeződését is jelentette. Az ellenzék hatásos politikai fegyvereként előtérbe került az obstrukció, amely a XIX. század utolsó évtizedétől az 1912. évi házszabályreformig meghatározta a parlamenti kisebbség politikai akcióit.

A függetlenségi ellenzék az 1890-es évtized elején felmerült újabb közigazgatási reform elleni obstrukciót, az 1886-os vitában politikai rátermettségéről már számot adó, s az 1887-1892 közötti ciklusban a Közigazgatási Bizottságban helyet foglaló Justh irányításával hajtotta végre.[353] Justh a vita hangulatát és lefolyását is meghatározó beszédében a közigazgatás reformját alapvetően nem ellenezte, de ragaszkodott a történeti alkotmányos jogok tiszteletben tartásához: *„Közigazgatásunk gyengeségének egyik és legfőbb oka: az ellenőrzésnek, a felügyeletnek a lazasága, hogy ne mondjam hiánya (...). A főispán főkötelessége első sorban a szigorú, részrehajlást nem ismerő hatékony ellenőrzés lenne. De a mai főispán ebbeli kötelességét egyáltalában nem teljesíti oly mértékben, a mint azt a jó közigazgatás érdekében teljesítenie kellene. Nem teljesíti (...) egyrészről a kellő szakértelem hiánya miatt; másrészről (...), mert nem az ellenőrzést és a felügyeletet tekinti főfeladatának és nem az a főczélja, hogy a*

[351] Uo. 331. o.
[352] Uo. 332. o.
[353] Országgyűlési almanach 1887-1892. 237. o.

megyéje területén jó közigazgatást teremtsen; hanem magát a kormánypolitikának képviselőjeként tekintve, minden figyelmét oda igyekszik concentrálni, hogy a (...) megye területén a kormány politikája valahogy vereséget nem szenvedjen."[354] Justh állásfoglalásában szembehelyezkedett a parlamenti etatista liberális csoport által szorgalmazott vármegyei és városi bürokratikus reformmal, amely a kinevezési rendszert szándékozott bevezetni a választási rendszer helyett: *„Nagy tévedésben van, a ki azt hiszi, hogy közigazgatásunk mai tarthatatlanságának okai a választási rendszerben keresendők. (...). Ez a baj nem a választási rendszerben gyökerezik és ezen a kinevezési rendszer sem fog segíteni. (...). A ki figyelemmel kísérte tisztújításainkat, annak tapasztalnia kellett, hogy a méltánytalan és igazságtalan mellőzéseknek a száma oly csekély, hogy abból fegyvert kovácsolni a választási rendszer ellen egyáltalán nem lehet. (...) mai közigazgatásunk tarthatatlanságából a választási rendszer rosszaságára következtetést levonni egyáltalában nem lehet; mert hiszen mai közigazgatásunkban mindennel találkozhatunk, csak önkormányzattal és választási rendszerrel nem. (...) a mai állapot csak paródiája az önkormányzatnak, és iróniája a szabad választási rendszernek."*[355] Felhívta a figyelmet a tisztviselők alulfizetettségére és feladataik állandó növekedésére. Úgy vélte, hogy hatékony közigazgatást csak jól megfizetett és megfelelően képzett apparátustól lehet elvárni: *„A tiszti fizetések oly csekélyek, (...) hogy nem lehet csodálkozni, ha mindinkább szaporodik azoknak száma, a kik idegenkednek a megyei szolgálattól. (...) fiatalságunk java nem azért idegenkedik a megyei szolgálattól, mert nem akarja kitenni magát a választás esélyeinek, hanem azért, mert minden más pálya több anyagi existentiát biztosít számára."*[356] A függetlenségi ellenzék taktikája több hónapos parlamenti ellenállás után sikert hozott, és Szapáry miniszterelnök megelégedett a közigazgatási reformtervezet első két szakaszának törvénybeiktatásával (1891.évi XXXIII.tc. „A vármegyei közigazgatás rendezéséről" „lex Szapáryana") és belátható időn belül korrekcióra került a tisztviselők javadalmazásának kérdése is (1893. évi IV. tc. „Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a vármegyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről"). Az obstrukció eredményei közé tartozott, hogy Apponyi és konzervatív csoportja ismét távolodni kezdett a kormánypárttól, majd pedig új politikai tömörülést hozott létre Nemzeti Párt néven.

Az 1890-es évek meghatározó parlamenti vitája az egyházpolitikai kérdés volt, amelynek rendezése már az 1870-es évektől a függetlenségi program egyik sarkalatos elemének

[354] KN 1891. május 30. KN 1887-1892. XXIII. kötet. 245. o.

[355] Justh annak ellenére állt ki a közigazgatásban alkalmazott választási rendszer mellett, hogy személyesen kárvallottja volt ennek a mechanizmusnak, hiszen vármegyei karrierje 1878-ban az esedékes tisztújításkor rekedt meg. Ennek fényében még érdekesebb ez a megállapítása: *„(...) ha valami hibája van nálunk a választási rendszernek, ugy az semmi esetre sem az, hogy talán a megyei közönség túlságos mértékben rostálja a tisztikart, hanem épen ellenkezőleg az a hiányossága, hogy nagyon csekély mértékben él selejtezési jogával."* Uo. 245-246. o.

[356] Uo. 246. o.

számított. Justh egyházpolitikai vita során képviselt álláspontját e fejezetben csak röviden kívánom bemutatni, annak bővebb kifejtésére a dolgozat egyik tematikus alfejezetében kerül sor.[357] Mindazonáltal annyit meg kell állapítani, hogy Justh egyházpolitikai álláspontja a liberális jogfelfogás téziseiből indult ki. Határozottan kiállt a kötelező polgári házasság törvénybeiktatása mellett, amit a polgári szabadságjog, az államjog, a társadalmi és az egyházi érdek szempontjából egyaránt követendőnek tartott. Justh és a függetlenségi ellenzék liberális szárnyának konstruktív ellenzékisége leginkább e vita kapcsán érhető tetten a dualizmuskori törvényhozás folyamatában. Justh és a 48-as többség − a közjogi különbségeket időlegesen félretéve − egyértelműen kiállt a kormány által kezdeményezett reformok mellett, amely alapvetően hozzájárult a kérdéses törvénytervezet sikeréhez. Justh Gyula egyházpolitikai vita során betöltött szerepe − pártcélokon felülemelkedve − vitathatatlanul döntően befolyásolta a törvény megszületését, ugyanis felszólalása és agitációja hatására a vita elején még reformellenes függetlenségi többség a reformtervezet mellé állt.

A század utolsó évtizedében lejátszódott parlamenti és pártbéli viták egyértelműen hozzájárultak Justh nagyarányú tekintélyemelkedéséhez. Ennek következtében politikai személyisége és súlya alkalmasnak bizonyult arra, hogy az 1893-1895 között egyszerre legyen a függetlenségi párt liberális szárnyának vezetője, valamint annak liberális, nemzeti és közjogi programot egyaránt célul kitűző, különböző frakciókat integrálni képes elnöke.

Justh képviselőségének első évtizedében elért országos elismertségének köszönhetően már a századfordulót megelőző időszakban a törvényhozás legtekintélyesebb állandó bizottságaiban foglalt helyet. Az 1892-1897-es parlamenti ciklusban a korábbi Közigazgatási Bizottságban betöltött tagsága mellett a Pénzügyi Bizottság tagjai közé is beválasztották, ill. részt vett − az ideiglenesen létrehozott − választási bíráskodásról szóló törvényjavaslat megalkotására létrehozott bizottság munkájában. A szakmai bizottságok mellett Justh a törvényhozás protokolláris testületeiben is helyett kapott. A Millennium alkalmával részese volt a „korona és koronázási jelvények vitelére kirendelt bizottság" szimbolikus tevékenységének, amikor 1896. június 5-én, nagy ünnepélyes külsőségek közepette, a koronázási ékszereket a királyi palotából a Mátyás-templomba, majd június 8-án a Mátyás-templomból a parlament épületébe, s onnan ismét a palotába kísérték. A *Nemzet* tudósítója a parlament előtti jelenetről így számolt be: *„Előállott a koronázási jelvények csodás mivü hintója is s a kiküldöttek a lépcsőkön lehozták a jelvényeket, melyeket Nikolics Fedor báró és Justh Gyula helyeztek el a hintóba."*[358] Justh általános elismertségét igazolja, hogy az 1890-es évek második felében több alkalommal képviselte Magyarországot − Apponyi Alberttel, Széll Kálmánnal és mások-

[357] Justh egyházpolitikai, egyházjogi és vallásjogi kérdésekben képviselt álláspontját lásd a Politikai korkérdések I.: az egyházpolitika című alfejezetben.
[358] Nemzet 1896. június 8. 1. o. A honalapítás ezeréves évfordulója.

kal együtt − az európai demokrácia és leszerelés érdekében működő Interparlamentáris Unió berni ülésein is.[359]

Az 1890-es évek második felében zajlott le a bűnvádi perrendtartás parlamenti vitája, amely során a függetlenségi párt obstrukciójának vezetését ismét Justh Gyula látta el. A szabadelvűek által kezdeményezett törvényreform a nyomtatásban elkövetett sajtóvétséget ki akarta emelni az esküdtszék hatásköréből és azt hivatásos bírák elé kívánta utalni. Justh véleménye szerint a kormány ezzel a sajtószabadság korlátozására törekedett, felszólalásában pedig a liberális joggyakorlás védelme mellett állt ki: *„A kormánynak az a kísérlete, hogy osztrák példára joga legyen az esküdtbíróság működését az ország egyes területein felfüggeszteni, a nemzet közfelháborodásán hajótörést szenvedett ugyan, de midőn a kormány reakczionárius intencziói bizonyítani igyekszünk, ezt a körülményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül és a jelen törvényjavaslatot s a benne rejlő tendenciát ezzel kapcsolatban kell megítélnünk.”*[360] A törvénytervezetet támogató csoport vezetői Tisza Kálmán és Tisza István voltak, akik közül különösen az utóbbi az ellenzéki obstrukció kapcsán már ekkor felvetette a házszabály módosításának lehetőségét. A kormánypárt többsége és Bánffy miniszterelnök − nagy valószínűséggel a jelentős ellenzéki szerepvállalás hatására −, nem állt a kormánypárt rendpárti csoportja mellé és végül meghagyta az esküdtbíróság sajtóügyi illetékességét.

Az évtized végén a gazdasági kiegyezés tárgyalása keltett újabb konfliktust a képviselőházban. A monarchia két kormánya már 1896 során megállapodott az új gazdasági kiegyezésben, de az osztrák kormányválság miatt a törvény beiktatása elmaradt, az 1898-as szükségtörvény pedig csak egy évre hosszabbította meg a közösséget. A két kormány az ischili klauzulában (1898. augusztus 4.) megegyezett a korábbi gazdasági kiegyezés törvényi szabályozás nélküli, 1903-ig történő érvényességében. A megállapodás komoly ellenállást váltott ki a magyar képviselőházban és annak ellenére, hogy a pénzügyi politika területén nem alakult ki a teljes ellenzéki összefogás (az „önálló bank-önálló vámterület” jelszó csak a függetlenségi balszárny politikai szimbóluma lett), a Katolikus Néppárt, a Nemzeti Párt és a kormánypárt egy része is támogatta az ellenzéki fellépést. A Tisza csoport − amely a kormánypárton belül nem rendelkezett teljes támogatottsággal[361] − az ellenzék erőszakos letörésétől sem riadt vissza és továbbra is házreformot sürgetett. A függetlenségi obstrukció vezetését ezúttal Polónyi Géza látta el, de nagy jelenőségre tett szert Justh állásfoglalása is. A pénzügyi és nemzetgazdasági kérdések már korábban is Justh érdeklődési körébe tartoztak,

[359] Országgyűlési almanach 1896-1901. 265. o.
[360] KN 1897. június 22. KN 1896-1901. VII. kötet. 144. o.
[361] 1898 telén Tisza fellépésének hatására több meghatározó politikus (pl. Szilágyi Dezső házelnök, Csáky Albin, ifj. Andrássy Gyula) kivált a kormánypártból.

1896-1901 között pedig a törvényhozás Pénzügyi Bizottságának tagjaként[362] tevékenykedett. Állásfoglalásának kifejtésére − amely a 48-as párt közjogi programjából kiindulva Magyarország gazdasági függetlensége mellett szállt síkra −, csak a Széll-kabinet beiktatását követően került sor: *„Azt a viszonyt mely hazánkra folytonosan csak terheket ró, fel kell bontanunk, fel kell bontanunk sürgősen, mielőtt hazánkat a megsemmisülés örvényébe sodorják. Ha a két állam, t. ház, önálló, független lesz, ha mind a két fél a maga ügyeit, a maga háztartását akként rendezheti be, a mint azt saját érdekei, saját szükséglete megszabják, akkor erős hitem és meggyőződésem, hogy Ausztria és Magyarország közötti viszony barátságosabb, bensőségesebb és szilárdabb lesz, a két állam polgárai pedig megelégedettebbek lesznek, Ausztria és Magyarország ereje, tekintélye, hatalmi állása kétségen kívül nagyobb lesz, mint most, a midőn Ausztria részéről folytonosan (…) megtámadtatásokban részesül (…).”*[363] A hagyományos függetlenségi retorika alkalmazása mellett azonban Justh a pénzügyi szakpolitikusokra jellemző érveket is felhozott: *„Az 1867-ben a quótabizottság elé terjesztett adatok szerint, amelyeket az állami főszámvevőszék állított össze (…), a quóta nem emelkedhetett volna 25,5%-nál, még az osztrákok által követett korrektúrák után sem emelkedhetett volna quótánk 27%-nál magasabbra, és a magyar quóta mégis 30%-ban lett megállapítva (…). A határőrvidék bekebelezése alkalmával pedig (…), Magyarország terhére 2%-os preczipuum lett megállapítva, holott a számviteli adatok tanúsága szerint nem lehetett volna ezen a czímen Magyarországra nagyobb terhet róni 0,68%-nál.”*[364] (Az 1868-as első gazdasági kiegyezés alkalmával a magyar quóta 30-%-ban lett megállapítva, amely a határőrvidék megszűnésekor 31,4%-ra emelkedett és ez maradt érvényben 1899-ig, amikor a magyar hozzájárulást 34,4%-ra emelték.)

Széll Kálmán miniszterelnökké történő kinevezése után az ellenzék ígéretet kapott a tiszta választások felett őrködő törvényjavaslat kidolgozására, s ennek köszönhetően szokatlan csend honolt a képviselőházban. A kormánypárt egysége helyreállt, a bevezetett jelzés erejű házszabály-módosítás nem befolyásolta a kialakult parlamentáris viszonyt. Az időszak legjelentősebb, jogállamiság irányába mutató reformjavaslata a képviselők összeférhetetlenségéről rendelkező törvénykezdeményezés volt. A reformtervezet többek között tartalmazta, hogy képviselő nem lehet az állam vállalkozója, a kormánnyal üzleti kapcsolatban álló cég tulajdonosa, ill. részvénytársaság vagy pénzintézet felügyelő bizottsági tagja. A Függetlenségi és 48-as Párt a törvénytervezet mellett foglalt állást, Justh Gyula pedig helyet kapott a tervezetet kidolgozó parlamenti bizottság munkájában. Álláspontját − amellyel a törvény általános érvényét akarta védelmezni − a képviselőházi vita alkalmával így vázolta: *„Én tehát egyálta-*

[362] Országgyűlési almanach 1896-1901. 265. o.
[363] KN 1899. december 6. KN 1896-1901. XXV. kötet. 68. o.
[364] Uo. 1899. december 7. KN 1896-1901. XXV. kötet. 69. o.

lán nem helyeslem, ha egy szabály helyesen felállíttatik, hogy e szabály alól kivételek engedtetnek meg. (...). Tudniillik nem fogadhatunk el mást, mint azt, hogy országgyűlési képviselő nem lehet a kormánynak vállalkozója, vagy szállítója, − punktum − és a kivételeket nem fogadhatjuk el, mert hiszen ezen kivételek csak arra lesznek alkalmasak, hogy magát a helyesen felállított szabályt elhomályosítsák."[365] A leendő törvény erejét védelmezte, amikor Polónyi Gézával közösen a kormánynak ingatlant vagy haszonjogot eladó vagy elcserélő képviselőkkel szemben foglalt állást: *„(...) miként lehetséges inkompatibilitást, oly módon törvényben javasolni, hogy annak fenforgása* [sic!] *vagy fenn nem forgása tisztán a kormány tetszésétől függjön. (...) ez a javaslat azt mondja, hogy <a ki a kormánynak ingatlant, vagy haszonhajtó jogot elad, vagy elcserél, ha a kormány a jogügyletet − a közérdekűségnek igazolása mellett − a szerződés megkötésétől számított harmincz nap alatt az országgyűlésnek be nem jelentette.> Tehát csak akkor lesz inkompatibilis a képviselő, ha be nem jelentette a kormány az ügyletet."*[366] Justh Polónyi állásfoglalását a parlamenti vitában támogatva a kormánnyal pénzügyi ügyletbe keveredő képviselő inkompatibilitásával értett egyet: *„(...) Polónyi Géza t. barátom felszólalásának az volt a lényege, hogy ő igenis helyesli azt, hogy az ingatlannak a vevője* [eladója] *inkompatibilis legyen, de megtoldotta azzal, − de igen helyesen, − hogy nem volna helyes, hogyha ennek a kérdésnek a kulcsa teljesen a kormány kezébe adatnék."*[367] Justh az összeférhetetlenség körét tágítani kívánta, és a kormánnyal kapcsolatban lévő ipari-, mezőgazdasági- és pénzintézet tulajdonosi, ill. felügyelő bizottsági körön túl a hírlapok tulajdonosait, kiadóit és szerkesztőit is a törvény hatálya alá kívánta vonni: *„T. ház! Az 5.§-hoz a 12. pont után két módosítványt vagyok bátor javaslatba hozni. 13. pontnak tessék: <A kormány által nyíltan vagy burkoltan, közvetlenül vagy közvetve segélyezett hírlapok tulajdonosa, kiadója vagy szerkesztője.> 14. ponttal tessék: <A kormánnyal szerződési viszonyban lévő hírlapok kiadója, tulajdonosa, vagy szerkesztője.> A javaslat a társadalom minden kategóriájára kiterjed; egyetlenegy kivétel van és ez a sajtó kategóriája."*[368] Az összeférhetetlenségi törvény záróvitájakor a bíráskodás tekintetében a Kúria illetékessége mellett állt ki: *„Ezen szakaszban fog eldöntetni az a kérdés, vajon az összeférhetetlenségi ügyekben a bíráskodást a képviselőház továbbra is kezében óhajtja-e megtartani, vagy pedig azt független bíróságra kívánja-e átruházni. (...) a kérvénnyel megtámadott mandátumok sorsa feletti bíráskodás a kuriára ruháztatott, tehát 8 évre, ruháztassék át a bíráskodás az összeférhetetlenségi ügyekben is a kuriára."*[369] Az összeférhetetlenségi törvényt bár az ellenzék közreműködésével, de a kormánypárt szavazatával fogadta el a képviselőház.

[365] Uo. 1901. május 15. KN 1896-1901. XXXVI. kötet. 52-53. o.
[366] Uo. 1901. május 17. KN 1896-1901. XXXVI. kötet. 72. o.
[367] Uo. 73.o
[368] Uo. 1901. május 18. KN 1886-1901. XXXVI. kötet. 102. o.
[369] KN 1901. június 13. KN 1896-1901. XXXVI. kötet. 153-154. o. A választási bíráskodás elvben 1874-től a Kúria hatáskörébe tartozott, de csak 1899-től vált általános gyakorlattá az ítélkezése. A Kúria elé a törvénysértő

ködésével szerkesztették, a kivételt képző kiskapukkal együtt fogadták el, így reális politikai értéke nem volt túlságosan magas.

Justh az 1901-1905 közötti időszakban ugyancsak a parlament Pénzügyi Bizottságában foglalt helyet, emellett a ciklus elején beválasztották a VII. Bíráló Bizottság munkatársai közé, s tagja volt az − ideiglenesen létrehozott − „Erzsébet királyné szobor" bizottságnak is.[370]

A Széll Kálmán miniszterelnökségének utolsó időszakában (1902/03) kezdődő parlamenti folyamatok: a hosszú távú obstrukció és a válaszul erősödő házszabály-módosítási terv; a mindinkább elmélyülő képviselőházi- és kormányválság; a parlamenten kívüli pártok tevékenységének és a népgyűlési politizálás lehetőségének a felélénkülése együttesen új jelenségeket vezettek be a magyar politikai életbe. A politikai szintér viszonylag gyors kiszélesedésének lehetünk tanúi, ahol bár továbbra is döntően, de már nem kizárólag a törvényhozás belső mechanizmusai határozzák meg a folyamtok kimenetelét.

A hagyományos politikai módszerek és lehetőségek korszaka lejárt, a politikusi státus körvonalai (különösen az ellenzéki politikusok tekintetében) az elkövetkező időszakban egyre inkább túlnőttek a parlamenti tevékenység keretein. Justh Gyula személyes politikai pályájának is fontos cezúráját jelentették a századforduló utáni évek: az 1880-as évek és az új évszázad első évei közé eső bő két évtized (kb. 1881-1903) politikai pályája felfutásának és a népszerűség megszerzésének az időszakát jelentette. A XX. század elejére megteremtődött annak a lehetősége, hogy az addigra jelentős karriert elért ellenzéki politikus mind pártjában, mind pedig a képviselőházban megkerülhetetlen tényezővé váljon.

Justh szerepe az 1905/06-os politikai válságban

Az új évszázad első évtizedének közepén lezajlott kormányzati, parlamentáris és alkotmányos válság − amely a dualista monarchia rendszerének legnagyobb megrázkódtatása volt − Justh Gyula politikai tevékenységének szempontjából is fontos mérföldkőnek bizonyult. A már korábban is meghatározó ellenzéki politikus ekkor került be a politikai élet főáramába, s az országos politika formálóinak sorába lépett. Jelen keretek között elsősorban Justh, ill. ezzel

esetek kerületek, míg a többi eset továbbra is a képviselőház Bíráló Bizottságában került megtárgyalása. A választási bíráskodás parlamenti függetlensége 1929-től vált teljessé. Csizmadia Andor-Kovács Kálmán-Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1975. 446. o., *Magyar alkotmánytörténet.* Szerk. Mezey Barna Budapest, Osiris, 1998. 273. o.

[370] A bizottságot még az előző ciklusban létrehozták és Justh mellett tagjai között volt Thaly Kálmán, Falk Miksa, Jókai Mór és mások. Országgyűlési almanach 1901-1906. 287. o.

összefüggésben a függetlenségi párt kormányzati válság során játszott szerepét kívánom vizsgálni, ebből következően nem térek ki részletesen a válság egészének bemutatására.[371]

Az 1902-től gyűrűző vám- és kereskedelmi szövetség megújítása körüli vita, majd az ezzel összekapcsolódó katonapolitikai ellentét az 1905/06-os válság közvetlen előjeleként értelmezhető. A kormány hadsereg-fejlesztési javaslata kiváltotta a függetlenségi ellenzék obstrukcióját, s hozzájárult a pártszerkezet átalakulásához és az egységes ellenzéki pártszövetség létrejöttéhez.[372] A vita során a függetlenségi ellenzék főszónokai az Ugron-párt részéről Holló Lajos, a Kossuth Ferenc vezette pártból pedig Justh Gyula voltak. A két csoport álláspontja 1902/03 fordulóján közelített egymáshoz, s tavaszra összehangoltan a komplex katonapolitikai program kidolgozásának hiányát kérték számon a kormánytól. Justh felszólalásában a hadsereg alapvető átalakítását sürgette: *„A hadsereg védképessége egyedül és kizárólag létszámemeléssel és mérték nélkül való fegyverkezéssel nem fokozható, kívánom bizonyítani, mily nagy szükség van arra, hogy a nemzeti szellem bevétessék a hadseregbe és hogy hadseregünket harczképessé tulajdonképpen csak akkor tudjuk tenni, ha azt nemzeti alapon szervezzük, ha megteremtjük a külön magyar nemzeti hadsereget.(…). Komoly aggodalom azért, mert a katonai javaslatok rendszerint súlyos pénz- és véráldozatot követelnek ettől az országtól, idegen érdekekért, idegen czélokért. (…) Komoly aggodalom borul a nemzet lelkére mindannyiszor, a midőn mérlegeli, vajjon támaszkodhatik e a hadseregre, öntudatos magyar nemzeti politika megvalósításában, és nem e épen a magyar nyelvnek, a magyar függetlenségnek és önállóságnak legnagyobb akadálya erősittetnék-e meg, a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslat elfogadásával.”*[373] Justh állásfoglalása beleilleszkedett a 48-as program tradicionális hadsereg-politikai felfogásába, s azon keresztül − a függetlenségi ellenzék részéről nem első alkalommal − felvetette a kiegyezés reformjának lehetőségét is. Mindazonáltal a hadsereg ügye az elhúzódó politikai válság adta keretek között előre ki nem számítható módon egyszerre vált alkalmassá az ellenzék erőinek összekovácsolására, valamint a kormánypárt egységének a megbontására.[374]

---

[371] Az 1905/06-os kormányzati válságról bővebben lásd Hanák Péter: *Az 1905-06. évi politikai válság.* In. Magyarország története 7/1. 1983. 557-609. o., Dolmányos István: *Mezőfi és a koalíció.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960., Uő. 1963., Uő. Doktori disszertáció. 1973., Uő. 1976., valamint Horváth József: *Az 1905/06. évi vármegyei ellenállás története.* Budapest, 1907., Gratz G. II. 1934., Kristóffy J. 1927.

[372] A katonapolitikai ellentétek gerjesztője az volt, hogy 1902 októberében Fejérváry Géza honvédelmi miniszter póttartalékosok besorozásával, 20 ezer fővel kívánta növelni az évenkénti katonai hozzájárulás mértékét.

[373] KN 1903. március 4. KN 1901-1906. XII. kötet. 312. o.

[374] A függetlenségi ellenzék különböző parlamenti csoportjai a századfordulót követő időszakban leghamarabb a hadsereg-politika tekintetében kerületek közös nevezőre. Egységesen ellenezték a K.u.K hadsereg általános fejlesztésének programját, a hadsereg nemzeti reformját szorgalmazták, de elvben elfogadták a Monarchia haderőfejlesztésének szükségességét. Céljuk az önálló (a K.u.K hadseregtől intézményesen elvált), független (az uralkodó irányítása helyett a kormány és a magyar vezérkar irányítása alatt álló), dinasztikus célok helyett nemzeti célokat szem előtt tartó magyar hadsereg felállítása volt. A 48-as ellenzék hagyományos oroszellenessége ill. a századfordulón kialakuló orosz-brit-francia szövetség a haderőreform kérdését köreikben is napirenden tartot-

Justh Gyula Függetlenségi és 48-as Párton belüli szerepének további felértékelődése ebben az időszakban szorosan összekapcsolódott a katonapolitikai kérdésben kifejtett álláspontjával. Elkerülhetetlen volt a politikai szembekerülése a kormányoldal meghatározó politikusaival − részben a létszám felemelését szorgalmazó Fejérváry miniszterrel −, ill. még inkább a 67-esek „erős emberének" számító és az ellenzéki politikai lehetőségeket korlátozni kívánó Tisza Istvánnal, aki már 1898-tól a házszabályok reformját követelő csoport vezetője volt a képviselőházban. Justh bel- és külpolitikai tekintetben komoly aggályokat vonultatott fel a hadseregfejlesztéssel kapcsolatban. Az ország belpolitikai érdekeit tekintve az alábbi kérdéseket fogalmazta meg: *„(...) nyújt e a kormány arra biztosítékot, hogy ez a* [jelenlegi K.u.K.] *hadsereg minden körülmények között meg fogja védelmezni a magyar állam alkotmányát, nyelvét, a magyar állam egységét, akkor midőn azt veszély fenyegeti. És kérdem gróf Tisza István t. képviselőtársamtól, hogy vajjon hiszi e ő, hogy nem lesz még valaha szükség az osztrák hatalommal szemben a magyar létérdekek czitadellájára?(...). Katonai téren nagyhatalmat játszani, közgazdaságilag pedig gyarmati* [úm. alárendelt] *helyzetben lenni, bocsánatot kérek hol van itt az egyensúly? Nagyobb csapást nem hozhat nemzetére senki annál az államférfinál, a ki gyarmati helyzetben lévő országban akar nagyhatalmat játszani."*[375] Ehhez szorosan kapcsolódva, külpolitikai szempontból a birodalom és Magyarország egymással ellentétes balkáni érdekeit látta a legszembeötlőbbnek: *„A balkán-népek felszabadulásáért és függetlenségéért én is lelkesedem; Maczedónia sorsa engem is érdekel, de t. ház kérdezem, vajjon szabad-e, lehet-e nagy áldozatokat követelnünk a nemzettől a balkán-népének a járom alól való felszabadítására, a midőn saját magunkat, saját népünket, saját nemzetünket nem tudjuk a járom alól felszabadítani?!"*[376] Justh a kritikák mellett konkrét katonapolitikai reformokat is sürgetett: *„Abba, hogy pl. a közös hadsereg kiegészítő részét képző magyar hadsereg vezénynyelve és szolgálati nyelve a magyar állam nyelve legyen; abba hogy a legénység a hadsereg egy részében az alkotmányra esküt tegyen; abba, hogy a magyar ezredek kizárólag magyar területen helyeztessenek el, és hogy azokban csakis a magyar állam nyelvén beszélő magyar állampolgárok lehessenek tisztek; vagy pedig abban, hogy külön magyar hadsereg felállítassék: Ausztriának semmiféle beleszólása nincs."*[377] Justh katonapolitikai fellépésének igazi jelentősége nem a függetlenségi hadsereg-politika programszerű megfogalmazásában érhető tetten, hanem abban a felismerésben, hogy ez a kérdés a parlamenti ellenzéki áramlatok összefogására és a kormánypárt egyes csoportjainak leválasztására is alkalmas lehet. A lehetőség mérlegelését támasztja alá, hogy az általa ugyancsak támogatott

---

ták. Sőt ezen a téren programbeli azonosság alakult ki a volt Nemzeti Párt és a függetlenségi ellenzék csoportjai között is.

[375] KN 1903. március 4. KN 1901-1906. XII. kötet. 313. o.

[376] Uo.

[377] Uo.

választójog-szélesítés és a gazdasági önállóság kérdése − taktikailag − ideiglenesen háttérbe kerültek, ezekben ugyanis előre láthatólag nem alakulhatott ki egység a kormánnyal szembenálló különböző csoportok között. A választójogi kérdés megoldásában már saját pártján belül sem lehetett kialakítani egységes álláspontot, s a hagyományos függetlenségi elvek közül kizárólag a hadsereg kérdése volt alkalmas a közös nevező megtalálására. Justh a pillanatnyi parlamenti légkörben az ellenzék erőinek egységes fellépésére a nemzeti követelések, s főleg a katonapolitika terén látott lehetőséget, a kérdésben kialakított közös ellenzéki program pedig alkalmasnak látszott az ellenzék erőinek összefogására, amely közvetve a kormány várható szélsőséges lépései által még inkább az ellenzék összekovácsolódását vetítette előre. Justh párton belüli és parlamenti megerősödésében közrejátszott Kossuth Ferenc pártelnök határozatlansága és időleges tekintélyvesztése is. Kossuth 1903-04 időszakában nem rendelkezett pártját érintő határozott elképzelésekkel, konkrét megoldásterveket nem dolgozott ki, sőt az általa vezetett párt egysége is megkérdőjelezhetőnek bizonyult.

A Széll-kormány lemondásakor már megfogalmazódott Tisza István kabinetalakítási lehetősége is, de mivel a Szabadelvű Párt nem állt egységesen a Tisza általa szorgalmazott házreformok mellé, rövid időre Khuen-Héderváry Károly alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök kompromisszum kialakítására törekedett, amellyel az ellenzék egységét kívánta megtörni. Az alku eredményeként Kossuth Ferenc és a függetlenségi párt egy része a katonai javaslatok visszavonása kapcsán elállt az obstrukciótól. Ezzel szemben a függetlenségeik többsége nem támogatta Kossuth elképzelését, ami a parlamenten belül a „harcoló ellenzék” és a „csendes ellenzék” csoportjainak elkülönüléséhez vezetett. Az Ugron-párt, ill. Barabás Béla és Polónyi Géza csoportjai az obstrukció folytatása mellett álltak, sőt a Katolikus Néppárt Rakovszky István körül tömörülő csoportja is őket támogatta. Justh továbbra is alkalmasnak látva a helyzetet a széles ellenzéki koalíció kialakítására a „harcoló” és a „csendes” csoport között foglalt helyet. Az obstrukció újabb fellángolása (chlopyi-hadparancs, ill. Dienes Gábor függetlenségi képviselő megvesztegetési kísérletének hatására) és Khuen-Héderváry gyors bukása azonban ismételten Tisza István előtérbe kerülésének kedvezett, amelynek következményeként a korábbi hagyományos válság hamarosan nyílt parlamenti konfrontációvá szélesedett, s egyedülálló kormányzati válságot idézett elő.

A Tisza-kormány megalakulását követően az obstrukció letörése érdekében napirendre került − a kormánypárt szakadását is előidéző − ideiglenes házszabály-módosítás. Először Apponyi Albert a képviselőház elnöke mondott le elnöki tisztéről és vált ki csoportjával a Szabadelvű Pártból, majd Bánffy Dezső korábbi miniszterelnök alakított önálló pártot. Tisza

1904 elején komplett ideiglenes házszabály-módosító tervezetet[378] dolgozott ki, amely a párhuzamos ülésezések, a napirend előtti felszólalások, valamint a név szerinti szavazások korlátozása mellett állt ki, s tiltotta a beszédek idézetekkel történő nyújtását, ill. növelni kívánta az elnök fegyelmi jogkörét is. Justh ezzel szemben − az ellenzék mozgásterének megőrzése érdekében − a leghatározottabban ragaszkodott a jelenlegi házszabályok érvényben maradásához. Az volt a véleménye, hogy a törvényhozás hatékonyságát nem az ellenzéki fellépés ellehetetlenítésével kellene fokozni, hanem a különböző csoportérdekek közötti kompromisszum kialakításával. Természetesen tisztában volt azzal is, hogy a korabeli magyar parlamentarizmus komoly hiányosságokkal rendelkezik a nyugat-európai viszonyokhoz képest, de a parlamenti rendszer megőrzését/átmentését a lehetséges fejlődés kiindulópontjaként kezelte. Kossuth Ferenc − a függetlenségi liberálisok javaslatára − a választójog bővítéséért és egyes szociális reformok meghozataláért cserébe hajlandó volt az obstrukció felhagyásáról tárgyalni, de a párt többsége ezúttal sem támogatta elképzelését. Kossuth ennek hatására 1903 nyarán rövid időre két alkalommal is megvált a pártelnöki széktől.[379] Végül a függetlenségi ellenzék egyik szárnya Thaly Kálmán vezetésével 1904. március 10-én elfogadta a miniszterelnök taktikai ajánlatát és a házszabály-módosító terv visszavonásáért cserében felhagyott az obstrukcióval, majd megszavazta az éves újonctartalékot.[380]

Tisza − néhány hónapos erőgyűjtést követően − 1904. november 15-én terjesztette be ismét házszabály-módosító javaslatát (lex Daniel),[381] majd azt követően november 18-án parlamenti puccsot hajtott végre (Perczel Dezső-féle „zsebkendő szavazás"), s a kitört verekedés hatására az előre elkészített királyi leirattal elnapoltatta az ülést. Justh közvetlenül a parlamenti puccs előtt elhangzott beszédében fejtette ki álláspontját a házszabály-módosításról, ill. a házszabály ellenében hozott döntésekkel kapcsolatban: *„A miniszterelnök ur tehát, − és ebben a képviselőház elnöke is osztozott vele, − azon nézetének adott kifejezést, hogy a múlt évi november 27-dikén és deczember 7-dikén a képviselőház a délutáni üléseire vonatkozólag hozott határozatok preczedenseket képeznek. Azonban ugy a t. miniszterelnök ur, valamint a ház igen tisztelt elnöke is megfeledkeztek arról, hogy nem csak egyesek nyilatkoztak akkor ugy, hogy ez nem tekinthető preczedensnek, hanem maga a miniszterelnök ur is. Sőt tovább megyek; maga a ház is hozott ily határozatot (...). De ha a ház nem is jelentette volna ezt ki, kérdem, vajjon*

[378] Tisza István több alkalommal a házszabály-módosítás ideiglenességét hangsúlyozta: *„az 1903. és 1904. évi indemnitási, költségvetési és újonczmegajánlási, valamint az únoncz-létszám változatlan megállapítására vonatkozó javaslatok, továbbá az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyainak egy évnél hosszabb időre nem terjedhető ideiglenes rendezését czélzó törvényjavaslatok és a megalkotandó új házszabály letárgyalásának tartalmára, de legfeljebb 1 évig terjedő hatállyal."* In. KI 1901. 506. 1901-1906. XXXI. Kötet. 191. o. Szintén a házszabályváltozás ideiglenességét hangsúlyozza Pesti S. 2002. 116-117. o., ill. Kozári M. 2005. 102. o.

[379] Magyarország 1903. július 2. 1. o. Kossuth lemondása, Uo. 1903. július 17. 8. o. Kossuth Ferenc lemondása.

[380] A kérdésről bővebben Pesti S. 2002. 120. o.

[381] Ez a tervezet magában foglalta a technikai obstrukció teljes letörését, a költségvetés és az újonclétszám záros határidőn belüli megvitatását is. Bővebben Kozári M. 2005. 118-119. o.

egy határozat, a mely a házszabályok ellenére jött létre, tekinthető-e preczedensnek."[382] Justh felszólalásában az ellenzék különböző áramlatainak és a kormánypárt leszakadó csoportjainak közös álláspontját fogalmazta meg, amely a házszabály egyoldalú megváltoztatását határozottan elutasította. A felszólalás ismeretében még inkább sajátos a házszabály ellenében végrehajtott néhány órával későbbi puccsszerű szavazás.

Az ellenzék különböző erőinek álláspontja a hatalom erőszakos fellépésének hatására tovább közeledett, és néhány nap alatt végbement a kormánypárt újabb csoportokra bomlása is. Több korábbi miniszterelnök és meghatározó politikus (Széll Kálmán, Andrássy Gyula, Károlyi Sándor, stb.) határolódott el Tisza politikai vonalától. A már addig is együttműködő ellenzéki irányzatok november 19-én Justh javaslatára koalícióba tömörültek, amelyhez hamarosan az Andrássy vezette disszidensek is csatlakoztak.[383] Az ellenzéki pártszövetség irányítását a Vezérlő Bizottság[384] látta el, amelyben a pártok meghatározó politikusai vettek részt, s köztük Justh Gyula is helyet kapott. A testület elnökének Kossuth Ferencet választották, de a vezetés kezdettől fogva Apponyi, később pedig Andrássy kezében összpontosult.

A széles ellenzéki koalíció koncentrálta, egybefűzte a parlamenti ellenzék minden áramlatát és magában hordozta a nemzeti és szociális érdekek napirendre kerülésének lehetőségét is. Létszámát tekintve a koalíció meghatározó erejének számító Kossuth Ferenc vezette függetlenségiek megelőző évtizedben végbement konzervatív irányú elmozdulása azonban a demokratikus kibontakozás esélyét csökkentette, s azt a koalíción belüli heterogén csoportérdekek sem voltak képesek előtérbe tolni. A koalíció 48-assága szintén csorbát szenvedett, s a pártok a nemzeti követelések közül csak a katonai és a pontosan meg nem fogalmazott gazdaságpolitikai követelések terén alkottak közös nevezőt. A függetlenségi politikusok, képviselőházi erejükhöz képest gyengébb csoportot alkottak a Vezérlő Bizottságon belül, s nem rendelkeztek meghatározó befolyással annak döntéseire sem. Justh − akit a kortársak közjogi és társadalmi értelemben egyaránt a koalíció radikálisai közé soroltak − szerepét tekintve a vezetés másodlagos tényezői között foglalt helyet és az első időszakban általában nem vett részt a Vezérlő Bizottság ülésein.

[382] KN 1904. november 18. KN 1901-1906. XXX. kötet. 246-248. o.
[383] Uo. 232. o. valamint Justh az ellenzéki koalíció megteremtésében vállalt előkészítő szerepére utal későbbi képviselőház elnöki köszöntésére adott válaszában is lásd: Magyarország 1905. február 23. 7-8. o. A szövetkezett ellenzék lakomája.
[384] A koalíció Kossuth-párti tagjai Barabás Béla, Justh Gyula, Komjáthy Béla, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Thaly Kálmán, Tóth János; Ugron-párti tagjai Holló Lajos, Szederkényi Géza, Ugron Gábor; az Apponyi csoport tagjai gróf Apponyi Albert, gróf Batthyány Tivadar, Gulner Gyula, Hock János, Sághy Gyula; az Új Pártot képviselők báró Bánffy Dezső és Eötvös Károly; a Néppárt részéről gróf Zichy Aladár és Rakovszky István; a disszidensek közül gróf Andrássy Gyula, Darányi Ignác, gróf Hadik János; és a demokrata párt részéről Vázsonyi Vilmos.

Itt kell felhívni a figyelmet a többféle radikális, vagy a korszakban radikálisként számon tartott politikai csoportosulások különbözőségeire.[385] A Kossuth Lajoshoz közelálló és a korai függetlenségi hagyományokhoz közjogi és/vagy társadalmi téren ragaszkodó függetlenségi radikalizmus a parlamenten belüli ellenzék része volt, s a századfordulóra elvált a Kossuth Ferenc irányította főáramlattól. A függetlenségi frakción belül lazán szerveződött, változó összetételű csoport legszélsőségesebb tagja a nagy tapasztalatokkal rendelkező 49-es eszméket valló Madarász József volt. Az 1905/06-os politikai válság időszakában a koalíció pártjain belüli radikálisok többnyire közjogi céljaikban különböztek a koalíció vezetésétől. A pártszövetség irányítói közül rendszerint Justh Gyulát, Polónyi Gézát, Holló Lajost, valamint Batthyány Tivadart tartották radikálisnak, akik bár ekkor még nem alkottak közös csoportot, de a jelentős kérdésékben azonos véleményen voltak. Radikálisságuk azonban semmiképpen sem jelentette szélsőséges politikai eszmék, áramlatok támogatását, inkább csak a koalíción belül értelmezett pozíciójukra utal, legfőképpen pedig abban nyilvánult meg, hogy kitartottak a szövetség felvállalt programja mellett, s annak társadalmi kérdések irányába történő fejlesztése sem állt tőlük távol. Néhány év múlva ez a csoportosulás, másokkal kiegészülve (Szappanos István, Nagy György, Lengyel Zoltán, stb.) a koalícióból kiválva és új pártot létrehozva egyszerre lett a közjogi és a társadalmi értelemben vett függetlenségi radikalizmus képviselője. A fentiekből is következik, hogy a függetlenségi radikalizmus inkább a demokratikus elemekkel kiegészült, (közjogias) nemzeti liberalizmus elveit vallotta, mintsem egyetértett volna a gyökeres politikai és társadalmi átalakulás programjával. Ennek köszönhetően lényegesen különbözött a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisoktól, akik politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális téren is a régi lerombolásával egy új Magyarország kiépítését célozták meg.

Justh Gyula helyzetének alapvető megváltozását hozta az 1905 februárjában megtartott képviselőválasztás, amelynek eredményeként a kampány során az Ugron-párttal és a Nemzeti Párttal is fuzionált Függetlenségi és 48-as Párt alkotta a törvényhozás legerősebb frakcióját, a koalíció pedig abszolút többségre tett szert.[386]Az ellenzék eleinte Apponyi Albert képviselőházi elnöksége mellett állt, de ő − valószínűleg politikai mozgásterének megőrzése érdekében − elhárította a felkérést.[387] A Justh házelnökségéről szóló hírek február 19-én a

[385] A szó korszakban általános jelentése lásd Pallas Nagylexikona 1998. Radikálizmus : „(lat.), a politikai, társadalmi, vallási életben a gyökeres, következetes, szélsőségekig elmenő újjá alakítás elve, melyek a fennálló historiailag fejlődött állapotokat minden megalkuvás és engedmény nélkül a szabadság és egyenlőség eszméi szerint akarják megváltoztatni. A vallási életben főleg a vallás szélső negációját nevezik R.-nak. A radikálisokkal szemben állnak a konzervativok, kik a létező rend felbolygatását veszedelmesebbnek tartják, mint a fennálló bajok eltűrését, mig a liberálisoknak nevezett pártok középső helyet foglalnak el e két szélsőség szerint."

[386] A Szabadelvű Párt 159, a Függetlenségi és 48-as Párt 166, a Néppárt 25, az Andrássy vezette csoport 27, az Új Párt 13, a Demokrata Párt 12 mandátumot szerezett.

[387] Budapesti Hírlap 1905. január 29. 5. o. A függetlenségi párt, Magyarország 1905. február 16. 3. o. A válság.

*Makói Hírlap*ban kaptak nyilvánosságot,[388] ezt megelőzően pedig a Vezérlő Bizottság februári ülésein már állandó résztvevőként tartották számon.[389] Justh Gyulát február 21-én 230 szavazattal választották a képviselőház elnökévé, a szabadelvűek által jelölt ellenfelére Tallián Bélára 168-an szavaztak, 9 szavazólap üres volt.[390]

Justh elnökké választását a korszak publicisztikája többféleképpen értékelte. A kormánypárti *Budapesti Hírlap* például Justh korábbi, obstrukcióban kifejtett szerepével összeegyeztethetetlennek tartotta a házelnökséget: *„Érdekes, hogy a kik deczember 13-án legjobban vitézkedtek, s az elnöki emelvényt megostromolták Justh, Hammersberg, Pozsgay és Zboray most mind a képviselőház első funkczionáriusai mentek föl az emelvényre*."[391] Gratz Gusztáv visszaemlékező történeti munkájában meglehetősen kétértelmű állásfoglalást tett: „*az elnöki székben (...) Justh Gyula ült, a függetlenségi párt régi tagja, szenvedélyes, egyenes, nyílt és becsületes, bár szűk látókörű és sekély* [sic!] *tudású politikus.*"[392] A koalíciós lapok, különösen a *Magyarország* természetesen pozitív értékelést nyújtottak az elnökválasztásról, amelytől a nemzeti jogok előtérbe kerülését remélték: „*Ma oda abba a székbe a nemzeti szuverénitás ült bele Justh Gyula személyében. Ez a tény hangosan hirdeti, hogy a magyar képviselőházban ezentúl csak annak szabad történnie, amit a magyar nemzet akar; másnak parancsszava mától fogva ott nincs.*"[393] Az elnökké választását követő gratuláló levelek, táviratok tucatjai arról tanúskodnak, hogy országszerte nagy várakozással szemlélték a koalíciós többség kialakulását és Justh házelnökségét.[394]

Justh képviselőházi elnökké választása mindenképpen az éveken át elszánt, a parlamentarizmus mellett kiálló ellenzéki vezető munkának volt az eredménye, amely elismerést váltott ki az ellenzék különböző csoportjaiban is. Az őszi parlamenti puccsra válaszul, az ellenzéki obstrukció egyik vezetője került az elnöki székbe. Justh házelnökké választásának

---

[388] Makói Hírlap 1905. február 19. 1. o. Justh Gyula Házelnök lesz, Magyarország 1905. február 22. 2. o. Az ellenzék fényes győzelme.
Justh házelnökké történő kiszemelése sem volt azonban teljesen váratlan, hiszen az előző választások alkalmával, éppen Apponyi elnökségéhez köthetően, (másod)alelnökként már felmerült a neve. Az 1901-es választást követő parlamenti alakuló ülés időszakában a sajtó már kész tényként kezelte a jelölést, végül Justh helyett Tallián Béla − az 1905-ös elnökválasztás szabadelvű jelöltje lett a (másod)alelnök. Makói Hírlap 1901. október 13. 1. o. Az ellenzék tisztelete.

[389] Magyarország 1905. február 7. 2. o., Uo. 1905. február 16. 2. o.

[390] KN 1905. február 21. KN 1905-1910. I. kötet. 14. o. Tallián Béla báró a korábban a képviselőház egyik alelnöke volt, majd Tisza István kormányában a földművelési miniszteri tárcát vezette.

[391] Budapesti Hírlap 1905. február 22. 3. o. Justh Gyula székfoglalása.

[392] Gratz G. II. 1934. 90. o.

[393] Magyarország 1905. február 22. 1. o. A diadal napja.

[394] A képviselőházi elnökválasztás utáni két napban Justh 25 táviratot kapott, amelyek az ország minden területéről érkeztek (Budapest, Dunaharaszti, Arad, Békés, Mezőkovácsháza, Nagyvázsony, Szolnok, Veszprém, Abbázia, Körmend, Szatmárnémeti, stb.). Köztük szerepelt a Fővárosi Lapok szerkesztősége, Szterényi József (belügyminisztériumi) államtitkár és Hoisty Pál is. Makó város képviselőtestülete külön üdvözlésben részesítette Justhot. Makó város képviselőtestületének jegyzőkönyvei. 1905/69 MOL 31001. Ezzel egyidejűleg a makói képviselőtestület döntésére kezdeményezik Justh Gyula arcképének „olajban megfestését" is. 1905/439, 191, 145, 69 MOL 31001.

azonban két egymással szembehelyezkedő értékelése is lehetséges. Egyrészt pozícionyerése párton belüli tekintélyemelkedésének tudható be, más tekintetben pedig politikai mozgásterének korlátozására is alkalmas volt. A képviselőház elnöki tisztsége annak ellenére, hogy a legelismertebb és legtekintélyesebb funkciók egyike, főleg a házszabályok őreként értelmezhető és jellemzően kevéssé alkalmas az egyéni politikai kvalitás érvényesítésére. Véleményem szerint éppen ez a nagy ívű egyéni kvalitásoknak kevésbé kedvező pozíció volt a megfelelő arra, hogy a koalíció összetételéből és Justh politikai természetéből várhatóan előbb-utóbb adódó konfliktusokat tompítsa, valamint azok kirobbanását előre nehezítse, s kizárja a „radikális" politikus egy várhatóan kialakuló koalíciós kormányban történő tárcavállalását. Justh koalíción belüli további balratolódását − a pártszövetség vezetőinek kompromisszumokra hajlandó konzervatív beállítottsága miatt − nem volt nehéz megjósolni.

Justh székfoglalójában természetesen a koalíció egysége mellett állt ki, és kitért elnöki célkitűzéseire is: *„(...) lehetetlennek tartom, hogy egész röviden ne körvonalazzam felfogásomat a képviselőház elnökének feladatáról, kötelességéről. (...). Az elnöknek teljesen függetlennek kell lennie ugy a kormányhatalomtól, valamint a politikai pártok befolyásától. Teljesen pártatlannak kell lenni, pártatlanságában, hogy ugy fejezzem ki magamat, mintegy a politikai pártok fölé kell helyezkednie. (...). A nemzet szuverenitása, az alkotmány, a törvény, a házszabály fogja irányítani cselekedeteit, akkor nem kell féltenie az elnöki tekintélyt (...). Bár t. képviselőtársaim teljességben hű maradok politikai hitvallásomhoz, a pártpolitikát mindazonáltal az elnöki székbe nem hozom."*[395] A székfoglalót követő elnöki fogadáson Justh ismét az ellenzéki szövetség fenntartásának fontosságát hangsúlyozta: *„Láttuk azt, hogy a szövetkezéssel milyen óriási eredményeket tudtunk elérni, azt hiszem tehát, hogy a szövetkezést fenn kell továbbra is tartani. Én voltam az, aki múltév november 18-án a szövetkezést indítványoztam bizonyos czélra és én most megint indítványozom ezen a helyen azt, hogy a szövetkezést tartsuk fenn mindazon czélokra nézve, amelyekben a szövetkezett ellenzék egyetért."*[396]

Justh 1905/06-os házelnöksége során nem klasszikus elnöki szerepet töltött be, amely a sajátos belpolitikai helyzetre vezethető vissza, ui. elnökségének első szakasza egybeesett Tisza István miniszterelnökségének utolsó hónapjaival. A választási vereséget követően Tisza beadta lemondását és a király Andrássyt, majd Darányit kérte fel kormányalakításra, azonban a koalíció a tárgyalások során nem fogadta el az udvar feltételeit, miszerint a kormányprogramban nem szerepelhetnek a katonai követelések. Justh 1905 tavaszán − az udvar és a koalíció megegyezését sürgetve − kétszer is véghezvitte a képviselőház elnapolását (február 22-én, ill. március 9-én). Az általa kezdeményezett elnapolások indokaként nyíltan felvállalta politi-

[395] KN 1905. február 21. KN 1905-1910. I. kötet. 15. o.
[396] Magyarország 1905. február 23. 7-8. o. A szövetkezett ellenzék lakomája.

kai szándékát: *„T. képviselőház! Méltóztatnak tudni, hogy a kormány beadta lemondását. Ez a lemondás el is fogadtatott. (…) bátor vagyok indítványozni, hogy arra az időre, a meddig az új kormány megalakul, a képviselőház napolja el üléseit azon megjegyzéssel mindazonáltal, hogy márczius 8-án azon esetben is ülést tartana a képviselőház, ha addig a kormány megalakulása be nem következnék (…).”*[397] A képviselőház elnapolása 1905 tavaszától végigkísérte a törvényhozás munkáját, hiszen az elkövetkezendő nem egészen egy évben még három alkalommal − de immár királyi leirat által − szünetelt hónapokra a parlament ülésezése.

Az uralkodó az új képviselőház felállása után tájékozódni kívánt a kibontakozás lehetőségei felől, és audiencián hallgatta meg a politikai élet meghatározó alakjait. A parlamenti helyzetből adódóan, ezúttal nem csak 67-es politikusok tartoztak ebbe a körbe, hanem a 48-as párt vezetői is részt vettek a tárgyalásokon.[398] Az egyeztetésre hívott politikusok többsége a koalícióhoz volt sorolható. Justh első királyi audienciája több oldalról is indokolt lehetett. A korábbi válságok során az ellenzék képviselői nem vettek részt a kibontakozási tárgyalásokon, az 1905/06-os válság során azonban elkerülhetetlen volt a képviselőház többségét alkotó pártok, ill. az általuk létrehozott koalíció vezetőinek a meghívása. Justh meghívása egyrészt kézenfekvő volt, hiszen a törvényhozás vezetői, így a főrendiház és a képviselőház elnöke a legtöbb válság esetén a megoldás kulcsfigurája volt. Másrészt az uralkodó a megoldásra törekedve nem csak a parlamenti pártok vezetőit, hanem a pártokon belüli csoportosulások fő irányítóit is kihallgatásra rendelte és Justh mint a függetlenségi párt liberális szárnyának vezetője is fontos tényező volt. Érdekes, hogy az 1905-ös audienciáját követően megjelenő *Országgyűlési almanachok* mindegyike Justh bemutatásánál megjegyzi: *„A Tisza-kormány lemondása után egyike volt azoknak, kiknek a véleményét ő Felsége kikérte.”*[399] Egy képviselőházi elnök esetében ugyanis természetes, sőt egyértelmű a válság esetén történő királyi kihallgatás.

A protokolláris szabályoknak megfelelően az audienciák sorát a két ház elnökének kihallgatása nyitotta meg.[400] Justh az audienciát követő sajtónyilatkozatában kifejtette, hogy az uralkodó katonai és gazdasági kérdésekkel kapcsolatos hajthatatlansága miatt nem számol a válság gyors megoldásával.[401] A kihallgatás során nyilvánvaló lett, hogy a király és Tisza meglepően jól informáltak a függetlenségi párt szándékai felől: *„A Ház elnöke jelentésében*

[397] KN 1905. február 22. KN 1905-1910. I. kötet. 21. o.
[398] Az 1905 tavaszi kihallgatásokon a koalíció részéről a függetlenségi Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, Thaly Kálmán és Tóth János, a disszidens Andrássy Gyula és Darányi Ignác, az újpárti Bánffy Dezső, a néppárti gróf Zichy Nándor és Rubovszky István, Csáky Albin a főrendiház és Justh Gyula a képviselőház elnöke vett részt. Rajtuk kívül a Szabadelvű Párt részéről Dániel Ernő, Falk Miksa, Hódossy Imre, Láng Lajos, Zselénszki Róbert, ill. a horvát Tomasics Miklós és ifj. Zichy János pártonkívüli került meghívásra.
[399] Sturm-féle országgyűlési almanach 1905-1910. 235. o.
[400] Budapesti Hírlap 1905. március 3. 2-3. o. A kormányválság.
[401] Uo. 1905. március 6. 3. o. Tanácskozás Kossuth Ferencnél.

elmondta, hogy kihallgatása alkalmából megdöbbenve tapasztalta, hogy a király a szövetkezett ellenzék legbizalmasabb haditerveit kitűnően ismeri. Az árulással Komjáthy Bélát gyanúsítják (...).”[402] A függetlenségi párt vezetői a tárgyalások során egyre inkább hajlottak a kompromisszumra, Apponyi és Kossuth a hadiköltségvetés csökkentéséért cserében vállalkoztak volna a kormányalakításra, azonban a Vezérlő Bizottság leszavazta javaslatukat.

Justh − reális helyzetértékelésről tanúbizonyságot téve − az új parlament megalakulásakor tisztában volt azzal, hogy a koalíció győzelme elsősorban Tiszának köszönhető, akivel szemben kialakulhatott a pártok egysége, a kormányalakítás azonban új célkitűzések megfogalmazását kívánja.[403] Kezdett világossá válni, hogy a pártokat nem a közös kormányzás érdeke, hanem a közös ellenzéki fellépés sikere kovácsolta egybe és az elért győzelem adta lehetőségekkel egyelőre nem voltak képesek élni. Az alakuló közös programban kidolgozatlanul szerepeltek a társadalom által legfontosabbnak tartott követelések pl. a választójog-bővítés (általános választójog), a szociális reformok (munkásvédelem, betegsegélyezés) és a progreszszív adópolitika kérdése.[404]

Miután a törvényhozásban erős többséggel rendelkező koalíció az adott feltételek között nem vállalta a kormányalakítást, alkotmányos értelemben patthelyzet alakult ki. A képviselőház a sorozatos elnapolások következtében nem volt alkalmas az érdemi munkára, nem látta el feladatát, Justh azonban − sajátos módon −, mint az ellenzéki pártszövetség egyetlen pozícióban lévő tagja, ekkor került a politikai események fő sodrába. A házelnök 1905 tavaszán az elsők közt értesült a parlamenten kívüli kabinet megalakulásának tervéről is, s Kristóffy József, mint a belügyi tárca várományosa − minden bizonnyal a várható képviselőházi reakciókat fürkészve −, Tisza István mellett őt is felkereste. Kristóffy visszaemlékezése szerint Justh a tárgyalásukkor „*valósággal magán kívül lett. Szidott mindenkit, de legfőképpen Kossuth Ferencet.*”[405] Még ha a későbbi belügyminiszter kijelentésének túlságosan nagy jelentőséget nem is tulajdonítunk, azt le kell szögeznünk, hogy a tárgyaláson egyértelművé vált: az ellenzéki koalíció nem fogadja el a leendő kormányt, ill. nem tartja indokoltnak az általa felvállalt − az uralkodó és a Vezérlő Bizottság közötti − közvetítés szükségességét sem. Sajátos módon a két ellentétes oldalon álló politikus, Tisza és Justh − más-más okból természetesen − egyaránt ellenezte a parlamenten kívüli kormány kinevezését.

[402] Makói Hírlap 1905. március 5. 2. o. A válság.
[403] Budapesti Hírlap 1905. február 22. 5-6. o.. A vezérlőbizottság értekezlete.
[404] Mérei Gy. 1934. 89-90. o.
[405] Kristóffy J. 1927. 132. o. Kristóffy és Justh kormányalakítás előtti megbeszélésének sajátos hangulatának érzékeltetéséhez hozzátartozik, hogy régi politikai ellenfélként nem ez volt az első összeütközésük. Politikai pályájuk során mindketten Csanád vármegyéhez kötődtek, ahol ellentétük már az 1880-as évek végén kiéleződött. Justh, mint ellenzéki országgyűlési és vármegyei képviselő, Kristóffy pedig mint vármegyei aljegyző, később minisztériumi tisztviselő, többször kerültek konfliktusba.

A Fejérváry-kormány megalakulásakor Justh annak ellenére, hogy tudomásul vette a kinevezést és a jogköréhez kapcsolódó elnöki kötelességeket megtette, a továbbiakban sem támogatta a kabinetet. Sőt a kormányalakulás utáni nyilatkozatában kifejezetten azzal szemben foglalt állást: *„Ugy hallottam társadalmi bojkott készül az uj kormány ellen. Magam részéről, mivel az uj kormány tagjai megakadályozták a kibontakozást, helyeslem, hogy a társadalom ilyen módon elítéli őket, és nagyon sajnálom, hogy én hivatalból kénytelen vagyok velük érintkezni."*[406] Ez mindenesetre előrevetítette a házelnök és a felálló kormány konfrontációját, ill. kijelölte a további majdnem egy éves időszak politikai alaphangulatát is.

A Szabadelvű Párt a kormány június 21-én történő képviselőházi bemutatkozásakor − előre számolva a parlament ellenállásával − királyi kézirattal készült az ülés elnapolására, azonban annak beterjesztése előtt Justh házelnök engedélyezte[407] Kossuth Ferenc bizalmatlansági indítványának tárgyalását,[408] amelyet a törvényhozás mindkét háza elfogadott. Az elnapoló kézirat csak ezt követően hangzott el, de a képviselőház még ekkor sem oszlott szét azonnal, hanem elfogadta a Bánffy Dezső indítványaként elhangzó alkotmányvédő határozatot is. Justh elnök tehát lehetővé tette a parlament meghatározó erejét jelentő koalíció és a vármegyék politikai összehangolódását. Bánffy indítványa a radikális alkotmányvédelem pozíciójaként kezelhető: *„Ha a parlamentárizmus elveinek megfelelő alkotmányunk van, (...) akkor a többség által felállított programm kell, hogy a kormány kinevezésére alapul szolgáljon. Igaz, hogy a kinevezés joga a királyé, de az, hogy egy ilyen kormányt elfogadjunk-e és egy ilyen kormány vezetését a parlamentben tűrjük e vagy sem, mitőlünk függ. (...) az ily alkotmányellenes kormányzattal szemben a legszigorúbban érvényesítendő alkotmányunknak az a sarkalatos tétele, mely szerint az országgyűlésileg meg nem szavazott adót beszedni és ujonczot kiállítani nem szabad. (...). A törvényhatóságokat pedig emlékezteti a ház alkotmányvédő, hagyományos feladatukra, (...) és elvárja tőlük, hogy az alkotmányellenes kormányzatot támogatni nem fogják."*[409] Az indítvány tartalmazta, hogy Fejérváry *„kormányzata*

[406] Magyarország 1905. június 16. 2-3. o. A válság.

[407] Uo. 1905. június 22. 2. o. Kormány és elnapolás. *„Elnök: A mai ülés napirendje pedig ki van tűzve a kormány kinevezéséről szóló királyi kézirat és ezzel kapcsolatban az uj kabinet bemutatkozása. Ennek tárgyalását megkezdettük, ettől eltérni addig, ameddig a Ház másképpen határoz, nem lehet. (...) míg az egyik királyi kézirattal nem végeztünk, addig a másik királyi kézirat tárgyalásába nem bocsátkozhatunk. Ha erről a jogról a házszabályok egészen világosan nem rendelkeznek is, ez ő Felsége, a koronás király iránti lojalitásból és hódoló tiszteletből következik."* 1905. június 21. KN 1905-1910. I. kötet. 463. o. Megjegyzendő, hogy a kézirat felolvasása tárgyában a koalíció politikusai sem képviseltek azonos véleményt, pl. Andrássy a felolvasás mellett, Kossuth és Polónyi ellene érvelt. A kérdést végül a képviselők szavazással döntötték el, amelynek értelmében az elnapoló kézirat felolvasását elhalasztották. Bővebben tárgyalja Horváth J. 1907. 7. o.

[408] Kossuth Ferenc határozati javaslata: *„A képviselőház hódoló tisztelettel tudomásul veszi ő Felsége kéziratát és kihirdetés czéljából a főrendiházhoz való átküldését elrendeli. Minthogy azonban a Fejérváry-kormánynak a miniszterelnökhöz intézett és általa ellenjegyzett királyi kéziratban megállapított jellege nem felel meg a parlamentáris kormányforma követelményeinek, a képviselőház a Fejérváry-kormány iránt bizalmatlansággal viseltetik."* 1905. június 21. KN 1905-1910. I. kötet. 466. o.

[409] Magyarország 1905. június 22. 4. o. Kormány és elnapolás, KN 1905. június 21. KN 1905-1910. I. kötet. 469-471. o.

alkotmányellenes, hogy az állami jövedelmek, különösen a közadónak igénybevételére és az állami kiadások eszközlésére feljogosítva nincs (...).”[410]A válság ezzel még inkább kiszélesedett, a parlamenti többség és a kormány mellett újabb tényezőként kapcsolódtak be a folyamatba a vármegyei és városi törvényhatóságok.

A vármegyei ellenállás felhívása és annak az elnök által engedélyezett képviselőházi közzététele az esemény után nagy vitát váltott ki. A kormány és a Szabadelvű Párt határozata törvénytelennek minősítette a képviselőház elnapolás utáni tanácskozását. Kristóffy belügyminiszter álláspontja szerint a képviselőház ekkor már nem volt határozatképes: *„(...) azon pillanattól kezdve, midőn a Ház az elnökkel egyetértve megtagadta az elnapoló királyi kézirat kihirdetését, minden további tanácskozásnak és határozathozatalnak megszűnt a törvényes alapja. A Ház ettől a pillanattól kezdve már csak konvent volt, melynek határozatai egy rakoncátlan parlamenti csoport beszámíthatatlan ténykedéseit képezték. (...). Még az oly férfiak is, mint Bánffy, Andrássy és Apponyi, lihegtek a vágytól, a kormányt azonnal statárialiter kivégezni.”*[411] Bánffy nemzeti ellenállási indítványa pedig − ismét Kristóffy olvasatában − „*nyílt forradalmat jelentett, egyenesen a király személye ellen. (...). Ma is az a nézetem, hogy a monarchia bukása ezen a ponton kezdődik.”*[412] A koalíció politikusai ezzel szemben a parlamentarizmus szabályait emlegetve álltak ki Justh mellett, s a függetlenségiek 150 fős értekezleten vitatták meg a történteket.[413] Justh utólagosan is a feloszlató királyi kézirat utáni vita létjogosultsága mellett érvelt: *„Hogy joga van a Háznak az elnapoló kézirat dolgában határozatot hozni és arról megelőzőleg tanácskozni, az kétségtelen. (...). Nemcsak joga, de kötelessége volt tehát a képviselőháznak tiltakozni és óvást tenni az elnapoló királyi kézirat ellen (...). A törvényesség tekintetében pedig az óvást és tiltakozást nem a pártkörben, hanem az erre egyedül illetékes fórumon a képviselőházban kellett megtenni.”*[414] Hozzáteszem, hogy a javaslattevő Bánffy Dezső,[415] aki korábban éveken keresztül ült a képviselőház elnökének székében, ugyancsak tisztában volt a házszabály adta lehetőségekkel. Az elnapolás utáni vita engedélyezése a ház legközelebbi ülésén (szeptember 15-én) is a képviselőházi ülés tárgya volt. Apponyi Albert több gyakorlati esetet − az egyik Szilágyi Dezső, a másik saját elnökségének időszakából való − hozott fel Justh cselekedetének igazolására, melyből ezt a következtetés vonta le: „*(...) gr. Tisza István t. képviselő társamnak az a felfogása, minthogyha egy, az*

[410] Uo. 471. o.
[411] Kristóffy J. 1927. 140. o.
[412] Uo. 141. o.
[413] Magyarország 1905. június 22. 6. o. A függetlenségi 48-as párt.
[414] Uo. 1905. június 24. A válság. Justh az elnapolásról. 5. o.
[415] Kristóffy visszaemlékezése szerint a határozat szövegezését Andrássy és Apponyi végezték, de ők a kihirdetés következményeit nem kívánták vállalni ezért Bánffy terjesztette elő azt. Nézetem szerint Andrássy részvétele a határozat megalkotásába erősen kétséges, hiszen a Képviselőházi Napló szerint ő már a délelőtti órákban Kossuth Ferenc javaslatának tárgyalásakor sem támogatta az ülés további folytatását, hanem a királyi elnapoló kézirat azonnali felolvasása mellett állt. Kristóffy J. 1927. 142. o.

országgyűlést elnapoló királyi leiratnak felolvasása után vitának, felszólalásnak és határozathozatalnak helye többé nem volna. Ez a felfogás ellenkezik ugy az alkotmányunknak sarkalatos biztosítékaival, mint az eddigi gyakorlattal."[416]

A vármegyei ellenállás felhívásának képviselőházi közzététele után Justh házelnöki minőségben gondoskodott arról is, hogy a törvényhatóságok kézhez kapják a parlament bizalmatlansági állásfoglalását és a vármegyékhez szóló ellenállási felhívást.[417] Ennek eredményeként az ország törvényhatóságainak nagy része megtagadta az adófizetés és az újoncállítás kötelezettségét, s több addig 67-esnek tartott vármegye is a koalíció felé orientálódott. A képviselőházi ellenállás tehát átterjedt a magyar többségű vármegyékre, amelyek közül Csanád, Csík, Hajdú, Maros-Torda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár és Zala, ill. a városokra, amelyek közül pedig Budapest, Debrecen és Kolozsvár emelhető ki leginkább.[418] Az ellenállás hatalmas társadalmi támogatását az is jelezte, hogy az azt kihirdető Justh, vármegyék és városok támogatónyilatkozatai mellett, jelentős számban kapta kézhez kisebb választói csoportok és egyének üdvözlő táviratait is.[419] Az ellenállás pártján magukat elkötelező városok Kossuth Lajos szobrokat állítottak, s az elsők közt került erre sor Makón, Justh választókerületében.[420]

Justh az ellenállás országos szervezésén túl saját vármegyéjében, Csanádban is kivette a részét a munkából. A kormány ellenlépéseire felkészülve, jó előre a főispán kormány által diktált cseréjének lehetőségére hívta fel a vármegyegyűlés figyelmét, ill. az elbocsátott tisztikar részére alapítvány létrehozását javasolta: *„indítványozta, hogy minden hó második csütörtökjén megyei közgyűlés tartassék, mert félő, hogy egy erőszakos főispán fog kineveztetni, ki esetleg nem fogja a megyegyűlést összehívni, majd a megyei tisztviselők részére tízezer koronát tett le, ha esetleg bármelyik felfüggesztetnék (…).”*[421] Justh ezzel a javaslattal országszerte először Csanád vármegyében rendezte az állásából eltávolított tisztikar anyagi szükségleteit. Felhívásához a vármegye több birtokosa és polgára csatlakozott, s így összesen 77 ezer koronát gyűjtöttek össze.[422] Szintén a vármegyei ellenállás helyi szerveződéseihez kapcsolódik, hogy Justh Gyuláné Szitányi Vilma is bekapcsolódott a közéleti vezetők feleségei által szervezett nemzeti iparvédő un. Tulipán-mozgalom Csanád vármegyei szervezésébe, amely társaság országos szinten az ellenzék kormányra jutásán dolgozott.[423]

[416] KN 1905. szeptember 15. KN 1905-1910. II. kötet. 6. o.
[417] Dolmányos I. 1976. 68. o.
[418] Az ellenállás vármegyei szervezéséről bővebben Horváth J. 1907. 77-454. o.
[419] Makói Hírlap 1905. július 18. 3. o. Justh Gyula üdvözlése.
[420] Magyarország 1905. szeptember 20. 3. o. A makói Kossuth-szobor.
[421] Makói Hírlap 1905. augusztus 10. 1. o. Justh és Návay az alkotmányért.
[422] Horváth J. 1907. 53. o.
[423] Makói Hírlap 1905. április 1. 6. o., Boros Zs.-Szabó D. 1999. 85. o.

A nemzeti ellenállás kibontakozása és a Fejérváry-kormány működése a koalíción belül is komoly átrendeződést eredményezett. A súlyponteltolódás következményeként Kossuth és Apponyi háttérbe szorult, az irányítás egyértelműen a koalíción belüli 67-esek kezébe csúszott át. Térnyerésük Andrássy Gyula befolyásának megerősödésével érzékelhető leginkább. A koalíciós vezetés legradikálisabb tagjának egyértelműen Justh Gyulát tekintették, akinek szerepe és befolyása − időlegesen − a nyári események hatásaként tovább növekedett. Andrássy visszaemlékezése szerint *„az ellenállás idejében Justh, Kossuth rémületére pénzt akart gyűjteni fegyverek szerzésére és mozgósítani készült a népet.”*[424] Ez a – nagy valószínűséggel – túlzó naplóbejegyzés, annak ellenére, hogy a tények pontos ismertetésére nem alkalmas, a koalíción és a függetlenségi párton belüli csoportmozgások érzékeltetését nagyban elősegíti. A koalíció meghátrálásának jeleként értelmezhető, hogy már ebben az időszakban felmerült a szövetségből a Függetlenségi és 48-as Párt radikális elemeinek, vagy az egész pártnak az eltávolítása.[425] Az ezt leginkább érzékelő Polónyi nagy veszélyt látott ebben: *„Ez a kiválasztott <fővezérlő> bizottság nem új eszme. Régen kísért. Előre láttam − Bánffy már csinálja is − hogy a coalitionak ez lesz az első koporsószege. (…) Bánffynak, Rakovszkynak eleitől óta a 67-es pártoknak új alapokon való egyesítése volt a céljuk.”*[426] A koalíció ilyen mértékű szervezeti átalakítására azonban nem került sor, ami mindenképp azt bizonyítja, hogy a vezetés tisztában volt az átalakulással együtt járó, 48-as radikálisoknak köszönhető tömegtámogatás elvesztésével.

A koalíció és az udvar tárgyalása 1905 nyarának végére − a nemzeti ellenállás időleges kimerülésének következtében − ismételten aktuálissá vált. A mindinkább kompromisszumra hajló Kossuth, Bánffy és Zichy tárgyalási pozícióit erősen veszélyeztették a radikális függetlenségiek, köztük Justh házelnök egyes nyilatkozatai. Justh széles népszerűségre tett szert, hiszen a koalíció parlamenti többségének az egyetlen hatalmi pozícióban lévő megszemélyesítője a társadalom irányában kizárólag ő lehetett: *„az egyetlen főméltóság, amely függetlenül a királytól és a kormánytól, a nép törvényhozóinak bizalmából választatik. (…) Semmiféle miniszter vagy miniszterelnök nem rendelkezik vele, még a trón előtt is nem mint a király szolgája, hanem alattvalói hűséggel, mint a királyi hatalommal szemben is önjogú országgyűlésnek feje jelenik meg.”*[427] Justh ezt a népszerűségét többnyire látva ragaszkodott a nemzeti követelésekhez, amellyel vélhetően tudatosan súlyos akadályt gördített a pártszövetség elvfeladással történő hatalomra jutása elé. Úgy vélte, hogy kizárólag a nemzeti követelések alkothatnak közös nevezőt a koalíció különböző erői között, s ezért tudatosan (egyelőre)

[424] MOL Andrássy család levéltára A/Ifj. Andrássy Gyula iratai. Andrássy napló − 1909. január 28-i bejegyzés. Idézi Dolmányos I. 1976. 71. o.
[425] Dolmányos I. 1976. 72. o.
[426] OSZK Kézirattár Levelestár Polónyi Géza 1905. július 31-én kelt levele Bartha Miklóshoz.
[427] Magyarország 1905. szeptember 5. 1. o. A politikai szintérről.

elvetette a társadalmi kérdések, köztük a kormány, a szociáldemokraták, ill. a társadalom széles rétegei által követelt és egyébként általa is szükségesnek tartott választójog-szélesítés, vagy általános választójog programba emelését. A *Magyarország*nak nyilatkozva ezt az alábbiakban fejtette ki: „*Egy veszedelmes áramlat indult meg. Azt hangoztatják, hogy félre kell lökni a magyar nemzeti követeléseket, amint a kormány és az ő öntudatlan segítői kifejezik magukat: ne közjogi vitákkal foglalkozzunk, hanem csináljuk meg az állandó általános választójogot. Már pedig a függetlenségi pártnak nincs abszolút többsége a képviselőházban, tehát nem csinálhatjuk meg. Akik most a nemzeti követelmények félretételével a választójogot követelik s emiatt támadják a koalíciót, azok a kormánynak tesznek szolgálatot (...).*”[428] Egy hónappal később, az előbbinél radikálisabb nyilatkozatában ugyancsak a nemzeti reformok mellett állt ki: *„Negyvenketten utasították vissza a miniszteri tárczát, csak ez a szemétnép vállalkozott a kormányzásra. Az ő törekvésük, hogy a koronát egészen elidegenítsék a koalíciótól és a koalíció útján a nemzeti törekvésektől.*”[429] Justh álláspontját a korabeli közvélemény egy része és az utókor is hajlamos félreértékelni, és rendszerint szociális és választójogi érzéketlenségként kezelni.[430] Valójában Justh nagyon is érzékelte, hogy már eddigi megnyilvánulásaival is a koalíció perifériáján helyezkedik el, és a választójog szélesítésének azonnali felvállalásával végeláthatatlan koalíción belüli alkufolyamat indulna meg, amely kétségessé tenné a pártszövetség fennmaradását is.

A koalíciós vezetés 1905 nyarán és kora őszén azonban már egyre kevésbé bízott Justh választójog szélesítést aktuálisan elvető magatartásában, és amikor a társadalom a kormány által is gerjesztett tüntetéshulláma a csúcspontjához közeledett, a széles szimpátiának örvendő házelnök időleges belpolitikai kiiktatása mellett döntött. Ez adja magyarázatát Justh meglehetősen váratlan horvátországi látogatásának. Mindazonáltal a kormány és az udvar jóvoltából szorított helyzetben lévő koalíció szövetséges keresése sem lehet elhanyagolható jelentőségű, azonban annak időzítése és ezáltal Justh belpolitikai szempontú kikapcsolása nagy valószínűséggel nem kizárólag a magyar-horvát politika fejleményeinek volt köszönhető. A koalíció és a szociáldemokraták tárgyalása így Justh távollétében vette kezdetét Bánffy Dezső és Kossuth Ferenc irányításával. Végül megegyezés született arról, hogy a koalíció parlamenti bizottságot alakít a választójog szélesítésének a vizsgálatára, és a pártszövetség hatalomra jutását követően törvényjavaslatot dolgoz ki a kérdésben.

A magyar ellenzék parlamenti harcának zágrábi lecsapódása az volt, hogy az ott kormányzó Nemzeti Párt válságba került. A sabor ellenzéki csoportjait tömörítő, nemzeti és szociális programot is felvállaló politikai irányvonalat („novi kurs”) képviselő szövetség

[428] Uo. 1905. augusztus 10. 1., 3. o.
[429] Uo. 1905. szeptember 5. 2. o. A politikai szintérről, ill. 2-4. o. Justh Gyula ünneplése.
[430] Pl. Dolmányos I. 1976. 86. o.

meghatározó alakjai Smodlaka, Trumbić és Supilo voltak. A magyar koalíció 1905 márciusában előbb Sághy Gyulát, majd Eszterházy Jánost hatalmazta fel a zágrábi tárgyalások folytatására, húsvétkor pedig létrejött a budapesti Trumbić-Kossuth találkozó. Justh zágrábi látogatásáról augusztusban kezdtek cikkezni az újságok, s a házelnök fogadása szeptember 10-én történt meg, egyidőben azzal, amikor a magyar fővárosban a választójogi követelés a legelszántabb lett. Justh a függetlenségi sajtónak így nyilatkozott horvátországi tapasztalatairól: *„Akikkel beszéltem azok általában arról panaszkodtak, hogy a magyar államférfiak nem igen keresik az érintkezést a horvát politikai körökkel s nem igyekeznek a horvát viszonyokról közelebbi tapasztalás útján tiszta képet szerezni, pedig a horvát-magyar barátságos viszony ápolásának ez volna egyik leghathatósabb eszköze. (...). Abból amit hallottam csak annyit mondhatok, hogy Horvátországban végre akarják hajtani a horvát-magyar kiegyezést, amely eddig nincs végrehajtva s abból amit tapasztaltam, arra a meggyőződésre jutottam, azt a kedvező benyomást nyertem, hogy a bécsi befolyásnak nincs már az a nagy hatása a horvátok magatartására. (...) Én igyekeztem azokat, akikkel beszélnem alkalmam volt, felvilágosítani, hogy ezeknek a horvát autonóm jogoknak megsértése sohasem történt Magyarország érdekében, ha történt, ugy ez tisztán a kormány politikájának volt silány fegyvere.”*[431] Justh kijelentette, hogy a magyar koalíció a kiegyezési törvényben foglaltakat tekinti a közeledés alapjának, s abban látja a követelések maximumát is. A házelnök határozott fellépése, bár nem ment túl a dualizmus adta kereteken, mégis újat jelentett, hiszen a horvát-magyar kiegyezés végrehajtását komolyan gondolva, szövetségest látott a horvátokban. Justh zágrábi látogatását Supilo budapesti útja követte, ahol ismételten Kossuth Ferenccel találkozott. A koalíció és a „novi kurs” kapcsolatának eredményeként október 3-án megszületett a „fiumei rezolúció”, s a horvát ellenzéki politikusok a magyar koalíció támogatására kötelezték el magukat. A későbbiekben Justh teljesen kivonult a horvát-magyar viszony alakításából és annak koordinálását Kossuth Ferenc, Apponyi Albert és Batthyány Tivadar vették át. A nélkül, hogy kisebbíteni kívánnám a zágrábi tárgyalások jelentőségét, rá kell világítani, hogy Justhnak csupán olyan epizódszerep jutott a koalíció horvát politikájában, amelynek indokoltsága nem annak belső összefüggéseiben keresendő, hanem sokkal inkább a koalíciós vezetés mozgásterének biztosításával, és a házelnök hazai politikából történő kikapcsolásával magyarázható.

A munkásság tüntetés- és sztrájkmozgalma − Justh Horvátországból történő hazatérését követően − a képviselőház elnapolást követő első ülésének napján, szeptember 15-én érte el csúcspontját, amikor a főváros utcáin 100 ezer fő vonult fel és petícióban követelte az általános választójog bevezetését. A munkásság Garami Ernő által átnyújtott követeléseit a parlamentben, a házszabállyal így szembehelyezkedő Justh vette át. A házszabály megsértése

[431] Magyarország 1905. szeptember 12. 6. o. Justh Gyula Zágrábban.

ebben az esetben nyilvánvaló, hiszen a házelnök kizárólag parlamenti képviselőktől és a kormány tagjaitól vehet át kérvényeket.[432] Justh cselekedete ettől eltekintve politikailag mindenképpen igazolható és szimbolikusnak értékelhető, ugyanis a parlament előtt tüntető munkásság választójogi követelését, mint a választójog kiszélesítését köztudottan szorgalmazó függetlenségi politikus, kategorikusan nem utasíthatta el. A történeti szakirodalom általában Justh szeptember 15-ei magatartásával kapcsolatban azt szokta felhozni, hogy az Újjászervezett Szociáldemokraták és az MSZDP küldöttségétől átvette a petíciót, de a megbízottakat „*üres szavakkal bocsátotta útjukra*".[433] Álláspontom szerint Justh azonban e miatt nem marasztalható el. A házszabályellenesen − bár politikailag igazolhatóan − átvett petíciót nem kommentálhatta, hiszen házelnöki minőségében nem volt semmilyen álláspont közlésére felhatalmazva, s már maga az átvétel is komoly politikai vitát eredményezett a koalíción belül. A választójogi reformot programra emelő Kristóffy érdeke éppen Justh és függetlenségi baloldal leválasztása lett volna, a konzervatív Andrássy, Bánffy és Kossuth vezette főáramlatról, azonban a házelnök higgadt politikai magatartása ezt a számítást keresztül húzta.

A szeptember 23-ai „ötperces audienciát" követően a válság még inkább kiszélesedett. A koalíció radikális vezetői Justh és Polónyi, sőt az ideiglenesen hozzájuk csatlakozó Apponyi is az aktív ellenállást támogatták. A gyűlések és fáklyás tüntetések mindennaposak lettek, s egy hónap leforgása alatt az ország 63 vármegyéjéből 45 vármegye a nemzeti ellenállás mellé állt. A kormány új főispánokat próbált kinevezni, több helyen felfüggesztette az ellenállást szervező vármegyei tisztikart és erős karhatalmat rendelt a renitens vármegyékbe. Justh hónapokkal korábban kezdeményezett rendszeres vármegyegyűlés tartására szóló felhívásának, ill. adományalapjának szükségessége ekkor igazolódott be.

A Fejérváry-kormány újabb megbízását követően, ill. Kossuth és Andrássy tárgyalásainak ismételt élénkülésével egy időben az udvar − nyilván időnyerésként − az október 10-én összeülő képviselőház elnapolása mellett döntött. Ennek előkészítése időszakában a uralkodó, a kormány és Kossuth Ferenc is tartott a radikális függetlenségi képviselők ellenakciójától: „*Most is legnagyobb erőfeszítésembe került, hogy a képviselőház el ne határozza, hogy a király elnapoló leirata daczára együtt marad, a minek az lett volna a következménye, hogy már másnap szuronyokkal verték volna szét, s akkor, amilyen a közhangulat (…) kiütött volna a forradalom, és 24 óra alatt irtózatos vérfürdőbe elfojtatott volna. Maga a ház elnöke, Justh is*

[432] Az a tény azonban, hogy Mezőfi Vilmos − az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselője − is aláírta a petíciót és jelen volt az átadáskor, a házszabály ellenes fellépés élét is erősen tompítja. *(„Kérvényt a házhoz benyújtani csak a ház valamely tagjának közvetítésével lehet"* 1901-es Házszabály 240.§., *„Kérvényeket nem képviselőknek vagy küldöttségnek a házba vinni vagy élőszóval előadni nem szabad."* 1901-es Házszabály 241.§.)

[433] Dolmányos I. 1976. 102. o., Mucsi Ferenc: *A Kristóffy-Garami-paktum.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 83. o.

az együtt maradást akarta keresztül erőszakolni, s pártom nagy része (…) itthoni helyzetünk rohan a vég felé, mely az abszolutizmus."[434]

A koalíció baloldalán elhelyezkedő Justh és Polónyi továbbra is ragaszkodott a hagyományos függetlenségi elvekhez. Polónyi 1905 novemberében Justhnak írott levelében a programfeladás ellen érvelt: *„Pártunk szemmel láthatóan számban, érdemi erőben és lehetőségben nagyon szaporodott. (…). Megértük amit − <titokban érző lelkünk csak óhajtva sejtett>, hogy pártunknak melynek elveiért egy életnek java részét szenteltük, szava és akarata döntő súlyú. (…). Győzelmünknek titkát az elv szilárdságban és a (…) megszentelt azon hitben találom: amely küzdelmeinknek vezérfonala volt. (…). Oroszlán részed volt az alkotmány védbástyájának: a házszabályokban biztosított szólás szabadságnak megsemmisítésére irányzott gaz merényletnek megakadályozásában. 1904 november 18-ának és deczember 13-ának történetében a te neved külön lapot érdemel."*[435] Polónyi és Justh egyeztetése a koalíción belül hosszú távú együttgondolkodás lehetőségét jelölte ki, amely − Kossuth és Apponyi csoportjával szemben − a kompromisszumok útján történő hatalomra jutás ellenében került kialakításra.

Justh választójog-szélesítés tekintetében képviselt álláspontját megfelelően szemlélteti az 1905 őszén tartott makói népgyűlés lebonyolítása és az ott elmondott beszéde. A makói függetlenségiek a helyi szociáldemokraták népgyűléseinek[436] hatására saját választójogi gyűlést készítettek elő. A gyűlésszervező Nagy Károly makói függetlenségi pártelnök levélben értesítette Justhot az előkészületekről: *„Hogy ez a körülmény* a [koalíció választójogi álláspontja] *teljesen tisztázva legyen az ország előtt, másfelől pedig, hogy az itteni esetleg gyengébb lelkű párttagjainkra romboló hatású ne legyen, pártunk vasárnap délelőtt kimondta egy népgyűlés tartását, melynek idejét, akár f. hó 8-án, akár 15-én, a te elhatározásodra bocsátja. Hogy nem jó és helyes volna-e összekötni ezt a Kossuth és Apponyi tervbe vett látogatásával? ennek elhatározását is reád bízza. (…) Kívületek azonban óhaja a pártnak, hogy a népgyűlésen Vázsonyi is beszélne s így a (…) szoczialisták épen a legilletékesebb ajakról hallanák az igazságot."*[437] A makói népgyűlés megtartására végül november 5-én került sor, s Justh mellett Apponyi Albert és a Vázsonyit helyettesítő Mezőfi Vilmos beszélt a koalíció választójogi elképzeléseiről és lehetőségeiről. Justh beszédében elkötelezte magát és pártját a választójog

[434] Kossuth Ferenc 1905. október 11-én kelt Kossuth Lajos Tódorhoz írott levele. MOL Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok 7177.
[435] Polónyi Géza 1905. november 3-án kelt Justh Gyulához írott levele BbIII/56. 14540.
[436] Az 1905. szeptember 3-i szociáldemokraták által szervezett makói 6000-8000 főt felvonultató választójogi tüntetés a helyi függetlenségiek részéről válaszlépéseket sürgetett. Nagy Károly 1905. október 2-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/49. 14540.
[437] Nagy Károly 1905. október 2-i kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka 14540 BbIII/49.

kiszélesítése mellett, azonban ennek politikai felelőségét megosztva azt is kijelentette, hogy a koalíció többi pártja nem támogatja a választójog jelentős növelését.[438]

A Ház üléseinek újabb − december 19-ei − elnapolása már a koalícióval folytatott tárgyalás utolsó felvonásának időszakában zajlott le, amikor komolyabb ellenállásra − a határozott tiltakozások mellett − a radikális függetlenségiek részéről sem került sor. A törvényhozás hangulatának érzékeltetésére kiválóan alkalmas a levezető elnöklést ellátó Justh kijelentésének felidézése, amellyel az elnapoló királyi leiratot küldő miniszterelnöki levelet − a szélsőbal nagy ovációja közepette − bejelentette: „*T. ház! Ma reggel báró Fejérváry táborszernagy úrtól a következő levelet kaptam.*"[439]

A koalíció és az uralkodó politikai kompromisszuma a Vezérlő Bizottság jobbszárnyától és a vármegyék kifulladó tisztikara által sürgetve 1906 telén körvonalazódott, az előtérbe kerülő megoldás azonban felszínre hozta a koalíción, ill. a függetlenségi párton belüli nézetkülönbségeket is. A Vezérlő Bizottságból január végén távozó Ugron Gábor a katonai követelések és az önálló vámterületet kérdését kérte számon Kossuthon. Február első heteiben a koalíció hasadása kirajzolódott, és új ellenzéki csoportosulás körvonalai jelentek meg, amelyben Ugron mellett esetlegesen Justh részvételére is számítani lehetett.[440] A koalíció heterogenitását táplálta a képviselőház februári feloszlatásának vitája is. A kompromisszumra hajló jobbszárny a feloszlatás mellett állt, a balszárny és az ortodox függetlenségiek nem támogatták azt. Justh házelnök környezete annak ellenére, hogy február közepére veszítve elszántságából elfogadta a feloszlatási tervet, több eshetőséget is kidolgozott. Ezek közé tartozott Dózsa Imre elképzelése is: *„A ház feloszlatásáról gondolkoztam. Szerény nézetem szerint kettő* [eshetőség] *lebeghet szemünk előtt: 1) a mentelmi jogot minél tovább kihúzni. 2) (...). Az nem is szorul indoklásra mily nagy fontosságú volna, ha a mentelmi jog − ameddig csak lehet megmaradna. Ennek elérését a következő módon képzelem. Vagy bejön a karhatalom a parlamentbe, ez esetben Elnök Ur mindig felfüggesztené az ülést, míg ki nem takarodnak, ha pedig királyi biztos próbálná felolvasni* [a Ház feloszlatását] *ismét felfüggesztené az ülést. S ha széjjel zavarnák is a parlamentet lehetne mondani, hogy a kéziratot még nem vették tudomásul. Hátha a bíróság még ebben az esetben is méltányolná a mentelmi jogot. (...) Az országgyűlés jogaiból csupán azért emeltem ki a mentelmi jogot, mert az országgyűlés egyéb jogát ugy sem tudjuk érvényesíteni. Szerintem az ünnepélyes óvásnál többet ér, ha az ülést erőszakosan zavarják széjjel."*[441] Abban, hogy Justh a tervlatolgatások ellenére végül elfogadta a képviselőház feloszlatásának tervét minden bizonnyal komoly szerepe volt − a Dolmányos

[438] Makói Hírlap 1905. november 9. A makói nagy népgyűlés. 1-3. o.
[439] KN 1905. december 19. KN 1905-1910. I. kötet. 24. o.
[440] Egyetértés 1906. február 1. 3. o.
[441] Dózsa Imre 1906. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/64. 14540.

István által említett, de általam fel nem lelt[442] − Nyiri Sándor vezérőrnagy levelének is, akit az uralkodó teljhatalmú királyi biztossá nevezett ki az országgyűlés feloszlatására. Justh bár tudomásul vette a királyi kinevezést és a feloszlató leiratot, a képviselőház feloszlatását nem volt hajlandó levezetni, és betegségre hivatkozva nem jelent meg az ülésen.

Február 19-én a király feloszlatta az országgyűlést, amely a kormányalakítási tárgyalások irányába terelte a szövetkezett pártokat.[443] A koalíciós vezetés többsége visszavonult és feladta korábbi követeléseinek nagy részét, köztük a magyar vezényleti nyelv bevezetését, valamint az önálló vámterület kialakítását, elfogadta az új választások kiírását és mérsékelt választójogi reformot helyezett kilátásba. Ez az egyezség alkalmas volt a parlamentáris keretek helyreállítására és a kormányzati válság megoldására, de azt is sugallta, hogy az ország kormányzása az ellenzék programjával nem valósulhat meg, a hatalomra kerülés a 48-asok számára is csak a 67-es elvek elfogadásával és érvényben tartásával mehet végbe.

A tárgyalások utolsó szakaszában megint fontossá vált Justh Gyula koalíción belül tartása, ill. támogatásának megnyerése. A koalíció további szakadása (a koalíció kompromisszumkészségét Ugron Gábor sokallta, Bánffy Dezső és Eötvös Károly kevesellte, így 1906 januárjában, ill. márciusában kiléptek a pártszövetségből) minden bizonnyal ellehetetlenítette volna az ellenzék hatalomra jutását. Justh pozícióját és párton belüli mozgásterét az is szélesítette, hogy alkalmas volt a koalícióhoz csak közvetetten kapcsolódó radikálisok és a velük kapcsolatban álló tömegek befolyásolására is: *„Miután pedig tudom, hogy Méltóságos Uram nagy befolyással bírsz Mezőffyre* [Mezőfi Vilmos] *azon tiszteletteljes kéréssel fordulok hozzád, kegyeskedjél Mezőffynek egy kemény levélben szemrehányást tenni és egyben figyelmeztetni őt, hogy eljárásával akkor ha nem akarja is Kristóffy azon tervét segíti elő, amely a következő nyár alatti aratósztrájkra irányul. Ez pedig semmi esetre sem korrekt olyan embertől, akit a függetlenségi párt segített mandátumhoz, akit a szövetkezett ellenzék főurai pénzzel láttak el, a Bokányiék ellen indítandó sajtóharc elősegítésére (…). Ugyanezen okokból fogja Apponyi is figyelmeztetni Mezőffy urat."*[444] A megegyezés végső fázisában a függetlenségi vezetés is nagy hangsúlyt helyezett Justh pozícióban tartására, aminek jelentőségét Kossuth Ferenc is felismerte. A koalíció vezetésén belül radikálisnak tekinthető Justh komoly eszköznek bizonyult a párt tömegtámogatásának megtartásában. A házelnök irányított szerepeltetése,

[442] Dolmányos I. 1976. 273. o.

[443] A parlamentáris gyakorlat szerint a Ház feloszlatását a kormányfő kezdeményezhette az uralkodónál. A magyar képviselőház történetének egyetlen botrányos feloszlatása éppen az 1906-os volt: *„A parlament nem volt hajlandó jóváhagyni a Monarchia számára létfontosságú, többek között Németországgal, Olaszországgal, Oroszországgal kötendő külkereskedelmi szerződéseket. Ezért a kormány úgy döntött, hogy azokat rendeleti úton lépteti életbe. A magyar alkotmányos szabályozás szerint azonban erre csak az országgyűlés szüneteltetése esetén volt lehetőség, ezért a király − a képviselők élénk tiltakozása mellett − katonaság igénybevételével, fegyveres erőszakkal érte el a parlament feloszlatását."* In. Pesti S. 2002. 52. o.

[444] Hódy Gyula 1906. március 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/66. 14540.

amely annak ellenére, hogy a kormányalakítási tárgyalásoktól távol tartotta (s így az „áprilisi paktum" nélküle jött létre), a koalíció egyes akcióiban komoly szerepet szánt neki, megfelelő taktikának látszott. Kossuth 1906 tavaszán a tárgyalások egyes részleteinek nyilvánosságra hozatalakor ragaszkodott Justh támogatásának megszerzéséhez is. Ennek jelentőségét éppen az emeli ki, hogy a tárgyalások korábbi stádiumában és a válság alatt − Justh fennmaradt levelezését áttekintve − nem álltak szoros politikai kapcsolatban. Kossuth Ferenc − első olvasatra jelentéktelennek látszó − levele, amely tájékoztatta a házelnököt a „*nemzethez írott manifestum*" átvételének lehetőségéről, ebben az összefüggésben lényeges fordulópontnak bizonyult.[445] A koalíció vezetésének tagjaként értesítést küldő Tóth János (a Függetlenségi és 48-as Párt igazgatója) levele szintén ezt a taktikát igazolja. Levelében Justhot nagy jelentőségű beszéd megtartására kérte fel: *„Pártunk vezetőségének és tagjai összességének az az óhaja, hogy f. év márczius 20-án tartandó Kossuth-gyász-lakomán az emlékbeszédet Te lennél szíves megtartani."*[446] A Kossuth Lajos halálának tizedik évfordulóján tartott Justh beszéd mindenképpen azt volt hivatott érzékeltetni, hogy a koalíciós vezetésben nincsenek komoly ellentétek.

A pártszövetség kompromisszumokra hajlandó vezetői főleg Kossuth, Apponyi és Andrássy 1906 tavaszán a függetlenségi baloldal kihagyásával hozták létre a megegyezést az udvarral.[447] Az „áprilisi paktum", mint a koalíció programfeladását rögzítő egyezmény, Justh nélkül jött létre, és mint ilyen magában hordozta a szövetség főáramával szemben kialakuló (belső) ellenzéki szerep kialakulásának lehetőségét is.[448] Az új kormány megalakulását követő napokban azonban Justh is részt vett az egyeztetésekben, amely nagy valószínűség szerint ekkor érintette a képviselőház elnökének személyét.[449] Az új képviselőház május 26-án egyhangúlag (264 szavazatból 254 támogatással és 10 érvénytelen szavazattal) ismét Justh Gyulát választotta elnökké.[450]

[445] Kossuth Ferenc 1906. március 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/65. 14540.
[446] Tóth János 1906. március 8-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/67. 14540.
[447] A koalíció vezérkara sem a tárgyalások során, sem pedig a kormányalakítás időszakában nem vonta be Justhot az egyeztetésekbe. Makói Hírlap 1906. április 13. Justh a politikában. 3. o.
[448] Az általam követett sajtótudósítások alátámasztják Dolmányos István állítását, miszerint az 1906 tavaszán ülésező Vezérlő Bizottság tárgyalásaival kapcsolatban a következő neveket említeti az egyidejű publicisztika: *„Kossuth, Apponyi, Andrássy, Zichy Aladár, Hadik, Thaly, Gulner, Rakovszky, Szederkényi, Barabás, Darányi, Battyhány, Tóth, Sághy, Hentaller, Hock, Molnár, Vázsonyi. Nem szerepel a névsorban Justh, Holló, Komjáthy Béla, Polónyi neve, illetve a kilépett Ugron és Eötvös Károly."* Dolmányos I. 1976. 301. o. A tárgyalásokból ekkor kimaradt politikusok névsora bő három év elteltével a koalíció bomlásakor, a pártszövetséggel szemben fellépő 48-asokat illetően ismételten összeállt.
[449] Makói Hírlap 1906. április 12. 2. o. Justh Gyula a politikában. Justh Gyula a Ház elnöke.
[450] Uo. 1906. május 27. Egyhangú választások. 2. o., KN 1906. május 26. KN 1906-1911. I. kötet. 15. o.

A képviselőházi elnökség (1905-1909)

A modernkori parlamentarizmus egyik fő reprezentánsa minden kétséget kizáróan a törvényhozás elnöke, vagy kétkamarás parlament esetén a képviselőházi elnök. A képviselőház elnökének funkciója azonban annak ellenére, hogy a dualizmus időszakában az ország egyik legmagasabb hivatali méltóságának számított, a törvényhozáson belül meglehetősen behatárolt jogkörrel rendelkezett. Elfogadva Szente Zoltán megállapítását: *„A házelnököt persze legkönnyebben ülésvezetői minőségében lehet azonosítani”*.[451] Az elnök jogköre elsősorban a képviselőház ügymenetének irányítására terjedt ki: legfontosabb közvetlen feladata az ülések megnyitása, vezetése, feloszlatása, a beadványok kihirdetése, a napirendek és a határozatok ismertetése, a szavazások levezetése, valamint a jegyzőkönyv hitelesítése volt. Ellenőrizte a jelen lévő képviselőket, számon tartotta a távolmaradókat, amely a határozatképesség, ill. a napidíjak megállapítása miatt volt elkerülhetetlen. Alapvető feladata volt az ülés rendjének és tekintélyének megtartása, ennek érdekében jogában állt az ülés felfüggesztése, elnapolása, ill. egyes rendbontó képviselőkkel szemben eljárás kezdeményezése.[452]

A dualizmus korszakának házelnökei általában nagy formátumú politikusok voltak (pl. Ghyczy Kálmán, Somssich Pál, Bittó István, Péchy Tamás, B. Bánffy Dezső, Szilágyi Dezső, gr. Apponyi Albert, Justh Gyula, gr. Tisza István), azonban politikai karrierjük szempontjából többnyire nem tekinthető pályájuk csúcsának az elnöki székben töltött időszak. (Ez alól a korszak legnagyobb tekintélyű házelnöke Péchy Tamás talán az egyetlen kivétel.) Ennek legfőbb oka, hogy az elnök csak korlátok között élhetett képviselői jogával, s ezáltal a szabad politikai vélemény kinyilvánítására csak részlegesen volt módja. Elnöki minőségében kizárólag a költségvetés tárgyalásakor és minisztériumokat érintő ügyekben szólalhatott fel, egyéb tárgyhoz történő hozzászóláskor valamely alelnöknek kellett irányítani az ülést. Szavazati joga pedig csak szavazategyenlőség esetén volt.

A dualizmuskori képviselőházi elnök nem tartozott a legmagasabb közjogi méltóságok sorába, ahová ekkor csak a kormány tagjait sorolták, s állami jogosítványokkal sem rendelkezett. Politikai tekintélye azonban a képviselőház, ill. a parlamentáris rendszer „politikai szokásjoga” alapján jelentős volt. A mai házelnök legfontosabb feladatát, mely szerint *„koordinálja a politika testületeinek tevékenységét, a hivatalos közvetítője a parlament és a kormány, illetve a parlament és az államfő kapcsolattartásának”*,[453] csak részben látta el. A házelnök és az uralkodó kapcsolattartásának jellemző módja a királyi audienciákon történő

[451] Szente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba.* Budapest, Atlantisz, 1998. A parlament tisztségviselői. 142. o.
[452] Fayer Gyula: *Parlamenti dolgok.* I. köt. Budapest, 1908. 30. o. A házelnök tevékenységének és jogkörének vizsgálatához a törvényhozásban érzékelhető kontinuitás miatt lásd Püski Levente: *A Horthy-rendszer.* Budapest, Pannonica Kiadó, 2006. 119. o.
[453] Szente Z. 1998. 142. o.

meghallgatás volt. A házelnökök − politikai válságok időszakában − rendszeres résztvevői a királyi kihallgatásoknak, amelyeken a politikai élet legjelentősebb alakjai (miniszterelnök, egyes szakminiszterek, képviselőházi és főrendiházi elnök, stb.) vesznek részt. Justh Gyula első három audienciája a képviselőházi elnök szokásos királyi kihallgatásaként kezelhető, a negyedik audiencia azonban már az ellenzéki vezetővel, ill. a kibontakozás egyik lehetséges alakjával történő egyeztetésként értelmezhető.[454]

A dualizmus időszakában minden megalakuló képviselőház általában új házszabályokat[455] fogalmazott meg, amely többek között magában foglalta a Ház elnökének jogkörét is, s ez részben egyet jelentett a házszabályok folyamatos szakszerűsödésével (pl. bizottsági rendszer, fegyelmi jogkör, összeférhetetlenség), majd a századforduló után a házszabályok szigorításának igényével. A századforduló éveitől, amikor a törvényhozás hatékonysága az ellenzéki obstrukció következtében erősen legyengült, a házelnök és a házszabály kérdése már elválaszthatatlanul összefonódott. A Tisza István körül 1897-től kialakul kormánypárti politikai csoportosulás a házszabályok szigorítása mellett állt ki, amely kihatott az elnök jogkörének szélesítésére is. Másfél évtizedes politikai harc indult a házszabályok körül, s ez hozzájárult a képviselőház csoportmozgásainak felgyorsulásához, ill. a frakciók és a pártok erővonalainak átrendeződéséhez. A házelnökök ebben a kérdésben képviselt állásfoglalása alapján, az 1897-1913 közötti időszakban, négy jól elkülöníthető csoport rajzolható meg. A szigorú házszabály-módosítását támogató elnökök: Perczel Dezső és Tisza István, az azt ellenző elnökök: Madarász József − aki korelnöki minőségben irányította a Házat − és Justh Gyula voltak. A harmadik csoportot azok a kormánypárti házelnökök alkotják, akik éppen a házszabály-módosítás következtében mondtak le hivatalukról és/vagy sodródtak át az ellenzéki padsorokba: Szilágyi Dezső és gr. Apponyi Albert. A negyedik csoportot a hivatalukról lemondott, de az ellenzék soraiba nem álló elnökök alkotják: Berzeviczy Albert és Návay Lajos. Návay Lajos az ellenzékből került a kormánypártba: Justh képviselőházi elnökségének időszakában a Ház alkotmánypárti alelnöke volt, s 1909-ben a Nemzeti Munkapártba átkerülve ismét alel-

[454] Justh királyi kihallgatásairól bővebben az értekezés A három audiencia. Ferenc József és Justh Gyula találkozásai a bankválság időszakában című alfejezetében.

[455] *„Az országgyűlés szervezeti felépítését, működésének rendjét eljárási normáit és a képviselői jogok többségét (a szabad mandátumból folyó mentelmi jogot, az összeférhetetlenséget, a tárgyalással kapcsolatos jogokat) a házszabályok tartalmazzák, melyek demokratizmusuk, garanciális szabályozásuk okán becsületére váltak volna bármely nyugat-európai parlamentnek is."* Mezey Barna: *A klasszikus parlamentarizmus korszaka: Európa a 19. század közepétől 1914-ig. Az Osztrák-Magyar Monarchia.* In. Mezey Barna-Szente Zoltán: Európai alkotmány és parlamentarizmus történet. Budapest, Osiris, 2003. 356. o., A dualizmuskor házszablyai: *A képviselőház házszabályai [1868]*. In. KI 1865. 454. VII. kötet, *A képviselőház ideiglenes rendszabályai [1869]*. Pest, 1869., *A képviselőház házszabályai [1869]*. Pest, 1872., *A képviselőház házszabályai [1875]*. Budapest, 1875., *A képviselőház házszabályig [1878]* . Budapest, 1878., *A képviselőház házszabályai [1887]*. Budapest, 1896., *A képviselőház házszabályai [1899]*. Budapest, 1899., *A képviselőház házszabályai [1901]*. Budapest, 1901., *Képviselőház házszabályai [1908]*. Budapest, 1908., *A képviselőház házszabályai [1912]*. Budapest, 1912., *A képviselőház házszabályai [1913]*. Budapest, 1913., A házszabályok értelmezéséhez: *A magyar állam története.* Szerk. Szabó Pál Csaba. Budapest, 2006. A házszabályok. 112-113. o. Pesti S. 2002. 81-103. o.

nök, majd 1911-ben elnök lett. Bánffy Dezső korábbi miniszterelnök és képviselőházi elnök is megvált párttagságától és belépett az ellenzék soraiba, sőt önálló pártot alapítva egy rövid időszakban a koalíció egyik meghatározó alakja volt, azonban mivel elnökségi időszaka (1892-1895) megelőzte a „nagy válságot", nem sorolom egyik csoportba sem.[456]

Az 1899-es házszabály-szigorítás, bár kiváltotta az ellenzék fellépését, inkább a nyugat-európai rendszer irányába történő elmozdulásként értékelhető. Fő tételei a technikai obstrukció korlátozására vonatkoztak. Az évtizedeken keresztül liberálisnak mondható házszabályok drasztikus megváltoztatására tett első kísérletre 1904-ben került sor (Perczel-féle puccs vagy „zsebkendőszavazás"), amely azonban nem járt eredménnyel, az 1908-as Justh elnöksége alatt született reform pedig nem a drasztikus szigorítás igényével került bevezetésre. A házszabály jelentős megváltoztatását végül a reform elsőszámú elkötelezettje Tisza István vezette be 1912/1913 folyamán, amely intézkedés a parlamenti ellenzék mozgásszabadságának határozott korlátozását jelentette.

Justh 1905 előtti − két évtizedes − képviselőházi szereplése során amellett, hogy politikailag a meglehetősen aktív szónokok között tartották számon, s az ellenzék, ill. a kormánypárt egyes csoportjainak körében nagy tekintéllyel rendelkezett, a Ház szervezeti értelemben is fontos tagjának számított. A szorosan vett politikai viták mellett rendszeresen hozzászólt a házszabályok értelmezéséhez, ill. szigorú betartásához, s komoly figyelemmel kísérte az elnök tevékenységét, aminek alkalmanként felszólalásaiban is hangot adott. A függetlenségi ellenzék házszabályokat leginkább ismerő politikusai közé tartozott, rendszerint síkraszállt a szabályokat illető modernizáció érdekében, de azok szigorítását nem támogatta. Az 1890-es évek közepétől állandó résztvevője volt a házszabályvitáknak.

Justh 1905 előtti, az elnöki gyakorlatot és a házszabályokat érintő parlamenti tevékenységét a továbbiakban − néhány szemléltető példa alapján − tematikus rendszerben elemzem (ügymenet, házszabály modernizáció, törvényhozási reform, 1905-öt közvetlenül megelőző viták, stb.). A vizsgált felszólalások egy része konkrét ügymeneti eseteket érintett, pl. a házelnök kérdés feltevésének helyességét vitatta. Ezek közé tartozott, amikor Justh 1894 telén Bánffy Dezső házelnök kérdésfeltevését az alábbi kritikával illette: *„A kérdések mindig ugy teendők fel, hogy mindenki szavazhasson igennel vagy nemmel. Már pedig ha egy kérdéssel kíván a ház ez ügyben dönteni, akkor lehetetlen <<igen>>-nel és <<nem>>-mel szavazni, mert lehetnek olyanok, a kik egyfelől azt tartják, hogy ez az ülésszak nincs jogosítva jövő ülésszaknak prejudikálni, másfelől azonban abban a meggyőződésben lehetnek, hogy e kérdést az*

[456] Bánffy Dezső ellenzéki tevékenységéről lásd ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül. Báró Bánffy Dezső nemzetiségi politikája.* In. Pro minoritate 2003 tavasz. 69-105. o.

osztályok mellőzésével kell napirendre tűzni."[457] A századfordulót követően, Justh állandó résztvevője lett a házszabályok alkalmazása és az elnöki gyakorlat feletti vitáknak. Hasonló kérdésben kért szót a költségvetésről szóló 1904-es vitán, amikor ugyancsak az elnöklő Perczel Dezső kérdésfeltevését vitatta: *„A kérdés az én szerény véleményem szerint nem jól volt feltéve, mert vagyunk olyanok, a kik nem fogadjuk el sem a négy hónapi, sem a hat hónapi indemnityt, tehát a czímet sehogy sem fogadjuk el. A házszabályok szerint a kérdést ugy kell feltenni, hogy mindenki igennel, vagy nemmel szavazhasson. Ezt egy kérdéssel megoldani nem lehet (...)."*[458]

Justh az ügymenetet befolyásoló észrevételek mellett a házszabály széles nyilvánosságot érintő, nagy horderejű kérdéseibe is több alkalommal bekapcsolódott. Ezek közül különösen az összeférhetetlenség problematikája foglalkoztatta. Az 1890-es évek közepén még képviselőházi bizottság tárgyalta az összeférhetetlenségi eseteket, amely a törvényhozás egyik legóvatosabban kezelendő eljárásának számított. Justh − Szilágyi Dezső házelnökségének időszakában − 1897 tavaszán Pulszky Ágosttal került vitába egy bizottsági állásfoglalás kapcsán: *„A házszabályok 129.§-a ugyanis egész világosan kimondja, hogy érvényes határozathozatalra legalább öt tag jelenléte szükséges és a jelenlévők általános többsége határoz. Az összeférhetetlenségi bizottság oly határozatai tehát, a melyek öt tagnál kevesebb tag jelenlétében, vagy pedig nem a jelenlévők általános, hanem csak relatív többségével hozattak, érvényeseknek egyáltalán nem tekinthetők."*[459] Justh a Ház függetlensége és hitele szempontjából fontosnak tartotta az összeférhetetlenség kuriális elbírálását, tehát az ügyek vizsgálatának házszabályból történő kivételét. Az összeférhetetlenségi törvény megalkotásakor kiállt amellett, *„hogy a képviselőház a kérvénnyel megtámadott mandátumok sorsa felett elfogulatlanul bíráskodni nem képes* [ti. azt 1899-óta a Kúria vizsgálja]*, most azt állítják, hogy összeférhetetlenségi ügyekben az elfogulatlan bíráskodásra képes."*[460] Justh politikai összeférhetetlenséggel kapcsolatos állásfoglalása a modern európai viszonyok által megkövetelt reformok irányába próbálta terelni a képviselőház tevékenységét, és hozzájárult a törvényhozás fokozatos szakszerűbbé válásához is.

Justhnak az egyházpolitikai vita kapcsán felmerülő polgári házasságjoggal kapcsolatos állásfoglalása ugyancsak érintette a házszabály reformját.[461] Az általa is támogatott törvény

[457] KN 1894. február 6. KN 1892-1897. XV. kötet. 605. o. A kérdésfeltevés vitájában Justh álláspontját támogatta Eötvös Károly és Polónyi Géza képviselő is. A kérdéseket az ellenzéki vezetők tiltakozása ellenére az eredeti módon tették fel.

[458] KN 1904. március 18. KN 1901-1906. XXIII. kötet. 228. o. Az elnök a vitát követően elfogadta Justh álláspontját és a kérdést két részben tette fel.

[459] KN 1897. április 2. KN 1896-1901. V. kötet. 298. o. Justh javaslatát a Ház elutasította.

[460] KN 1901. június 13. KN 1896-1901. XXXVI. kötet. 154. o.

[461] Annak ellenére, hogy a főrendiház személyi átalakítása nem tartozik a képviselőház házszabályainak kérdésébe, a parlamentáris viszonyokat mélyen meghatározó kérdésről volt szó, amely közvetve visszahatott a törvény-

elfogadása érdekében és a kormányválság ellenére sem tartotta követendőnek a főrendiház létszámának megnövelését: *„A magam részéről t. ház az örökletes tagok számának szaporítását általában, de különösen a jelen esetben nem helyeselhetném, és az örökletes tagok számának szaporításához csupán csak egy esetben és akkor is csak a végső szükség előtt meghajolva, járulhatnék hozzá. Az esetben, tudniillik, ha a főrendiház korszerű reformját a főrendiház tartósan és makacsul ellenezné."*[462] Ez a nyilatkozat is igazolja, hogy Justh a törvényhozás anakronizmusával szemben a modernizáció hívének számított.

A házszabályreformot érintő legelszántabb, többször fellángoló vita, Tisza István − már tárgyalt − házszabály-szigorításával kapcsolatban alakult ki. Justh ekkor elfoglalt álláspontjára már részletesen kitértem, ezért csak egy szempontot kívánok előhozni, ti. a házszabályok értelmezése és alkalmazása terén elfoglalt elnöki pozíciót. Az elnök az 1903 végén szabályellenesen elfogadtatott, majd elvetett házszabály-módosítást (délelőtti és délutáni ülések, stb.) 1904 novemberében, precedensre hivatkozva alkalmazni akarta. Justh − Tisza István miniszterelnökkel szembehelyezkedve − a képviselőház etikai és morális tekintélyének megvédést tartotta feladatának: *„Ha a ház elnöke teljesíti kötelességét, akkor az ilyen házszabályellenes indítványokat szavazás alá sem bocsátja. Az ilyen házszabályellenes határozatok senkit sem köteleznek, azok önmagukban véve semmisek és csak jogunkat, s kötelességünket fogjuk teljesíteni, mikor az ellen a házszabályokban megengedett minden eszközzel szembe fogunk szállni."*[463] Tisza válasza az elkövetkezendő időszak (a néhány óra múlva általa kezdeményezett képviselőházi puccs, ill. három hónap elteltével Justh lett a Ház elnöke) fényében mindenképpen meghatározó volt: *„Ha valaki önbíráskodást akar gyakorolni, és magának vindikálja a jogosultságot, hogy ő állapítsa meg, mi a jogos és mi nem, s nem azoknak a törvényes faktoroknak a határozatát ismeri el, akiket ez megillet az egyszerűen föllázad a törvényes rend ellen és tulajdonítsa magának a következményeket."*[464] A Justh és Tisza közötti házszabály vita hosszú távon napirenden maradt és 1913-ig a parlamanten belüli legfőbb politikai kérdések közé tartozott.

Justh képviselői pályafutása során, mint láthatjuk több alkalommal bizonyította elhivatottságát a házszabályok alkalmazása és értelmezése terén. A képviselőház elnöki tisztére első alkalommal 1895. január 21-én jelölte a függetlenségi frakció a szabadelvű Szilágyi Dezsővel szemben. Az elnökválasztásról tudósító Mikszáth Kálmán megjegyzi, hogy az ellenzék két fő híján teljes létszámában Justhra adta le szavazatát, sőt a kormánypártiak közül Szapáry Gyula

---

hozás egészének munkájára. Azon a véleményen vagyok, hogy a kérdéssel, mint korszerűsítő reformmal itt kell foglakoznunk.

[462] KN 1894. június 12. KN 1892-1897. XIX. kötet. 102. o.

[463] KN 1904. november 18. KN 1901-1906. XXX. kötet. 519. o.

[464] KN 1904. november 18. KN 1901-1906. XXX. kötet. 519-520. o.

korábbi miniszterelnök is rá szavazott.[465] Justh elnökké választására ennek ellenére ezen a voksoláson reális esély nem volt. Ezt követően az 1901-es választások után megalakuló képviselőház a Ház elnökének Apponyi Albertet, első alelnökének Tallián Bélát, második alelnökének, pedig Justh Gyulát kívánta megválasztani. Ebben az időszakban több meghatározó országos és regionális politikai hírlap Justh biztos alelnökségéről cikkezett: *„Széll Kálmán miniszterelnöknek az a szándéka, hogy a más európai parlamentekben dívó szokás szerint az ellenzéknek az egyik alelnöki állást az ellenzéknek engedi át* [sic!]*, s erre a méltóságra Justh Gyula, Makó város orsz. képviselője van kiszemelve."*[466] Ezzel szemben a választásról beszámoló *Egyetértés* függetlenségi alelnök-jelöltként Barabás Bélát és Tóth Jánost említette.[467] A függetlenségi frakció − hosszas tárgyalást követően − Komjáthy Béla és Justh Gyula személyében két ellenjelöltet állított Apponyival szemben az elnöki pozícióért. A párt annak ellenére döntött így, hogy Kossuth Ferenc pártelnök azt nyilatkozta, hogy pártja nem léptet fel senkit Apponyival szemben. Justh − végül elvetett − alelnök-jelölése véleményem szerint reális, komoly megválasztási eséllyel rendelkező lehetőség volt, elnökségre jelölése azonban a realitástól távol állt, s kizárólag a politikai taktika sajátosságával volt magyarázható. A a függetlenségiek két elnökjelölt állítása egyértelművé tette, hogy − szavazataikat megosztva − csak jelképesen kívántak beleszólni a választás kérdésébe.

A koalíciós többségű parlament 1905. február 21-én Justh Gyulát választotta a képviselőház elnökévé. Az elnökválasztásról tudósító lapok és a szakirodalom általában nem tér ki a szavazás részleteire. A Házban a horvát képviselőkével együtt (392+40) 432 megbízólevél érkezett be, ebből 407-en vettek rész a szavazáson és 230-an támogatták Justhot, 168-an Tallián Bélára szavaztak, 9 szavazólap pedig üres volt.[468] A szavazók többsége mellett tehát a Ház abszolút többsége is Justhot támogatta (432:230). Valószínűsíthető, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt 165 képviselője, a disszidensek (27), a néppártiak (25) és az Új Párt politikusai (12) is Justh mellett szavaztak, hiszen a koalíció összesen 230 főt számlált a képviselőházban. Tallián Bélára pedig a 159 szabadelvű képviselő mellett 9-en más pártokból − vélhetően a nemzetiségiek közül − adták voksukat.

Justh 1905-ös első elnöksége során játszott tevékenységét itt nem kívánom elemezni, amit az is indokol, hogy a képviselőház az elnapolások miatt keveset ülésezett, az elnök − és egyáltalán a Ház − nem töltött be klasszikus szerepet, tevékenysége inkább a politikai csatározásokra korlátozódott. Justh 1906 májusi − másodízben történő − képviselőházi elnökké

[465] Új elnök és nem új téma. Politikai Karcolatok 1895. 84. kötet. In. MKÖM 1998.
[466] Makói Hírlap 1901. október 16. 1. o. Politikai hírek. Ezekkel csengett össze: Uo. 1901. október 13. 1. o. Az ellenzék tisztelete., Uo. 1901. október 17. 2. o. Politikai hírek, Magyarország 1901. október 6. 2. o. A képviselőház.
[467] Egyetértés 1901. november 1. 1. o. Országgyűlés. A szavazás során Apponyi 242, Komjáthy 36, Justh pedig 1 szavazatot kapott.
[468] KN 1905. február 21. KN 1905-1910. I. kötet. 14. o.

választásakor így tekintett vissza korábbi tevékenységére: *„A múlt országgyűlés elején reméltük, hogy ragyogó hajnalra virradt országunk. (...) Csalódtunk. A korona gonosz tanácsadói törvénytelen eszközökkel elnémították a hatalmi vágyaik útjában álló országgyűlést. (...) Csak elkeseredéssel, s fájdalmas érzelmekkel tekinthetünk vissza a lefolyt országgyűlés fegyveres erővel elfolytatott rövid életére. (...) az országgyűlés működése megbénítatott, a korona eltévelyedett a nemzeti akarattal szembe helyezkedő és azt eltiporni kész tanácsadóinak önkényuralma által."*[469] Láthatjuk, maga a visszaemlékező Justh is meglehetősen szokatlan törvényhozási ciklusként tartotta számon az 1905/06-os képviselőház tevékenységét.

Az 1906. évi választás után megalakuló képviselőház május 26-án ismételten Justh Gyulát választotta elnökéül, Justh újraválasztása azonban a korszak sajtóhíreinek ellentmondóan nem lehetett zökkenőmentes.[470] Erre engednek következtetni a számok: a Házba a horvát képviselőkével együtt (391+39) 430 megbízólevél érkezett, azonban csak 264-en szavaztak az elnökválasztáson. Justhot 254-en támogatták, 10 szavazólap üres volt.[471] Bár kijelenthetjük, hogy a szavazók túlnyomó többsége mellett a Ház abszolút többsége is Justhot támogatta (430:254), azt is konstatálni kell, hogy 166 képviselő nem vett részt a szavazáson. Ezen túl, a képviselőház frakciólétszámait áttekintve azt is meg kell állapítani, hogy a koalíció 372 képviselőjének csak a 2/3-a támogatta Justh újraválasztását. Minden valószínűséggel a 253 Függetlenségi és 48-as Párt-i képviselő plusz 1 fő szavazott mellette. Justh 1905-ben a koalíció teljes támogatásával szerezte meg az elnöki pozíciót, most noha az egy évvel korábbinál 24 szavazattal többet gyűjtött, elvesztette a koalícióstársak támogatását. Feltételezhető (a nem névszerinti szavazás miatt), hogy az Alkotmánypárt és a Katolikus Néppárt képviselői nem vettek részt az elnökválasztáson, így szavazataikkal nem támogatták a koalíció házelnökjelöltjét, de végeredményben így sem veszélyeztették Justh megválasztását.

A képviselőházi elnökök újraválasztása nem volt ritka a korban, de törvényszerűnek sem volt mondható. Az 1865-1918 közötti időszak tizenkilenc házelnöke közül ötöt választottak újra, általában mindenkit egy alkalommal (Ghyczy Kálmán,[472] Szilágyi Dezső, Perczel Dezső,[473] Justh Gyula, Gál Sándor), kivéve Péchy Tamást, aki 1880-tól 1892-ig töltötte be a

[469] KN 1906. május 26. KN 1906-1911. I. kötet. 16. o.
[470] A mértékadó publicisztika rendszerint Justh egyhangú megválasztásáról cikkezett. A Magyarország több cikkben számolt be a szavazásról, a nagy számú távolmaradt képviselőről azonban nem tesz említést. Magyarország 1906. május 27. 1. o. Elnöki székfoglaló, ill. Uo. 6-7. o. Az elnökválasztás, a Ház megalakulása. Ehhez hasonlóan számol be a történtekről az Egyetértés is. A vidéki orgánumok közül a Makói Hírlap szintén kizárólag a választás tényét ismerteti. Makói Hírlap 1906. május 27. 1. o. Az elnökválasztás, Uo. 3-4. o. Egyhangú választások.
[471] KN 1906. május 26. KN 1906-1911. I. kötet. 15. o.
[472] Ghyczy Kálmán 1861. április 17-augusztus 22. között volt első alkalommal házelnök, azonban mivel ez az 1865-öt megelőző időszakban volt, nem vettem bele a számításokba.
[473] Perczel Dezső nem lett újraválasztva, hanem két alkalommal töltötte be a Ház elnöki tisztjét. Perczel 1899. március 2-1901. október 26., ill. 1903. november 7-1905. február 17. volt elnök, a két időszak között Apponyi Albert töltötte be a pozíciót.

tisztet és három alkalommal lett újraválasztva. A századforduló házszabályvitáira jellemző, hogy mind Justh, mind elődje Perczel Dezső, mind pedig utódja Gál Sándor, egyaránt két elnökválasztáson győzedelmeskedett. Justh két elnökségének együttes időszaka összesen több mint négy és félévet tett ki, amelynél többet − a dualizmus teljes időszakában − csak Péchy Tamás töltött a funkcióban.

A dualizmus korának miniszterei és képviselőházi elnökei, a kiegyezés után kialakult gyakorlat szerint kinevezésüket követően valóságos belső titkos tanácsosi (v.b.t.t.) címet kaptak.[474] A *Pallas Nagylexikon* „*Titkos tanácsos*" cikkelyében az alábbi olvasható: *„Régente a német államokban a titkos kabinetnek nevezett tanács tagjai, amely tanács közvetlenül a fejedelem elnöklete alatt a legfontosabb országos ügyekben határozott. Az alkotmányosság és a népképviselet elterjedésével titkos tanács jelentőségét elvesztette. Jelenleg valóságos belső titkos tanácsos cím, melyet a legmagasabb közhivatalnokok kitüntetéskép kapnak, s mellyel a kegyelmes úr, excellenciás úr cím jár."*[475] Annak ellenére, hogy 1905 előtt valamennyi házelnök a képviselőházi elnökséggel párhuzamosan − többször korábbi tevékenységük vagy funkcióik miatt, már azt megelőzően − a cím birtokosa lett, Justh első elnöksége időszakában nem lett v.b.t.t.. Ez nagy valószínűséggel az ellenzéki 48-as házelnökkel szemben érzett bizalmatlansággal magyarázható, amit az is alátámaszt, hogy utódja − a Kossuth-párti, bő félévig elnöklő − Gál Sándor sem kapta meg a címet. Justh v.b.t.t. felterjesztésére újraválasztását követően egy évvel − az 1907. május 27-i minisztertanácsi ülésen került sor −, a Ház akkori alelnökeivel azonos időpontban.[476]

Justh (második) elnökké választását követő képviselőházi beszédében − amely azon kevésszámú elnöki megnyilatkozások közé tartozott, ahol általános érvényű politikai kijelentésekre is sor kerülhetett − a népszuverenitás és az alkotmányosság mellett állt ki. Beszédében hangoztatta, hogy *„(…) mint eddig, ezen túl is minden gondolatom, minden cselekedetem forrása a népszuverenitás az alkotmány sérthetetlensége lesz. Fogadom, hogy elnöki hivatásom gyakorlásában ezen túl is egyedül és kizárólag a törvény és a házszabályok fognak vezérelni és hogy lelkiismeretesen, igazságosan, híven és becsületesen fogom teljesíteni elnöki kötelességemet. Főtörekvésem lesz: megóvni a parlamentarizmust a maga fenségében. (…). Igaz, hogy a nemzet törvénytiszteletén, elszántságán, kitartásán, egyetértésén hajótörést szenvedett*

[474] A miniszterek és képviselőházi elnökök valóságos belső titkos tanácsosi címére a királyi udvari protokoll miatt volt szükség, hiszen pl. a díszebédeken a meghívottak nem a közéletben viselt pozíció szerint, hanem személyes rangjuk alapján kaptak helyet az asztalnál. Aki nem rendelkezett semmilyen címmel, annak az udvarnál ülő, legfrissebben kamarássá kinevezett illető után kellett ülnie. Gerő A. 1999. 215. o.
[475] Pallas Nagylexikona 1998. Titkos tanácsos címszó.
[476] MOL K27/1907.05 3R/47-4R/47. Justh képviselőházi elnöksége alatt Bolgár Ferenc (1905. február 21-1906. február 19.), Rakovszky István (1905. február 21-1906. február 19., 1906. május 26-1909. október 5.) és Návay Lajos (1906. május 26- 1909. október 5.) töltötték be az alelnöki pozíciókat, akik közül Rakovszky és Návay címadományozása Justhtal egyszerre történt meg. A képviselők udvari rangjáról, presztízséről bővebben: Pap J. 2007. 13. o.

az önkényuralom ma és hajótörést fog szenvedni a jövendőben. De azért hazánk sorsát, hazánk jövőjét, boldogságát, függetlenségét, a trón fennmaradását csak ugy biztosíthatjuk, ha az alkotmány és annak sarkköve: a népképviseleti rendszer megerősítésére, az eddigieknél erősebb, alkalmasabb eszközöket fogunk teremteni."[477] Láthatjuk, hogy elnökké választását követően azonnal elkötelezte magát a választójog kiszélesítése mellett, amely számára a kormányprogram egyik legfontosabb célkitűzését jelentette. Justh későbbi elnöki tevékenységére kevésbé volt jellemző a nyílt politikai állásfoglalás, s azokra a képviselőházi keretek nem is adtak lehetőséget. Az elnök politikai megszólalásának lehetséges alkalmai pl. köszöntő beszédek, évköszöntő politikai nyilatkozatok, amelyek manapság az elnök protokolláris kötelezettségei közé tartoznak, ebben az időszakban még nem váltak rendszeressé. Justh négy és fél éves elnöksége során csak két alkalommal élt az évköszöntő politikai nyilatkozat adta lehetőséggel, s mindkét alkalom szimbolikus értékű megnyilvánulásként értelmezhető. Az 1906-os első évköszöntő a nemzeti ellenállás, az alkotmányvédelem és a népképviselet fontosságát hangsúlyozta, tehát a koalíció kormányra jutását követelő nyilatkozatok sorába tartozott. Az 1909-es év köszöntésekor megint általános érvényű nyilatkozattétel hangzott el, amely azonban a képviselőház elnöke helyett, valójában az önálló bank mellett síkraszálló függetlenségi csoport vezetőjének álláspont ismertetéseként értelmezhető. Ezzel kapcsolatos véleményének adott hangot a *Magyarország* tudósítója is: *„Talán mondanunk sem kell, hogy ez az ováció nemcsak a képviselőház elnökének szólt, sőt nem is annak elsősorban, hanem az önálló bank tántoríthatatlan bajnokának."*[478] Justh ekkor a függetlenségi pártot és a koalíciót egyaránt megosztó bankvita kezdetén saját elhatározásának véglegességéről tett nyilatkozatot párttársainak címezve: *„Politikai nyilatkozatot tenni − azt hiszem − most nem is volna időszerű, eljön annak is az ideje. (…) ezen elvi álláspont pedig abban jelezhető, hogy ha nemzetek jólfelfogott érdekében valamit szükségesnek találunk, azt nem csak hirdetni fogjuk − mert ez magában nem elegendő − hanem amikor annak megvalósítására kerül a sor helyt is állunk mellette és azokkal az elvekkel állunk vagy bukunk."*[479] Justh elnöki tevékenysége során az 1909-et megelőző időszakban meglehetősen kevés alkalommal foglalt állást politikai tekintetben, azonban elnökségének utolsó évében a függetlenségi baloldal irányítója, programadója és a kormányzó pártszövetség belső ellenzékének fő reprezentánsa lett.

Általánosan az elnöki tevékenység előtérbe kerülő része a Ház ügymenetének irányítása, aminek lehetőségeiről a házszabály rendelkezik. Justh elnöki tevékenységének vizsgálatakor elsősorban a házszabály rendkívüli, ill. szokásostól eltérő alkalmazására kívánok kitérni, hiszen az elnök egyéniségének kirajzolódása − valamelyest − ezek során érhető tetten. Ebben

[477] KN 1906. május 26. KN 1906-1911. I. kötet. 16-17. o.
[478] Magyarország 1909. január 2. 1-2. o. A mai nap.
[479] Magyarország 1909. január 2. 6. o. A képviselőház elnökénél.

a körben a legnagyobb jelentőségű a horvát képviselők anyanyelvhasználatát illetően kialakított állásfoglalása volt, amelynek köszönhetően a koalíció törvényhozását elemző Lengyel Ernő[480] az elnököt „abszolút pártatlansággal" jellemzi, mivel a vita forrásaként kiállt egy magyarul kevéssé tudó horvát képviselő horvát nyelvű eskütétele mellett. Justh állásfoglalását a következőkkel indokolta: *„Be kell jelentenem a t. háznak, hogy mivel a nevezett képviselő ur* [Medaković Bogdan][481] *a magyar nyelvet csak nagyon gyengén bírja ennélfogva, hivatkozással az 1868.évi XXX. törvényczikk 59.§-ának intézkedésére, a melyben kimondatik, hogy a horvát képviselő urak a közös országgyűlésen a horvát nyelvet is használhatják, én a törvény értelmében − mint, hogy nem is tehettem másképen − megengedtem a képviselő urnak, hogy az esküt, horvát nyelven tehesse le. Ne méltóztassék ezt közbeszólásokkal kritika tárgyává tenni; a törvény így rendelkezik, és első kötelességünk az állam minden polgárával szemben a törvényt végrehajtani."*[482] Ez a precedens értékű állásfoglalás, ill. törvényalkalmazás[483] lehetővé tette, hogy a horvát képviselők a továbbiakban felszólalásaikkor éljenek képviselőházbeli nyelvhasználati jogukkal. Justh ezt követően kialakította az ügymenetet („modus procedendi") a horvát nyelvű felszólalásokat illetően.[484] Az első időszakban (1906. október 20-1907. június 4.) a beszédek csak horvát nyelven kerültek a *Képviselőházi Napló*ba, majd (1907. június 5-1907. november 6.) mellékletben csatolták a magyar fordítást, később (1907. november 7-1908. május 5.) − a hiteles fordítók kevés számára hivatkozva − a jegyzőkönyvben csak az lett lejegyezve, hogy az illető szónok horvátul beszél (a magyar nyelvű melléklet megmaradt), az elnök mellett pedig egy horvát tolmács került alkalmazásra, s végül (1908. május 6-tól) csak magyarul került lejegyzésre a felszólalás, a napló szövegén belül.[485] Siklóssy László a horvát obstrukciót és Justh elnökségét is tárgyaló munkájában a *Budapesti Napló*ra hivatkozva az alábbiakat írja: *„Úgyis Rajics Dusán elnököl most − mondta és nyugodtan távozott* [ti. Justh Gyula]. *Valójában Rajics Dusán most az egyetlen ember, a gyorsírókon kívül, akire az a szomorú kötelesség hárul, hogy minden horvát beszédet végig kell hallgatnia. Ott áll az elnök mellett és szüntelenül sugdossa a fülébe, hogy mit is mondott a*

[480]Lengyel Ernő: *A koalíció története.* In. A magyar országgyűlés története 1867-1927. 316. o.

[481] Medaković a horvát országgyűlés legtekintélyesebb tagjai közé tartozott, akit 1906-ban a sabor elnökévé választottak. Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911. 286. o.

[482] KN 1906. június 8. KN 1906-1911. I. kötet. 161. o.

[483] 1868. XXX. tc. 59. § *„Kijelentetik továbbá, hogy Horvát-Szlavonországok, mint külön territoriummal bíró politikai nemzet, s belügyeikre nézve saját törvényhozással és kormányzattal bíró országok képviselői, mind a közös országgyűlésen, mind annak delegátiójában a horvát nyelvet is használhatják."* Ezer év törvényei. www. 1000ev.hu. 2007. szeptember 22. 13.00. A horvát képviselők Justh házelnökségét követő időszakban is éltek anyanyelv használati jogaikkal.

[484] Az eskütétel a következőképpen folyt: *„az esküminta szövegét mondatonként először magyarul s nyomban utána horvátul olvas"*-ták fel, s így képviselők a horvát esküt tették le. KN 1906. június 8. KN 1906-1911. I. kötet. 161. o.

[485] Ezzel kapcsolatos Balassa György ismeretlen keltezésű Justh Gyulához írott levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/77. 14540. Balassa levelében a képviselőház horvát tolmácsának ajánlkozik fel, régi ismeretségre hivatkozva.

magyarokról a koalíció szövetségese. Ő rendelkezik rendreutasítások, elnöki megrovások fölött; az elnök tehetetlen automata, aki úgy cselekszik, ahogy Rajics, az igazi elnök akarja."[486]

A horvát képviselőkkel szembeni állásfoglalás eltérő megítélését Bánffy Dezső és Justh különböző felfogásának bemutatásával lehet szemléltetni. Bánffy − korábbi képviselőházi elnök és miniszterelnök − felvetései a következők voltak: 1, A *„képviselők névsorába a horvát képviselők keresztnevei nem magyar nyelven, hanem horvát nyelven iktattak be"*; 2, a horvát képviselőknek csak beszélniük szabad horvátul, esküt tenniük nem.[487] A képviselők nevét illetően Justh elfogadta Bánffy álláspontját, de azzal érvelt, hogy a horvát képviselők megbízóleveleiben a neveiket horvátul írták, a képviselőház irodája, pedig ennek alapján iktatta be őket. (Az iroda később a neveket átírta magyarra, azonban az *Országgyűlési almanach* 1906-os kiadása továbbra is az eredeti keresztneveket használta, sőt a vezetéknevek írásakor is a horvát helyesírást alkalmazta.[488]) Az eskütétel kritikájával szemben Justh a horvát nyelv általános alkalmazhatósága mellett állt: *„(...) az 1868.XXX.törvényczikk 59.§-a határozottan azt mondja, hogy a horvát nyelvet is használhatják, a mi nem csak a beszélésre vonatkozik, hanem azt jelenti, hogy minden téren használhatják a horvát nyelvet. Én ezt a törvényt nem csináltam, de míg ezen a helyen ülök, fogadalmam értelmében a törvényt végre fogom hajtani (...)."*[489] A törvény megváltoztatása mellett állt ki többek között Mezőfi Vilmos az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt politikusa is.[490]

A horvát képviselők anyanyelv használati joga azonban nem terjedt ki a képviselőházi beadványok területére. A vita újabb felvonását, kibővülését jelentette ugyanis, amikor Justh nem fogadott el egy horvát nyelvű határozati javaslatot a törvényhelyre hivatkozva: *„Először egy elvi kérdést kell itt eldönteni. Horvát nyelven két határozati javaslat nyújtatott be, Brlics Vatroszlav és Budiszavljevics Bude határozati javaslatai. Minthogy azonban az 1868:XLIV.tcz. 1§-a értelmében a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezen túl is egyedül a magyar, annál fogva az én felfogásom szerint a nem magyar nyelven benyújtott határozati javaslatok szavazás alá nem bocsáthatók."*[491] Justh tehát nem volt hajlandó továbbmenni az általa kijelölt politikai ösvényen és nem járult hozzá a horvát nyelv

[486] Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja.* Budapest, 1939. 441. o.
[487] KN 1906. július 10. KN 1906-1911. I. kötet. 344. o.
[488] Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911. 276-294. o.
[489] KN 1906. július 10. KN 1906-1911. I. kötet. 344. o.
[490] Mezőfi a horvátokkal szembeni legradikálisabb álláspontot képviselte a Házon belül. Az elnöki javaslat feletti szavazáskor közbekiabálva reagált: *„Elnök: t. ház! Én azt hiszem, feltehetem a kérdést: méltóztatik-e a t. háznak az általam tett propozícióhoz hozzájárulni, igen vagy nem? Mezőfi Vilmos: Meg kell a törvényt változtatni, hisz nem tudjuk mit beszélnek."* KN 1907. június 5. KN 1906-1911. X. kötet. 19. o.
[491] KN 1907. június 26. KN 1906-1911. X. kötet. 183. o., ill. 1868. XLIV.tc.1.§ *„A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozásai s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók; az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában ezentúl is a magyar."*

beadványokra is kiterjedő képviselőházi alkalmazásához. Véleményem szerint ebben a kérdésben képviselt álláspontja az általa korábban alkalmazott törvénnyel nem helyezkedik azonos megállapításra. A korábban alkalmazott 1868. XXX. tc. 59.§. és az ekkor citált 1868. XLIV. tc. 1.§. ugyanis ellentmond egymásnak, Justh pedig ebben az esetben nem volt következetes a horvát nyelv használatát illetően és szembe helyezkedett saját 1906. július 10-i állásfoglalásával. Mindazonáltal az elnök a beadványok nyelvét illető álláspontja politikailag azzal magyarázható, hogy korábbi házszabály értelmezésének következményeként alakulhatott ki a horvát képviselők fél esztendőn keresztül folytatott obstrukciója, amely a törvényhozást a határozatképtelenség vonalára sodorta, s elnökként ennek további felelőségét nem volt hajlandó vállalni.

Az ügymenetet befolyásoló tényezők kapcsán fontos az obstrukcióval szemben kialakult elnöki reakció és fellépés vizsgálata is.[492] A horvát politikusok magyar képviselőházi nyelvhasználata ebben a tekintetben ugyancsak vizsgálható. A sabor magyar törvényhozásba delegált tagjainak 1907 júniusától több hónapon át zajló felszólalásai ugyanis határozottan tiltakozó, időhúzó jelleggel bírtak, amelyet a Kossuth Ferenc-féle vasúti pragmatika (amely szerint a MÁV horvátországi szakaszain is a magyar szolgálati nyelvet kell használni) váltott ki. Justh korábban lehetővé tette a horvát nyelv képviselőházi használatát, s mintegy lehetővé tette a horvát obstrukció kifejlődését. Álláspontjával szemben a függetlenségi párton belül kialakult egy erőteljes tiltó fellépést sürgető csoportosulás, Kossuth Ferenc miniszter, Nagy György, Éber Antal, Holló Lajos és mások részvételével. Kossuth a vita során arra az álláspontra helyezkedett, hogy a horvát képviselők fellépése a lehetőségekkel való visszaélés kategóriájába sorolható: *„Hetek óta élnek vissza a horvát képviselők azzal a jogukkal, hogy ebben a házban horvátul >is< beszélhetnek. A törvény világosan kimondja, hogy horvátul >is< beszélhetnek; ők pedig kizárólag horvátul beszélnek. Kizárólag horvátul beszélnek, ugy hogy őket e házban csak igen kevesen értik meg. Czéljuk tehát nem az, hogy bárkit is meggyőzzenek érveikkel, hanem világos czéljuk az, amelyet többé leplezni sem igyekeznek, hogy a magyar országgyűlés idejét vesztegessék.”*[493] Hasonló véleménynek adott hangot Kossuth, államtitkárának Szterényi Józsefnek írott levelében is: *„ha nem lesz behozható a horvát nyelv használatára a klotür és nem lesz módosítható a házszabály úgy, hogy csak a nagy pártok (amelyek nagyságukból kifolyólag nemzeti akaratot és nemzeti szenvedélyt képviselnek) obstruálhassanak, akkor jóidőre vége lesz a magyar országgyűlés törvényhozási képességének.”*[494] Kossuth állásfoglalásához képest Justh mérsékelt álláspontra helyezkedett az obstruáló horvát képvise-

[492] Az obstrukcióról bővebben: Mezey Barna: *Az obstrukció a magyar jogtörténetben.* In. A plenáris ülés 1. rész. Parlamenti dolgozatok VI. Szerk. Soltész István. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda. 1997. 307-338. o.
[493] KN 1907. július 3. KN 1906-1911. XI. kötet. 387. o.
[494] Idézi Gratz G. II. 1934. 165-166. o.

lők megítélésében. A parlamenti ellenállással szemben mérsékelt álláspont kialakításához minden bizonnyal hozzájárult Justh képviselőházi előélete is, hiszen néhány évvel korábban ő maga is az obstrukció fegyverével élő parlamenti ellenzék soraiba tartozott, sőt adott esetben a függetlenségi párti ellenállásának egyik irányítója is volt.

Az obstrukcióval kapcsolatos mérsékelt álláspont Justh elnöki fellépése kapcsán általánosságban is értelmezhető, ui. korlátozó vagy egyértelműen tiltó állásfoglalásra csak viszonylag kevés alkalommal és csak különösen indokolt esetben helyezkedett. E ritka alkalmak közé tartozott, amikor elnöki indítvánnyal élt az azonos tartalmú határozati (több alkalommal szó szerint megegyező!) javaslatokat illetően, az azt benyújtók zárszójogának megvonását javasolva.[495] Mérsékelten obstrukció ellenes fellépésként lehet értékelni a Lorović Ivánal szemben alkalmazott elnöki reakciót is: *„Nagyon kérem a képviselő urat, méltóztassék a képviselőház türelmével számolni. Heteken keresztül hallgattuk itt a képviselőurak horvát beszédeit, melyeket nem értenek a magyar képviselő urak, önök pedig nem értik a képviselőháznak ügykezelési nyelvét. Azt kérem, hogy önök itt, mint a képviselő ur is most, ugyanazon mondatot tízszer ismétlik egymás után, nem felel meg az intenciónak, amely a házszabályokban le van fektetve és ha türelmetlenség fog mutatkozni a képviselőurak padjain, akkor magukra vessenek (...).”*[496] Hasonlóan obstrukcióellenes elnöki megnyilvánulásként kell kezelni Justh névszerinti szavazásokkor alkalmazott állásfoglalását. A képviselőház hatékonyságát több alkalommal gyengítette a rendkívül időigényes, húsz képviselő által kezdeményezhető névszerinti szavazás, amelyek különösen 1907. novemberében szaporodtak el az adó- és vámtörvények tárgyalásakor. A kérdéses időszak nagy részében Justh elnöktársai foglalták el az elnöki széket, többé-kevésbé szabad folyást engedve a technikai obstrukció e formájának. Justh 1907. november 21-én szokatlan házszabály értelmezéssel állt elő, miszerint az előző ülésnapról áthúzódott névszerinti szavazás húsz kezdeményezőjének a jelenlétét kívánta ellenőrizni: *„Tudom, hogy el van rendelve, de az is bizonyos, hogy a házszabályok egyik szakasza szerint egészen világosan kívántatik, hogy névszerinti szavazást húsz jelenlévő képviselő kívánhat. Annak a jelenlételnek a konstatálása mindenesetre meg kell, hogy előzze a névszerinti szavazást. (...). Ha nincs jelen a szavazás megkezdésénél az, a ki a névszerinti szavazást kérte, még ha másnapra halasztatott is a szavazás, akkor névszerinti szavazásnak nincs helye (...).”*[497] Justh a házszabály ilyetén értelmezéstől Polónyi Géza[498] ellenvetése kapcsán végül elállt, és a későbbiekben nem akadályozta meg a névszerinti szavazások lefolytatását.

[495] KN 1907. június 26. KN 1906-1911. XI. kötet. 184. o.
[496] KN 1907. július 2. KN 1906-1911. XI. kötet. 336. o.
[497] KN 1907. november 21. KN 1906-1911. XIII. kötet. 324. o.
[498] Polónyi Géza 1907 februárjáig a koalíciós kormány igazságügy minisztere volt, majd kilépett a Függetlenségi és 48-as Pártból. Az 1890-es évektől a függetlenségi obstrukció egyik vezéralakja vezér volt, aki a miniszteri tárcát elhagyva a koalíció időszakában is folytatta obstrukciós tevékenységét.

Meglehetősen nagy ellenállást váltott ki Justh adóreform tárgyaláskor tett javaslata: a felmerülő nyolc, szorosan összefüggő törvényjavaslathoz egy általános vita megtartását tartotta célszerűnek.[499] A törvényjavaslatok együttes tárgyalása, bár nem volt precedens nélküli a Házban, mégis szokatlan eljárásként kell kezelnünk. Az elnöki indítvánnyal szemben a függetlenségi pártból akkor már kivált politikusok, köztük Bozóky Árpád, Nagy György, Lengyel Zoltán és Molnár Jenő léptek fel a leghevesebben. Ebben az esetben végül Justh javaslata szerint folyt le a vita.

Az 1905-ös és 1906-os választás során lényegesen növekedett a nemzetiségi programmal bejutott parlamenti képviselők száma, különösen a Román Nemzeti Párt mandátumot szerzett jelöltjeinek köszönhetően.[500] Ezzel egy időben drasztikusan csökkent a nemzetiségekkel (de nem feltétlenül a nemzetiségi pártokkal) szemben általában kompromisszumra készen fellépő, 67-es közjogi felfogás alapján álló parlamenti politikusok száma, s a parlamentben nagy fölényre tett szert a határozott nemzeti politikát követelő Függetlenségi és 48-as Párt. Ezek a folyamatok új jelenségeket eredményeztek a képviselőházban, főként a nemzetiségi politikusokkal szemben kialakuló reakció tekintetében. Justh elnöki tevékenységének vizsgálata során − éppen az új jelenségek kialakulása miatt −, az egyik legfontosabb elem a nemzetiségi politikusokkal kapcsolatos magatartásának az elemzése.[501]

Justh az új országgyűlés megnyitása utáni napokban, igyekezett a képviselők tudtára adni, hogy a mandátummal járó jogok mindenkire kiterjednek, s általános érvényűek: *„T. képviselőház! Nagyon kérem, méltóztassanak csendben meghallgatni a szónokot. Ebben a házban mindenkinek joga van a maga véleményét elmondani és minden pártnak és minden képviselőnek meg kell hallgatni a szónokokat.”*[502] A nemzetiségi politikusok részéről több alkalommal elismerték az elnök pozitív megnyilvánulásait. Példa erre Alexandru Vaida-Voevod (Vajda Sándor)[503] egyik − kissé ironikus − az 1906-os véderővita során tett felszóla-

[499] KN 1909. január 19. KN 1906-1911. XXIII. kötet. 19-25. o.

[500] Erről bővebben: Mândruţ, Stelian: *Mişcarea naţională şi activitatea parlamentară a deputaţilor Partidului Naţional Român din Transilvania între anii 1905-1910.* Oradea, Fundata Curtulală, 1995., Szendrei Ákos: *Jelöltek, kerületek, választások. A Román Nemzeti Párt szereplése a képviselőválasztásokon (1905, 1906, 1910).* In. A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 257-276. o., ill. Uő: *A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905-1910.* In. Múltunk 2006/2. 54-90. o.

[501] Az 1905-ös képviselőház 10, majd az 1906-os képviselőház 26 nemzetiségi programmal mandátumot szerzett képviselőjének az egyik fő tevékenysége a nemzetiségi frakció elismertetése volt, amelynek a felirati vita során elhangzó önálló állásfoglalás, a bizottsági helyek elosztása, ill. a parlamenti csoportok szónokainak felszólalási lehetőségének tekintetében volt nagy jelentősége. A dualizmus képviselőháza azonban hivatalosan nem ismert el egyetlen pártot vagy frakciót sem, az elkülönülő politikai csoportosulásokról a házszabályok nem tesznek említést, s azokat csak a törvényhozás belső szokásrendszere kezelte „hallgatólagos megegyezés” formájában. A nemzetiségi frakció el nem ismerése, ebből kifolyólag nem elnöki mérlegelés vagy álláspont kérdése volt.

[502] KN 1906. május 29. KN 1906-1911. I. kötet. 37. o. Ezt követően sem állt távol tőle a hasonló állásfoglalás pl. KN 1906. július 9. KN 1906-1911. I. kötet. 326. o.

[503] A politikus ekkor magyar parlamenti képviselő, a két világháború között több alkalommal (1919-1920, 1932, 1933) Románia miniszterelnöke.

lása, amely a nemzetiségeket ért politikai támadáskor méltatta Jutsth elnöki tárgyilagosságát: *„Meghajlom az elnöki szó előtt és kijelentem, hogy mi nagyon is hálásak vagyunk a t. elnök ur iránt, mert ő mindig megvédte a kisebbség jogát, csakhogy még egy képviselőházi elnök is ember és, bizony-bizony sokszor nehéz helyzete volt az igen t. elnök urnak is."*[504] A későbbi időszakban − részben a nemzetiségi képviselők tevékenységének hatására − a Ház hangulata a hangadó nemzetiségi politikusok ellen fordult, s Justh már nem volt képes a képviselői jogok csorbítatlan biztosítására. Ennek érzékeltetésére ugyancsak egy – általában a nemzetziségi képviselők főszónokaként fellépő – Vaida-Voevod sérelmére elkövetett jogsértést kívánok felhozni, amikor több függetlenségi képviselő (Eitner Zsigmond, Somogyi Aladár, Horváth Gyula, Szentiványi Árpád, stb.) a nemzetiségi politikust az ülésterem elhagyására kényszerítette.[505] A Vaida-Voevod mentelmi jogának megsértéséért vizsgálatot követelő Iuliu Maniu[506] (Maniu Gyula), többek között Justh magatartását is kifogásolta az ügy kapcsán. Az elnökkel szemben felhozott észrevételek a következők voltak: *„Házszabálysértés követett el azáltal is, hogy a mikor az elnök a házszabályok 256.§-ának intézkedése szerint az ülést felfüggesztette, azzal mintegy szabad utat nyitva a történteknek. (...). A házszabályok 250.§-a szerint az elnök hatásköréhez, jogához és kötelességéhez tartozik, hogy a házban a csend és a ház ügyrendjének megtartása felett őrködjék."*[507] Justh saját álláspontja védelmében azt hozta fel, hogy a rend helyreállítása érdekében rendelt el szünetet, de a képviselői rendbontás megfékezésére a házszabályok szerint nem rendelkezett eszközökkel: *„(...) megfeledkezik a képviselő ur arról, hogy a házszabályoknak ugy 257., mint 276.§-a nem a képviselőkkel szemben, hanem a hallgatósággal szemben ad jogot a képviselőház elnökének* [ti. alkotmányos eszközök, ill. akár fegyveres erő alkalmazására]. *Bocsánatot kérek: arra nézve, hogy az elnök itt a képviselőházban fegyveres erőt használhasson, sem törvényeinkben, sem a házszabályokban egyetlen egy pont sem foglaltatik. (...). Azt hiszem, hogy ezekben megtalálja a képviselő ur válaszomat arra a kérdésre is, hogy képes vagyok-e és akarok-e intézkedést tenni oly czélból, hogy Vajda Sándor képviselő ur a házba bejöhessen. Az feltétlenül áll, hogy joga van a képviselő urnak bejönni (...), azonban arra nézve, hogy én a fegyveres erőt alkalmazzam akár azokkal szemben, a kik nem akarják őt ide beereszteni, akár pedig oly czélból, hogy őt mint-*

[504] KN 1906. június 5. KN 1906-1911. I. kötet. 127. o.
[505] Mint az a Mentelmi Bizottság későbbi állásfoglalásából kitűnt, a képviselő az 1907. április 8-i ülésnap naplójába olyan verseket helyeztetett el, amelyek nem hangoztak el az ülésen. A képviselőház ezt követően Alexandru Vaida-Voevodot jegyzőkönyvi megrovásban részesítette, és a politikus megkövette a Házat. Ennek ellenére Vaida-Voevod képviselőházi jelenléte óriási indulatokat váltott ki, s a politikust más parlamenti képviselők az ülésterem elhagyására kényszeríttették. A Ház mentelmi bizottsága megállapította, hogy a képviselő mentelmi joga megsérült az eset kapcsán. KN 1907. november 26. KN 1906-1911. XIII. kötet. 358. o.
[506] Iuliu Maniu erdélyi román nemzetiségi politikusként ekkor a magyar képviselőház tagja, majd a két világháború közötti időszakban a Román Nemzeti Parasztpárt vezetője és több alkalommal (1928-1932) az ország miniszterelnöke volt.
[507] KN 1907. június 10. KN 1906-1911. X. kötet. 115-116. o.

egy fedezet alá véve kísértessem be a házba: sem törvényeinkben, sem pedig házszabályainkban semmiféle jogi alap nincs."[508] Justh az incidenst követően több képviselő ellenkező indítványa ellenére megteremtette annak lehetőségét, hogy a Ház vizsgálat alá vonja a képviselő mentelmi ügyét.[509]

Ismételten nagy vitát váltott ki Justh házszabály alkalmazása, amikor a házszabályvita során egyszerre hat nemzetiségi képviselő által kezdeményezett határozati javaslat tárgyalását nem hagyta jóvá, két képviselő nem magyar helyesírás szerinti aláírása miatt.[510] Justh elnökként szilárdan alkalmazva a házszabályok és az állam törvényeit, azzal érvelt hogy *„(...) az 1868:XLIV.t.cz.1§-a értelmében a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország állami nyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar: annál fogva mindazon aláírások, a melyek nem magyar nyelven írattak a határozati javaslatok alá, a törvény ezen rendelkezése értelmében figyelembe nem vehetők".*[511] Justh kétségtelenül jogszerű − bár kissé szőrszálhasogató − állásfoglalása valószínűleg koalíciós belső okokra volt visszavezethető. Nagy valószínűséggel a házelnök az új házszabály kialakítására és a koalíció politikai fölényének megtartására koncentrálva nem kívánta előidézni a különböző függetlenségi áramlatok egymás elleni fellépését.

Hasonlóan koalíciós okokkal lehet magyarázni Justhnak azt a fellépését is, amikor Vlad Aurél támadásával szemben Rakovszky alelnök mellett állt ki. Vlad azt kifogásolta, hogy az elnöklő Rakovszky nem adott helyet − a Naplóban is szereplő − a Ház határozatképességét (száz képviselő jelenlétét) felvető kérésének: *„Röviden csak azt akarom kijelenteni, hogy nekem − bár érdeklődtem iránta − nincsen tudomásom arról, hogy Rakovszky István alelnök ur érzéki hiányokban szenvedne hallási tekintetben. (...) hogyha a gyorsírók, hogyha az összes újságírók meghallották, ebből az látszik, hogy olyan nagy zaj nem volt. (...). Annál is inkább kötelessége lett volna az elnök urnak a ház határozatképességét konstatálni, mert a házszabályoknak 250.§-a értelmében az elnöknek kötelessége őrködni a házszabályok megtartása felett."*[512] Justh, Vlad képviselő kritikájának nem adott helyet, a vitát tovább nem folytatva megvonta a szót a politikustól. Az alelnök elnöki „megvédésére" a pártszövetség belső

[508] KN 1907. június 10. KN 1906-1911. XI. kötet. 117-118. o.
[509] pl. Nagy György pártonkívüli függetlenségi politikus azon a véleményen volt, hogy Vaida-Voevod gyávaságból és nem kényszer hatására hagyta el az üléstermet, s a mentelmi joga így nem sérült meg. KN 1907. november 26. KN 1906-1911. XIII. kötet. 358-359. o. ill. KI 1906.634. KI XIX. kötet. 75-77. o. Jelentés Vajda Sándor mentelmi ügyében.
[510] A határozati javaslatokat az érvényességhez tíz képviselőnek kell aláírnia. A tíz aláírás mind a hat esetben meg is volt, de azt az aláírók közül Petrovics István öt alkalommal Stefán Petrovićként, és Bredicean Koriolan három alkalommal Coriolan Brediceanuként jegyezte ellen. Egyébként az elnöklő Justh Gyula a hat elutasított nemzetiségi indítvány mellett ugyanezen az ülésen, más okból elutasította Bánffy Dezső indítványát is, ill. elfogadta másik hat nemzetiségi képviselő indítványát KN 1908. március 17. KN 1906-1911. XVII. kötet. 25. o.
[511] Uo.
[512] KN 1908. március 28. KN 1906-1911. XVII. kötet. 202. o.

működési mechanizmusa alapján kerülhetett sor, ugyanis Justhnak, ill. a függetlenségi pártnak feltétlenül szüksége volt a Rakovszkyt jelölő Katolikus Néppárt koalíción belül tartására.

A koalíciós parlamenti többség, főleg a horvát és a nemzetiségi obstrukció hatására − néhány évvel korábbi álláspontjával szembehelyezkedve − hatalomgyakorlásnak második évében házszabály-szigorítást kezdeményezett.[513] E keretek között nem kívánok foglalkozni az 1908-as házszabály-módosítás egyes pontjaival, azok indokoltságával és a vita teljes lefolyásával,[514] s csak a házelnök szempontjából elkerülhetetlen aspektusokra térek ki. A koalíció centrumához tartozó Nagy Emil 1908. február 21-én az 1904-es Lex Danielre több ponton emlékeztető − azonban annál jóval enyhébb, klotürt nem alkalmazó és szintén csak a folyó országgyűlésre kiterjedő hatályú − házszabály-szigorítást nyújtott be, amelyet a kis létszámú ellenzék (Lengyel Zoltán, Bozóky Árpád, Ugron Gábor, Polónyi Géza, Bánffy Dezső és Mezőfi Vilmos vezetésével) egyből megtámadott. Lengyel Zoltán a vitán a koalíció következetlenségét, a házszabályok tekintetében tapasztalható pálfordulását rótta fel a többségnek: *„Ha valaki az elmúlt három esztendőt, mint a regebeli királyleány, átaludta volna és most ugy kerül vissza a képviselőházba, hogy a közben történteket nem ismeri, igazán nem tudná megérteni ezt a mostani helyzetet. Ha a miniszteri székeket tekinti, ott egészen más emberek ülnek: Kossuth Ferencz, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor; az elnöki székben nem Perczel Dezső, hanem Justh Gyula van, ugyanazon a férfiak, a kik ezelőtt három esztendővel azt a hatalmas, nagy küzdelmet vezették, a mely a házszabályok épségéért, a szólásszabadság megmentéséért folyt, és most ugyanazt a a javaslatot tárgyaljuk csekély módosítással, egy kis változtatással, mint a melyért három esztendővel ezelőtt ennek a képviselőháznak azokat a padjait és miniszteri székeit összetörtük, a melyeken most azok ülnek, kik akkor ezeket összetörni segítették.”*[515] A Függetlenségi és 48-as Balpárt és más függetlenségiekből kivált csoportok − akik az 1904-es házszabályvitában a szigorítás ellen léptek fel − a nemzetiségi obstrukció kérdésében a koalíció álláspontjánál is élesebb változtatást (renitens képviselők karhatalommal történő kivezetése, a beszédidő korlátozása, stb.) követeltek. Kossuth Ferenc − aki 1908 tavaszán nem vállalt meghatározó tevékenységet a házszabály parlamenti vitájában − korábbi nyilatkozatai alapján a nemzetiségiekkel szembeni szigorú módosítás mellett állhatott. Justh pedig Kossuth-

[513] A koalíció pálfordulása azért is meglepő, mert a többségi pártoknak mintegy 60 fős ellenzékkel kellett szembenézniük (amely a Függetlenségi és 48-as Pártból kivált Függetlenségi Balpártra, a horvát és a nemzetiségi képviselőkre korlátozódott), tehát a dualista korszak legstabilabb parlamenti többségét alkották. A házszabály-módosítás kidolgozását széles előkészület előzte meg: A házszabály-módosítás tárgyában egybehívott pártközi értekezletre meghívottak nevei. MOL Justh Gyula hagyatéka BcIX/26. 14542.

[514] Azokat lásd Pesti S. 2002. 132-139. o. Az indokok közül csak említés szintjén jelölök meg néhányat: az obstruáló képviselők többsége nem a magyar nemzeti érdek érvényesítése érdekében lép fel, a választójogi törvény megalkotása csak így válik lehetségessé, az általános választójog alapján megerősödő parlamenti szociáldemokrata és nemzetiségi frakció leszerelése csak ez által lesz lehetséges, megteremti az 1905-változás után kialakult parlamenti váltógazdaság mindenkori többségének lehetőségét a hatékony kormányzásra, stb.

[515] KN 1908. február 21. KN 1906-1911. XVI. kötet. 5. o.

tal, a függetlenségi pártból korábban kivált politikusokkal, valamint Bánffyval és Mezőfivel egyaránt szembehelyezkedve, a koalíció többségével együttműködve a házszabály csak viszonylag enyhe szigorítását tartotta indokoltnak. Korábbi obstruáló politikusként nem támogatta a kisebbségi vélemény teljes ellehetetlenítését. Minden bizonnyal nem a politikai szimpátia miatt állt ki a nemzetiségi, ill. a horvát képviselők jogainak megmaradásáért, hanem a magyar parlamentáris hagyomány fenntartására törekedett. A házszabály vitája során ismételten részletesen kifejtette a horvát nyelvhasználattal kapcsolatos véleményét, s továbbra is kiállt a korábban képviselt megengedő álláspont mellett.[516] Justh elnöki minőségében, a képviselőházi vita során megteremtette a lehetőséget a Nagy-féle házszabályjavaslat további enyhítésére, ill. korlátozására, Kmety Károly módosító indítványának[517] helyt adva. Láthatjuk tehát, hogy Justh a házszabályvita során a koalíciós többség véleménye mellett állt ki, s így a módosítást elvető vagy a házszabály egyes pontokon végéletekig szigorító formáját egyaránt elutasította.[518]

A koalíción és a függetlenségi párton belüli ellentétek, politikai csoportképződési jelenségek az 1909-es év során már Justh Gyula személyét is közvetlenül érintették. Ennek a folyamatnak jelen keretek között csak a képviselőház vezetése szempontjából elkerülhetetlen pontjait vizsgálom. Justh, aki az év elejétől a Függetlenségi és 48-as Párton belül kialakult önálló bankot követelő csoport vezetőjének számított, saját politikai akcióképességének/mozgásterének növelése érdekében a képviselőház vezetésének személyi átalakítására törekedett. Az 1909-es év végére letisztult csoportképződési szisztéma, a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadása, valamint Justh pártelnöksége azonban a folyamat kezdetén még nem szerepelt az eshetőségek között. A legáltalánosabban elfogadott átalakulási lehetőség a függetlenségiek koalíción belüli megerősítését célozta és ez összecsengett Justh elképzelésével is.

Justh képviselőházi elnökként történő politikai erősödése és az egységes Függetlenségi és 48-as Párt szövetségen belüli fellendülési törekvése 1909 őszéig egymást támogató jelenségnek bizonyultak. Erre enged következtetni, hogy a Justh politikai szándékait érzékelő képviselőházi alelnökök, az alkotmánypárti Návay Lajos és a néppárti Rakovszky István − minden bizonnyal éppen a függetlenségi párt sikeres erőgyűjtése miatt − nem kívánták a to-

[516] KN 1908. március 6. KN 1906-1911. XVI. kötet. 254. o.

[517] A neves jogász és függetlenségi 48-as képviselő Kmety Károly által beterjesztett módosítások az eredeti javaslat korlátozását, enyhítését voltak hivatottak célozni. A javaslat egyik legfontosabb pontja az volt, hogy sürgősségi esetet (tehát a tárgyalás 4-ről akár 16 órára történő meghosszabbítását) Ausztriával közös ügyek mellett, az újonclétszám megállapításával kapcsolatban sem lehessen alkalmazni. A módosítás magában foglalta, hogy a létrehozandó házszabály csak az általános választójogi törvény megszavazásáig van érvényben, ezt követően meg kell alkotni a végleges házszabályokat, amely a klotűr alkalmazásától szintén elzárkózik. Erre hivatkozik Justh későbbi beszédében is. Justh Gy. beszédei 1913. 96. o.

[518] A koalíciós parlament módosításai (amelyek megalkotása során figyelembe vették a Kmety-féle javaslatokat is) a 250-252.§-ként kerültek a házszabályba.

vábbiakban ellátni alelnöki teendőiket, s végül október 5-én beadták lemondásukat.[519] Az új alelnökök megválasztása egyrészt Justh politikai súlyának további (időleges) növekedését mutatta, másrészt a Függetlenségi és 48-as Párt megosztottságára enged következtetni. A képviselőház megválasztott alelnökei Batthyány Tivadar és Mérey Lajos az elnök feltétlen híveinek számítottak, azonban az október 14-én lezajlott szavazás már nem a Függetlenségi és 48-as Párt egységét tükrözte. Batthyány 163, Mérey 156 voksot gyűjtött, tehát a függetlenségi képviselők közül legalább 100-an nem támogatták a leendő alelnököket.[520]

Az 1909 őszén kialakult koalíciós válság során Justh akcióképességének maximalizálására, ill. személyének előtérbe helyezésére törekedett, s ezt a képviselőházban is elő kívánta készíteni: *„T. ház! Tekintettel a tervbe vett koronatanácsra, javaslom, hogy a képviselőház a közelebbi napokban ne tartson ülést és a legközelebbi ülés összehívása az elnökre bízassék.”*[521]

Az 1909 november elején lejátszódott pártszakadás következtében − mivel az a képviselőházi paletta lényeges átalakulásával járt együtt − Justh és a Ház nemrégiben megválasztott alelnökei beadták lemondásukat. Ezt követően Justh ismételt elnökké jelölése − hasonlóan Batthyány és Mérey alelnöki jelöléséhez − nem kizárólag a Ház további irányítására történő aspiráció jeleként kezelhető, hiszen azzal az érintettek nagy valószínűséggel tisztában lehettek, hogy újraválasztási esélyeik nem túl nagyok, ui. a Ház többségét együttesen kitevő (alakuló) Kossuth-párt, Alkotmánypárt és Katolikus Néppárt nem állt mögöttük. Jelölésük ebből kifolyólag sokkal inkább magyarázható az erőfelmérés lehetőségével. A néhány nappal korábban megtörtént pártszakadáskor a Justh-párt 94 képviselővel számolhatott, november 13-án az elnöki szavazáskor Justh Gyula 157 szavazatot kapott.[522]

* * *

Annak ellenére, hogy a képviselőház szolgálati szabályzatának kérdése nem tartozik a direkt politikai ügyek közé, hosszú távú jelentősége miatt mindenképpen ki kell térni rá. A Dunaparti Parlament épületében 1902 őszétől ülésezett a magyar törvényhozás, s az épület teljes átadása 1904-ben történt meg. Az épület működtetésére és dolgozói személyzetének irányítására vonatkozó rendelkezések a koalíciós országgyűlés időszakában − a képviselőházi elnök irányításával − kerültek kidolgozásra. Az 1907-ben elfogadott *Szolgálati és Ügyrendi Sza-*

[519] Návay Lajos 1909. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/17. 14540.
[520] KN 1909. október 14. KN 1906-1911. XXV. kötet. 465. o.
[521] KN 1909. október 19. KN 1906-1911. XXV. kötet. 462. o.
[522] KN 1909. november 13. KN 1906-1911. XXV. kötet. 478. o.

bályzat kialakítása Justh második elnöksége idején történt meg.[523] Az épület működtetésének és személyzeti ügyeinek a felelőse a háznagy volt, azonban a munka irányítása és ellenőrzése a képviselőház elnökének feladatkörébe tartozott. A Justh-féle szabályzat aprólékosan kitér az épület működtetésére: pl. a ruhatár működésére, a karzat használatára, a Ház tűzszabályának rendelkezéseire. Részét képezi a Gyorsíró Hivatal működésének és a naplószerkesztés rendjének szabályozása, a Gazdasági Hivatal ügyrendje, ill. a vagyonkezelési utasítás. Ezek mellett rendelkezik az épület karbantartásáról, leltári szabályáról, irodai szabályzatáról és tartalmazza a személyzet szolgálati ügyrendjét is. Az aprólékosságot fejezi ki, hogy a Szabályzat kitér az épület fűtésének és takarításának rendjére is. Előírja a „ház szolgáinak" feladati és egyenruha használati rendjét.

Ugyancsak a képviselőház elnökének feladatai közé tartozott a képviselőház könyvtárának felügyelete is.[524] A századfordulóra kialakult a könyvtár pontos feladatköre, működési mechanizmusa és szervezeti felépítése. A koalíciós időszak képviselőházának könyvtári feladatai közé tartozott a könyvtartozások számának csökkentése, ill. a kölcsönzés rendjének a szigorítása. Justh elnökként több alkalommal felszólalt a könyvtárat érintő kérdésekben. A rendezésre váró könyvtartozások ügyében 1907 januárjában ismertette álláspontját: *„Mi igen sokszor felszólítottuk az illető képviselő urakat és természetesen azokat is, a kik, (…) ma már nem tagjai a háznak, s még nem adták vissza a könyveket. Sőt a legutóbbi ülésben erre nézve záros határidő állapítatott meg és ez közöltetett az illetőkkel, azzal a megjegyzéssel, hogy a mennyiben e záros határidő alatt sem fogják visszaadni a könyveket, per útján is fogja érvényesíteni a bizottság a maga jogait."*[525] A határozott elnöki fellépés ellenére a kérdés hosszú ideig napirenden maradt.

Három audiencia.
Ferenc József és Justh Gyula találkozásai a bankválság időszakában

Justh Gyula képviselőházi elnök politikai szerepének előtérbe kerülése egybeesett az 1909-es kormányválság és a koalíció felbomlásának időszakával. Justh a bankválság során kezdetben a függetlenségiek koalíción belüli pozícióját erősítő politikusként lépett fel, majd egyre markánsabban kiállt az önálló bank elvei mellett, amely végül a párt kettészakadásához vezetett.

[523] A képviselőházi elnöki iratok között ma is a *„Justh-féle szolgálati szabályzat és ügyrend"* címen őrzik a dokumentumokat. MOL K1 B VIII.1.1909. 738-739.
[524] Az 1887-es házszabály 256.§. arról rendelkezik, hogy a mindenkori képviselőházi elnök tölti be a könyvtári bizottság elnöki tisztségét, tehát feladatkörébe tartozik a képviselőházi könyvtár irányítása és felügyelete. A könyvtárról bővebben *Az Országgyűlési Könyvtár története 1870-1995*. Szerk. Jónás Károly-Veredy Katalin. Budapest, 1995.
[525] KN 1907. január 24. KN 1906-1911. VI. kötet. 151. o.

A több mint egy éves válság során, politikai eszmecserékkel és kibontakozási tervekkel összefüggésben három alkalommal vett részt királyi audiencián és neve felmerült miniszteri tárcákkal kapcsolatban is. Jelen keretek között Justh 1909-es tevékenységének, programjának, királyi audienciáinak és kibontakozási terveinek elemzésére teszek kísérletet.[526]

Justh Gyula személyisége, politikai kvalitása házelnökként csak kevéssé nyilvánulhatott meg és 1905-1908 között a korábban a Függetlenségi és 48-as Párt elkülönülő csoportjain belül érzékelhetően kialakult irányító parlamenti vezér feladatát sem láthatta el. A napi politikai vitákban 1908 teléig csak ritkán vett részt, de hatottak rá a kisebb függetlenségi csoportok, Szappanos István, Nagy György, de különösen az általános választójogot követelő Eötvös Károly önálló útra térése.[527] Justh nem támogatta az udvar és az osztrák kormány által sürgetett Függetlenségi és 48-as Párt és Alkotmánypárt közötti fúziót, ill. ugyancsak nem értett egyet az Andrássy Gyula belügyminiszter által 1908 decemberében előterjesztett plurális választójog tervezetével sem. Justh neve 1908/09 fordulójától a tradicionális 48-as politika egyik sarokpontját alkotó bankkérdéssel fonódott össze.[528]

A válság kezdete 1907 októberére vezethető vissza, amikor Wekerle Sándor miniszterelnök tíz éves hatállyal aláírta az új osztrák-magyar kereskedelmi- és vámszerződést, a magyar hozzájárulás 2%-os emelésével.[529] Justh már ebben a vitában a „független magyar nemzetgazdaság" megteremtést hangoztatta, ám ennek ellenére a kormány tervét sikerült nagyobb vita nélkül keresztül vinni a képviselőházban, ugyanis az osztrák fél és az uralkodó egyaránt ígéretet tett az önálló magyar nemzeti bank létrehozására, ill. 1917-től az önálló vámterület megalakítására. Az Osztrák-Magyar Bank szabadalma 1910. december 31-ig volt hatályban, így a király korábbi kijelentésére alapozva Justh és a függetlenségei párt szónokai (gr. Batthyány Tivadar, Holló Lajos és mások) 1908 novemberétől a parlamentben napirendre tűzték az önálló magyar bank követelését. A bankönállóság jelszava alatt azonban nem egyezett minden álláspont. A párt vezetői Kossuth és Apponyi valójában az Osztrák-Magyar Bank kartellesítését[530] támogatták, a koalíció többi pártjának részéről Andrássy, Wekerle és Zichy

[526] A koalíció válságáról általánosságban lásd Pölöskei F. 1963., ill. Dolmányos I.: *A koalíciós kormány válsága és bukása.* In. Magyarország története 7/2. 761-785. o.
[527] Eötvös Károly választójogi tervezete a jogegyenlőség alapján kívánta megoldani a kérdést a kormány plurális tervezetével szemben. Eötvös Károly, ill. a Függetlenségi és 48-as Balpárt választójogi terve 1908. november 16. OSZK Analekta 1710.
[528] Az Osztrák-Magyar Bank, ill. a magyar jegybanki önállóság kérdéséről bővebben Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816-1924.* In. A Magyar Nemzeti Bank története I. kötet. Szerk. Bacskai Tamás. Budapest, 1993. 155-250. o., Uő.: *Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye.* In. A Monarchia kora − ma. Habsburg történeti monográfiák I. Szerk. Gerő András. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007. 44-73. o., Sípos Ágnes: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig.* PhD disszertáció. Miskolc, 2007. 55-62. o., ill. Katus László: *Az Osztrák-Magyar Monarchia közös piaca.* In. Gerő A. szerk. 2007. 22-44. o.
[529] A magyar vámtarifa ekkor 34.4%-ról 36,4%-ra növekedett.
[530] A kartell lényege, hogy megmarad a közös valuta és a közös aranyfedezet, de az országos bankok irányítása elvileg egymástól függetlenül működne.

szintén a kartell mellett álltak, de ők jelszavakban sem hangoztatták az önálló bankot. Kizárólag a Justh vezette függetlenségi baloldal támogatta a teljes bankfüggetlenséget.

A király a kialakult politikai helyzet áttekintésére 1908/09 fordulóján sorra magához rendelte a koalíció vezetőit. Andrássy (1908. december 18.; 1909. január 19.) és Wekerle (1908. december 23.; 1909. január 6. és 1909. január 16.) audienciái után az uralkodó előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy az Alkotmánypárt a kartellesítés mellett áll,[531] Apponyi (1909. január 22.) kihallgatásával pedig egyértelmű lett, hogy a koalíció vezetésének nagy része sem akar önálló bankot, hanem csatlakozva a miniszterelnökhöz, a kartellesítést támogatja.[532] Az uralkodó − akinek napi politikai súlya a válság során szokatlanul felértékelődött −, azonban nem kizárólag a magyar bank kérdését kívánta megoldani, hanem azzal párhuzamosan a koalíció összhangba hozható csoportjaiból erős kormánytöbbséget akart alkotni, mindenekelőtt az Alkotmánypárt, ill. a Függetlenségi és 48-as Párt fúziójával.[533]

Justh Gyula audienciája, melyre 1909. január 26-án került sor, a legkevésbé sem illett a koalíció más vezetőinek kihallgatásának sorozatába.[534] Justh több mint négy éves képviselőházi elnöksége során − a beiktatása utáni kötelező kihallgatástól eltekintve[535] − ez volt az első személyes megbeszélése az uralkodóval. A koalíció más irányítói évente több audiencián vettek részt, pl. Kossuth Ferenc pártelnök, majd kereskedelmi miniszter 1908/09 fordulójáig − a válság kirobbanásáig − négy audiencián tárgyalt a királlyal. Justh meghívásának előtörténete is nagyon egyedi volt, kortársak lejegyzése szerint a házelnök maga készítette elő azt: *„Justh már 1909 januárjában azzal fenyegetőzik, hogy a függetlenségi párt meg fogja akadályozni a rendes újonctartalék megszavazását, ha a bankkérdésben nyilvánított óhajai nem teljesülnek.”*[536] A mintegy háromnegyed órás királyi kihallgatás során Justh − a koalíció más vezetőihez hasonlóan − feltárta a válság okait, ezen belül a parlament és a függetlenségi párt helyzetét elemezte. Évekkel később 1912 januárjában Beck Lajosnak a következőket mondta

[531] Magyarország 1908. december 17. 3. o. A bank-küzdelem, Uo. 1908. december 24. 2. o. Wekerle Bécsben, ill. Magyarország 1909. január 7. Wekerle a királynál, Uo. 1909. január 16. 2. o. Wekerle Bécsben.
[532] Apponyi Albert az eredetileg audienciára rendelt Kossuth Ferencet képviselte, aki betegsége miatt nem vállalta a kihallgatást. Magyarország 1909. január 23. 2. o. Apponyi Bécsben. Aknamunka a Nemzeti Bank ellen.
[533] Az uralkodó a bankválság megoldására (részben annak megelőzésére) az itt elemzésre kerülő politikai eszközök mellett pénzügyi-gazdasági, sőt kimondottan bankpolitikai eszközöket is felhasznált. A válság során az Osztrák-Magyar Bank jelentősen növelte a magyarországi vidéki bankfiókok váltóleszámítolását, s ennek köszönhetően a koalíció felbomlásakor a vidéki bankhálózat már kevésbé ellenezte a bankközösség fennmaradását. A téma bővebb tárgyalását lásd Kövér Gy. 2007. 55-56. o.
[534] Uo. 1909. január 27. 2. o. Justh kihallgatása.
[535] Makói Hírlap 1905. március 9. 3. o. Justh Gyula a királynál. Justh első királyi audienciájára az uralkodó 1905. február 28-ára tervezett − végül elmaradt − budapesti látogatása kapcsán számított. Az újraválasztást követően: Uo. 1906. június 17. 2. o. Elnökség a királynál, Uo. 1906. június 23. 2. o. Justh audiencia utóhangjai. A királyi audienciákról lásd Gyáni Gábor-Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 94-95. o.
[535] Gratz G. II. 1934. 199. o.
[535] Uo.
[536] Uo.

erről a találkozóról: *„Akkor hetekig suttogták a király nem akar látni. Egy hét múlva lesz pontosan három éve, mégis a király elé járultam. (…). Hogy a nemzetiségekkel becsületes, tartós békét köthessünk, szükséges, hogy ország világ előtt tettekben, intézkedésekben nyerjen bizonyítást, hogy Felséged semmiképpen sem akadályozza, sőt mindenképpen lehetővé teszi 67-ben biztosított jogaink élvezetét, biztosítani bennünket, hogy amennyiben 1917-ben át akarunk térni a gazdasági önállóságra, ezt semmi képen sem fogja a korona, nyomatékosan mondom a korona, megakadályozni, ha az általános és titkos választójog alapján együttlévő magyar képviselőház ezt megszavazza."*[537] A képviselőház elnöke a bankot a választójog kérdésén túl, össze kívánta kapcsolni a katonai kérdésekkel is, melyek közül legfontosabbnak a magyar vezényleti nyelv bevezetését tartotta. Justh véleménye abban is különbözött a koalíciós vezetés többi tagjáétól, hogy − a király előtt is kimondva − ezt nem pártfúzió során kívánta kialakítani, hanem a 48-as politika előtérbe kerülésével. Az Alkotmánypárttól történő megfelelő eltávolodás után, Kossuth Ferenc miniszterelnöki kinevezésére tett javaslatot, és a kabinetben legfeljebb egy-két hasonló program alapján álló 67-es részvételét fogadta el. Kossuth Ferenc a képviselőházi elnök januári audienciájával kapcsolatban évekkel később írott levelében megjegyezte, hogy véleménye szerint az uralkodót aggasztotta Justh házelnök bankönállósági terve és nem tett rá jó benyomást Justhnak, a kihallgatás során mutatott határozott állásfoglalása sem.[538]

Az udvarban és a pártszövetségen belül egyszerre több kibontakozási terv került kidolgozásra. Ferenc József a két nagy párt fúziójával kívánta megoldani a válságot, a koalíció kormányát pedig néhány további 67-es politikussal kívülről akarta megerősíteni, Andrássy Gyula vagy Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökségével.[539] Ettől csak részben tért el a koalíció belülről történő megerősítését kívánó Kossuth-Andrássy-Wekerle fémjelezte fúziós terv, amely Kossuth kormányalakításában gondolkodott. Mindkét tervvel szemben fellépett a Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos vezette csoport, akik megint csak Kossuthot kívánták megnyerni, de Andrássyék teljes kiszorítására törekedtek.

A koalíció 1909. február 12-i határozatában elfogadta a kartellbank programját, azonban az osztrák kormány április 22-én ettől a javaslattól is elzárkózott. A kartellbank bukása a kormányban is szakadást eredményezett, amelynek hatására Wekerle miniszterelnök április 27-én beadta lemondását.

A válság elmérgesedett, a király az ügyek rendezésére Budapestre érkezett és audiencián fogadta az önálló bankot elutasító Wekerle Sándort, Zichy Aladárt, Andrássy Gyulát és

[537] Beck L. 1944. 248-251. o.
[538] Kossuth Ferenc 1909. február 2-án kelt levele Kossuth Lajos Tódorhoz. MOL Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok 7177.
[539] Kristóffy J. 1927. 590. o.

Széll Kálmánt is. Justh Gyula újabb audienciájára május 6-án került sor, közvetlenül Andrássy Gyula valamint Dessewffy Aurél felsőházi elnök kihallgatásai után. Justh a várban tett látogatását követően adott beszámolója szerint a király nem utasította el egyértelműen az önálló bank kérdését, hanem azt további megfontolás tárgyává kívánta tenni. A függetlenségi politikus az *Egyetértés*nek a következőket mondta: *„A király kegyesen fogadott engem. Nem áll az, hogy a Felség döntött volna már a bank ügyében. Azt látom, hogy akik a királlyal most beszéltek az önálló bank ellen informálták. (…) Nekem a kihallgatásról az a benyomásom, hogy az a függetlenségi álláspontra nézve nem kedvezőtlen.”*[540] Ferenc József budapesti kihallgatásai során a koalíció vezetőin túl kapcsolatot keresett több régi szabadelvű politikussal, Tisza Istvánnal, Khuen-Héderváry Károllyal és Lukács Lászlóval is.

A Függetlenségi és 48-as Párt egyes csoportjaiban hónapokon keresztül egyszerre több, egymásnak ellentmondó kibontakozási terv érlelődött, majd a Wekerle-kormány lemondása után megindult köztük a harc Kossuth Ferenc megnyerésére. Az Apponyi vezette szárny továbbra is az Alkotmánypárttal kívánt fuzionálni Kossuth kormányalakítását támogatva, Justh csoportja ugyancsak Kossuth miniszterelnökségét javasolta az általános választójog, ill. az önálló bank célkitűzése alapján. A helyzet összetettségét igazolja, hogy egy a kormány lemondását megelőző keltezésű Batthyány Tivadar által 1909. április 7-én papírra vetett levél tanúsága szerint − még az év tavaszán − Kossuth és Apponyi, a Justh, Holló és Batthyány vezette csoportot puccsal kívánta a pártból eltávolítani, így próbálva előkészíteni a fúziót Andrássyval: *„Igen bizalmasan akarom tudomásodra hozni, hogy értesülésem szerint komolyan foglalkoznak azon tervvel, hogy a Pártot egy puccsba belevigyék. (…) midőn Kossuth hazaérkezik Bécsből hirtelen összehívják a pártot,* [hogy] *ott Kossuth és Apponyi kellő bevezetéssel a Pártot lemondassa s Andrássyékkal valamint a néppárttal való fúzióba belevigyék.”*[541] A csoportok közötti szakítás azonban egyelőre nem következett be, mert mindkét fél az egységes függetlenségi párttal a háta mögött tartotta magát esélyesebbnek a válság megoldására.

Justh 1909 márciusától kapcsolatban állt Lukács László volt pénzügyminiszterrel és Méray-Horváth Károllyal, az uralkodó bizalmasával. Méray-Horváth, már a Wekerle-kormány lemondását követő második napon levelet küldött Justh Gyulának, egy a bankcsoportot is magába foglaló kooperációs kabinet kialakítását vázolva, amelyben az önálló bank időleges háttérbe szorítását kérte az általános választójogi kérdés előtérbe kerülésével párhuzamosan. A király, e levél szerint, hajlandó volt a választójog keresztülviteléért cserébe ga-

[540] Egyetértés 1909. május 7. 2. o. Kihallgatások a várban.
[541] Batthyány Tivadar 1909. április 7-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/20. 14540.

ranciát adni a bankönállósodásra.[542] Ezt követően Lukács László homo regius a függetlenségi párt részéről Kossuthtal és Justhtal vette fel a kapcsolatot, s Justh 1909 májusára az előtérbe került kibontakozási terv főszereplőjévé vált, Méray-Horváth pedig jegyzőkönyvet készített a korona és a függetlenségi párt közötti kormányalakítást illető előzetes megállapodásról. Az iratból kiderül, hogy Justh semmi esetre sem hajlandó feladni az önálló bankot: *„(…) mindenkép kész vagyok közreműködni, sőt mint minister is tevékeny részt venni, hogy azon pártoknak a kirekesztésével, amelyek az önálló bankot nem akarják, a függetlenségi párt, mint egyedüli kormánypárt a gazdasági önállóságunkat és ebben az önálló bankunk sorsát biztosítsa. Azonban elejteni semmiféle pillanatnyi politikai konstellácziő kedvéért el nem engedem."*[543] Justh tisztában volt az általános választójog elvének fontosságával is, sőt bank javaslatát is az általános választójog alapján összehívott új parlamenttel, közvetve a magyar nemzettel, kívánta elfogadtatni: *„Az én álláspontomnak ma egyetlen megtámadható gyöngéje van és az az, hogy én nem mondhatom mindaddig, hogy az én követelésem a nemzet többségének a követelését képviseli, amíg a nemzet akarata az általános választójog alapján kifejezésre is nem juthatott. (…) Ezért elfogadom, hogy első sorban az általános választójog és az azon alapuló választások keresztülvitelét kell megcsinálni."*[544]

Méray-Horváth Justh személyének előtérbe kerülését támogató kibontakozási tervében a legsürgősebb teendő egy függetlenségiekből és három, a korona által meghatározott miniszterből álló átmeneti kormány kialakítása volt.[545] A felállítandó átmeneti kabinet konkrét feladata a költségvetés biztosítására, az általános választójog bevezetésére és az ezen alapuló választások megtartására terjedt volna ki. Justh Gyula azonban az előzetes megállapodásban kijelentette, hogy ő még nem tartja kielégítőnek a korona biztosítékait az önálló bankra nézve és azt feltétlenül kötni kívánta az új népparlament többségének állásfoglalásához, ezt igazolandó gyors lépéseket várt az önálló bank 1911. január 1-i felállítását megelőző előkészítő munkálatokban. Az iratban szerepel egy a királynak felterjesztett kabinet terve is: *„Az átmeneti kormány függetlenségi párti miniszterekből és három a Korona által meghatározandó és egyik politikai párthoz sem tartozó miniszterből alakíttatik meg, ez utóbbihoz számítva a pénzügyek és a belügyek vezetőjét*, fennhagyva, hogy az összes politikai államtitkári állások függetlenségiekkel töltessenek be, a főispáni állások pedig a belügyminiszter előterjesztésére a miniszterek többségének határozatára. (…). A miniszterelnök személyére nézve a függetlenségi miniszterek hozzájárulása szükséges. (…). *Megjegyzés: Amennyiben biztosíték nyujtatik,*

[542] Méray-Horváth Károly 1909. április 29-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/22. 14540.
[543] Méray-Horváth Károly és Justh Gyula kormányalakítási feltételei (1909. május 24.) MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/32. 14540.
[544] Uo.
[545] Uo.

hogy az általános egyenlő és titkos választójog fog megvalósíttatni legalábbis oly terjedelemben mint az 1906 áprilisi egyezményben vállaltatott, ugy a Korona hajlandó a belügyi tárczát is a függetlenségi párti miniszterre bízni. (…). Függetlenségi pártiak: miniszterelnök: Kossuth Ferencz, kereskedelemügy: Kossuth Ferencz, belügy a szövegben lévő megegyezés értelmében, igazságügy, földmívelésügy, honvédelemügy, a Felség személye körül. Nem függetlenségi pártiak: pénzügy: Lukács László, vallás és közoktatás ügy."[546] Justh Gyula ebben a tervezetben kijelentette, hogy nem kíván föltétlenül tárcát vállalni a tervezett kabinetben, amelyet semmi esetre sem kell kész tényként értékelnünk, hiszen a külön megállapodás alapját képző belügyi tárca várományosának éppen őt tekintették.

Az uralkodót azonban a májusi és júniusi audienciák és a trónörökössel folytatott beszélgetések nem győzték meg az önálló magyar bank bevezetésének fontosságáról. A Justh csoport egyre radikálisabb fellépésére válaszul, miszerint június 20-án összehívják a képviselőházat és megszavaztatják az önálló bankot, az uralkodó kilátásba helyezte a Ház feloszlatásának tervét és előrebocsátotta a javaslat szentesítésének elutasítását.

Júniusra a függetlenségi párt két csoportjának kibontakozási terve egyre inkább külön irányba kezdett mutatni, hiszen Kossuth nem volt hajlandó a koalíció 67-eseitől − leginkább Andrássytól − való eltávolodásra, Justh pedig ragaszkodott az önálló bankhoz és tiszta 48-as kormányt akart.[547] Justh és Kossuth ellentéte 1909 nyarán elmélyült, a pártelnök tekintélye csökkent. Tüntetéshullám vonult végig az országon, amelynek során a korábbiakban támogatott Kossuth Ferenc helyett a függetlenségi tábor jelentős része Justh Gyula, Batthyány Tivadar és Holló Lajos mögött sorakozott fel. Justh és Kossuth ellentétének már a kezdeti időszakban is két összetevője volt. Az alapvető különbség, hogy Kossuth a kormányképesség megtartása miatt, programjából igyekezett elhagyni az önálló bank követelését, amihez járult a kettejük által különbözőképpen értelmezett általános választójog elve is. Justh az általános egyenlő és titkos választójog mellett foglalt állást, míg Kossuth kijelentette, hogy azt sohasem fogadná el.[548] Kettejük szakítását a politikai élet meghatározó alakjai és a tevékenységükre hatást gyakorló háttérszereplők is gerjesztették. Itt jegyezhető meg, hogy Justh 1909 július elején levelet kapott Nagyváradról, amelyben Kossuth árulásáról tájékoztatták: *„Kossuthéknak legelső feladata és czélja most már, hogy azon idő* [alatt] *mely most rendelkezésükre áll Juszth* [sic!] *Gyulát és társait letörjék, hogy a többséget a koalíczió fenntartásához biztosítsák, egyrészt a választójog eldöntéséért, Andrássy plurális szellemében, másrészt az*

[546] Uo., ill. Hasonlóan új kormányalakításra enged következtetni Kossuth Ferenc 1909. október 21-én kelt Kossuth Lajos Tódorhoz írott levele is. MOL Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok 7177.
[547] Pölöskei F. 1963. 93. o.
[548] Gratz G. II. 1934. 202. o.

önálló bank kérdésének a napirendről való leszorítása czéljából!!!"[549] Szintén ennek alátámasztására szolgál egy néhány hónappal későbbi − szintén Nagyváradon keltezett − levél, amelyben Serényi Gusztáv, Lányi József címzetes tinnini püspök és váradi kanonok Ferenc Ferdinánd kérésére „magyar státusférfiak" körében 1909 nyarán elvégzett vizsgálatának eredményét mutatta be: *„A barátságos beszélgetések folyamán a kihallgatottak egytől-egyig ugy nyilatkoztak, hogy a bank megvalósítása nem áll az ország érdekében, sőt arra veszedelmes is lenne! Ami pedig a mozgalom erejét illeti, arra nézve azt mondották, hogy a mozgalom vezéreinek álhatatosságáért* [sic!] *nem tennék tűzbe a kezüket. (...) a közbejött függetlenségi pártszakadás és Kossuth kiválása igazolni látszott a meginterjúvoltaknak a párt álhatatosságára vonatkozó véleményét."*[550] Mindazonáltal a Justh vezetése alatt álló csoport 1909 késő őszéig nem törekedett a függetlenségi párt szétszakítására, hanem az egységes 48-as állásfoglalás határozott felvállalását sürgette. A programpontok párton belüli összehangolására több lehetőség is adódott, pl. alkalmas lehetőséget kínált volna a Ház új ülésszakát megelőző, Batthyány és Holló által kezdeményezett egyeztető tárgyalás: *„(...) a képviselőház összeülését megelőző napon, hétfőn, f. hó 27-én Budapestre okvetlenül feljönni szíveskedjél. Hétfőn délelőtt 11 órakor a Royal-szálloda nagytermében fogunk összejönni egy kis politikai eszmecserére, ahol egymást tájékoztatni fogjuk az addig történtek felől. Egyidejűleg érintkezésbe lépünk pártunk vezetőségével is, hogy a párt fellépése egységes és határozott legyen."*[551] A párt különböző csoportjai azonban nem jutottak közös nevezőre.

A volt szabadelvűek szervezkedése 1909 őszén erőteljesebbé vált, s ezzel párhuzamosan az akkori koalíció bomlása elkerülhetetlen lett, az Alkotmánypárt és a Függetlenségi és 48-as Párt balszárnya semmi esetre sem fért egy pártszövetségbe, sőt mind valószínűbb volt a függetlenségi tábor szakadása is. Az uralkodó a koalíció megújítása mellett a régi 67-es áramlat kormányra jutását is egyre inkább elképzelhetőnek tartotta, de Justh csoportját sem zárta ki az új kabinet előkészítéséből. Ferenc József a bankcsoport erejét és befolyását meglehetősen nagynak ítélte és úgy gondolta, hogy annak kihagyásával a koalíció könnyen kormányképtelenné válhat, programját azonban nem tartotta követhetőnek.

A Wekerle vezette kormány szeptember 28-án ismét lemondott, majd újból kezdetét vette az audienciák sorozata. Andrássy, Wekerle és Kossuth a bankönállóság háttérbeszorításával a választójogi kérdés előtérbe hozásán munkálkodott, miközben Justh a két kérdést egyszerre tartotta fontosnak és *„kijelentette, hogy a párt most már csak 8-10 napot ad a koronának a válság megoldására, ha addig se történik döntés, a párt a nyílt harc terére*

[549] Nagyváradi ismeretlen polgár 1909. június 8-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/38. 14540.
[550] Serényi Gusztáv 1910. január 4-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/4. 14541.
[551] Batthyány Tivadar és Holló Lajos 1909. szeptember 24-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/56. 14540.

lép."[552] A függetlenségi párton belül a bankcsoport erősödése és belső önállósodása egyre határozottabban folytatódott, s október folyamán Justh és Kossuth is nyíltan szembekerültek egymással. Egy 1909. október 14-ei keltezésű Berlinből érkezett levél alapján Kossuth kétszínűsége Lukács László kormányalakításának háttérbekerülésével állt összefüggésben: *„Ez év július 2-ának délutáni 4 órájáig Lukács állott előtérbe mint homo regius 2-án délelőtt hosszabb kihallgatáson volt s két óra tájban avval jött ki a királytól, hogy egyelőre − valószínűleg még néhány napig − Bécsben marad, a király rendelkezésére. Este 6 órakor − villámgyorsan − egy meglepetésszerű fordulat állott be, amennyiben Lukács Lászlónak telefonon tudtul adták, hogy mehet haza Budapestre."*[553] A király − a levélírója szerint − ekkor kaphatta kézhez az általa küldött memorandumot, amelyben az alkotmányos rendezés tervét támogatta: *„Lukács küldessék haza, a király csinálja meg a kibontakozást alkotmányosan a képviselőházzal, és pedig úgy, hogy tilos minden presszió és pártszempontoktól mentes szavazáson döntse el a képviselőház, hogy kell-e önálló bank, vagy sem. (...) Daruváry az én feldolgozott kibontakozási tervemről a királynak referált, Lukácsot rögtön − auf nimmer Weidersehen − hazaküldték s Wekerlét Bécsbe hívták. (...). De a kik megakadályozzák és megakadályozták azt, hogy a parlament határozatot hozzon, azok − politikailag − a legaljasabb vigécek és ezek közzé tartozik Kossuth is. Én már nyáron megmondtam Nagyságodnak, hogy Kossuthot le kell hengerelni, mert ő áruló, nem tették."*[554] Batthyány Tivadar e levéllel összecsengően próbálta Justhot presszionálni, amikor felhívta a figyelmét, hogy ha nincs más megoldás, kenyértörésre kell vinni a dolgot: *„A legerősebb harczok ideje azonban most következik ránk, most amikor a döntés percze közeledik. Most van a legnagyobb szükség arra, hogy erőinket, egyetértésünket, szilárd kitartásunkat szemmel láthatólag dokumentáljuk. Az általános meggyőződés szerint a jövő héten döntő jelentőségű politikai események történnek. Nekünk ezekkel az eseményekkel szemben készen kell állanunk, és minden erőnket össze kell szednünk arra, hogy az események folyamatába a magunk teljes súlyával befolyhassunk."*[555] Justh támogatókörének felmérésére, erőgyűjtésére utal az is, hogy ebben az időszakban sűrű − az önálló bank tárgykörét érintő − levélváltást folytatott a párt városi és vármegyei elnökeivel, képviselőivel (pl. Petri Zsigmond/Marosvásárhely, pártelnök; Molnár Ákos/Székelyhíd, képviselő; Nagy Károly/Makó, pártelnök; Gotthard Sándor/Szombathely, képviselő; Rákosi Viktor/Hajdúnánás, képviselő; Bosnyák Géza/Misefa, zalai pártelnök; Juhász Nagy

[552] Kristóffy József levele Brosch őrnagyhoz. 1909. október 6. In. Kristóffy J. 1927. 637. o.
[553] Gunya Adalbert 1909. október 14-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/65. 14540.
[554] Uo.
[555] Batthyány Tivadar 1909. október 16-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/66. 14540.

Gyula/Debrecen, pártelnök) és nagytekintélyű támogatóival (Dózsa Sámuel/Csanád vármegye tiszti főügyésze), akik mindannyian pártfogásukról biztosították.[556]

Justh október közepén egyértelmű és a pártvezetéssel történő szakítást is felvállaló politikai állásfoglalásra szánta el magát. A határozott reformokat is programjába tűző új kormány alakulásának szükségét hangsúlyozta, s ezzel kapcsolatos álláspontját a képviselőházban fejtette ki: *„Mindnyájan fájdalommal látjuk, hogy a hónapok óta húzódó válság még mindez ideig megoldva nincs. Azon reménnyel vagyunk eltelve, hogy Ő felsége bölcsessége és alkotmányos érzülete át fogja érezni annak fontosságát, hogy az ország továbbra parlamentáris kormány nélkül nem hagyható, mert az ország törvényhozásának és kormányzásának meddőségre való kárhoztatása ugy az országnak, mint a koronának érdekeit súlyosan érinti és az elintézésre váró nagy feladatoknak, ezek között a választási törvényeknek és a bankügynek az ország érdekében kellő időben való megoldását hátráltatja.”*[557] Egyértelmű politikai állásfoglalása az elmúlt bő három év alatti képviselőházi elnöksége időszakában példanélküli, hiszen az elnöknek − a házszabályok értelmében − nyílt politikai állásfoglalásra csak korlátozott módon van lehetősége.

Ezt követően a Justh és Kossuth között kialakult politikai feszültség annyira kiélesedett, hogy november 7-én a párt két frakciója egymástól függetlenül tartott értekezletet. Justh Makóra hívta csoportját, ahol 94-en jelentek meg,[558] Kossuth pedig Budapesten rendezett munkaebédet saját támogatóinak[559] és kinyilvánította az Osztrák-Magyar Bank szabadalmának ismételt elfogadását. Elhatározásában nagy szerepet játszott, hogy a bankcsoporttól történő megszabadulás viszonzásul a miniszteri szék megtartását remélte. Justhék ezzel szemben nem támadták a Kossuth vezette csoportot, nem a pártszakadást kívánták előkészíteni, hanem kizárólag az Alkotmánypárttól és a Néppárttól történő elhatárolódást próbálták kifejezni. Ezt igazolja Justh nyilatkozata is: *„A függetlenségi párt nem megy koalíczióba 67-es elemekkel, nem fuzionál 67-esekkel. (…). A bankszabadalom meghosszabbítása a függetlenségi párt ré-*

[556] Petri Zsigmond 1909. szeptember 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/41. 14540., Molnár Ákos 1909. szeptember 10-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/52. 14540., Nagy Károly 1909. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/59. 14540., Gothárd Sándor 1909. szeptember 10-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/45. 14540., Uő. 1909. szeptember 14-én kelt levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/48. 14540., Uő. 1909. szeptember 24-én kelt levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/57. 14540., Rákosi Viktor 1909. november 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka. BbIV/76. 14540., Bosnyák Géza 1909. november 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/75. 14540., Dózsa Sámuel 1909. október 9-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/61. 14540., Uő. 1909. október 22-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/68. 14540., Justh Gyula 1909. szeptember 25-én kelt levele Juhász Nagy Sándorhoz. OSZK Kézirattár 184/188., ill. Uő. 1909. november 4-én kelt levele. OSZK Kézirattár 184/189.

[557] KN 1909. október 19. KN 1906-1911. XXV. kötet. 470. o.

[558] A Justh-frakció legprominensebb képviselői: Batthyány Tivadar, Bakonyi Samu, Búza Barna, Hentaller Jenő, Holló Lajos, Kmethy Károly, Beck Lajos és Lovászi Márton voltak.

[559] A Kossuth-frakció fontosabb képviselői: Apponyi Albert, Tóth János, Mezőssy Béla, Barabás Árpád, Désy Zoltán, Bethlen István.

széről erkölcsi lehetetlenség. (...). Mégpedig az önálló bankot 1911 január elsején a külön vámterületet pedig 1917 január elsején."[560] Az utolsó közös pártértekezleten november 11-én a bankcsoport javaslatára 120-an, a Kossuth Ferenc által beterjesztett ellenjavaslatra pedig 94-en szavaztak, majd a párt kisebbségben maradt része létrehozta a Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Pártot. Az anyapárt, a Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) elnöke Justh Gyula lett, aki a pártszakadást követően lemondott a képviselőház elnöki funkciójáról. Justh népszerűsége ezt követően gyorsan ívelt felfelé, pártja hivatalosan 120 képviselőt számlált, a házelnöki szavazás során pedig, már 157 szavazatot sikerült összegyűjtenie, bár elnökké Gál Sándor Kossuth-párti képviselőt választották.

Az új fejlemények hatására és a már majdnem egy éve tartó válság megoldására, a király ismét audienciákra rendelte a politika meghatározó alakjait, többnyire a 67-es politikusokat előtérbe állítva. November közepén hallgatta ki Andrássyt, Wekerlét és Kossuthot, akik közös kibontakozási tervükben a parlament többségének támogatását hangsúlyozták. Az uralkodó azonban nem foglalt állást és Tisza Istvánt (aki a volt szabadelvűek hatalomra jutásában volt érdekelt), Wlasics Gyulát és Zichy Jánost is fogadta. Az udvar akkori vélekedése szerint azonban a Kossuth-Andrássy kooperáció csak időlegesen élvezhetné a parlamenti többség támogatását, a választók előtt lejáratódott, és a tömegeket nem tudta maga mögött felsorakoztatni, a Justh-párt pedig a parlamentben és a választók között is egyaránt komoly erőt képviselt, így nem lehetett a vele történő tárgyalásoktól elzárkózni. Annál is inkább, mert fennállt egy, a demokratikus választójogot zászlajára tűző Justhék mellett, a polgári demokratákra, a polgári radikálisokra, a parasztpártokra, a szociáldemokratákra és a nemzetiségekre támaszkodó, széleskörű szövetség megalakulásának lehetősége is. Noha az udvar természetesen nem támogatott egy ilyen heterogén összefogást, nem hagyhatta figyelmen kívül a Justh-pártot.

A tárgyalások két irányban indultak el, egyrészt előkészítették egy sajátos kombináció kormányra kerülését a koalíción kívüli 67-esek és a Justh-párt részvételével, s ezzel a függetlenégi baloldalt időlegesen elszigetelték potenciális parlamenten kívüli szövetségeseitől, másrész a 67-esek önálló hatalomra lépését propagálták a Justh-párt teljes izolációja mellett. A Bécsben megjelenő Neue Freie Presse november 10-én már ennek szellemében jelentetett meg cikket: *„(...) vagy harc Justh ellen, vagy megegyezés Justhtal. Mindenki, aki reálisan nézi a politikát tisztába kell jöjjön azzal, hogy miképpen kell a függetlenségi párt új vezetőjét kezelni: felemelt ököllel vagy feléje nyújtott kézzel."*[561] Lukács László és Khuen-Héderváry Károly audienciái (1909. december 18.) után ismét a Justh-párttal történő tárgyalások kerültek előtérbe és ennek lefolytatására újból Lukácsot kérték fel, a már ismert Méray-Horváth terv

[560] Magyarország 1909. november 9. 2. o. Szakadás a függetlenségi pártban.
[561] Neue Freie Presse 1909.december 4. idézi: Pölöskei F. 1963. 112. o.

alapján.[562] A kormányalakítási tárgyalás Lukács és Justh között a függetlenségiek feltételei alapján kezdődött, az önálló bank kérdéséből kiindulva: *„(...) a bankkérdéssel állok vagy bukom 1911. január elsejei dátummal. Ezt a kérdést elpaklizni nem engedem. Bárki hozza is a bankot Lukács vagy Héderváry vele megyek, de mindenki mással szemben állok aki engem huzavonára akar kényszeríteni. (...) Ha, amint mondják a jövő héten kihallgatásra megyek a királyhoz, meg fogom ott is mondani, hogy nem engedek."*[563] A Justh-párt látványos megerősödéséről Kristóffy József írt: *„Justh Gyula és a bankcsoport teljesen a helyzet ura lett. És ez áll nemcsak a parlamentben, hanem a közönség egy része előtt is. (...) a közvélemény rokonszenvvel kíséri a Justh-csoport akcióját, egyszerűen azon bátor férfias magatartása miatt, amelyet Justh tanúsított. Emellett Justh Gyuláé a siker, s ez is hajtja az embereket a radikális közjogi táborba."*[564] Kristóffy egy levele alapján szerezhetünk ismereteket a Justh és Lukács között folyó megállapodásról is, amely hét pontban szögezi le a függetlenségi párt kormányalakítási feltételeit. Ennek alapja, hogy a *„ II.) 48-as párt ennélfogva hajlandó egy olyan kormányban résztvenni, amely (...) miniszterelnökét és 2-3 tagját Ő Felsége olyan emberekből nevezi ki, akik ezt a kormányprogrammot elfogadják és egyik párthoz sem tartoznak. III.) A bankkérdésben a párt az önálló bank felállítására vonatkozólag fenntartja és kívánja, hogy a kinevezendő kormány az önálló bank felállítását célzó szükséges előmunkálatokat haladéktalanul megkezdje (...). IV.) A Párt hajlandó e célra az általános, egyenlő választói jogról szóló törvényt haladéktalanul megalkotni és a választást sürgősen megejteni."*[565] Kristóffy e levelében megjegyzi, hogy a Lukács-Justh kabinet az akkori parlamentben máris többséggel rendelkezett, hiszen a horvátok 33-an, a szászok 15-en és az Alkotmánypártból 25-en támogatása mellett álltak ki, ezen túl pedig reményt látott Kossuthék visszatérésére is. A megrendezendő előrehozott választásokon pedig a Lukács-Justh kooperáció abszolút többsége − Kristóffy szerint − teljesen biztosra vehető volt.[566]

Justh Gyula a kormányalakítási tárgyalás során abban bízott, hogy Lukács, akiről már a nyári megbeszélések alkalmával kitűnt, hogy nem tartozik az önálló bankos táborba, a Justh-párton kívül sehol nem talál támaszt és a végén engedményekre kényszerül. Ezzel szemben Lukács Justhot kívánta eltéríteni a bank 1911-re történő felállításának követelésétől. Az év végére a parlamentben határozottan Justhék terve került előtérbe, amikor december 22-én a

[562] Magyarország 1909. december 19. 2. o. Lukács missziója.
[563] Uo. 1909. december 21. 2. o. A válság.
[564] Kristóffy József 1909. november 10-én kelt levele Brosch alezredeshez. In. Kristóffy J. 1927. 643. o. Kristóffy politikai előrejelzésével szemben a félévvel későbbi választásokon a Justh-párt ahelyett, hogy növelte volna képviselőinek a számát, nagyarányú vereséget szenvedett. A vereség legfőbb magyarázata, hogy a Justh-párt támogatóinak nagy tömege kívül esett a választójoggal rendelkezők szűk rétegén. A kérdés bővebb tárgyalását lásd A parlamenti és a parlamenten kívüli politizálás összhangja (1909-1913). A választójogi harc című fejezetben.
[565] Uo. 644. o.
[566] Uo.

képviselőház 139:89 arányban megszavazta az önálló bank 1911-re való felállítását célzó felirat elküldését a királyhoz. Az uralkodó 1909. december 23-án Lukács Lászlót bízta meg kormányalakítással, s az 1909-es 1910-es évek fordulóján látszólag már csak két kibontakozási terv létezett, Justh és Lukács kooperációja, ill. Andrássy és Kossuth összefogása. Az előbbiekkel Mérey-Horváth Károly, az utóbbiakkal Khuen-Héderváry folytatott tárgyalásokat,[567] valójában azonban az időhúzás a kulisszák mögött alakuló új 67-es áramlatnak kedvezett. A kijelölt miniszterelnök és Justh konkrét kormányalakítási tárgyalásai december 25-én kezdődtek. A megbeszélésekről a *Magyarország* 1909. december 28-i számában csak azt jelentették, hogy komoly nézeteltérések voltak a felek között, Justh további biztosítékokat akart kapni a párt gazdasági programjának végrehajthatóságára. A tárgyalás, a lap értesülése szerint, a tárgyi feltételek során megrekedt, a személyi kérdések megbeszélésére már sor sem került.[568]

Lukács és Justh közös kormányalakításának szempontjából döntő fontosságú esemény volt a december 30-ára tervezett királyi audiencia, amelyre a két politikus egyszerre kapott meghívást. A válság megoldása ezzel a végső stádiumba lépett, de a függetlenségi párt a tárgyi ellentétek miatt nem várt átütő eredményt a kihallgatástól. Justh határozottságát mutatja, hogy a Nyugati Pályaudvarra kivonult híveitől így búcsúzott: *„Vagy pajzson, vagy pajzzsal térek vissza. De a pajzsot nem adom."*[569] Justh a mintegy 40 perces kihallgatása során felhívta az uralkodó figyelmét 1905. június 18-i leiratára, amelyben kijelentette, hogy *„a belkormányzati és közgazdasági reformok terén szívesen fogom venni a képviselőház többségének javaslatát."*[570] Az audiencia során derült ki, hogy Lukács a tárgyalások során hangoztatott önállóbankos állásfoglalása csak taktikai jellegű lehetett, mert erre nem kapott felhatalmazást. Ferenc József ezzel kapcsolatban elmondta, hogy *„Lukács előttem mindig a bankközösség előnyeit fejtegette, mint Wekerle is a legutóbbi beszédében. Értse meg kérem, most én nem mehetek bele a bankönállóságba. Elégedjék meg azzal, hogy én újból elismerem az országnak ehhez való törvényes jogát."*[571] Justh ebben a helyzetben a király kérésére sem volt hajlandó a Lukáccsal elkezdett tárgyalások folytatására.[572] Kitartott álláspontja mellett, a kormányalakítást továbbra is csak alkotmányos úton és a bankkérdés rendezésével lett volna hajlandó elfogadni.[573] Holló Lajos − aki az önálló bank mellett kitartó függetlenségi csoport

[567] Magyarország 1909. december 22. 2. o. Lukács tárgyalásai.
[568] Magyarország 1909. december 29. 2. o. A válság.
[569] Beck L. 1944. 255. o.
[570] Uo. 256. o.
[571] Uo. 258. o.
[572] Beck Lajos visszaemlékezéséhez hasonlóan Justh János is így emlékszik a történtekre: *„ugyanis, amidőn apámmal való tárgyaláskor ő Lukács − de még Wekerle miniszterelnök is − készséget mutatott az önálló jegybank felállítására, ugyanakkor a király előtt a legélesebben ellenezték azt*." Justh Gyula-Justh János. In. Apák és fiúk. I. 207-208. o.
[573] Magyarország 1909. december 31. 4. o. A tárgyalások megszakadtak, Uo. 1910. január 1. 2-3. o. A tisztító vihar.

egyik meghatározó alakja volt − Justh politikáját támogató cikket jelentetett meg az általa szerkesztett *Magyarország* hasábjain: *„A király ellenállására tehát semmiképpen sem lehet az a válasz, hogy hagyjuk abba a küzdelmet rohanjunk hanyatt-homlok a közös bank híveinek táborába, kooperáljunk velük és miniszterséget vállalva hajtsunk térdet az uralkodó abszolút akarata előtt. Következésképpen és elvhűséggel csak azt lehet tenni amit most Justh Gyula is tett."*[574] Justh tisztában volt lépésének politikai súlyával, a kormányból való kimaradás mind valószínűbb eshetőségével, így Khuen-Héderváry kormányalakítása nem érte váratlanul.

A Lukács-Justh kabinet tervének bukásával elbukott az alkotmányos rendezés lehetősége is. Justh valamely miniszteri tárca elfoglalása helyett éveken keresztül az ellenzék vezére lett, aki a bankválság során követett álláspontját sem feladva a demokratikus általános választójog egyik legelkötelezettebb hívévé vált. Hamarosan a hatalomba visszajutó régi szabadelvűek legfőbb ellenlábasa lett a képviselőházban, a tömegek előtt pedig a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal együtt gyűlésező, nagy népszerűségnek örvendő szónok vált belőle. A politikai kormányrúd közelébe többé nem érhetett, néhány év elteltével pedig a kialakult munkapárti, − saját véleménye szerint − alkotmánysértő rendszerben titkos királyi tanácsosi rangjáról lemondva, betegségtől megtörve vonult vissza csanádi birtokaira.

Azt, hogy a kivitelezhető konkrétumokra lebontva melyek lehettek Justh valódi „önálló bankos" politikai céljai, nehéz megragadni. A terv kidolgozatlansága többekben felvetheti annak lehetőségét is, hogy valójában a cél nem is a program végrehajtása, ill. a kormányra jutás volt, hanem már kezdetektől kizárólag a társadalmi támogatottság megszerzésére törekedett. Álláspontom szerint azonban a terv kidolgozatlanságának fő indoka a dualista rendszer sajátosságaiból eredeztethető. A mély gazdasági és társadalmi reformok ugyanis általános szerkezetváltozást, a 67-ben kialakult konszenzus felborulását, így a dualizmus létét is veszélyeztethették, s ez önmagában határt szabott a függetlenségi ellenzék programalkotási lehetőségeinek. Justh, ill. a 48-as radikálisok a korszak során általában felismerték a működő rendszer társadalmi és gazdasági problémáit, azonban az igazán mély reformgondolat véghezvitelére képtelenek voltak, mert saját programjuk alapján történő hatalomra jutásukra nem volt lehetőség, hiszen az a dualista rendszer szétfeszülésével fenyegetett.[575]

[574] Uo. 1910. január 1. 1. o. Mi a teendő?
[575] Somogyi Éva: *A dualizmus államrendszere.* In. Gerő A. szerk. 2007. 110. o.

A parlamenti és a parlamenten kívüli politizálás összhangja (1909-1913). A választójogi harc

A századforduló után a közjogi ellenzék soraiban működő politikusok közül viszonylag kevesen vállalkoztak addigi szerepük, politikai kelléktáruk átalakítására, kibővítésére. Ez a jelenség mindenekelőtt a parlamenti ellenzék − több esetben önmaga által − korlátozott mozgásterével magyarázható. A XX. század első éveiben, a törvényhozás kisebbségének meghatározó erejeként tevékenykedő Kossuth Ferenc által vezetett Függetlenségi és 48-as Párt eszmei, programbeli kiüresedése, ill. a hatalom érdekében tanúsított alkalmazkodóképessége általánossá vált. A párt által évtizedek óta képviselt nemzeti (politikai-gazdasági-katonai) függetlenség ügye − annak ellenére, hogy parlamenti és kormányválságok kiváltására, elmélyítésére továbbra is alkalmas volt − jelszavakká szelídült, a frakció társadalmi programja megrekedt, a társadalmat közvetlenül érintő szociális kérdések iránt legtöbbször érzéketlen maradt, hatalomra jutása és (koalíciós) kormányalakítása, pedig csak programja legfőbb elemeinek hátrahagyásával volt lehetséges. A koalíció kormányzása alatt − különösen 1908-tól − ebből a szerepkörből a párt határozott közjogi-nemzeti politikát követelő radikális 48-as (49-es) szárnya (pl. Szappanos István, Nagy György, Lengyel Zoltán, Madarász József), ill. valamivel később a szociális kérdéseket és a demokratikus választójog kérdését egyaránt felvállaló nemzeti liberális szárny (pl. Eötvös Károly, Batthyány Tivadar, Justh Gyula, Lovászy Márton, Holló Lajos) próbált kitörni.

A függetlenségi ellenzék liberális csoportja az egyházpolitikai viták időszakában Justh Gyula köré szerveződve működött, majd azt követően érezhető rendszerkritikus pólust képviselt, a mindinkább konzervatív politikát folytató Kossuth Ferenc (később Kossuth Ferenc és Apponyi Albert) által irányított pártvezetés mellett. A Justh csoport a századforduló függetlenségi párti főáramával szemben az Irányi–Helfy-féle társadalmi kérdések felé nyitott, „demokratikus" függetlenségi vonulat örökösének számított. Justh különösen a választójog terén tért el a párt aktuális politikai irányvonalától, s már a századfordulót megelőző években felvette a kapcsolatot az általános választójogot követelő szociáldemokratákkal. A 48-as párt vezetésén belüli nézetütközés, a kitapintható különbségek ellenére, több éven keresztül a függetlenségi ellenzék egységének szükségessége és a viszonylagos frakciófegyelem miatt nem, vagy csak részlegesen került a felszínre. Ez a tendencia folytatódott az 1905 utáni években is, amikor a választásokat nyert ellenzéki koalíció, ill. Függetlenségi és 48-as Párt Justh Gyulát választotta a képviselőház elnökévé, és ezzel évekre kikapcsolta a pártpolitikai tevékenység, ill. a mindennapi politizálás fő áramából. Justh 1905/06-os „nemzeti ellenállás" során betöltött szerepe, pályáját − időlegesen − a nagyrészt az üres nemzeti jelszavakat harsogó függetlenségi többség által képviselt program irányába terelte. A választójog terén a szociáldemokraták-

kal korábban kialakított kapcsolata ebben az időben meglazult. Ennek ellenére az általános választójogért fellépő munkásság képviselői memorandumaikat 1905. szeptember 15- én (Garami Ernő által), és két évvel később 1907. október 10-én (Garbai Sándor által) is Justh Gyula képviselőházi elnöknek adták át. A demokratikus választójog érdekében cselekvő szociáldemokraták ezzel nem csak a hatalomra jutás előtt álló később, pedig a már kormányon lévő koalícióra kívántak (tömeg)hatást gyakorolni, hanem választójogi tekintetben a pártszövetség perifériáján lévő csoportokra is, a képviselőház elnökére irányuló politikai nyomás eredményeként.[576] Justh házelnöki tevékenysége alkalmanként felvillantotta a koalíció vezetésétől eltérő politikai nézeteit (pl. horvátnyelvű felszólalások engedélyezése), de az elnökség első két évében komolyabb összeütközéseket nem hozott a felszínre.

E téren a fordulat 1908-ban következett be, amikor Justh elszántan ragaszkodott az eredeti koalíciós program végrehajtásához, az önálló vámterület és nemzeti bank megteremtéséhez, ill. az általános választójog célkitűzéséhez. Az 1908/09 folyamán tapasztalható párton belüli, majd annak kereteit szétfeszítő vélemény- és programkülönbség − annak ellenére, hogy végül a koalíciós kormányzás bukásához vezetett, − nem jelentett merőben új politikai eszközöket a függetlenségi politizálás addig is megszokott rendszerében. Justh és csoportja ekkor a választásokat megnyerő korábbi pártprogram néhány kiragadott eleméhez történő következetes ragaszkodás mellett állt, s ezzel még nem lépett ki a hagyományos rendszerkritikus ellenzéki szerep sáncai mögül. Tevékenysége − a későbbi végkifejlet ellenére − nem a koalíció, ill. a Függetlenségi és 48-as Párt felbomlását, kettészakadását célozta, hanem mindenekelőtt a pártszövetség átalakítását, annak függetlenségi dominanciáját lett volna hivatott előkészíteni. Az Alkotmánypárt, a Katolikus Néppárt és a hozzájuk kapcsolódó konzervatív függetlenségiek leválasztására, ill. a Lukács László vezette párton kívüli 67-esek integrálásával, egy új koalíciós többség létrehozására törekedett. Az ekkor Justh köré szerveződött csoport azonban nem feltétlenül az általa is felvállalt liberális elvek demokratikus kiszélesítésében, hanem a kormányzati hatalom új együttműködésen alapuló megszervezésében volt érdekelt. A választójoggal rendelkező népesség kibővítésének szüksége ugyan már ekkor szerepelt a csoport programjában, ám korántsem bírt meghatározó jelleggel.

A választójog kiszélesítésének kérdése mindazonáltal a függetlenségi párton belül működő − s a koalícióban − radikálisként számon tartott csoportosulás részéről 1909 tavaszától egyre erőteljesebben került napirendre. A koalíció válságát hónapokkal megelőzően, 1909. május 10-én írott levelében Bedőházy János ezzel kapcsolatos véleményét közölte Justh Gyulával: *„Mi ma választókkal talán még rendelkezünk, de nem rendelkezünk tömegekkel, s mai küzdelmünkben épen* [sic!] *ezzel a nagy tömeghatással nem tudunk súlyt és lendületet adni*

[576] A szociáldemokraták 1905-ös és 1907-es választójogi harcáról lásd Varga L. főszerk. 1999. 106., 108. o.

törekvésünknek. Mi az önálló bank mellett még azt az impozáns megnyilatkozást sem tudjuk felkelteni, amit a katonai kérdéseknél láttunk. (…) Ily körülmények között én nem látok más kibontakozást, mint egy (…) rendkívül kedvező radikális választójogi törvényt."[577] A választójogi program, összefüggésben a párt tömegtámogatásának kiépítésével, tehát már a koalíciós kormányzás utolsó szakaszában megjelent a függetlenségi politika alternatívakeresésében. Mint ahogyan arra korábban utaltam, ezzel egy időben szintén a választójog előtérbe kerülését szorgalmazta a királyi audienciák során az uralkodó és Justh között közvetítő Mérey-Horváth Károly is.[578]

A pártszakadást követően 1910 elejétől a Justh által vezetett Függetlenségi és 48-as Pártban Lukács új koalíciót ígérő taktikájának lelepleződése,[579] valamint Khuen-Héderváry Károly parlamenten kívüli erőkre támaszkodó és az ellenzéki koalíció maradványainak az ellehetetlenítésére törekvő kormányalakítása[580] mindinkább a széles támogatottságot jelentő választójogi kérdés előtérbe kerüléséhez vezetett. Ezt megerősítette a Fejérváry-kormányzat ellen sikerrel alkalmazott nemzeti ellenállás feleleventésének kudarca is, amely az 1905/06-os eredményektől is elmaradt, ugyanis csak Szabolcs vármegyében alakult alkotmányvédő bizottság, a többi törvényhatóságban beiktatták az új főispánokat. A volt koalíciós vezetés néhány meghatározó tagja pl. Apponyi Albert, Kossuth Ferenc, főleg pedig Andrássy Gyula, aki 1910 tavaszán nyíltan felvállalta a Khuen-Héderváry−kormány támogatását, hajlandóak voltak paktumot kötni az új kabinettel.[581] A megállapodás egyes választókerületek felosztásáról szólt és rögzítette, hogy bizonyos helyeken egymással szemben nem léptetnek fel jelölteket. A Nemzeti Munkapárt és a Kossuth-párt együttműködésének eredményeként csak Abaúj-Torna megyében hét választókerületet érintő megállapodásra került sor.[582] Ebből kifolyólag a nyári választások során az a sajátos helyzet állt elő, hogy a csatározások nem a megszerveződött kormánytámogató erő (Nemzeti Társaskör/Nemzeti Munkapárt) és az ellenzéki pártok között zajlottak, hanem a Nemzeti Munkapárt, Andrássy csoportja és a Kossuth-párt alkotta hallgatólagos választási szövetség állt szemben a parlamenti ellenzék baloldalán elhelyezkedő Justh-párttal.[583] Gratz Gusztáv az egymással szembenálló oldalakat illetően így nyilatkozott:

[577] Bedőházy János 1909. május 20-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/27. 14540. Bedőházy a Függetlenségi és 48-as Párt Marosvásárhely II. kerületében 1901, 1905 és 1906-ban mandátumot szerzett képviselője a későbbiekben is a választójogi mozgalom meghatározó alakja volt.
[578] Méray-Horváth Károly és Justh Gyula kormányalakítási feltételei. 1909. május 24. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/32 14540.
[579] A december 30-ai audiencián került napvilágra Lukács László kétszínű taktikája, amely következtében Justh megszakítja a kormányalakítási tárgyalásokat.
[580] A Khuen-Héderváry Károly által 1910. január 17-én megalakított kormány, az 1910 június végi választásokig az 1905/06-os Fehérváry-kormányhoz hasonlóan parlamenten kívüli kabinetként működött. Erről bővebben Pesti S. 2002. 23-28. o.
[581] Pölöskei F. 1963. 154. o., Uő. 1970. 31. o.
[582] Magyarország 1910. május 8. 2. o. Paktum.
[583] Magyarország 1910. április 5. 3. o. Paktumozás Khuenék és Kossuthék között.

„A függetlenségi párt két ellenséges táborra oszolva ment be a választási küzdelembe. A Kossuth-párt, amelyhez gróf Apponyi Albert is tartozott, majdnem hevesebben küzdött a Justh-párt ellen, mint a kormánypárt ellen. Az ütközőpont a két párt között az általános választójog kérdése volt."[584] A 67-es kibontakozás irányítója, Tisza István pedig az általa (választójogi és nemzetiségi tekintetben) destruktívnak értékelt Justh-pártban vélte felfedezni a dualizmusra leselkedő legnagyobb veszélyt.[585] Ezzel párhuzamosan a Nemzeti Munkapárt Székely Ferenc és Lukács László vezetése alatt álló kis csoportja a kampány időszakában *„nem hirdet irtó hadjáratot"*,[586] a demokratikus választójog mellé állt, és a Justhékkal történő együttműködés híve volt, azonban a kormánypárt többségére nem tudtak hatást gyakorolni.[587] A Justh-párt politikai kényszerpályára kerülve nem csak a konkrétan hatalmon lévő 67-es csoportokkal került szembe, hanem a rendszert csak elvileg kritizáló korábbi parlamenti szövetségeseivel is. A problémára tágabban tekintve, a Justh-párt tulajdonképpen szembetalálta magát a parlamenten belüli − hatalmi pozícióban és ellenzékben lévő − politikai erők döntő többségével.[588]

A képviselőházon belüli politikai lehetőségek beszűkülését érzékelve a Függetlenségi és 48-as (Justh-) Párt egyetlen kitörési pontja a társadalmi és politikai kapcsolatok szélesebbre tárása volt, így a párt az 1910-es nyári választásra készülve népgyűlések szervezésébe fogott. Támogatóiknak körét elsősorban a birtokos parasztság, a kispolgárság, az értelmiség soraiban és a munkásság felső rétegében kívánta kiszélesíteni. A támogatókör kiszélesítésével kapcsolatban a pártprogram átalakításának jelentőségére próbálta irányítani a vezetőség figyelmét a Justh-párt és a parlamenten kívüli erők összefogásában érdekelt szociáldemokrata Kunfi Zsigmond is, aki a kormányzási alternatívára törekvés helyett a választójog kérdését kívánta előtérbe hozni: *„A Justh-párt tudta, hogy ezen az úton nem lehet tovább haladni, és ezért menekült a kormány sülyedő* [sic!] *hajójáról. Nekünk azonban nem szabad megengednünk, hogy ismét valami kényelmes hajóra meneküljenek, hanem kényszerítenünk kell őket arra, hogy ne a kormányhatalomra, hanem a népjogok megvalósítására törekedjenek."*[589] Ehhez hasonlóan nyilatkozott Jászi Oszkár is: *„Justh Gyula követelései − miként Horváth, Irányi, Mocsáry ilyen irányú akciói is − mindaddig meddők fognak maradni, amíg a függetlenségi párt nem áll élére a demokratikus átalakulás ügyének."*[590] Justh 1909/10 fordulóján már hajlott a választójog kérdésének határozott felkarolására, azonban a választásokig a pártprogram centrumában az önálló bank programja maradt. A Justh-párt egyik meghatározó politikusának számító Beck Lajos a koalíció szétszakadását követően pártját már a demokratikus küzdelem

[584] Gratz G.II. 1934. 241. o.
[585] Vermes G. 2001. 159. o.
[586] Egyetértés 1910. május 25. 3. o. Lukács László, Justhpártiak és Apponyi.
[587] Uo. 1910. április 6. Mandátumért. 2., 3. o., ill. Uo. 1910. április 28. 3. o. Justh Erdélyi körútja.
[588] Pölöskei F. 1970. 32. o., ill. Uő. 1985. 142. o.
[589] *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben.* Budapest, 1910. 38. o.
[590] Huszadik Század 1909. november. 300. o. Jászi Oszkár. Régi és új „hazaárulás".

letéteményeseként jellemezte: *„a függetlenségi pártban minden józanul látó ember ma egy olyan radikális pártot lát már, amelynek első csírái ugyan a XVI. és XVII-ik század nemesi szabadságküzdelmeiben találhatók meg, de amely az idők folyamán minden liberális és demokratikus eszme zászlóvivőjévé lett ebben az országban*."[591]

Az 1910-es kampány során létrejött a választójog-bővítés híveinek laza együttműködése. A különböző politikai csoportok és pártok többször egymástól függetlenül, a kormányzati hatalommal szemben fogalmazták meg reformszándékukat, a közös érdekek pedig célszerűvé tették a soraikban kialakítandó politikai szövetségkeresést. A parlamenten belüli (Függetlenségi és 48-as Párt, Bánffy Dezső csoportja, ill. Vázsonyi Vilmos csoportja) és a parlamenten kívüli (MSZDP, polgári radikálisok, agrárpártok, stb.) erőket egyaránt tömörítő Választójogi Országos Szövetség 1910. április 21-én alakult meg, első elnöke és politikájának meghatározója a konzervatív társadalmi felfogású Bánffy Dezső lett. A (korlátozott) együttműködés eredményeként az 1910-es választás során az MSZDP, a Román Nemzeti Párt és a Szerb Radikális Párt egyes kerületekben Justhék támogatására buzdította a híveit.[592]

Justh a választási hadjárat idején − azzal együtt, hogy nyitott a parlamenten kívüli erők irányába − meglehetősen túlértékelte pártja esélyeit és elegendőnek tartotta a függetlenségi párt „bankos" programjának előtérben tartását. A választójog szélesítésének időleges háttérben maradása részben azzal magyarázható, hogy a párt aktuálisan a szavazásra jogosultak mozgósítását tartotta szem előtt, s a választások előtt a pártvezetés nem ismerte fel, hogy az önálló bank kérdése csak a függetlenségi párt kettészakítására volt alkalmas, a választói többség megszerzését nem lehetett tőle elvárni.

A Függetlenségi és 48-as Párt 1910 júniusi választási kudarca következtében a frakció képviselőházi mandátumainak száma ¾-ével csökkent (kb.157:41). Nézzük meg, melyek is lehettek a Justh-párt választási vereségének fő okai. A legfontosabb tényező véleményem szerint a párt népszerűségének a kérdése volt. A pártszakadást követően a függetlenségi balszárny az önálló bank és az általános választójog programjának köszönhetően nagy tömegtámogatásra tett szert, de a támogatók nagy része nem rendelkezett választójoggal. A veréséghez emellett hozzájárult, hogy a rendszer fenntartásában érdekelt Nemzeti Munkapárt a Kossuth-párttal és az Alkotmánypárttal megkötött választási szövetsége a nemzetiségi pártokon túl elsősorban a demokratikus pártok és a Justh-párt ellen irányult. Ugyancsak az okok között szerepelhet, hogy a Justh-párt programja bár tartalmazta az általános választójog kérdését, főleg a bankönállóságot tartotta előtérben, a szociáldemokraták pedig a választási kam-

[591] Magyarország 1910. április 5. 1. o. Beck Lajos: Pártalakulások.
[592] A Függetlenségi és 48-as Párt választási bizottságának 1910. április 15-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/29. 14541., ill. Egyetértés 1910. április 1. 2. o. A szerb radikálisok és a Justh-párt, Tisza István 1910. március 13-án Aradon elhangzott beszéde (Nemzetiségi és szociális kérdés és polémia a függetlenségi pártok vezetői ellen). In. Tőkéczki L. 2003. 135-136. o.

pány kezdetéig bíztak a Nemzeti Munkapárt semlegességében, amit a koalíció elleni korábbi fellépésük fejében reméltek. A demokratikus politikai erők tevékenységük összehangolására csak későn, a választási véghajrában tettek kísérletet.[593]

Az 1910-es választási kudarc közvetlenül Justh politikai megtorpanását idézte elő, majd a követelések alapvető átgondolására adott okot. A pártvezér álláspontja a dualista rendszer szükséges függetlenségi reformját és a választójog kiszélesítését eddig is tartalmazta, ezek után viszont minden átalakulás alapját, s a korszak messzemenően legfontosabb politikai kérdését a választójog kiszélesítésében látta. A választójog pártprogramon belüli előtérbe kerülése megteremtette a Justh-párt szerkezeti-strukturális átalakulásának és széleskörű szövetségi politikájának előfeltételeit.

Parlamenti pártok, frakciók	**1901**	**1905**	**1906**	**1910**
Szabadelvű Párt/ Nemzeti Munkapárt	276	159	-	258
Disszidensek/Alkotmánypárt	-	27	89	-
Függetlenségi és 48-as Párt(ok)/párton kívüli függetlenségiek	(Kossuth-párt)81 (Ugron-párt) 13	166	253	Kossuth-párt 55 Justh-párt 41* párton kívüli 10
Katolikus Néppárt	24	25	33	13
Új Párt	-	13	2	-
Gazdapárt	-	-	-	3
Keresztényszocialista Párt	-	-	-	1
Demokrata Párt	-	2	4	2
Nemzetiségiek	5	10	25	8
agrárszocialista pártok	-	2	2	-
Pártonkívüliek	14	9	5	22

III.4. táblázat
Parlamenti pártok mandátumai az 1901-es, 1905-ös, 1906-os és 1910-es választások után[594]

* Más források szerint (pl. Jónás K. szerk. 1990.) a Justh-párt mandátumainak száma 44 volt.

Az 1910. évi képviselőválasztásokat követően megalakult törvényhozás időrendben az utolsó volt a dualizmus történetében. Az ekkor kialakult parlamenti pártviszonyok az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásáig a politikai élet meghatározói voltak. A dualizmuskori politizálás fő reprezentációs terepét jelentő képviselőház 1912 júniusáig változatlanul működött, nem alkalmazott házszabály-szigorítást az ellenzéki pártok fellépésével szemben, s Justh poli-

[593] A Justh-párt 1910-es választási kudarcához lásd Pölöskei F. 1963. 150-193. o.
[594] Gratz Gusztáv: A dualizmusa kora. Budapest, 1934. I. 405-406., II. 60., 241. o.

tikai szereplésének egyik meghatározó színpada továbbra is a törvényhozás maradt. A Nemzeti Munkapárttal szembehelyezkedő parlamenti csoportok képviselőszámát, arányát tekintve az ellenzék jelentékeny erőt tudhatott maga mögött. A Függetlenségi és 48-as Kossuth-párt 51, a Justh-párt 41, a pártonkívüli függetlenségiek 12, az ellenzéki frakciók összesen 128 mandátumot gyűjtöttek az 1910-es választáson (III.4. táblázat). Ez kb. 20 mandátummal haladja meg az 1901-es választások ellenzéki eredményét, s mint tudjuk az akkori ellenzék komoly kihívások elé állította a kormányt. Mindazonáltal elmondható, hogy az 1910-ben megalakult parlament ellenzéki csoportosulásai az 1901-05 közötti eseményekhez viszonyítva csak az obstrukció tekintetében voltak képesek az előttük álló lehetőség kihasználására, közös követelések, álláspontok megfogalmazására együttműködésük kevésbé terjedt ki.

Az új parlament megalakulását követő felirati vita alkalmával Justh egyértelművé tette, hogy minden fórumon fel kíván lépni az alkotmányos jogok védelme és kiszélesítése érdekében, s kiáll az általános választójog mellett *„ha lesz az állampolgárok valódi akaratán alapuló népképviseleti erőteljes rendszerünk, ha mind állami, mind nemzeti érdekeinket az egész vonalon, szabadon érvényesíthetjük: akkor nálunk is igen alárendelt jelentősége lesz a felirati vitának. (…) a választásoknál nem a nemzet szabad akarata nyilvánult meg (…). Hónapokon keresztül belegázoltak alkotmányos szabadságunkba, belegázoltak a polgárok lelkiismeretébe, hónapokon keresztül folyt a tivornyázás. Mindezeken a törvénytelenségeken és választási visszaéléseken, csak egyetlen mód van segíteni, ha behozzuk az általános, egyenlő titkos szavazati jogot.”*[595] A kormánypárti többség első megpróbáltatásai a kereskedelmi szerződések és a közös bank szabadalma elleni fellépés kapcsán jelentkeztek.[596] A képviselőházban a bankkérdés utózöngéjeként 1911 februárjában komoly vita alakult ki két Kossuth-párti képviselő (Szentiványi Árpád és Désy Zoltán) és Lukács László miniszter között, ahol az ellenzéki politikusok rágalmazással vádolták a pénzügyminisztert. A vitába beszálló Justh ekkor hozta nyilvánosságra a Lukács és közötte 1909-ben lezajlott, az új koalíció és kormány pozícióiról szóló egyeztető tárgyalásokat, ill. az akkor készült memorandumot: *„(…) meghívást kaptam Ő felségéhez és ott erről beszéltünk és hivatkoztam rá, hogy a t. pénzügyminiszter ur az önálló jegybank mellett van, Ő felsége egészen megütközött és azt mondotta: dehogy, ő a közös bank híve.”*[597] A Justh-párt és más ellenzéki pártok fellépése ellenére a többség a közös bank szabadalmát három hónapi vitát követően 1917. december 31-ig meghosszabbította (1911. évi XVIII.tc.).

[595] KN 1910. július 20. KN 1910-1915. I. kötet. 296. o.
[596] KN 1911. január 31. KN 1910-1915. IV. kötet. 90-125. o.
[597] KN 1911. február 10. KN 1910-1915. V. kötet. 74. o., valamint az egyidejű folyóiratok hasábjain: Arad és Vidéke 1911. február 11. 2. o. Lukács vesszőfutása, ill. Uo. 1911. február 14. 2. o. A Justh-Lukács ügy.

A választójog előtérbe kerülésével párhuzamosan a Függetlenségi és 48-as Párt vezetése szakítani kívánt a parlamenti pártok szokásos szervezeti struktúrájával is. A korábbi, döntően frakciópárti módszerek mellett − ahol a mandátumot szerzett képviselők határozták meg a politikai irányvonalat − a volt képviselők és egyéb támogatók befolyása növekedett. Ez részben annak tudható be, hogy a párt korábbi képviselőinek nagy része (kb. 100 fő) a választások során nem jutott mandátumhoz, azonban helyi népszerűségük és befolyásuk továbbra is fontos maradt. Emellett döntés született a kültagok rendszeres véleménynyilvánításának lehetőségéről és az állandó évi pártgyűlések megrendezéséről is, ill. további vidéki szervezetek alapításáról és a vezetésbe történő bevonásáról állapodtak meg.[598] A Justh-pártban már kezdetekkor tetten érhető volt a nagy társadalmi szerepvállalás igénye: Holló Lajos kezdeményezésére a párt képviselőinek feladatául határozták meg az általuk képviselt, ill. szomszédságukban található kerületek függetlenségi köreinek és általános sajtójának feltérképezését, mértékadó politikai tényezőinek megnevezését.[599] A Justh-párt társadalmi nyitása megerősítette, előtérbe hozta a népgyűlések szerepét, s azt a mind nyíltabbá váló politikai harc fontos eszközévé tette.

A Justh-párt hagyományos képviselőházi tevékenységével párhuzamosan a parlamenten kívüli, demokratikus jogok követelésére épülő szerepe felerősödött. Az új, széles társadalmi rétegek megnyerésére alkalmas program Justh irányadó, 1911. április 25-i pártgyűlésen elhangzott beszédében körvonalazódott: *„Ez* [ti. az általános választójog] *conditio sine qua non, enélkül nem is képzelhetem el, hogy valaki függetlenségi legyen, aki ezt az elvet, a függetlenségi programm ezen nagy követelését cserbenhagyja vagy csak hirdetni akarja és nem tesz meg mindent, hogy meg is valósítsa, az lehet ugyan jó hazafi, de nem függetlenségi politikus, mert ez a követelés a függetlenségi programmtól elválaszthatatlan."*[600] Ezzel határozott ténnyé vált, hogy a már korábban felkarolt általános választójog a Justh-párt legfontosabb követelésévé lépett elő. A pártelnök érzékelve a társadalmi hangulatot, arra törekedett, hogy az általános szavazati jogért vívott küzdelem és a Függetlenségi és 48-as Párt összefonódása világos legyen: *„úgy látszik a történelem a mi számunkra jelölte meg a hivatást, hogy az igazi demokratikus elveken és a polgári jogegyenlőség elvein szilárdan megálló magyar nemzeti államot az általános, egyenlő és titkos szavazati jog megvalósításával megteremtsük."*[601] A

[598] Magyarország 1910. november 24. 2. o. A függetlenségi és 48-as párt intézőbizottsága.
[599] Holló Lajos 1909. december 10-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BeXI/22. 14541.
[600] Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25-én. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 264. o. Későbbi beszédeiben szintén utalt a függetlenségi eszme és a demokratikus jogok elválaszthatatlanságára: *„Én politikai morálomat Irányi Dánieltől tanultam és őt követem is mindenben. Ő is híve volt az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak, szembe helyezkedett a reakcióval minden tőle telhető erővel, egyengette a demokratikus előrehaladás útját."* Justh Gyula beszédei 1913. 47. o. A kassai beszéd. 1911. június 11.
[601] Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In. Mérei Gy. szerk. 1971., 265. o.

gyűlés nagy jelentőségű fordulata, hogy a pártprogram alapvető meghatározásával összefüggésben a többség kinyilvánította az általános választójog mellett álló politikai erők szoros szövetségkötésének szükségét: *„A függetlenségi párt kijelenti, hogy a maga részéről örömmel vesz minden támogatást, amely a párt régi programmját képző általános, egyenlő és titkos választói jogért folytatott küzdelemben akár a parlamentbe, akár a parlamenten kívül részére nyújtatik, kijelenti azt is, hogy kész minden más pártállású képviselővel a parlamentben együttes akcióra is vállalkozni, mert a párt célja az, hogy ennek a nagy reformnak mielőbbi megvalósulását biztosítsa, annak kijátszását és elodázását pedig megakadályozza."*[602] Justh azt is felismerte, hogy a pártok laza kooperációja, alkalmankénti közös fellépése nem képvisel megfelelő erőt, s a pártok határozott politikai közösségvállalás nélkül nem számíthatnak sikerre. A Függetlenségi és 48-as Párt határozata összecsengett az MSZDP 1911. április 16-18-án lezajlott húsvéti kongresszusának döntésével,[603] ahol a pártvezetés − főként Garami Ernő hatására − a Justh-párttal elmélyítendő szövetségi politikát sürgette, sőt a szociáldemokraták többsége a magyar szupremácia progresszív társadalmi reformok útján történő erősítését is elfogadta.[604] Jászi Oszkár szintén a pártok közötti kooperáció támogatói között adott hangot véleményének: *„félremagyarázásokat nem tűrő világossággal mondja ki a magyar parlamentnek legnemzetibb pártja* [ti. a Justh-párt]*, hogy az általános, egyenlő és titkos választójogtól várja a becsületes alkotmányosság biztosítását."*[605]

A függetlenségi baloldal és a szociáldemokraták együttműködése a pártok közös érdekein, összehangolható célmegvalósításán alapult, a programpontok különbözőségei, ill. egyes politikusok szövetségi politikát illető fenntartásai pedig (akár kizárások, kilépések által is) háttérbe szorultak. A két párt pillanatnyi és középtávú politikai elvárásai összeegyeztethetőek voltak. Justh tisztában volt az általános választójog kérdésének óriási jelentőségével, amely túlmutatva a szavazati jog kiszélesítésének a programján, a demokratizálódási folyamat megalapozásaként is értelmezhető. A pártok közötti együttműködéstől az MSZDP vezetői a Justh-

[602] Uo. In. Mérei Gy. szerk. 1971., 264. o. Ezzel összecsengő felfogását későbbi beszédei során is alátámasztotta: *„a függetlenségi 48-as párt egész helyesen kijelentette, hogy örömmel veszi a szociáldemokrata pártnak és bárkinek a támogatását ennek a nagy, magasztos, alapvető céljának elérésében."* Justh Gy. beszédei 1913. 30. o., ill. pl. *„Amikor mi ezt a népjogellenes és reakciós szervezkedést láttuk, akkor érkezett el az ideje annak, hogy egymással segítő kezet fogjanak mindazok, akik az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak becsületes igaz hívei Magyarországon."* Justh Gy. beszédei. 1913. A kassai beszéd. 1911. június 11. 48. o.

[603] A kongresszuson a Justh-párttal való szövetséget ellenzők is felszólaltak pl. Alpári Gyula, Bőhm Vilmos, Hajdú Gyula, Landrer Jenő, akik a választójogi reform célkitűzése ellenére a függetlenségi párt nacionalista taktikáját veszélyesnek tartották. Erről bővebben: Kalmár I. György 1976. 172. o., ill. *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/A kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907-1918.* Szerk. Erényi Tibor-Mucsi Ferenc-S. Vince Edit- Kende János. Budapest, Kossuth Kiadó, 1966. 345-347. o., 366-370. o. Alpári Gyula kizárásáról: Varga L. 1973. 155-176. o., ill. Uő. 2001. 111-112. o. 107-158. o.

[604] Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900-1914).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 163-181. o., Varga L. 1996. 134-143. o.

[605] Világ 1911. április 25. 1-2. o. Jászi Oszkár: Nyílt sisakkal.

párt szociális kérdések iránti fogékonyságának fokozódását remélték, Justhék pedig a szociáldemokraták nemzeti szemléletét kívánták előmozdítani.[606]

Justh − mivel érzékelte, hogy pártja és az MSZDP új szövetsége több tekintetben magyarázatra szorul − a szociáldemokraták korábbi politikai fellépéseit a következőkben értékelte: *„A szocialisták, akiknek követelései közül többel és nevezetesen azokkal, amelyek nemzeti szempontból kifogásolhatók, egyet nem érthetünk, tulajdonképen* [sic!] *azért lettek a nemzetköziség karjaiba kergetve, mert senki sem törődött ebben az országban velük, hanem a népet, az igazi munkásnépet vagy mint ellenséget nézték, vagy teljes közömbösséggel viseltettek velük szemben."*[607] Justh határozott szándékai ellenére a heterogén összetételű Függetlenségi és 48-as Párt nem állt ki egyöntetűen a szövetségkötés ügye mellett és fényderült arra is, hogy egyes csoportok különböző véleményen vannak a választójog kiszélesítését illetően (pl. Báró Manndorf Géza az MSZDP-vel történő együttműködést a szociáldemokraták „nemzetköziége" miatt nem volt hajlandó elfogadni).[608] A parlament más pártjai egymással egyetértve felelőtlen lépésnek tartották Justh és a szociáldemokraták kooperációját, a Kossuth-párt és néhány párton kívüli függetlenségi − különösen Polónyi Géza − a nemzeti ügy elárulásának tekintették a szövetség létrehozását.[609] Több képviselő ennek hatására el is hagyta a Justh-pártot (Fráter Lóránd, Maczky Emil, stb.).[610]

A Justh-párt és a szociáldemokraták (később a polgári radikálisokkal kiegészült) együttműködésének valódi jelentősége abban érzékelhető, hogy az eltérő alapról kiinduló politikai csoportosulások egyszerre ismerték fel a közös fellépésben rejlő lehetőségeket, s ez a politikai erők szempontjából kitörést jelentett a korábbi szűk, behatárolt keretek közül. Az összehangolt választójogi tevékenység pedig kiszélesítette a reális politikai elvárásokat, új általános politikai célok körvonalait vetette fel, a választójogi mozgalom számára felvillantotta, megalapozta a pártpaletta különböző alapállású tényezőinek azonos politikai alternatívát jelentő táborban, a progresszió táborában történő egyesítését.

A Khuen-Héderváry−kormány legjelentősebb képviselőházi beterjesztése a véderőfejlesztéssel függött össze. Már az új parlament megalakulásának időszakában várható volt, hogy ez lesz a legalkalmasabb kérdés a kormány és ellenzék összecsapására. A miniszterelnök 1910. december 12-én a haderőfejlesztés fontosságát hangsúlyozva kijelentette, hogy minden reform − így a kormányprogramként vállalt választójog is − másodlagos. Hazai Samu honvédelmi miniszter 1911 májusában tette a Ház asztalára az újonclétszám- és hadügyi költségve-

[606] Erényi T. 1979. 248. o.
[607] Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In. Mérei Gy. szerk. 1971., 264.o
[608] Magyarország 1911. április 26. 6-7. o. A függetlenségi párt értekezlete.
[609] Varga L. 2001. 113. o.
[610] Pesti Napló 1911. május 5. 3. o. Kilépés a Justh-pártból.

tés emelését tartalmazó javaslatát, amely szerint a K.u.K hadsereg Magyarországtól 36 ezer fő többletet követelt meg, az éves anyagi hozzájárulás, pedig 125 millió koronával növekedne (220 ezerről − 345 ezerre). A véderőfejlesztést eleinte a Bosznia-Hercegovina annexiójával együtt járó nehézségekkel indokolták, majd a Balkánon kiteljesedő válsággal, később pedig az ottani háborúval hozták összefüggésbe.[611] A hadseregfejlesztés szükségességét többé-kevésbé az ellenzék is elfogadta, azonban a Kossuth-párt, a Néppárt és Andrássy csoportja a megszavazásáért cserébe hagyományos nemzeti követelményekkel (magyar katonai iskolák, magyar vezényleti nyelv, katonaidő leszállítása, stb.) lépett fel, a Justh-párt pedig az általános választójog elfogadásával hozta párhuzamba állásfoglalását. Az ellenzéki pártok 1912 májusáig álltak ellent a törvényjavaslatnak: a véderőjavaslattal szemben − az 1903-as Széll-kormány által benyújtott javaslathoz hasonlóan −, a Justh-párt irányításával hatékony obstrukcióban fogtak össze.[612] A technikai obstrukció valamennyi eszköze („agyonbeszélés", névszerinti szavazás, zárt ülések, szabadságkérvények vitája, stb.) előtérbe került. Justh az obstrukcióval kapcsolatos aktuális elveit az alábbiakban összegezte: *„Az obstrukció csak addig jogosult, amíg tisztátalanok a választások. Ha a választásoknál a szabad akarat megnyilvánulhat, akkor nincs létjogosultsága az obstrukciónak. A koalíció − igaz − gróf Andrássy Gyula vezetése alatt segített a házszabályokat megszigorítani, de a szigorított házszabályok alól kivette a közös ügyeket és a katonai kérdéseket, mert tudta, érezte a koalíció, hogy − fájdalom − jöhet többség, amely térdet-fejet hajtva a bécsi akarat előtt, veszedelembe sodorhatja az országot."*[613]

A parlamenti ellenállás rövidtávon egyértelművé tette, hogy a hagyományos vitavezetés módszereivel a kívánt kormánypárti reformtervezet nem vihető keresztül. A munkapárti többség Berzeviczy Albert (1910. június 30-1911. november 7.) és Návay Lajos (1911. november 9-1912. május 21.) elnöksége alatt, tartva a korábbi sikertelen házszabály-szigorítás megismétlődésétől, kompromisszumok segítségével és a jelenlegi házszabályok szigorú (át)értelmezésével próbálták megoldani a válságot.[614] Emellett a választójog kérdése a tömegmozgalmak hatására, a kormánypárton belül is előtérbe került. A Khuen-Héderváry kabinet a választásokig programjában hirdette az általános választójog törvénybeiktatását, majd az aprólékos kidolgozásra hivatkozva késleltette annak tárgyalását. Mindazonáltal a Nemzeti Munkapárt liberális politikusainak részvételével 1910. november 9-én létrejött a meglehető-

[611] Az annexiós válságról és a balkáni háborúkról bővebben: Ormos Mária-Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 197-198. o., 200. o. Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején, 1912-1913.* Budapest, Hungarovox, 2007., Pölöskei Ferenc: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években.* In. A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 1999. 47-55. o.

[612] Gratz G. II. 1934. 247. o.

[613] Justh Gy. beszédei. 1913. A losonci beszéd. 1911. szeptember 17. 93. o.

[614] Pesti Napló 1911. szeptember 17. 3-5. o. A kormány taktikája, ill. Uo. 1911. szeptember 28. 2. o. Héderváry és a házszabályrevízió.

sen tarka összetételű Országos Reform Klub. A szervezet munkájában részt vállaló meghatározó kormánypárti politikusok Berzeviczy Albert, Návay Lajos, Sándor Pál és Székely Ferenc a választójog szélesítésének elkötelezett hívének bizonyultak. Székely a polgári radikálisokkal rokonítható választójogi követelésekkel értett egyet és Justh Gyulához hasonlóan több alkalommal részt vett a szociáldemokraták által szervezett népgyűléseken.[615] A társadalmi igények irányába fogékony liberálisok azonban nem alkottak erős csoportot a kormánypárton belül, hatalmi érdekük pedig (egyelőre) a Nemzeti Munkapárthoz kötötte őket. Fontos szerepet játszottak azonban a kormányzati hatalom által 1910 júliusa és 1912 májusa között előtérben tartott kompromisszumpolitikában.

Az elsősorban kompromisszumra törekvő kormánypárti csoportokkal szemben a kormányzat Tisza István körül szerveződött másik bázisa 1911 nyarától egyértelműen a parlamenti szabályok megváltoztatása, az obstrukció letörése mellett kötelezte el magát, amely határozottan a parlamentarizmus liberális elemeinek a felszámolására törekedett.[616]

Justh Gyula és pártjának tevékenysége 1911 tavaszától két egymást kiegészítő főszálra bontható. A politikai porond egyik terepe a megszokott képviselőházi szereplés, amely a fokozatosan szűkülő lehetőségek ellenére csak lassan veszített jelentőségéből. Az 1912 júniusi, majd az 1913 márciusi házszabály-szigorításig az ellenzéki fellépés egyik lehetséges színtere továbbra is a képviselőház volt. A parlamenti politizálás mellett azonban egyre nagyobb hangsúly került a parlamenten kívüli politikai lehetőségek a népgyűlési politizálás alkalmazására. A megváltozott politikai helyzet az eszköztár kibővítésének szükségességét odáig fokozta, hogy a parlament és az utca egymást támogató lehetőségeinek kiaknázása a hatékony ellenzéki fellépés érdekében elkerülhetetlenné vált.

Justh parlamenten kívüli tevékenysége a szociáldemokratákkal történő határozott akciószövetség megkötése után élénkült fel, a népgyűlési felszólalások, pedig − amelyek a klubpártok szónokaira csak választási kampányok során jellemzőek − 1911 áprilisától 1912 májusáig Justh politikai fellépésének fő meghatározói lettek. A pártelnök népgyűlési tevékenysége az 1910-es választás során már nagy jelentőségre tett szert, amikor Justh néhány hét leforgása alatt az ország minden fontos városában mondott beszédet. A népgyűlések hatását és jelentőségét nagyra értékelve 1911 tavaszán, az általános választójog programját e keretek között, immár a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal együttműködve kívánta nyilvánosság elé tárni. Ebben az elhatározásban mindenképpen ösztönözte, hogy a kormányzat levette a napirendről a választójog kérdését, a parlamenten belüli ellenzéki fellépés pedig a katonai

[615] Pesti Napló 1913. január 1. 1. o. Sándor Pál: Levél a munkapárt elnökségéhez, Uo. 1912. január 3. 2-3. o. A bomlás terjed, Uo. 1912. január 4. o. 1. o. Návay is!, ill. 2. o. Három új kilépés.
[616] Pölöskei F. 1970. 44. o.

javaslattal szembeni obstrukcióra korlátozódott, a véderőfejlesztés és a választójog összekapcsolását a törvényhozás más ellenzéki pártjai nem támogatták.

Város, választókerület	Képviselők (az 1906-os országgyűlés berekesztésekor)	Képviselők (az 1910-es választás eredményeként)
Arad	Müller Károly − Justh-párt	Tisza István gróf − Nemzeti Munkapárt
Baja	Rajk Aladár − Justh-párt	Podmaniczky Endre báró − Nemzeti Munkapárt
Budapest II. ker.	Németh Imre − Justh-párt	Berzeviczy Aladár − Nemzeti Munkapárt
Budapest III. ker.	Botzenhard János − Justh-párt	Pethő Sándor − Demokrata Párt
Budapest VIII. ker.	Nagy Dezső − Justh-párt	Jakabffy Imre − Nemzeti Munkapárt
Budapest IX-X. ker.	Ballagi Aladár − Justh-párt	Jakabffy Ferenc − Nemzeti Munkapárt
Hódmezővásárhely*	Endrey Gyula − Justh-párt	Kun Béla − Justh-párt
Kassa	Andrássy Gyula gróf − Alkotmánypárt	Blanár Béla − Nemzeti Munkapárt
Kolozsvár I. ker.	Kecskeméthy István − Justh-párt	Kálmán Gusztáv − Nemzeti Munkapárt
Kolozsvár II. ker.	Wesselényi Ferenc báró − Justh-párt	Bánffy Miklós báró − pártonkívüli 67-es
Losonc	Beniczky Árpád − Justh-párt	Rohonyi Gyula − Nemzeti Munkapárt
Makó	Justh Gyula − Justh-párt	Justh Gyula − Justh-párt
Nagykanizsa	Zichy Aladár gróf − Katolikus Néppárt	Bosnyák Géza − Justh-párt
Nagyszalonta	Balogh Mihály − Justh-párt	Ifj. Tisza Kálmán gróf − Nemzeti Munkapárt
Nagyvárad	Szokoly Tamás − Justh-párt	Hoványi Géza − Nemzeti Munkapárt
Pécs	Pleininger Ferenc − Justh-párt	Zichy János gróf − Nemzeti Munkapárt
Szabadka I. ker.	Gyelmis Gerő − Justh-párt	Vojnich Sándor − Nemzeti Munkapárt
Szabadka II. ker.	Mukics Simon − Justh-párt	Janiga János − Nemzeti Munkapárt
Szombathely	Gotthard Sándor − Justh-párt	Székely Ferenc − Nemzeti Munkapárt

III.5. táblázat
Justh Gyula 1911. április 30−1912. június 16. közötti népgyűléseinek helyszínei[617]

Justh népgyűlési beszédeinek sorában 1911 tavaszától 1912 nyaráig az ország különböző pontjain (sorrendben: Arad, Pécs, Hódmezővásárhely, Kassa, Szombathely, Nagyvárad, Budapest, Budapest II., Kolozsvár, Losonc, Makó, Nagyszalonta, Baja, Szabadka, Nagykanizsa, Makó II., Arad II.) hirdette az általános választójog mellett és a véderőjavaslattal szemben megfogalmazott álláspontját, ahol függetlenségiek (Batthyány Tivadar, Holló Lajos, Lovászy Márton, stb.) mellett rendszerint szociáldemokrata (Garami Ernő, Garbai Sándor, Kunfi Zsigmond) és polgári radikális politikusokkal (Jászi Oszkár) együttműködve, a Választójogi Szövetség szervezésében jelent meg. A népgyűlések jól kiválasztott kezdő- és végpontja (1911. április 30., 1912. június 16.) egyaránt Arad, Tisza István választókerülete volt. A magyarországiakhoz hasonló, a szociáldemokraták és a Justh-párt által tartott népgyűlés megszervezésére törekedtek Bécsben is, amely azonban Victor Adler hozzájárulásán megbukott.[618] Megfogalmazódhat a kérdés: Justh miért éppen ezeket a városokat látogatta meg, és miért nem tartott beszédet az ország más városaiban? A válasz az adott városok szavazópolgá-

[617] Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. Budapest, 1910. 471-483. o.
[618] Viktor Adler levele Szabó Józsefhez, a Justh-párttal való együttműködésről. In. MMTVD 4/A. 380. o., ill. Varga L. 1996. 138. o.

rainak legutóbbi (1910-es) voksolási eredményével áll összefüggésben. A Justh által ekkor meglátogatott városok, választókerületek szinte mindegyikét (több mint 3/4-ét!) − a 14 városból kivétel csak Kassa, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely és saját kerülete Makó − az 1910-es képviselőválasztás alkalmával elveszítette a Justh-párt, azt megelőzően azonban ők birtokolták a mandátumot (III.5.táblázat). Feltételezhetően saját (még) meglévő/potenciális bázisuk, támogatottságuk életben tartása, visszahódítása érdekében döntöttek e helyszínek mellett.

Justh tehát az ország azon regionális központjaiban, ill. jelentős városaiban[619] tartott népgyűlést, ahol meglévő számottevő bázisuk ellenére 1910-ben nem szereztek mandátumot (Arad, Nagyvárad, Kassa, Kolozsvár I., II., Pécs, Szabadka I., II., ill. Baja, Losonc, Nagykanizsa, Szombathely). Az ország más regionális központjaiban, ill. jelentős városaiban vagy nem rendelkeztek érzékelhető támogatással (pl. Brassó I., II., Győr, Pozsony I., II., Temesvár, ill. Marosvásárhely I., II., Miskolc I., II., Nagyszeben I., II.), vagy pedig mandátumot is szereztek, tehát a többség már ekkor is a az ő pártjukon állt (pl. Debrecen I., II., ill. Kecskemét I., II., Szatmárnémeti, Székesfehérvár). A népgyűlési helyszínek és a korábbi választás összefüggése kapcsán arra a következtetésre juthatunk, hogy Justh 1911-12 időszakában nem zárta ki a parlament feloszlatásának és rendkívüli választások kiírásának lehetőségét.[620]

Justh beszédeit vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy az egy esztendőn keresztül tartó népgyűléssorozat folyamán, további fokozatos politikai radikalizálódás tapasztalható. A szociáldemokraták és a Justh-párt együttműködésének eredményeként 1911 nyarán és őszén nagyszabású tömeggyűlések (és hozzájuk kapcsolódva tömegtüntetések) bontakoztak ki, ahol a kormányzat több alkalommal karhatalmi erővel lépett fel a demonstrálókkal szemben.

Justh népgyűlési beszédeinek sorát 1911. április 30-án Aradon nyitotta meg, ahol a polgári radikális Jászi Oszkár és szerb, ill. román nemzetiségi politikusok is megjelentek. Justh ekkor, ill. beszédeinek többségében a választójog kérdésére helyezte a hangsúlyt, a többi követelés (a nemzeti haderő, az önálló nemezi bank, a szociális kérdések, stb.) ugyanis kizárólag az általános választójog alapján megválasztott népparlamentben lehetett reális cél: *„Meg kell alkotnunk sürgősen az általános, egyenlő és titkos községenkénti szavazati jogot, be kell vinnünk a nagy néptömegeket az alkotmány sáncaiba, mert ezek Magyarország érdekeit híven, becsületesen meg tudják óvni.”*[621] Ismételten a választójogi törvény elsődlegességét hirdetve: *„Mi a képviselőházban folytatjuk a harcot. Mi ennek a harcnak a célja? Az, hogy a véderőről*

[619] Az ország regionális központjainak és jelentős városainak hierarchikus meghatározásában Beluszky P.-Győri R. 2005. (91-169. o.) kötetét vettem alapul. Láthatjuk, hogy Szeged I., II. kivételével minden olyan regionális központban tartott népgyűlési beszédet, ahol nagy támogatottsággal rendelkeztek, de 1910-ben nem sikerült mandátumot szerezniük.
[620] Erre hívja fel a figyelmet Erényi Tibor is már több alkalommal említett tanulmányában. Erényi 1979. 251.o
[621] Justh Gy. beszédei 1913. 84. o. A második budapesti beszéd. 1911. augusztus 25.

szóló törvény levetessék a napirendről, alkossuk meg sürgősen az általános, egyenlő, titkos és községenkénti választójogról szóló törvényt és azután az új népparlament döntsön a katonai terhek tekintetében."[622] A szociáldemokraták és a Justh-párt akcióinak összehangolásától a Választójogi Országos Szövetség egyre inkább kicsúszott a konzervatív erők kezéből és mindinkább a liberális/demokratikus csoportosulások szervezetévé vált.[623] A szövetség elnöki posztját Bánffy halálát (1911. május 24.) követően Justh Gyula vette át.[624] Justh elnökké választását követően a Kassán elhangzott beszédében a széles társadalmi rétegek mozgósítását szorgalmazva felhívást fogalmazott meg: *„Csatlakozzanak pártállásra való tekintet nélkül az ország összes demokratikusan és liberálisan gondolkozó elemei a Választójog Országos Szövetségéhez; készüljenek fel az ország minden községében, városában a polgárok, a munkások, a nagy küzdelemre a demokráciáért, tegyenek indítványokat, községi, városi, törvényhatósági képviselőtestületekben az iránt, hogy a parlamenthez írjon fel minden község, minden falu, minden város és a legnyomatékosabban sürgesse meg az általános, egyenlő és titkos választói jog törvénybeiktatását. Végül felhívom a polgári, tisztviselő, vasutas, tanár, tanító, ügyvéd, orvos, gyógyszerész, mérnök stb. testületeket, országos vagy helyi szövetségeket, egyesületeket, társadalmi köröket, kaszinókat, klubokat: hozzanak határozatokat az általános, egyenlő titkos és községenkénti választójog mellett, e határozatokat tegyék közzé a lapokban és írjanak fel a képviselőházhoz a nagy reform megsürgetése iránt."*[625] A társadalmi küzdelem középpontjába kerülve az általános választójog szükségességén túl annak várható következményeit is a nyilvánosság elé tárta: *„Sok mindenféle ellenvetést hoznak fel azok, kik meg vannak ijedve az általános egyenlő és titkos választói jogtól, csakhogy mindegyik ellenvetésnél kilátszik a lóláb, nem azért félnek a nemzetiségektől, nem azért félnek a szocialistáktól, mert féltik a magyarság hegemóniáját, hanem azért mert a kiváltságos osztály egy jelentékeny része félti az osztályuralmát."*[626] A társadalmi válaszfalak lebontását, ezzel összefüggésben a munkásság politikai nyilvánosságba történő beemelését alapvető szükségletként kezelte: *„Ha a fennmaradásunkat biztosítani akarjuk, meg kell szüntetni az osztályuralmat, rá kell lépni a demokratikus haladás útjára. A válaszfalakat le kell rombolni, egybe kell forrasztani az ország minden polgárát, származásra, fajra, vallásfelekezetre való tekintet nélkül."*[627] Ugyancsak ezt az ál-

[622] Uo. 85. o.
[623] Ehhez nagy mértékben hozzájárult Bánffy Dezső betegsége is, ugyanis élete utolsó hónapjaiban már nem tudott aktívan részt venni a szövetség tevékenységében. Vámos Henrik 1910. november 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/74. 14541.
[624] A szövetség elnökválasztási taktikájában észre kell vennünk, hogy a kipróbált és széles parlamenti kapcsolatokkal rendelkező tapasztalt politikusokat részesítették előnyben. Bánffy korábbi miniszterelnök és Justh korábbi házelnök az általános választójogi harcban való részvétel mellett nem utolsó sorban politikusi tekintélyének köszönhette az elnökséget.
[625] Justh Gyula beszédei 1913. 51. o. A kassai beszéd. 1911. június 11.
[626] Uo. 71. o. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25.
[627] Uo. 81. o. A budapesti beszéd. 1911. július 30.

láspontot fejtette ki bővebben pécsi beszéde alkalmával: *„A hazának hasznos, nélkülözhetetlen polgárai a munkások, akiknek támogatását örömmel elfogadni, kérges kezeiket testvéri szeretettel megszorítani nem szégyen. Szégyen csak az, és bizony-bizony mondom, nem egyeztethető össze a valódi keresztény szellemmel, amikor valaki annyira elvakult az osztályuralom, a kiváltságok védelmezésében, hogy a vagyontalan, szegény embert, a munkásosztályt fennhéjázó, ostoba osztálygőggel és gyűlölettel lenézi azokkal együtt, akik örömmel veszik a munkásosztály támogatását."*[628] A társadalmi válaszfalak lebontása, a politikai nyilvánosság kiszélesedése Justh felfogásában a magyar nemzet, az államiság, ill. a magyar alkotmány védelme érdekében volt elkerülhetetlen követelmény: *„alkotmányunkat csak ugy óvhatjuk meg, ha a nép széles rétegeit bevisszük az alkotmány sáncaiba; ha új életet, új vért viszünk be az alkotmányos életbe; ha kiirtjuk a korhadt politikai rendszert gyökerestől".*[629] Hasonló véleményének adott hangot, amikor az állam erejét és a fejlődés lehetőségét szorosan a demokratikus jogokhoz kötötte: *„A mi elvünk: semmi kiváltság, semmi előjog, hanem teljes egyenlőség és testvériség. Az ország minden lakosa és polgára: valamennyien együttesen igyekezzünk arra, hogy ezt a szegény, elhagyott Magyarországot naggyá, dicsővé tehessük."*[630] A szociális kérdések közül a progresszív adózás több alkalommal is felmerült beszédeiben során: *„(...) amikor a szükséges költségeket elő akarják teremteni, akkor nem az egyedül igazságos progresszív megadóztatás útján akarják a hiányokat, amelyek az államháztartásban mutatkoznak, pótolni, hanem a kisemberek terheit növelik."*[631] A népgyűlések során Justh fellépett az egyre inkább erősebbé váló és saját pártján belül is jelentkező antiszemitizmussal szemben, s egyik hódmezővásárhelyi beszédében hangsúlyozta: *„Most szomorúan kell látnunk, hogy a függetlenségi pártnak vannak olyan tagjai, akik a vallási villongástól sem rettennek vissza (...). Ezek elfelejtik azt, hogy azok a függetlenségiek, akik a 80-as évek elején antiszemiták voltak, azok kiléptek a függetlenségi pártból, mert tudták jól, az antiszemitizmus nem egyeztethető össze a függetlenségi párt programmjával."*[632] Justh képviselőházi tevékenysége ebben az időszakban elválaszthatatlan volt a szervezett népgyűlési politizálás programjától, s a parlamenti katonapolitikai törekvések elleni fellépését tömeggyűléseken is népszerűsítette, valamint összekapcsolta a demokratikus jogok, ill. az állami hatékonyság kérdésével: *„(...)* [az új népparlament] *meg fogja erősíteni a közszabadságok biztosítékait. Létre fogja hozni az igazán szabad sajtót. A gyülekezési és egyesülési jogot teljes szabadelvűséggel fogja rendezni (...). Azután a népoktatást komolyabban fogja venni, mint ahogy ma az osztályparlament teszi. Még csak álmodni sem fognak merni a kormány tagjai, hogy csatahajókat építsenek, hogy a hadse-*

[628] Uo. 31. o. A pécsi beszéd. 1911. május 21.
[629] Uo. 34. o.
[630] Uo. 104-105. o. A bajai beszéd. 1911. október 29.
[631] Uo. 79. o. A budapesti beszéd. 1911. július 30.
[632] Uo. 36. o. A hódmezővásárhelyi pohárköszöntő. 1911. május 27.

reg létszámát emeljék."[633] A véderőjavaslattal kapcsolatban − Tisza István bihari támogatóinak központjában − Nagyváradon pedig a következőket fogalmazta meg: *„Azt mondta Tisza István, hogy a létszámemelés szükséges, hogy a hadsereg megvédelmezhessen bennünket. Elfeledkezik arról, hogy az osztrák hadsereg sohasem védelmezett meg bennünket. Hiszen csak nézzünk vissza szabadságharcainkra. Ott volt Bethlen, Bocskay, Rákóczi-féle nagy küzdelem. Nem arra használták-e fel az osztrák hadsereget, hogy azzal a magyar szabadságot letörjék?"*[634] Az eddig felsoroltakon túl több alkalommal felhívta a figyelmet az oktatás alacsony színvonalára és feladataira (288 ezer gyerek nincs beiskolázva), ill. a tanítók megélhetési is munkakörülményeire. A tanítók budapesti országos gyűlésén liberális szellemű felszólalásában az alábbiak orvoslását sürgette: *„Biztosítanunk kell a tanítóság részére a gondolat- és lelkiismereti szabadságot. Meg kell szüntetnünk azt a szégyenletes állapotot, hogy a tanító lelkiismerete, gondolata, politikai meggyőződése a mindenkori kormány rabláncára legyen fűzve."*[635] A fentebb idézett néhány beszédrészlet kellően bizonyítja, hogy Justh állami és társadalmi problémákra érzékeny gondolatainak közlését immár nem kizárólag a parlament ülésein tartotta fontosnak, hanem azok elemzését a széles közvélemény előtt is megtette.

A választójogi kérdésben történő állásfoglalás hatására, Justh nemzetközi elismertsége is kiszélesedett. A magyarországi népgyűléssorozattal azonos időszakban, 1911-1912-ben kezdeményeztek kapcsolatfelvételt az Amerikai Egyesült Államokban működő magyar munkásegyesületek (Minneapolis, New York City, Dickson City, stb.)[636] és a londoni angol választójogi nőmozgalom is. Az angol suffragettek Jutsh támogatását kérték egyik tiltakozó levelükhöz, amellyel társaik bebörtönzése ellen kívántak fellépni.[637] Justh amerikai és brit politikai kapcsolatainak megsokszorozódása azonban alapvetően nem a magyar függetlenségi politika nemzetközi elismertségének volt köszönhető, hanem mindenekelőtt az MSZDP és a Választójogi Szövetség nyugat-európai és tengerentúli hatásának terméke volt.

A társadalmi elégedetlenség felszínre kerülése 1910-1912 között országos méretet öltött, a nagyobb ipari központokban munkássztrájkok és tüntetések bontakoztak ki (Budapest,

[633] Uo. 78. o. A budapesti beszéd. 1911. július 30.
[634] Uo. 69. o. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25.
[635] Uo. 84. o. A második budapesti beszéd. 1911. augusztus 25.
Justh a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete meghívására tartott előadást. A szervezők előzetes kérése alapján a népgyűlés tárgya a politikai helyzet elemzése és annak kimutatása volt, *„hogy szabadságot és kultúrát Magyarországon csak a népparlamenttől remélhetünk."* Zigány Zoltán 1911. augusztus 21-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/99. 14541.
[636] Ezzel kapcsolatban: MOL Justh Gyula hagyatéka 14541 BbVI/16, BbVI/45, BbVI/46, BbVI/49, BbVI/50, BbVI/58.
[637] Evelin Bunting 1912. május 25-én Justh Gyulához írott levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/28. 14541. *„Dr Dillon in writing to me has suggested that you would allow your name to be used, as other men and women of international reputation have signified there willingness to do, in a protest addressed to the English Government against such treatment."* (Dr. Dillon levelében arról tájékozatott, hogy Ön, akárcsak több más nemzetközileg elismert hölgy és úr, akik már jelezték ebbéli szándékukat, valószínűleg nevét adja az Angol Kormány eljárása ellen intézett tiltakozásunkhoz.)

Rimamurány-Salgótarján, Resica, Pécs, Győr, stb.). A legnagyobb tömegdemonstráció 1911. július 30-án Budapesten játszódott le, ahol egy népgyűlést követően − amelyen Justh is beszédet mondott − a rendőrséggel összecsapó munkások az általános választójog mellett a forradalmat is éltették.[638] Justh társadalmi problémákat érintő egyik legradikálisabb beszéde ekkor hangzott el, amelyben a választójogi kérdés mellett kitért a kivándorlás kérdésére, a progresszív adópolitika és a föld (latifundiumok) megoldatlan problémáira is.[639]

A Justh-párt parlamenti küzdelmei 1911 őszétől új dimenzióba kerültek, a szövetségi politikát érintő komoly nézetkülönbségek ellenére a parlamentben a Kossuth-párttal közösen folytatták a véderőjavaslat támadását. A függetlenségi baloldal ekkor már nem kizárólag a parlamenti ellenzéket képviselte, tehát ilyen értelemben a hatalmi elit módosításokat követelő belső ellenzéke volt, hanem mivel a törvényhozáson kívül is rendelkezett kapcsolatokkal, a képviselőházban ajtót nyitott a társadalmat érintő politikai kérdések tárgyalásához, s a közvélemény ennek eredményeként fokozott várakozással tekintett a parlamenti politikai porondra is. A parlamenten kívüli és a parlamenten belüli ellenzék politikai tevékenységének összehangolódása, ha nem is történt meg maradéktalanul, a Justh-párt működésével hozzájárult a szervezett közös fellépés rendszeressé válásához.

A választójogi harc és a parlamentarizmus védelme a szövetségkötés mellett elengedhetetlenné tette a politikai ellenfelek pontos kijelölését is. Justh 1904-hez hasonlóan 1911/12-ben is ismételten szembekerült Tisza István csoportjával, akik az állami hatékonyság kérdéséhez a végletekig ragaszkodva a parlamentáris viszonyok korlátozásának, megsértésének szükségét hangoztatták. Tisza István kormánypárti csoportjának 1911 őszi megerősödésével Justh fontosnak tartotta a politikai harcban történő egyenes véleménynyilvánítást, s ezt felvállalva, a pártokat a választójogi kérdés és a parlamentarizmus védelme kapcsán a progresszió és reakció erőinek elkülönülésére, határozott állásfoglalásra szólította fel: *„Gróf Tisza István félti tőlünk a parlamentárizmust, mintha csak nem éppen ő lett volna az, aki alig néhány éve a parlamentárizmust egy zsebkendőbe akarta belefojtani. Tisza és Khuen elvesztették a jogukat ahhoz, hogy a parlamentárizmus szeplőtelen lovagjaiul csapjanak fel. Tőlünk senki se féltse a parlamentárizmust, a népképviseletet. Mi éppen ellenkezőleg meg akarjuk valósítani a valódi, a hamisítatlan népképviseleti rendszert (...).”*[640] A házszabályok védelme a választójog kérdésénél hatékonyabban rendezte össze a parlamenti ellenzék különböző alakulatait (Justh-párt, Katolikus Néppárt, Kossuth-párt, pártonkívüli 48-asok), hiszen az ellenzéki fellépés lehetőségei forogtak kockán.

[638] Erényi T. 1979. 249. o.
[639] Justh Gyula beszédei 1913. 79. o. A budapesti beszéd. 1911. július 30.
[640] Justh Gyula beszédei 1913. 96. o. A makói beszéd. 1911. szeptember 24.

Berzeviczy házelnök kompromisszumpolitikájának utolsó lehetőségeként az akkor pártonkívüli 48-as Károlyi Mihály, aki a parlamenti ellenzék és a kormány közötti tárgyalások egyik fő szorgalmazója volt, 1911. október 11-ére egyeztetésre hívta Tisza Istvánt, Apponyi Albertet, Andrássy Gyulát, Kossuth Ferencet, Polónyi Gézát. Justh, szintén kapott meghívót, azonban − mivel valószínűleg eleve kizárta a megegyezés lehetőségét − levélben utasította azt vissza.[641] Ezzel összefüggésben Eitner Zsigmond képviselő Justhnak írott leveléből arra következtethetünk, hogy a Justh-párt meghatározó politikusai ebben az időszakban a kölcsönös megegyezéssel szemben a kormány meghátrálását kívánták kikényszeríteni: *„A pártunk által megindított nagy parlamenti küzdelem éppen most közeledik a kritikus idő, az eldöntés felé, miért is most van szükség párttagjaink részéről a legnagyobb kitartásra és harczkészségre. A képviselőház elnöke által megindított béketárgyalásoknak pártunkra és czéljainkra nézve kedvező sikerét csak akkor remélhetjük, ha pártunk éppen a béketárgyalások alatt nagy erővel impozáns módon folytatja a parlamenti harczot. Annál inkább szükséges ez, mivel nem lehetetlen, hogy a megindított tárgyalásoknak az a rejtett czéljuk, hogy pártunk a küzdelemben ellanyhuljon és esetleges meglepetéssel szemben kellő ellenállást ne fejthessen ki."*[642] Berzeviczy Albert házelnök lemondásakor[643] Tisza esélyei megnövekedtek, azonban a kormánypárt döntésével (Andrássy Gyula közbenjárásával) ismételten a kompromisszumot támogató erők kerekedtek felül, s ez Návay Lajos házelnökségéhez vezetett (1911. november 9-1912. május 21.). Az eseményeket Justh a házszabályokat szigorítani kívánó Tisza csoport vereségeként és a választójogi harc győzelmének előjeleként értékelte: *„Tisza István elnöksége, éppen ugy mint az erőszak, teljes kudarcot vallott. Erőszakról ma már szó sincs; házszabályrevízióról ma már szó sincs. (…) Tudjuk nagyon jól, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jognak nagyobb ellensége, mint gróf Tisza István nincs. Ennek a fegyverszünetnek következtében a hírhedt bihari adminisztrátor leszármazottja, az aulikus, feudális és konzervatív politikát fanatizmussal szolgáló gróf Tisza István erőszakos tervei meghiúsultak (…). A reakció fővezére súlyosan megsebesült. Ő állott útjában a nemzet demokratikus haladásának, ő a reakció fanatikus szolgája, ő követeli, hogy a súlyos katonai terhek <gondolkodás nélkül>, minden junktim teljes kizárásával szavaztassanak meg."*[644] Justh a Návay elnökségével[645] kapcsolatban várható parlamenti kompromisszumoktól a választójog előtérbe

[641] Károlyi Mihály (keltezetlen) levele Justh Gyulához. In. Károlyi Mihály levelezése I. 1905-1920. Szerk. Litván György. Akadémiai Kiadó, 1978. 50. o.
[642] Eitner Zsigmond 1911. október 14-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/110. 14541.
[643] Berzeviczy Albert saját lemondását − a hivatalos esemény előtt napokkal − a kormánypárt egyes vezetői mellett Justhtal, mint az ellenzék egyik vezérével is tudatta. Berzeviczy 1911. november 5-ei levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/117. 14541. Ill. Gratz G. II. 1934. 247-248. o.
[644] Justh Gyula beszédei 1913. 107. o. A szabadkai beszéd. 1911. november 12.
[645] Návay a koalíció időszakában Justh (alkotmánypárti) helyettese volt a képviselőházi elnökségben, majd Berzeviczy alelnökeként tevékenykedett.

kerülését remélte, s erre készülve, ill. Tisza esedékes újabb támadásaitól tartva, fontosnak ítélte a politikai csoportosulások pontos célmeghatározását: *„A legnagyobb baj a mi politikai világunkban és életünkben, hogy nincs egységes csoportosulás a pártok között. Be kell mentül előbb következnie az egységes csoportosulásnak. Menjenek egy táborba a reakció hívei és küzdjenek együtt a demokratikus haladás hívei.”*[646]

Návay Lajos házelnökké választásával a kompromisszumpolitika új felvonása kezdődött el, amely egyszerre több szálon próbált sikereket elérni. Khuen-Héderváry és Návay többnyire a véderőjavaslat adta keretekhez ragaszkodva továbbra is katonai-nemzeti vívmányok mentén keresték a megegyezést az ellenzék egyes vezetőivel, főleg Andrássyval, Apponyival és Kossuthtal. A kormányzat más meghatározó politikusai főleg Sándor Pál és Székely Ferenc miniszter, pedig Justhékkal törekedett a megállapodásra, amelynek alapját a közigazgatási „adminisztráció” és a választójog reformja képezte. Tisza és az őt támogató bihari kör mindkét lehetséges megegyezéstől távol tartotta magát, s kiállt a házszabályszigorítás mellett, azonban míg a munkapárti liberálisok választójogi tárgyalását teljességgel ellenezte, nem lépett fel a katonapolitikai vívmányok terén tárgyaló csoporttal szemben.[647] Mindazonáltal a kompromisszumpolitika szükségszerűen kudarcra volt ítélve, hiszen a miniszterelnök a választójogi reformokat vetette el, az udvar pedig hallani sem akart a katonapolitikai engedményekről.

Justh érzékelve az aktuális kormányzat határozott elzárkózását a választójog demokratikus reformjától, egy az általános választójogot nélkülöző, de lényeges jogbővítést jelentő tárgyalásképes álláspont kidolgozásának szükségességét támogatta, amelyben a munkapárti többség igényének megfelelően a reform nemzeti jellegét és az értelmi-kulturális cenzust kívánta előtérbe állítani.[648] Nagykanizsán elhangzott 1911. novemberi beszédében fejtette ki álláspontját: *„ (…) fel kell állítani az értelmi cenzust a kerületekben, hogy azokban a kerületekben, melyek az értelmiség magasabb fokán állanak, kevesebb választó küldjön egy képviselőt, mint olyan kerületekben, ahol a műveltség alacsonyabb fokon áll. Ami az intelligencia befolyását illeti, az megvan ma is és meg is lesz a jövőben is mindenütt, ahol az intelligencia a népért, a közérdekért küzd.”*[649]

A kormánytól engedményeket követelő parlamenti ellenzék 1911 decemberében a véderőjavaslaton túl megakadályozta az újoncjutalék és a költségvetés tárgyalását is. A hamarosan beálló 1912-es ex lex miatt Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök saját pozíciógyengülését érzékelve, ill. a fokozódó balkáni helyzet hatására, ismételten − ezúttal az egy

[646] Justh Gyula beszédei 1913. 112. o. A szabadkai beszéd. 1911. november 12.
[647] Pölöskei F. 1970. 58. o.
[648] Justh választójogi tervezetéről bővebben a Politikai korkérdések II.: Választójogi kérdés és tervezet c. alfejezetben.
[649] Justh Gy. beszédei 1913. 120. o. A nagykanizsai beszéd. 1911. november 26.

évtizeddel korábbi „kilences bizottság” javaslatát követő (nemzet szimbolika, magyar jelvények, magyar nyelv, stb.) − katonai-nemzeti kompromisszumokat helyezett kilátásba. A miniszterelnök a katonai javaslatok terén a Kossuth és Apponyi vezette függetlenségiekkel törekedett tárgyalásokra, ezzel párhuzamosan a Justh-pártnak is érzékelhető gesztusokat tett, s ígéretet adott a választójogi reform hátteréül szolgáló statisztikai adatok mihamarabbi feldolgozására.[650] A kormány meggyengülésének időszakában az ellenzéki pártok parlamenti tevékenységének összehangolása fokozottan időszerűvé vált.[651]

Justh 1911/12 fordulóján − éppen a Khuen-Héderváry kabinet megtorpanásával összefüggésben − nagy esélyt látott a választójogi reform végrehajtására: *„A technikai obstrukczió azon a napon újra meg fog kezdődni, amikor a véderőjavaslatot újból vita alá bocsátják. (…). Ebből a javaslatból nem lesz törvény és a véderőjavaslatot Magyarországon csak úgy lehet keresztülvinni, ha azt választójogi reformmal karöltve tárgyalják.”*[652] A katonai javaslatokat Justh nem tekintette kibontakozási alapnak, és ellenezte a Kossuth-párt ebben a kérdésben tapasztalt hajlandóságát is: *„A kormány azon ígérete, hogy a czímer és jelvénykérdés alkalmas időben rendeztetni fog, nem lehet alkalmas a felvett küzdelem abbahagyására. (…). A kormánynak, mint a miniszterelnök ur is mondta, eddig is programmjában volt az általános választójog megalkotása, sőt a királyi trónbeszédbe, az mint el nem odázható sürgős feladat vétetett fel. Ennek daczára a kormány az általános választójog megalkotását mindeddig mellőzte és a katonai javaslatok keresztül erőszakolását tűzte ki feladatául.”*[653] Márciusban ismételten óriási − választójogi reformot sürgető − sztrájk- és tüntetés hullám söpört keresztül Budapesten, azonban a várt politikai megegyezésre nem került sor, s ez 1912 tavaszán Khuen-Héderváry miniszterelnök lemondását idézte elő. A kormány várható lemondása, és az egy éve tartó parlamenti patthelyzet 1912 március-április fordulóján az ellenzék egyes csoportjaiban a politikai realitásoktól elszakadva óriási várakozásokat keltett. A korábbinál is szélesebb politikai összefogást sejtető tömegtüntetés játszódott le 1912. március 24-én a fővárosban, amelyen a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a Justh vezette 48-as függetlenségiek mellett Giesswein Sándor keresztényszocialista pártja is részt vett. Justh Gyula mindezt mármár győzelemként értékelte és a választójog kikerülhetetlen parlamenti tárgyalásában bízva olyan kormányalakításban reménykedett, amely felvállalja a demokratikus reformot is. A várt kibontakozás egyik megkerülhetetlen résztvevőjének saját függetlenségi pártot tartotta. Justh és körének illúziói óriásiak voltak, a híveik leltárba vételével már az új főispánok kijelölését

[650] Pesti Napló 1912. február 3. 2. o. Mit ajánl gróf Khuen?, ill. Pölöskei F. 1970. 60. o.
[651] Kossuth Ferenc 1912. február 20-án írott levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/6. 14541.
[652] Magyarország 1911. december 20. 3. o. A politikai helyzet. Justh nyilatkozata.
[653] KN 1912. február 19. KN 1910-1915. XV. kötet. 34. o.

tervezték. Apáthy István 1912. május 1-i levelében küldte el Justhnak a „függetlenségi uralom" előkészítése érdekében Erdélyben beiktatandó főispánok névsorát.[654]

Justh pozitív várakozásait megcáfolva az ellenzéki obstrukcióval szemben bő egy éven keresztül alkalmazott kompromisszumpolitika nem szélesedett ki, hanem lekerült a napirendről, s Tisza házszabály-szigorítást követelő csoportja − nem utolsó sorban a választójogi reform esetleges tárgyalásától tartva − megerősödött. Lukács László 1912. április 22-i kormányalakítása az első hetekben még valóban a választójogi reformpolitika előtérbe kerülését ígérte,[655] majd egyértelművé vált a kompromisszumok elvetése. Május 18-án az obstrukció letörésének határozott szándéka nyilvánult meg abban, hogy az ellenzék felszólalni kívánó képviselői, Justh Gyula, Egry Béla és Kun Béla nem kaptak szót. Tisza 1912. május 23-i házelnökké választásával a kormány egyértelműen felvállalta a parlamenti ellenzék erőszakos letörésének következményeit is. Erre reagálva a szociáldemokraták a fővárosra és vidékre egyaránt kiterjedő többnapos − Magyarországon addig még nem tapasztalt méretű és hatású − általános sztrájkot hirdettek, majd 100 ezer fős tömegtüntetést szerveztek („vérvörös csütörtök"), később pedig a kezelhetetlenné váló fejleményektől megrettenve az MSZDP és a Justh-párt közösen lépett fel a tömegakció leszerelésében.[656]

Az 1912 május-júniusában lezajlott események következtében kijelenthetjük, a politikai alaphelyzet, a politizálás lehetőségei döntően átalakultak. A változás elsősorban Tisza István házelnökségével állt összefüggésben: a parlamenten belüli hagyományos ellenzéki politizálás lehetősége megrekedt. Az évtizedek óta alkalmazott obstrukció mint ellenzéki politikai „kényszerítő eszköz" letörésre ítéltetett, az ellenzék szerepe ezáltal formálissá vált. A változás másik összetevője volt, hogy a lejátszódott folyamat következményeként még a korábbiakhoz képest is felértékelődött a parlamenten kívüli politikai fellépés lehetősége. Mindazonáltal a parlamenti ellenzék pártjai az irányíthatatlan politikai tömegreakcióktól elhatárolódtak, ugyanis a tömegmozgalom olyan, soha nem látott méreteket öltött, hogy megrettentette a népgyűlések hangulatába és jelentőségébe beleérző Justh-pártot is.

Az 1912 tavaszán-nyarán tapasztalt változások Justh politikai reakcióit ambivalens módon befolyásolták. A „vérvörös csütörtök" öt halálos áldozatának ravatalára elküldte *„A népjogok vértanúinak"* feliratú koszorúit és az erőszak alkalmazása ellen fel is szólalt a parlamentben: *„Öt halott, hatvannyolcz sebesült! Apró gyermekeket vagdalnak össze. (...). Ez a*

[654] Apáthy István 1912. május 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/19. 14541.
[655] A Lukács kormány megalakulása után nem sokkal újabb költségvetési pénzösszeg elkülönítését kérte a választójog statisztikai előmunkálatainak költségére. MOL K27 22R/85. 1912. június 6., majd MOL K27 136R/140. 1912. augusztus 16.
[656] Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940).* Budapest, Új Mandátum, 1998. A „vérvörös csütörtök" koreográfiája, ill. A „vérvörös csütörtök" társadalomtörténeti mérlege. 100-105. o.

Lukács-éra."[657] A népgyűlések, tüntetések ill. az ellenük fellépő hatalmi reakció azonban hosszabb távon elriasztották és ismételten a parlamenti megegyezés irányába terelték szándékait. A parlamenti ellenzék pártjai (Kossuth-párt, Gazdapárt, Katolikus Néppárt, Justh-párt, a Károlyi Mihály vezette pártonkívüli függetlenségiek és a polgári demokraták) közös, a demokratikus álláspontól távol álló, meglehetősen kompromisszumkész választójogi tervezettel álltak elő, amelyet végül Kossuth Ferenc terjesztett a Ház elé.[658] Ennek elvetését követen június 4-én a parlamentben az ellenzék képviselői az érvényes házszabály ellenére[659] nem kaptak felszólalási engedélyt, s az obstruálókat a parlamenti őrséggel vezettették ki. Ezt követően a munkapárti képviselők „csonka parlamentje" elfogadta az eredeti véderőjavaslatot. (Az ellenzék elkeseredett küzdelmét meggondolatlan cselekedetek is igazolják: június 7-én Kovács Gyula, gazdapárti képviselő a képviselőházban rálőtt Tisza Istvánra.)

A kormánypárti „parlamenti csíny" után az országgyűlés mentelmi bizottsága 31 képviselőt − köztük a Justh-párt több tagját − 5, 10 és 15 napra kizárt a Ház üléseiről. [660] Justh Gyulát 15 napi kizárással büntették, amelynek letelte után még négy ízben kapott újabb eltiltást, összesen 75 ülésnapra.[661] Justh a többszörös parlamenti kitiltás és a házszabály-szigorítás hatására 1912. július 24-én visszaküldte az uralkodónak a házelnöksége alkalmával kapott valóságos belső titkos tanácsosi címet: „*a valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot Felséged kezeibe helyezem vissza, legyen Felséged bírája annak, hogy e méltóságot a Trón és a Haza közös javára viselhetem-e vagy sem?* "[662]

Justh politikai aktivitása 1912 nyarától érezhető mértékben visszaesett. A függetlenségi politikus parlamenti ellenzéki szerepvállalását az 1912. június 11-én (majd az 1913. márci-

[657] KN 1912. május 23. KN 1910-1915. XVI. kötet. 286. o.
[658] Kalmár I. Gy. 182. o. Szintén a Justh párt parlamenti próbálkozásainak komolyságát (és naivitását) igazolja, hogy hónapokig bíztak egy választójogi kabinet kialakításában, amelynek élére − a választójog munkapárti hívei − értesüléseik szerint Wekerlét kívánták megnyerni. Ábrányi Kornél 1912. október 20-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/80. 14541.
[659] KN 1912. június 3. KN 1910-1915. XVI. kötet. 433-435. o. Az ellenzék képviselői, főként Justh, Apponyi és Lovásszy a házszabályok értelmezésekor több alkalommal szót kértek, azonban az elnök nem adott nekik felszólalási jogot. Tisza a házszabály megsértését sem ekkor 1912-ben, sem korábban 1904-ben nem tagadta, azonban „magasabb szempontokra" hivatkozva elkerülhetetlennek ítélte. Pl. KN 1912. június 7. KN 1910-1915. XVI. kötet. 444-475. o.
[660] A Justh-pártból: Ábrahám Dezső, Beck Lajos, Lovásszy Márton, Justh Gyula, Justh János, Vertán Endre, más pártokból: Huszár Károly, Barabás Béla, Károlyi Mihály, Polónyi Géza, Nagyatádi Szabó István, Rákosi Viktor. Kiss Ernő mentelmi bizottsági előadó indoklása: *„(...) méltóztassék Justh Gyulát, tekintettel arra, hogy a bizottság elé immár házhatározattal négy ízben utasíttatik és arra, hogy mindezen súlyos rendzavarásokban az ő vezérkedése és kezdeményezése el nem vitatható és kétségtelenül látszik, a már rászabott 15 napi kizárás leteltét közvetlenül követő naptól kezdődőleg újabb 30 napra a házból kizárni."* KN 1912. június 5. KN 1910-15. XVI. kötet. 469. o.
[661] KN 1912. június 5. KN 1910-1915. XVI. kötet. 446. o., Justh képviselőházi kitiltásával együtt több alkalommal tiszteletdíj megvonásban is részesült. Ezzel összefüggésben lásd: pl. Beőthy Pál képviselőházi elnök (elnökké választásának másnapján!). 1913. június 14-én kelt levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/112. 14541.
[662] A cím visszaküldésének eredeti szövegét közölte Egyetértés 1912. július 6. 2. o. A v.b.t.t. címről történő lemondás nagy társadalmi visszhangot váltott ki. Justhnak érkező ezzel kapcsolatos elismerő levelek: MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/69, BbVI/71, DbIV/24. 14541., stb.

us 13-án)[663] hozott házszabályok és az önkéntes ellenzéki kivonulás, ill. 1913 tavaszán a kivételes hatalomról szóló törvények határolták körbe, a tömegtüntetések (március 4., május 23-24., június 11-12.), pedig a népgyűlési politizálás további lehetőségeitől tartották távol, cselekvését azonban leginkább súlyos betegsége gátolta.[664] A Választójogi Országos Szövetség 1913. január 7-én Vázsonyi Vilmost választotta elnökéül. Justh még részt vett az MSZDP január 26-i kongresszusán, azonban a pártok közötti együttműködésnek az új helyzetben nem volt sok kifutási lehetősége. A választójog széles növelésének esélye 1913 tavaszára szertefoszlott, a „csonka parlament" március 8-án elfogadta a Lukács-féle választójogi javaslatot (1913. XIV. tc.). A szavazati joggal rendelkezők aránya azonban alig emelkedett 6.4%-ról 6.8%-ra.

Az utolsó évek

A népgyűlési politizálás ellehetetlenülése, a parlamenti házszabályok szigorítása, valamint a Kossuth Ferenc és Justh Gyula betegségével leszűkült politikai cselekvési lehetőségek elősegítették a képviselőházi ellenzék átalakulását, a függetlenségi pártok, ill. más parlamenti erők egyesülésének napirendre kerülését. A Függetlenségi és 48-as Párt irányításával ideiglenesen megbízott Batthyány Tivadar az ezzel kapcsolatos fejleményekről 1912 őszén az alábbiakban számolt be a brixeni (Ausztria, Dél-Tirol) gyógykezelését töltő Justhnak: „*Most ujabban a függetlenségi pártok egyesítésének címe alatt folyik az intrika, bizonyára azon végső gondolattal, hogy Andrássy aklába tereljék a nyájat. (...). Mi épp ugy mint Te bizonyára hőn óhajtjuk a függetlenségi pártok és képviselők egyesülését, ennek azonban előfeltétele teljes biztosíték személyekben és programmban, hogy az általunk inaugurált irányzatot cserben nem*

[663] Az 1912-es módosítás egy mellékletet fogadott el (*„A képviselőház 1912 évi június hó 11-én hozott 4.738 jkvi számú határozatával elfogadott függelék"*) a sürgősségi tárgyalások rendjéről, amelynek értelmében 150 képviselő 10, vagy akár 16 órára is meghosszabbíthatja a Ház üléseit. A módosítás tartalmazta továbbá, hogy a sürgősségi ülésen az elnök − a többség jóváhagyása mellett − nem köteles szót adni a képviselőknek. Az 1913-as házszabály pedig külön pontot fogadott el (230-233 §) a költségvetés tárgyalására, amely szerint meghatározott idő (20 nap) elteltével, a tárgyalás az előre megállapított ütemben folytatódik a tárcák költségvetésével. A Ház elnökének jogköre ezek után kiterjedt, a kivezettetés 253 §, ill. a képviselők ellen bevethető fegyveres parlamenti őrség alkalmazásának lehetőségére (1912. LXVII.tc.) is. Ezek az intézkedések véget vetettek az obstrukció korszakának, s korlátozták az ellenzéki fellépés lehetőségeit. Az 1912-es és 1913-as házszabály módosítások túlzott szigorúságát támasztja alá az a tény is, hogy a forradalmak után, az 1920 februárjában megalakuló első nemzetgyűlés az 1908-as házszabályok szerint kezdte meg munkáját. Lásd Püski L. 2006. 122. o.

[664] Justh Gyulát a meghatározó politikai változásokkal egy időben 1912 nyarán agyvérzés érte, amely a továbbiakban korlátozta munkáját. Elképzelései azonban továbbra is a változás szükségességét kutatták*: „Követelem elsősorban az általános titkos, egyenlő választójogot. Követelem a szabadságjogok és a szabadság biztosítékok törvényes rendezését, a föltétlen sajtószabadságot, a gyülekezési és egyesülési jogot. Követelem, hogy a választójogi törvény megalkotása után azonnal oszlassák fel a parlamentet."* Pesti Hírlap 1912. szeptember 8. 5. o. Kossuth, Justh és Földes nyilatkozata.
A politikai ellenzék első vonalába ezt követően már nem tért vissza, s az eseményeket általában háttérbe vonulva szemlélte.

hagyják, hátba nem támadják, ezen garanciát pedig ezidőszerint az egyesülést szorgalmazók körében nem látom."[665] A pártegyesülés egyik lehetséges forgatókönyve a parlamenti ellenzék egységének kialakítására épült, a Kossuth-párt, a Justh-párt, ill. a Nemzeti Munkapártból kiválni készülő korábbi Alkotmánypárt fúziójával, s az így létrejövő pártalakulatban Apponyi és Andrássy kívánták az irányítást megszerezni. Ehhez hasonló, a parlament minden választójog-bővítést felvállaló politikai erőinek részvételével létrejövő fúziós tervvel álltak elő egyes, a demokratikus választójogot zászlajukra tűző társadalmi szervezetek. A szolnoki Egyetértéskör 1913 elején a parlamenti ellenzék közös pártalakítását követelve adott hangot elképzelésének: *„Hazafias aggodalmunk, de egyben erős meggyőződésünk azt* [a] *kérelmet diktálja tehát az ellenzék tagjaihoz: a Kossuth-párthoz, a Justh-párthoz, a Néppárthoz, a Kisgazdapárthoz, a Demokratapárthoz, a pártonkívüli 48-asokhoz, a párton kívüli 67-esekhez, hogy a demokratikus választójognak és az igazi alkotmányosságnak megteremtése, meg a közéleti korrupció kiirtása mint mindnyájunkkal közös célok megvalósítása végett egy pártban egyesüljenek."*[666] Justh és támogatói köre azonban mindkét fúziós tervet határozottan elutasította.

Az előbbieknél reálisabbnak bizonyult a Károlyi Mihály gróf által szorgalmazott, kizárólag a függetlenségi parlamenti csoportosulások fúziójára törekvő tervezet, amelynek előmozdítására a munkaerejét olykor időlegesen visszanyerő Justh 1912/13 telén tárgyalásokba bocsátkozott a pártonkívüli 48-asok vezetőjével. Justh Gyula ekkor képviselt álláspontját a *Magyar Hírlap*nak adott nyilatkozatából ismerhetjük meg: *„(...) mindazok akik, még félév előtt azt gondolták, hogy az alkotmányosság és a parlamentarizmus látszatának megóvása hazafias érdek, ma velem együtt hirdetik, hogy pusztulnia kell a színlegességnek, és az igazi demokráczia segítségével az igazi parlamentarizmust kell megalkotni, amelynek eszköze a korrupcziót, pressziót, hatalmaskodást, ököljogot, zsarnoki önkényt kizáró és a jogrendet minden körülmények között hatékonyan biztosító általános, titkos választói rendszer."*[667] Nem zárkózott el a 48-as csoportok egyesülésétől, de intett annak elhamarkodásától, s a közösen kialakított megfelelő − a parlamenti alkotmányosságot és választójogot szem előtt tartó − pártprogramtól tette azt függővé. A közös demokratikus program érdekében Justh kitartott a választójogi harc mellett, sőt ismételten kilátásba helyezte a parlamenten kívüli lehetőségek alkalmazását is: *„A küzdelmet teljes erővel folytatni fogjuk. Ugy künn az országban, mint bent*

[665] Batthyány Tivadar 1912. november 16-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/76. 14541.
[666] A szolnoki Egyetértés kör 1913. január 13-i határozata. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/89. 14541. Justhot szintén a demokratikus választójogi törvényért folytatott harc folytatására ösztönzik más 48-as pártkörök is (pl. Arad 1913. január 19. BbVI/92., Gyula 1913. január 26. BbVI/93. 14541.).
[667] Magyar Hírlap 1913. január 26. 2. o.

a parlamentben."[668] Justh, aki az elmúlt időszakban megtapasztalta ereje fogyatkozását, tartott saját pártjának és a Kossuth-pártnak egy későbbi előkészítetlen fúziójától, s ennek hatására hozzájárult a pártok egyesülésének előkészítéséhez.[669] Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt végül 1913. június 14-én az Irányi-féle program alapján − azonban a Justh-pártban és a Károlyi csoportban korábban megerősödött németellenes külpolitikai álláspont felülkerekedése nélkül − Károlyi Mihály ügyvezető elnökségével, Apponyi, Kossuth és Justh társelnökségével jött létre.[670] Az így létrejött párt azonban Kossuth mindinkább érezhető távolmaradásával együtt sem tekinthető a Justh vezette korábbi függetlenségi párt akcióképességét és irányvonalát felvállaló örökösének, hiszen Károlyi nem rendelkezett hosszú távú politikai tapasztalatokkal, Justhot pedig Kossuthhoz hasonlóan betegsége tartotta távol az aktív részvételtől.[671] Az ellenzéki pártalakulással egy időben a kormányoldalon is átrendeződés történt: Lukács László miniszterelnök ellen a múlt évben felhozott korrupciós vádak beigazolódtak (Désy-Lukács ügy), és 1913. július 10-től Tisza István vette át a kormány vezetését.

Az egyesült függetlenségi párton belül mindinkább háttérbe kerülő Justh 1913. október 5-én tartott makói beszámolójában célul tűzte ki a parlamenti „jogrend helyreállítását" és továbbra is kiállt az általános választójog mellett,[672] majd Apponyi, Károlyi és Andrássy tornyai látogatását[673] követően betegen a fővárosba utazott, ahol azonban a szintén egyre betegebb Adyn kívül − aki határozottan a népgyűlési, utcai politizálás folytatását tanácsolta −

[668] Magyarország 1913. március 11. 3. o. Justh Gyula a helyzetről. Szintén a parlamenten kívüli kapcsolatok fennmaradását igazolja, hogy Justh továbbra is kapcsolatban állt az Országos Reform Klub vezetésével, ugyanis Jászi Oszkár segítségét kérte egy Makón rendezendő választójogi gyűlés szervezésében, ahová Kunfi Zsigmond korábban Bokányi Dezsőt ígérte szónoknak. Vámos Henrik 1913. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/11. 14541.

[669] Ezt támogatta több függetlenségi helyi szervezet is pl. Bölöni Zoltán és Mihalyik Árpád zilahi függetlenségi vezetők 1913. június 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/109. 14541., majd az egyesülést követően a debreceni 48-as kör 1913. július 20-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVI/117. 14541.

A függetlenségi ellenzéki csoportosulások egyesülésének előkészítésével kapcsolatban arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy lényegében három függetlenségi csoport egységesülése zajlott le, hiszen Kossuth és Justh pártjai mellett Károlyi Mihály pártonkívüli függetlenségi csoportja is részt vett a fúzióban.

[670] Az Est 1913. június 25. 2.o Országos 48-as Párt.

Mindazonáltal Justh készült a politikai háttérbevonulásra, amit a pártfúzió előkészítése mellett a Választójogi Országos Szövetség elnökségéről történő lemondása is igazolt. Ennek ellenére a vezetésben résztvevő korábbi hívei, pl. Beck Lajos és Lovászy Márton rendszerint tájékoztatták a párteseményekről. Beck Lajos 1913. július 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/2. 14541.

[671] Ezzel kapcsolatban lásd Károlyi Mihály 1913. július 16-án kelt Justh Gyulához írott levelét. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/6. 14541., ill. ismeretlen szerző 1913. július 14-én Justh Gyulához írott levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/5. 14541.

[672] Magyarország 1913. október 7. 1-6-o. A helyzet. A makói nagygyűlés.

[673] Az ellenzéki vezetők tornyai látogatását nagy sajtókampány előzte meg. Súlyát elsősorban az emelte, hogy a liberális demokrata Justh − erősebb támogatók híján − mennyit képes fenntartani korábbi progresszív álláspontjából az ellenzék konzervatív politikusaival szemben. (Károlyi belpolitikailag ekkor még inkább Apponyival értett egyet.) Eredetileg a tornyai látogatók között kívánt lenni Kossuth Ferenc is, aki azonban Justhnak írott levélben mondta le az utazást. Kossuth Ferenc 1913. október 3-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/15. 14541. Az ellenzék konzervatív tagjai mellett Justh makói beszámolójára előzetesen Jászi Oszkár is jelezte érkezését. Jászi Oszkár 1913. szeptember 28-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/19. 14541.

hatékony pártfogókat nem talált.[674] Justh korábbi támogatói, Batthyány Tivadar, Polónyi Géza és Holló Lajos − aki nem is lett az egyesült párt tagja[675] − ideiglenesen visszavonultak a politikai szerepvállalástól, Lovászy és Beck, pedig Károlyi mellé álltak. A függetlenségi párt a hónap végén Justh ellenvéleményével szemben, Károlyi vezetésével berekesztette a parlamenti bojkottot.[676]

Az utolsó békeév végén azonban Justhnak a pártvezetésen belül addig fennálló különvéleménye már nem került felszínre, többé-kevésbé ismételten bekapcsolódott a politikai életbe, s nem támadta a párt delegációs szerepvállalását sem.[677] Károlyi Mihály külpolitikai téren a német orientációt ellenezve francia és angol kapcsolatok mélyítését sürgette, szemben az Apponyi és Kossuth által továbbra is támogatott hagyományos németbarátsággal. Justh, Batthyány, Holló és Polónyi 1914 tavaszán összehangolt sajtónyilatkozatban adtak hangot németellenességüknek, és Károlyit támogatva felvetették egy lehetséges magyar-orosz közeledés lehetőségét is.[678]

Justh utolsó jelentős beszédében, az 1914. április 16-án lezajlott hódmezővásárhelyi népgyűlésen, ismét határozottan fellépett a kormánypárt által végrehajtott parlamenti erőszak ellen, hangoztatta a képviselőházi őrség törvénytelen alkalmazását és szót emelt a hatalom által tervezett közigazgatási reformmal szemben, valamint kritika alá vonta a hármasszövetség külpolitikai hegemóniáját is. A demokratikus fejlődés alapját továbbra is az általános, egyenlő és titkos választójogban látta.[679]

Kossuth Ferenc 1914. június 25-én bekövetkezett halála ismételten szükségessé tette a pártvezetés átszervezését. Justh lemondott az elnökségről, és Károlyi − aki ekkor már az általános választójog és a bővebben ki nem fejtett földreform híve volt − ügyvezető elnökből a párt elnöke lett.

A világháború első két évében a parlamenti ellenzék a Treuga Dei szellemében a szokásos kormányellenességet általában félretéve nem nehezítette a törvényhozás munkáját. Az

[674] Justh és Ady találkozása nem kifejezetten politikai természetű volt, hiszen Justh ekkor, a tornyai találkozó apropóján született *Vendégségben Bottyán vezérnél* című vers köszönetnyilvánításával kereste fel a költőt.
[675] Az Est 1913. június 15. 2. o. Országos 48-as Párt.
[676] Károlyi Mihály 1913. október 27-én kelt levele Justh Gyulához. KML. I. 76-77. o.
[677] Magyarország 1913. december 21. 3. o. A helyzet. Justh az ellenzék küzdelméről.
[678] Magyarország 1914. február 3. 2-3. o. Károlyi Mihály a külpolitikai helyzetről, Uo. 1914. március 8. 3-4. o. Apponyi és Tisza. A német szövetség terhe, Uo. 1914. április 7. 5. o. Justh a hármasszövetségről, Uo. 1914. április 12. 3. o. A hármasszövetségről. Uo.1914. április 18. 5. o. Justh az orosz közeledésről. Justh e fellépését több hónappal megelőzően már Károlyihoz hasonló külpolitikai álláspontra helyezkedett a Balkán-kérdést, ill. Törökország vereségét illetően (I. Balkán-háború). A török vereség apropóján Magyarország aktuális helyzetét kívánta megvilágítani, amely szerint a jogrend, a parlamentarizmus és a belső politikai béke hiányában senki nem számíthat külpolitikai sikerekre. Az Est 1913. július 25. 3. o. Justh Gyula a külpolitikai helyzetről. A napilapnak adott nyilatkozat előkészítéséről lásd Miklós Andor 1913. július 19-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/7. 14541.
[679] Magyarország 1914. május 19. 5-7. o. Justh és Károlyi Hódmezővásárhelyen.

első világháború kitörésekor, amikor Károlyi − amerikai útjáról Európába érkezve − az ellenséges Franciaországban ragadt, Justh pedig betegsége miatt nem vállalkozhatott a párt irányítására, a németbarát és Tiszához ellenzékiként lojális Apponyi ragadta magához a párt irányítását.[680] Justh és hívei kezdettől fogva elutasították Apponyi taktikáját, de azt is látták, hogy egyedül állnak ebben a küzdelemben, s *„1914 júliusában félreálltak, hogy az egység képét ne zavarják”,*[681] nem csatlakoztak *„sem az ujjongó utczához, sem a nagyszerű háborús lelkesedést hirdető sajtóhoz”.*[682] Justh a hadüzenetekkor betegen és megtörten vonult vissza tornyai birtokára, s gyengének érezte magát a megvívandó politikai harchoz. A magyar politikai elit tagjai közül az elsők között ismerte fel, hogy Magyarország semmi jót nem várhat a háborútól. Győzelem esetén sem számított a K.u.K. hadsereg nemzeti átszervezésére, s egy alkotmányos állami és parlamentáris reform kidolgozását sem tartotta valószínűnek. Főként pedig egyre kevésbé hitt a háború gyors és győzelmes lefolyásában. Az 1914-es év végétől Justh véleményét osztotta Károlyi is.[683] Miután a függetlenségi balszárny ellenzéki pozíciójából fakadóan nem tudta befolyásolni a Monarchia külpolitikáját, annak gondolatát pedig eleve elvetette, hogy a nemzetet a háborúval és így a kormánnyal szembehelyezkedő tettleges állásfoglalásra hívják fel, aktuálisan a háborús kormányzat addiginál nyíltabb bírálata, középtávon pedig a megegyezéses béke melletti kiállás maradt az egyetlen járható út számukra. Az olasz front (1915. május 23.) kialakulásakor Batthyány, Holló, Lovászy, Beck, Károlyi és Justh az erőviszonyok reális felmérésével elkerülhetetlennek látták a központi hatalmak háborúvesztését, sőt azt is felismerték, hogy a fejlemények Magyarország területi integritását is komolyan veszélyeztetik.[684]

A függetlenségi párt 1916 nyarán végbement újabb kettészakadásához a Tisza István miniszterelnök által létrehozott − mások mellett Andrássyt és Apponyit is szerepeltető − szűk bizalmi testület nyilvánosságra kerülése mellett, hozzájárult Justh állásfoglalása is, aki a 48-as elvek, a demokratikus választójog, a földreform és a már hangoztatott háborúellenesség, ill. különbéke keresés tekintetében is az Apponyiéktól történő elszakadásra, ill. újabb önálló pártalakításra biztatta Károlyit. Az 1916. június 17-én megalakult Függetlenségi és 48-as Párt elnöke − Justh javaslatára − Károlyi Mihály, alelnöke Batthyány Tivadar lett. Az újonnan létrejött párt a vezetők elképzelése szerint alapja kívánt lenni egy széles demokratikus blokknak, amelyhez a csatlakozás nyitva állt más politikai szervezetek számára is.

[680] Hajdu T. 1978. 174. o.
[681] Magyarország 1917. április 17. 4. o. Az ellenzék Tisza ellen. Batthyány Tivadar gróf.
[682] Uo. 1917. szeptember 19. 1. o. Pete Márton: Mi hazaárulók.
[683] Károlyi Mihály 1914. októberében kelt levele Justh Gyulához. KML I. 116-117. o., ill. Károlyi Mihály 1914. november 10-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/43. 14541.
[684] Hajdu T. 1978. 186. o.

A hamarosan Károlyi-pártként nevezett új függetlenségi tömörülés lényegében a volt Justh-párt baloldali-radikális függetlenségi szárnyából és Károlyi közvetlen híveiből tevődött össze. A korábban is ismert politikusok közül tagjai lettek Apáthy István, Beck Lajos, Holló Lajos, Polónyi Géza, Lovászy Márton, ill. Justh Gyula; a fiatalabbak közül pedig: P. Ábrahám Dezső, a hódmezővásárhelyi Kun Béla, Búza Barna és Friedrich István. A román betörést követően a Tisza-kabinet helyzete megrendült. A parlamentben − más ellenzéki csoportokkal közösen − a Függetlenségi és 48-as Párt felvállalta a fokozott állami önállóság képviseletét és a társadalmi problémák (pl. közélelmezés, gyülekezési jog) szóvá tételét, ill. a választójog-bővítés ismételt felvetését.[685] Mindazonáltal az uralkodóváltás, a különbéke kísérlet, a háború által kiváltott társadalmi elégedetlenség (sztrájkok, tüntetések, stb.) és az oroszországi februári forradalom együttes hatásai csak a következő év tavaszára-nyarán adtak lehetőséget a belpolitikai helyzet átalakulásához. A progresszív ellenzék pártjai 1917 tavaszán, az 1910-es helyzethez hasonlóan a demokratikus választójog kapcsán kívántak pártközi szervezetet létrehozni.

Justh Gyula − utolsó jelentős politikai akciójaként − maga is részt vett az ellenzéki pártok újabb szövetségének előkészítésében, s az együttműködés elodázhatatlanságát hangsúlyozta. Álláspontjának közlése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt nem hátrált meg a blokk létrehozásától: „*Emlékezem, hogy amikor az elnöki széket elhagytam, átadva azt Károlyi Mihálynak, egy gyűlésen reámutatva ezt mondtam: Ő az én fiam, akiben nekem gyönyörűségem telik. Az évek múltak, sok minden történt azóta. Sokan hagyták cserben a zászlót! Hányan fordítottak köpönyeget! Egyben nem csalódtunk, abban, hogy Károlyi Mihály csakugyan egész ember. Elmondhatjuk róla a költővel: Ez férfi volt.”*[686] A párt értekezlete egyhangúlag támogatta a vezetőség együttműködési indítványát. A Választójogi Blokk 1917. július 6-i megalakulásakor többségben Justh és Károlyi nézetei érvényesültek a közös programnyilatkozat megfogalmazásában, amely a demokratikus választójog mellett, az annexió nélküli béke követelésére is kitért.[687] Az így létrejött pártszövetség szélesebb alapokon nyugodott, mint a céljaiban hasonló 1910-es együttműködés, ugyanis minden szociális érzékenységet tanúsító párt és szervezet (a Károlyi-párt, az MSZDP, a polgári radikálisok, a Vázsonyi-féle polgári demokraták, a Giesswein-féle keresztényszocialisták, ill. a társadalmi szervezetek közül pl. több női szervezet, a Galilei-kör, a Márciusi-kör) kérte a felvételét. Justh nagy reményeket fűzött a Választójogi Blokk megalakulásához, amely céljaiban és többpártiságában mindenképpen a hét esztendővel korábbi Választójogi Országos Szövetségre emlé-

[685] Varga L. 2004. 29-30. o.
[686] Magyarország, 1917. június 8. 4. o. A választójogért. A függetlenségi és 48-as párt értekezlete.
[687] Uo. 1917. június 7. 2-3. o. Most kell a radikális választójog. A választójogi blokk megalakulása.

keztetett.[688] Ezt követően 1917. július 15-én Esterházy Móric alakított − kisebbségi − kormányt, többek között Apponyi Albert (vallás- és közoktatásügyi miniszter), Gratz Gusztáv (pénzügyminiszter), Batthyány Tivadar (a király személye körüli miniszter, majd 1917. augusztus 18-tól népjóléti miniszter) és Vázsonyi Vilmos (igazságügy miniszter, majd 1917. augusztus 18-tól választójogügyi miniszter) részvételével. A kormány kinevezésének napján a választójogot követelő kispolgárság és munkásság óriási 200 ezer fős tüntetést szervezett.[689] A felvonuláson részt vett Justh Gyula is, akinek ez volt utolsó nyilvános szereplése.

Az előbb Esterházy később, pedig Wekerle által vezetett „koncentrációs" kormány saját alapvető feladatának tekintette a választójog kérdésének megoldását. Vázsonyi tervezete végül 1917 őszére készült el és a választójogot az írástudó frontkatonák, kisiparosok, kereskedők, parasztok és a munkásság nagy részére kívánta kiterjeszteni, a korhatárát pedig 24 évben állapította meg. Ezen kívül kilátásba helyezte a titkos választójogot, s támogatta a nők szavazati jogát is.[690] Az 1917-es törvénytervezet sok ponton emlékeztetett a Justh által kb. öt esztendővel korábban, 1912 nyarán tárgyalási alapként kidolgozott tervezetre.

Justh Gyula 1917. októberében 9-én Hungária szállóban hunyt el. Koporsóját a Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel, s egyszerre tették tiszteletüket előtte a kormány képviseletében Andrássy Gyula közös külügyminiszter és Wekerle Sándor miniszterelnök, ill. a szociáldemokraták küldöttei. Ravatala előtt Holló Lajos mondott beszédet, majd Petrovics György makói polgármester és Kunfi Zsigmond szociáldemokrata politikus búcsúztatta. Justh Gyulát a Kerepesi úti temetőben helyezték végső nyugalomra.

[688] Justh már a függetlenségi pártok 1913 júniusi fúzióját követően kezdeményezte egy választójogi blokk létrehozást, amelyhez formálisan több csoportosulás is csatlakozott, azonban a szervezet létrehozása akkor nem járt nagyobb politikai visszhanggal. Az Est 1913. június 17. 9. o. Gróf Károlyi Mihály és a választójogi blokk.
[689] Varga L. 2004. 46. o.
[690] Uo. 49-52. o.

IV. Hagyomány és/vagy megújulás Justh Gyula politikai gondolkodásában. Korkérdések a századfordulón

A liberális politikai útkeresés formái és lehetőségei

A XIX. századi, és ezzel együtt a kiegyezés utáni fél évszázad hazai politikai gondolkodására egyértelműen a liberalizmus volt a legnagyobb hatással. Elfogadva az oxfordi politikatudományi enciklopédia klasszikus, főként angol viszonyokra vonatkozó megállapítását, amely szerint kezdetben a liberálisok a társadalom polgárosodását előtérben tartva, a politikai baloldal kifejezőiként jöttek létre, *„alkotmányos parlamenti kormányzást és szekularizált államot (...) követeltek, és így konfliktusba kerültek (...) a régebbi arisztokratikus és monarchikus kormányzati elveket hirdető konzervatív erőkkel"*,[691] hangsúlyozni kell azt a közhelyszerű tételt, hogy a magyar liberálisok kihívásai és lehetőségei − több hasonlóság ellenére is − meglehetősen eltértek az eredeti modelltől. A nyugat-európaitól[692] különböző magyarországi társadalmi-gazdasági jelenségek, ill. állami hatalompolitikai tényezők − amely alatt főként azt értem, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom része − együttesen jelentős módosulásokat, torzulásokat okoztak a klasszikus liberalizmushoz képest. Másrészt a magyar liberalizmus fokozottan összekapcsolódott a nemzeti eszme, a nacionalizmus fejlődésével, amely azonban egyes nyugati államokban is gazdag példákkal illusztrálható (pl. Franciaország). A liberalizmus hazai híveit tehát az eszme általános kihívásai és a helyi speciális jellemzők egyszerre befolyásolták.

A dualizmuskori magyar liberalizmus sajátosságai közé tartozik az is, hogy a korszak jelentős pártszerveződései nem eszmerendszerek szerint csoportosultak, hanem alakulásukat elsősorban a közjogi kérdések határozták meg. Mindazonáltal általános jelenségként tapasztalhatjuk, hogy a parlament pártjainak meghatározó része − a kiegyezést támogató 67-esek, valamint az ellenzéki 48-asok is − liberálisként aposztrofálták önmagukat. A reformkor, ill. az 1848/49-es forradalom és szabadságharc hagyománya, útmutatása is ezt az utat tette járhatóvá számukra.[693] A hatalmi elit politikai csoportosulásai − a mindenkori kormánypártokat és a parlamenti ellenzéket is ezen belül értelmezve − társadalmi és ideológiai tekintetben számot-

[691] *Politikatudományi Enciklopédia.* Szerk. Vernon Bogdanor. (The Blackwell Encyclopeadia of Political Sciance. Oxford, Blackwell Publishers, 1991.) Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 362. o.

[692] Nem beszélve arról, hogy az angol és a nyugat-európai liberalizmus, ill. polgárosodás viszonyai is jócskán eltértek egymástól. Lásd Szabó Miklós: *A liberalizmus elvi kérdése I. A klasszikus liberalizmus*, ill. *A liberalizmus elvi kérdései II. A modern liberalizmus.* In. Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Budapest, Atlantis, 1989. 47-63. o., Barta Róbert: *Az angol liberalizmus eszméi és politikai intézményrendszere.* In. Múltunk 1998/3-4. 226-256. o., Székely Gábor: *A liberalizmus világa.* In. Uo. 5-42. o.

[693] A konzervativizmus kinyilatkoztatott fölvállalása − az eszmeáramlat korábbi feltétlen udvarhűsége és a forradalomhoz való viszonya miatt − még az ideológiailag konzervatívnak tekinthető csoportosulások esetében sem volt szokásos.

tevően általában nem tértek el egymástól, szembenálló politikai alternatívákat rendszerint nem ezen a téren fogalmaztak meg, többé-kevésbé közösen voltak érdekeltek a rendszer fenntartásában.[694]

Az ország politikai és társadalmi adottságait felmérve (polgárság erőtlensége, tőkeszegénység, urbanizáció hiánya, gyenge piacorientáltság, kedvezőtlen nemzetiségi megoszlás, stb.) a hazai liberálisok többsége a modellhonosítás, modellátvétel lehetőségét kezdettől elutasította, és az államhatalom irányából érkező átfogó reformot, reformsorozatot tartotta követhetőnek. Ebből következően a liberális átalakulás, ill. állami modernizáció előmozdítója, motorja Magyarországon a viszonylag kisszámú és tőkeszegény polgárság mellett döntően a nemesség lett. A kiegyezés után létrejövő hatalmi-társadalmi-gazdasági rendszerben a következő munkamegosztás érvényesült: a hatalmi adminisztráció, ill. az állami bürokrácia szférája a történelmi nemesség és a szűk „honorácior" értelmiségi csoportok irányítása alatt maradt,[695] a mind jobban szélesedő tőkés (vállalkozó) polgárság, pedig a gazdasági és üzleti életben találta meg számításait. A helyhatóságokban a virilizmus alkalmazásával az adott település bürokratikus és polgári elitje vegyesen vált a hatalom részesévé. A polgárosodásban mint a változás folyamatában a társadalom teljes egésze egyszerre vett részt, ezért az nem vezethető le az egyes társadalmi rétegek (polgár, nemes, gazdaparaszt) kölcsönös pro-kontra hatása és modernizációja nélkül.[696] A dualizmuskori meghatározó hivatalos állami politikai irányvonal vizsgálatakor − a sajátosságok hangsúlyozására − a történeti irodalom több kifejezést is használ egyszerre, pl. nemesi liberalizmus,[697] vagy liberális konzervativizmus.[698] A kiegyezést követő időszak hazai eszmetörténeti jellegzetességei mindenképpen összefüggésbe hozhatóak a Szabó Miklós által kontinentális liberalizmusnak nevezett modellel, amely az állam cselekvőképességét emeli ki.[699] A dualizmus rendszerét tekintve dolgozatomban elsősorban a liberalizmus hangsúlyozását tartom fontosnak, s ebből az alapvetésből kiindulva az állami politizálás általános irányát nemzeti liberálisnak, vagy konzervatív liberálisnak tekintem.[700]

---

[694] Miru György: *Modernizáció és társadalompolitika az 1890-es évek közepéig.* In. Polgárosodás és szabadság. 1999. 190. o.

[695] A nemesség domináns részvétele a polgárosodás folyamatában a liberalizmus konzerváló, őrző szerepére kezdettől hatással volt. Lásd Vasas Géza: *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa.* In. Kommentár 2006/1. 94. o.

[696] Veliky J. 2008. 1242. o.

[697] pl. Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. A nemesi liberalizmus válsága.* In. Magyarország története 7/2. 1983. 914-917. o.

[698] Tőkéczki László: *Liberális konzervativizmus Magyarországon (1867-1938).* In. Tőkéczki László: Történelem, eszmék, politika. Budapest, Kairosz Kiadó, 1999. 87-97. o.

[699] Szabó M. 1989. 50-51. o. ill. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2007. 24-27. o.

[700] Ezt az álláspontot közvetíti pl. Romsics I. 1999. 23. o., Fónagy Z. 2001. 80. o., Miru György: *A dualista politikai rendszer működése; Politikai eszmék a századfordulón.* In. Veliky J. szerk. 1999. 190-198. o., ill. 291-292. o. Schlett István: *A liberalizmus érvényességéi határai egy liberális államban az állam és az egyház, az állam és a nemzet viszonyának példáján.* In. G. Fodor G.-Schlett I. 2006. 175. o.

Magyarországon és általában Kelet-Közép Európában, a liberalizmus 1830/40-es évektől tartó diadalmenete a századfordulóra befejeződött és beköszöntött a válság korszaka.[701] A dualista rendszer berendezkedése, intézményi struktúrája, éppen a hatalmi-gazdasági elit által szorgalmazott állami szerepvállalás Tisza Kálmán kormányzata alatti megerősödése miatt, valósággal korrigálhatatlanná vált, s a mindinkább elmélyülő társadalmi problémák a rendszer stabilitását veszélyeztették. Bár a század második felében végbement a tulajdon és a vállalkozási szabadság, ill. a polgári jogegyenlőség feltételeinek kialakítása, óriási hiányosságok is nyilvánvalóvá váltak.[702] Mindazonáltal a hatalmon lévő liberális elit az állami cselekvőképesség-hatékonyság korlátait és az emancipálódott polgárság társadalmi problémáit érzékelve a XIX. század utolsó évtizedében nagy fontosságú reformokat hajtott végre (állam és egyház viszonyának rendezése, polgári házasság, izraelita vallás recepciója, gazdasági-politikai összeférhetetlenség, választási bíráskodás, stb.[703]), amelyek a parlamenti pártok mellett a társadalom addig jobbára apolitikus tényezőit is állásfoglalásra késztették. Az állam és a társadalom több évtizede megoldatlan problémái mellett (állami függetlenség, nemzetiségi kérdés, birtokos középosztály helyzete, stb.) a századfordulón új problémák is jelentkeztek.[704] Az elsősorban növekedésorientációra berendezkedett állami liberális (utilitariánus) gazdaságpolitika a társadalom széles rétegeinek (pl. kispolgárság, munkásság, agrárproletárok) szükségleteivel kevésbé törődött, a szociális problémák kezelését elhanyagolta. Az 1890-es évek liberális reformjai az évtized végére megrekedtek, széles társadalmi rétegek problémái továbbra is megoldatlanok maradtak. A századfordulón kialakuló hatalmi eszmerendszert Szabó Miklós „állagőrző liberalizmusnak"[705] nevezi, amelyben a nemzeti tradíció és a historizálás (túl)hangsúlyozása vette át a vezető szerepet, s a modern elemek integrálása mind nehézkesebbé vált. A szociálpolitika terén ennek ellenére olyan részleges előrelépések történtek, mint az ipari gyermekmunka szabályozása, a munkaidő meghatározása, a betegbiztosítás alapjainak letétele, ill. kulturális tekintetben a szegény sorsú családok gyermekeinek tandíjcsökkentése, tandíjmentessége. Az ingyenes elemi oktatás bevezetésére csak 1908-ban került sor. Ennek ellenére a gyorsan zajló kapitalizálódási folyamat a magyar társadalom jelentős részét (nemesség, kisiparosok, parasztság) készületlenül érte és válságba sodorta. A társadalom fokozódó problémái pl. a középosztály, az agrárium, a munkásság, a választójog és a nemzetiségi kérdések megoldatlanságai a századfordulón már mély és elnyúló válságot idéztek elő.

[701] Maciej Janowski: *Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között.* In. AETAS 2000/4. 108-121. o.
[702] Miru Gy. In. Polgárosodás és szabadság. 190-197. o.
[703] Cieger A. 1999. 6-7. o.
[704] Gyurgyák J. 2007. 118. o.
[705] Szabó M. 1983. 914-917. o.

A XIX. század második felében végbement társadalmi-gazdasági átalakulás a politikai eszmékre is befolyással volt, s a problémák hatására megjelentek a liberalizmus szociális kritikái, ideológiai alternatívaként a baloldalon jelentkezett a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus, ill. a jobboldalon megerősödött a (rendszerben addig is szerepet kapó) konzervativizmus, újkonzervativizmus.[706] E mellett azt is hangsúlyozni kell, hogy a megjelenő, felerősödő politikai eszmék természetesen visszahatottak magára a szabadelvűségre is, és megjelentek a modern liberalizmus azon képviselői, akik a szociális kihívásra történő választ a liberalizmuson belül keresik. A politikum kísérőjelenségeiként fontossá váltak az új eszmékhez kötődő társadalmi-tudományos szervezetek is. A baloldalon létrejöttek az egyes iparágakhoz köthető szakszervezetek, betegsegélyező és rokkantpénztárak, majd a Társadalomtudományi Társaság, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája és a Galilei Kör, ill. megerősödtek a demokratikus szabadkőműves páholyok (Demokrácia-páholy, Martinovics-páholy), stb.[707] Az újkonzervatívoknál pedig megalakultak az agrárius egyesületek és fogyasztási szövetkezetek, pl. OMGE, Hangya, ill. a katolikus-protestáns diákkörök és keresztényszociális társaságok, pl. Mária Kongregációk, Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör.[708] Jelen keretek között az újkonzervativizmussal, szociáldemokráciával és polgári radikalizmussal nem kívánok részleteiben foglalkozni, azokat csak a hatalmi rendszer perifériáján jelentkező, ill. onnan elmozduló, kitörő reformelképzelések kapcsolatrendszereként tárgyalom.

A kialakuló és egymásra reflektáló eszmei, ideológiai sokszínűség elkerülhetetlen alapfeltétele a politikai nyilvánosság kiegyezés utáni megerősödése volt (pl. a folyóiratok száma ugrásszerűen megnőtt), de a polgári közvélemény szabad politikaformáló szerepe az állam és a parlament túlsúlyának következtében csak lassan alakult ki.[709] A nyilvánosság fejlődésének intézményi háttere a XIX. század utolsó évtizedeiben kiteljesedett, azonban annak állami függése tovább nőtt. A politikai információ egyre szélesebb elterjedésének hatására

[706]A politikai ideológiák jelentkezésével kapcsolatban: Miru Gy. 1999. 291-304. o., Takáts J. 2007. 75-103. o., G. Fodor G.: Gondoljuk újra…. 2004. 31-38. o., ill. Giovanni Sartori: *Demokrácia.* Budapest, Osiris, 1999. 162-165.

[707] Hanák P. 1975. 396-398. o., 417-422. o.

[708] A baloldalra és a polgári radikálisokra vonatkozóan pl. Horváth Zoltán: *Magyar századforduló.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1961., Mucsi Ferenc: *A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon 1900-1914.* In. Múltunk 1998. 3-4. Tanulmányok a liberalizmus történetéről. 112-142.o., Pók Attila: *A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990., Uő: *A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája − mai szemmel.* In. Gerő A. szerk. 2007. 93-109. o., ill. G. Fodor G.: Gondoljuk újra… 2004., Uő: *Kultúrpolitikai program vagy kultúra mint politika?* In. Századvég 2004/2. 77-102. o. Az újkonzervatív áramlatokra pedig pl. Kiss Mária Rita: *Szabadelvűek és agráriusok a XIX-XX. század fordulóján.* In. Politikatudományi Szemle 2002. 3-4. sz. 239-257. o. Szabó M. 2003. Mindkét oldalra kitérve: Gergely András-Szász Zoltán: *Kiegyezés után.* Budapest, Gondolat, 1978. 160-186., 236-249. o., Szabó M.: *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában* ill. *Középosztály és újkonzervativizmus.* In. Szabó M. 1989. 109-177., 177-191. o.

[709] Gergely András-Veliky János: *A politikai sajtó története 1867-1875.* In. A magyar sajtó története II/2. 1867-1892. Szerk. Kosáry Domokos-Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 34. o.

fokozatosan újabb csoportok kapcsolódtak be a politikai véleményformálásba, s a hatalmi pártpolitikai vitákon túl a társadalom alapkérdései iránt igyekeztek tájékozódni. A századfordulón a széles középrétegek (polgárság, úri középosztály, birtokos parasztság, stb.) mellett már a kispolgárság, a munkásság és a kisbirtokos parasztság tömegei is rész kívántak venni a kialakuló társadalmi nyilvánosság alakításában, s ezáltal a politika ellenőrzésében, befolyásolásában.[710] Ezek a rétegek a közéleti tájékozottság és műveltség alacsonyabb fokán álltak,[711] s a velük való kommunikáció is más eszközöket kívánt meg (társadalmi körök, néplapok, utcai népgyűlések). A társadalmi nyilvánosság kialakulásának lépései mindinkább megkövetelték a direkt, közvetlen politikai véleménynyilvánítás, a szavazati jog megszerzésével együtt járó választás szabadságát is.[712]

A liberalizmus ideológiai válságát erősítette a századforduló időszakában kibontakozott − politikai eszméket csak közvetve érintő − parlamenti belpolitikai válság (a 67-esek és 48-asok közötti áthidalhatatlannak látszó ellentétek), amelyek együttesen a fokozódó társadalmi követelések hatására új fogalmi keretek bevezetését készítették elő.[713] Az új évszázad első éveitől a politikában a hagyományos törésvonalak mellett, amelyet kézenfekvően a kiegyezéspárti-függetlenségi ellentétpárral szemléltethetünk, egyre lényegesebbé kezdett válni a progresszió-reakció dichotómiája alapján történő megkülönböztetés. Az erősödés ellenére az új jelenség a parlamenti politizálásban csak közvetve éreztette hatását, a hatalmi elit köreit nagyobbrészt érintetlenül hagyta, s a korábban kialakult politikai struktúra átcsoportosulását nem idézte elő. A közjogi ellenállás a korszak végéig domináns maradt, és az ideológiai csoportosulások érzékelhető megjelenése ellenére sem alakult ki meghatározóan konzervatív-liberális vagy liberális-demokrata szembenállás.[714]

A dualista államot működtető politikai elit konzervatív liberális döntéshozó körei − tapasztalva a rendszer különböző irányú kihívásait − a társadalmi- és tulajdonviszonyok érintése nélküli, (tehát a rendszer keretein belül értelmezett,) nagyobbrészt csak a hatékonyság növeléséhez szükséges változtatásra törekedtek. A társadalmi fejlődés fő feltételének az államot tekintették, így az állami hatékonyság fokozását tartották feladatuknak. A századfordulón

[710] Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 127-135. o. ill. Veliky János: *Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században.* In. Forradalom után-Kiegyezés előtt. A magyar polgárság az abszolutizmus korában. Szerk. G. Németh Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 313-314. o.

[711] Gergely András-Veliky János: *A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén.* In. Magyar történeti tanulmányok VII. Debrecen, 1974. 36. o.

[712] Sartori, G. 1999. 51-76. o.

[713] Veliky János: *A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz.* In. Alföld 1978/10. 56. o.

[714] A parlamenti politikától távol eső, azonban a hatalmi elit perifériáját érintő terepen, a politizáló tudományos (szociológiai) publicisztika szintjén ez mind komolyabb kihívás teremtett. A *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszadik Század* folyóirat berkeiben 1900-1906 között létrejött a külvilággal szemben értelmezhető liberális-konzervatív, a belső tartalomban pedig a liberális-radikális és a radikális-szocialista törésvonal is. Erről bővebben: G. Fodor G.: Gondoljuk újra… 2004. 64-77. o.

fő motívumként értelmezhető kiüresedő (status quo) liberalizmus mellett történtek kísérletek az ideológia modernizálására, újrafogalmazására is.[715] A rendszer reformját megfogalmazó publicisták és politikusok túlléptek Jeremy Bentham utilitariánus világképén[716] (*Introduction to Principles of Morals and Legislation,* 1789) és elfogadták John Stuart Mill demokratikus és szociális igényeket is érintő liberális szabadságértelmezését[717] *(On Liberty,* 1859*; Considerations on Representative Government,* 1861*),* ill. ismerték Benjamin Constant *(Cours de politique constitutionnelle* 1818, 1820*)* régiek és modernek szabadságát megkülönböztető,[718] és Alexis de Tocqueville (*De la démocratie en Amerique,* 1835/1840*; L'Ancien Régime et la Révolution,* 1856*)* tömegdemokrácia veszélyeit tárgyaló értelmezését,[719] valamint hatott rájuk Auguste Comte pozitivizmusa és Herbert Spencer evolucionizmusa is.[720] Többen közülük (etatisták, technokraták) a „laissez faire" politikát elutasítva, az állam szerepének növelését alapvetően szükségesnek tartották a társadalmi-közigazgatási, stb. reformok véghezvitelének érdekében, míg mások a polgári alkotmányosság kiszélesítését szorgalmazták. A liberalizmus szociális vagy demokratikus irányultságú megújításának igénye a hatalmi elit perifériáján a kormánypártban és a parlamenti ellenzékben egyaránt több sürgetőre talált, sőt a közjogi kérdésektől távolodó független értelmiségi pozíciója is kialakult.[721] Ez a gondolkodás nem idegen elemként jelentkezett a dualizmus eszmei palettáján, hanem szerves hagyományokkal rendelkezett éppen az előző liberális nemzedék Széchenyi, Eötvös és mindenekelőtt Kossuth útmutatásával.[722]

A kiegyezést elfogadó 67-es politikai tábor egyik reformokat sürgető ideológusa a liberalizmus és konzervativizmus metszéspontján álló Asbóth János volt.[723] Felismerte a hazai (doktriner) „chablon-liberalizmus" eltévelyedését és vált − Edmond Burke (*Reflections of the*

[715] Takáts J. 2007. 75-102. o.
[716] *Classics of Political and Moral Philosophy.* Ed. Steven M. Chan. New York-Oxford, Oxford University Press, 2002. 708-730. o.
[717] Uo. 890-1011. o.
[718] Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága.* Budapest: Atlantisz. 1998., Csepeli Réka: *A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai.* In. Palimpszeszt 1996/1.
[719] Bayer József: *Politikai gondolkodás története.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 191-195. o., 197-200. o., *Politikai filozófiák enciklopédiája.* Szerk. Lánczi András. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995. 285-289. o., Egedy Gergely: *Konzervativizmus és tömegdemokrácia.* In. Magyar Szemle 1997. 3-4., Uő: *Konzervatívizmus és nemzettudat.* In. Magyar Szemle 1998/4.
[720] Arblaster, Anthony: *Félelem a demokráciától.* Ford. Kiss Csilla. Műhely 1995/5.11. o. (Részlet A. Arblaster: The Rise and Decline of Western Liberalism. Oxford, Blackwell Publishers, 1984.), Sartori, G. 1999. 115-159. o., 159-173. o. Az angol liberális politikai gondolkodás sokszínűségéről lásd Barta R. 1998. 226-256. o.
[721] Cieger A. 1999. 13. o.
[722] Veliky J. 1978. 55. o., Szabad Gy. 2002. 232-243. o.
[723] Asbóth politikai szerepvállalása 1887-ben indult, amikor a Szabadelvű Párt képviselője lett. Ezt követően 1896 és 1900 között a Katolikus Néppárt képviselője volt. Politikai felfogásáról bővebben lásd Szendrei László: *A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében.* In. Valóság 2000/5. 80-89. o., Uő: *Asbóth János Magyar conservativ politica c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja.* In. Történeti Tanulmányok XIII. Debrecen, 2005., Uő: *Asbóth János Magyar politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája.* In. Könyv és Könyvtár XXVIII/2006. 199-251. o., Lackó Miklós: *A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi.* In. Századvég Új Folyam 19. sz., ill. Vasas G. 2006.

Revolution in France, 1790) és főleg Benjamin Disraeli hatására − annak organikus fejlődést és fokozott állami szerepvállalást hangsúlyozó jobboldali kritikusává, mindezt azonban anélkül tette, hogy megtagadta volna a szabadelvűség politikai szükségességét.[724] A liberalizmus individualizmusával a nemzet közösségi értéktartalmát állította szembe,[725] mindazonáltal éppen a két ideológia reálpolitikai elválaszthatatlansága mellett tört lándzsát: *„A jó elmélet mindig radicális; a jó gyakorlat mindig conservativ."*[726] Asbóth hamar érzékelte a modernizáció okozta társadalmi sérüléseket, a hagyományos közösségek válságát és a munkásság, ill. a nagyvárosi életforma megoldatlan kérdéseit, s a konzervatív-liberális szembenállás helyett inkább a két eszme egymásrautaltságát hangsúlyozta.[727] Talán legismertebb művében a *Korunk uralkodó eszméi* (1895) című akadémiai székfoglalójában már a szocializmus kihívásaira helyezi a fő hangsúlyt.[728] A szociális problémák megoldását az organikus rendszerektől, az államtól, az egyházaktól, a paternalista nagybirtoktól várta. A társadalmi tradíciók és az állam szerepének fontossága azonban nem akadályozta abban, hogy a századforduló utáni években az általános választójog hívévé váljon. Az általános választójog fontosságát pedig éppen ezekből a gondolatokból vezette le: a nemzetiségek magyar államhűségének elvárása és az alsóbb társadalmi rétegek integrációja e nélkül nem történhet meg.[729] Gondolatvilága tehát a korábbi liberális konzervatív (újkonzervatív) jegyek mellett a demokratikus ideológia irányába lépett el.

A liberalizmus nemzetépítő reformjaiért és az állami centralizáció erősítéséért szállt síkra a századvég meghatározó publicista-politikusának számító Beksics Gusztáv is.[730] Nézetrendszerében mindvégig a kiegyezés adta közjogi keretek támogatója volt, azonban a kormányzattól több-kevesebb távolságot tartva, többrétegű rendszerkritikát (középosztályprogram, szakértő bürokrácia, egyház és állam szétválasztása) várt el. Alapgondolatai a liberalizmus szabadságértelmezésének keretén álltak,[731] de a nemzetféltés és a fokozódó szociális problémák mind távolabb sodorták a klasszikus szabadelvűség gondolatvilágától. Az ország nemzetiségi helyzetének átalakítására a magyarság polgárosodással együtt járó politikai-kultúrális-gazdasági asszimilációs képességének a fokozását hangoztatta, s ezzel összefüggés-

[724] Asbóth János: *A magyar conservativ politika.* Budapest, 1875. 146. o., 155-160. o.
[725] Uő: *Politikai áramlataink. Uj Magyarország.* Budapest, 1880.16. o.
[726] Uő: *A szabadság.* Pest, 1872. 440. o. vagy 2. o.
[727] Vasas G. 2006. 99. o.
[728] Takáts J. 2007. 82. o.
[729] Asbóth János: *Munkapárt és a választójog.* Budapest, 1910.
[730] Beksics Gusztáv 1884-1894 között a Szabadelvű Párt képviselője, majd miniszteri tanácsos, 1896-1905 között ismét képviselő, s a századfordulón a *Magyar Nemzet* főszerkesztője és több lap munkatársa volt. Pályájáról és politikai felfogásáról lásd L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál.* In. Századok 1963/6. 1242-1278. o., Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása.* PhD disszertáció, Debrecen, 2007., *Beksics Gusztáv.* Szerk, bev.: Müller Rolf. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2005.
[731] Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon.* Budapest, 1879. 30-32. o., Ifj. Bertényi Iván: *A nemzeti liberalizmus dualizmuskori prófétája.* In. Kommentár 2006/3. 121 . o., ill. Miru Gy. 2007. 187-189. o.

ben a nemzetteremtés területén fontosnak tartotta az urbanizáció és a közigazgatás reformját (különösen az ország peremterületein, pl. Erdélyben), a nemzeti kulturális régióközpontok fejlesztését, ill. az etnikai viszonyok átrendezésére alkalmas telepítések szervezését.[732] Comte és Spencer pozitivizmusa mellett szellemiségére a szociáldarwinizmus is komoly hatással volt, amely elvezette a „fajkonzerválás" és nemzeti ábrándok politikailag veszélyes terepére, s a nemzetvédelemmel kapcsolatosan egyre messzebb vetette a liberális gondolati alapmotívumoktól.[733] Szociális érzékenysége révén már a századfordulót megelőzően felfigyelt a szocialista munkás- és parasztmozgalmak törekvéseire, ugyanakkor a tulajdonviszonyok átalakítását célzó terveik miatt veszélyesnek ítélte őket.[734] Éppen a saját modernizációs programjával való összeegyeztethetősége miatt elfogadta a választási rendszer átalakításának szükségét (pl. városi körzetek növelése), sőt az általános szavazati jog kialakítását is támogatta.[735]

Szintén a liberális állam társadalmi szerepvállalása mellett szállt síkra a politikai pályáját a 48-as Pártban kezdő és a Szabadelvű Pártban befejező Schvarcz Gyula is. Schvarcz, aki pozitivista társadalomtudósként a független értelmiség szerepköréből tekintette a polgárosodás folyamatát, háttérbe kívánta szorítani a pártok közjogi szembenállását és széleskörű reformokat tartott szükségesnek (állami szociálpolitika, kultúraterjesztés, szakbürokrácia, közigazgatási-, igazságszolgáltatási- és alkotmányreform, stb.).[736] A hazai polgári társadalom megszilárdítását összekötötte a nemzetépítés, nemzetteremtés feladatával, amelyben hasonlóan Asbóthhoz vagy Beksicshez az értelmiség és az állam kultúrpolitikai teendőit hangsúlyozta.[737] Az egykamarás törvényhozás hívének vallotta magát, később pedig egy közvetítő, mérséklő feladatokat ellátó, főleg a szakmai és társadalmi szervezetek választottjaiból álló felsőház/államtanács kialakítását tartotta célszerűnek.[738] A választási rendszer gyökeres reformját (kisebbségi képviselet, töredékszavazatok) már az 1870-es években fontosnak tartotta, s egyszerre állt ki a választójog szélesítése, ill. a választókerületek arányosítása (40-50 ezer lakosra jusson egy képviselő) mellett. Demokratikus alapon állva hosszabbtávon az általános választójog híve volt, azonban benne is élt a liberálisok politikailag éretlen tömegektől való félelme *(„Oda bocsát az urnához százezreket, sőt milliókat is, kik maguk tudatlanságában minden lépten nyomon félrevezethetők, s kik sokkal inkább ártanak mint használnak az állam céljának"*[739]), amelynek ellensúlyozására is alkalmasnak találta a kultúrateremtést. Az adott

[732] Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra.* Budapest, 1883. 5-10. o.
[733] Beksics Gusztáv: *A demokrácia Magyarországon.* Budapest, 1881. 1-8. o., Uő: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője.* Budapest, 1905.
[734] Müller R. 2007. 130-136. o.
[735] Müller R. 2007. 171-172. o.
[736] Schvarcz Gyula reformelképzeléseiről és pályájáról bővebben lásd Miru Gy. 1993. 33-35. o., Miru Gy. 1999/1-2., Uő. szerk. 2000.
[737] Schvarcz Gyula: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon.* Pest, 1869. 181-182. o.
[738] Uő: *Államintézményeink és a kor igényei.* Budapest, 1879. 235. o., 475-476. o.
[739] Uo. 65. o.

körülmények között az írni-olvasni tudó 24 év feletti férfiak választójoga mellett állt ki és követelte a titkos szavazás bevezetését.[740]

A kossuthi függetlenségi és demokratikus gondolatokhoz mindvégig ragaszkodó Herman Ottó[741] ugyancsak érzékelte az általa „álliberálisnak" tekintett, a szabadság eszméit kijátszó rendszer társadalmi problémáit, ellentmondásait, és a liberalizmus demokratikus reformját sürgette. A 67-es oldalon álló etatistákhoz hasonlóan egyetértett egy liberális középpárt (iparpárt) megalakításának, a társadalom kulturális színvonalemelésének és a parlamentáris reformnak (pl. arisztokratikus főrendiház feleslegessége) alapvető szükségességével, azonban velük ellentétben − a klasszikus liberalizmus szellemében − nem tartotta célszerűnek az állami centralizáció erősítését. A teljes értékű polgárosodás érdekében fontosnak tartotta egy szociális viszonyokat érzékelő, demokratikus hitelszervezet kiépítését, amely korlátozná, megakadályozná az alsóbb társadalmi rétegek lecsúszását.[742] A népszuverenitás alkotmányos kiteljesedését az önkormányzatiság, a törvényhatósági autonómia fejlesztésében kereste.[743] Herman a századfordulón a tudomány felé fordulva felhagyott a napi politizálás művelésével, a függetlenségi demokratikus kiútkeresés fokozott szociális érzékenységgel rendelkező személyiségei közé tartozott − pl. elsők közt hívta fel a figyelmet a munkásérdekek fontosságára −, azonban progresszivitása, komoly ellentmondást képezve, nem terjedt ki az általános választójog támogatásáig és veszélyesnek tartotta a szociáldemokratákkal történő együttműködést is.[744]

A függetlenségi ellenzék holdudvarából induló, később a közjogi vitákat rendszerint távolról szemlélő liberális demokrata Vázsonyi Vilmos is a századelő szociális reformokat követelő politikusainak sorába tartozott.[745] A hazai polgárosodás társadalmi problémáit hamar felismerve kapcsolatot teremtett más demokratikus reformokat sürgető csoportokkal, köztük a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal, de együttműködés helyett valójában versenyhelyzet alakult ki közöttük.[746] Vázsonyi a parlamentarizmus és alkotmányosság híveként elhatárolódott Tisza István politikájától.[747] Ezzel együtt radikálissága, progresszivitása messze állt a szélsőségtől, azonban − az államhatalom összetett válságának időszakában − csak viszonylag rövid ideig volt részese a legfelsőbb hatalmi elitnek. Politikai modernitása az ön-

[740] Miru Gy. 2000. 30. o.
[741] Herman Ottó 1879-1895 között több alkalommal a Függetlenségi Párt, ill. a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt által támogatva szerzett országgyűlési mandátumot. Pályájáról lásd Erdődy G. 1984.
[742] Erdődy G. 1984. 35. o.
[743] KN 1891. július 15. KN 1887-1892. XXVI. kötet. 29. o., ill. Erdődy G. 1984. 30-33. o.
[744] Uo. 166. o.
[745] Vázsonyi Vilmos 1901-1926 a képviselőház, ill. a nemzetgyűlés tagja volt (Polgári Demokrata Párt, Nemzeti Demokrata Párt), 1917-18-ban igazságügy ill. (választójogi ügyi) tárcanélküli miniszterként tagja volt az Esterházy-, majd a Wekerle-kormánynak.
[746] Tőkéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca.* Budapest, XX. századi Int., 2005. 35. o., 89. o.
[747] Uo. 136. o.

kormányzatisággal és még inkább az általános választójog elszánt − részéről sok illúzióval keveredő (pl. ideális társadalom) − támogatásával érzékeltethető.[748]

A századforduló utáni modern liberalizmus egyik legjellegzetesebb képviselője − a ma inkább történetírói munkáiról ismert − Gratz Gusztáv,[749] aki elszakadva a XIX. századi szabadelvűség hagyományaitól a „szociális liberalizmus" megteremtésének szükségességét hangsúlyozta.[750] A *Huszadik Század* szerkesztőségében lezajlott 1904-es vitán a liberalizmus szociális tartalmakkal történő feltöltését sürgette, s a klasszikus jogegyenlőség mellett az esélyegyenlőség megteremtését is feladatként tekintette: *„a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul."*[751] A modern liberalizmus képviselői, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok kihívásait komolyan véve − az előző nemzedéktől eltérően − nem csupán az erős és művelt középosztály védelmét, megteremtését tartották szükségesnek, hanem fontosnak ítélték az alsó néprétegek feletti gondoskodás célkitűzéseit is. A (szociális) liberalizmus egyéni szabadságelve nem mehet el a gyengébbek „kiszipolyozásáig", és nem küzdhet a létező társadalmi hierarchia mozdulatlan fenntartásáért, konzerválásáért, például az oktatási rendszeren keresztül, hanem kötelessége magára vállalni a gazdaságilag gyengék védelmét is.[752] Az addigi, nagyobbrészt negatív tartalmú liberalizmust (pl. társadalmi és a fejlődést akadályozó gazdasági korlátok lebontása), amely azt a célt szolgálta, hogy bizonyos dolgok ne következhessenek be, fel kell váltani a pozitív liberalizmusnak, amely ki is jelöli a feladatokat és megszabja a fejlődés útvonalát. A szociális liberalizmus feladatát a következőkben jelölte ki: ingyenes és kötelező népoktatás, ingyenes közegészségügyi ellátás, ingyenes igazságszolgáltatás, progresszív adópolitika, a kisipar támogatása, stb.[753]

A fentebb felsorolt liberális reformer politikus/politikai gondolkodókhoz hasonlóan a dualizmus alkotmányos és társadalmi problémáit (polgári házasság, egyházpolitika, nemzetiségi probléma, választójog, stb.) felismerő, a politikai elit perifériáján tartózkodó erősen rendszerkritikus pozíció képviselője Justh Gyula is. Justhnak a korszak eszméibe történő beillesztése azonban az imént felsorolt kortársaihoz képest is nagy körültekintést igényel, hiszen gyakorló függetlenségi politikusként politikai elmélettel csak érintőlegesen foglalkozott. Mindazonáltal kijelenthető, hogy eszmei, ideológiai hovatartozása mindenképpen a liberaliz-

[748] Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I. 1927. 462-465. o.
[749] Gratz Gusztáv a Huszadik Század ill. Társadalomtudományi Társaság 1906-ban kivált alapítója, 1906-tól alkotmánypárti, majd 1910-től munkapárti képviselő, s 1917-ben az Esterházy-kormány pénzügy-, 1920-21-ben a Teleki-korány külügyminisztere, ill. nemzetiségi minisztere. Életéről és politikai tevékenységéről lásd Tilkovszky Loránd: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei. In. Történelmi Szemle 2000/3-4. 371-393. o.
[750] Takáts J. 2007. 100-101. o.
[751] Gratz Gusztáv: *A liberalizmus.* In. Huszadik Század 1904/3. 176. o.
[752] Uo. 175-176. o.
[753] Uo. 1904. 180. o.

mus keretén belül helyezhető el, és a XIX. századi elődök tekintetében a kossuthi szociális problémák irányába nyitott, demokratikus jegyeket is magában foglaló szabadelvűséggel rokonítható. A kortársak közül, pedig leginkább Vázsonyi demokratikus liberalizmusával hozható összefüggésbe, de annál sokkal inkább közjogias szemléletű.

A XX. század elején a fentebbiekhez hasonló probléma kiválasztásokkal és felismerésekkel jellemezhetőek a hatalom periférián lévő sokszínű progresszivitást is magukban hordozó reformer, rendszerkritikus csoportok, ill. az egyértelmű rendszeralternatívát felmutató parlamenten kívüli szociáldemokrata és polgári radikális ellenzék politikusai is. A hasonló, helyenként egymásba vágó problémaérzékelések azonban a különböző/össze nem egyeztethető megoldási javaslatok (a tulajdonviszonyok megváltoztatása, nemzetköziség, stb.) miatt lehetetlenné tették a hosszú távú politikai szövetségek kialakítását, s együttműködésük valójában inkább a társadalmi tömegek megnyerése iránti versengésként értelmezhető. A polgári demokratikus követelések egy része, pl. a választási rendszer átalakítása, általános választójog problematikája, a parlamenti alkotmányosság megőrzése/kiszélesítése, ilyen összeegyeztethető, érdekegyesítő állásfoglalásokat jelentett.

A századforduló időszakára a politikai eszmék egymásra hatásának eredményeként a korábbiakhoz képest felerősödött az összetett, heterogén eszmék kialakulásának jelensége a magyar politikai közgondolkodásban. A liberalizmus, a konzervativizmus és a szociáldemokrácia egymásra hatásának következményeként nyugati példákra – még ha nem is azonos mélységben – itthon is gyökeret eresztett a konzervatív liberális, a keresztényszocialista, az újkonzervatív, a demokratikus liberális, és a liberális demokrata, stb. politikai ideológia. Mindazonáltal elmondható, hogy a hazai hegemón többpártrendszernek, a mindvégig előtérben lévő közjogi kérdésnek, a mély társadalmi problémáknak és az adott nemzetiségi helyzetnek, stb. köszönhetően – hatalmi ideológiaként legalábbis – a liberalizmus és a konzervativizmus egymásra hatásaként főleg a konzervativizmushoz, vagy a politikai jobboldalhoz kötődő eszmék megerősödésének lehetünk tanúi (pl. Apponyi Albert, Tisza István, Prohászka Ottokár, majd Bethlen István). Ennek ellenére a politikai baloldalon természetesen a liberalizmus és a demokrácia egymásra hatása is végbement (pl. Vázsonyi Vilmos, Gratz Gusztáv, Justh Gyula, Jászi Oszkár). A fő probléma véleményem szerint így a liberalizmuson belül értelmezhető, ugyanis a liberalizmus különböző „szélső” árnyalatai nem egymással léptek szövetségre: az elitista liberálisok inkább a konzervatívokkal vagy újkonzervatívokkal, a demokratikus liberálisok pedig a szociáldemokratákkal vagy a polgári radikálisokkal építettek ki szövetséget. Az utóbbi csoport jellemzőjeként azonban szükséges megállapítani, hogy a vázolt helyzet következtében a liberálisok (demokrata liberálisok) nem voltak eléggé demok-

raták, és a demokraták (liberális demokraták, szociáldemokraták és polgári radikálisok) pedig nem voltak eléggé liberálisok.

Az első időszakban a politikai elit egy részét is magába foglaló Társadalomtudományi Társaság (a szervezet elnöke kezdetben ifj. gróf Andrássy Gyula) liberális nézeteket valló (pl. Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt, akik 1906-ban a Magyar Társadalomtudományi Egyesület létrehozói) és polgári radikális (Jászi Oszkár, Braun Róbert, stb.) gondolkodói a nézőpontokat igyekeztek a nemzetiségi kérdés kezelésére, a szociális reformokra, ill. a népoktatásra terelni.[754] A liberális irányzat a Szabadelvű Pártban, majd a Nemzeti Munkapártban is éreztette hatását és Tisza István szabadságjogokat szűkíteni kívánó csoportjával szemben megjelent a Berzeviczy Albert, Székely Ferenc, Sándor Pál, majd Návay Lajos köré szerveződött reformokat szorgalmazó csoport, amely kereste az együttműködést a függetlenségi párt, a demokraták, ill. a szociáldemokraták és a polgári radikálisok kompromisszumra hajlandó köreivel. Pártközi szervezetként jött létre az Általános Titkos Választójog Ligája (1905), amely azonban a koalíció hatalomra jutásával szétesett, majd hasonló funkciót látott el a Választójogi Országos Szövetség (1910), ill. az Országos Reform Klub (1910) is.[755]

A Nemzeti Munkapárt megalakulása és 1910-es kormányalakítása, valamint Tisza István − a parlamentarizmust és a polgári szabadságjogokat korlátozó − tevékenysége, ill. konzervatív választójogi elképzelései és rendkívül korlátozott szociális érzékenysége törvényszerűen felerősítette a hatalommal szemben fellépő, alapvetően különböző indíttatású erők együttműködését.

Politikai korkérdések I.: az egyházpolitika

A XIX. század második felében zajló polgárosodás nem kizárólag társadalmi jelenségekkel járt együtt, hanem az állam bizonyos fokú modernizációját is megkövetelte. Az állami modernizációnak, a modern polgári állam kiépülésének egyik meghatározó kérdése volt az állam és az egyház viszonyának rendezése, egyes addigi egyházi funkcióknak az államra ruházása (polgári házasság, állami anyakönyvezés, izraelita vallás recepciója, stb.). A korszakban ezt a század utolsó évtizedében lezajló összetett reformfolyamatot egyházpolitikai kérdésnek nevezték.

[754] Szabó M. 2003. 226. o., ill. L. Nagy Zsuzsa: *A polgári demokraták és Tisza István.* In. Történeti Tanulmányok X. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica LIV.). Debrecen, 2002. 73-81. o.
[755] Veliky J. 1978. 57. o., Erényi Tibor: *Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában.* In. Múltunk 1998/3-4. 101-111. o., Boros Zs-Szabó D. 1999. 82-84. o.

Az egyházpolitikai kérdések rendezése az 1890-es évek középső harmadában érett határozott reformszándékká,[756] amikor a Szabadelvű Párt liberális szárnya (Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Tisza István, stb.) a reformok támogatóinak sorába állt.[757] Az egyházpolitikai reformok jelentősége azzal is igazolható, hogy néhány évre felülírta a dualizmus politikai megosztottságában döntő erejű (meddő) közjogi felfogást és parlamentáris tekintetben − az egészségesebb − konzervatív és liberális oldalak közti különbségek kerültek előtérbe. Ennek megfelelően a reform egyaránt megosztottságot eredményezett a Szabadelvű Pártban, a Nemzeti Pártban és a függetlenségi ellenzéken belül is, s a vita során létrejött az újkonzervatív Katolikus Néppárt.

A Függetlenségi és 48-as Párt nagy tekintélyű vezetője Irányi Dániel 1892 májusában huszonharmadik alkalommal nyújtotta be a parlamentben a szabad vallásgyakorlatot és a vallásfelekezetek egyenjogúságát tartalmazó indítványát, amelyet a Ház ezúttal óriási többséggel támogatott, s kezdeményezte a polgári házasság és a zsidó vallás recepciójának törvényi előkészítését is. A Wekerle-kormány ki állt a kötelező polgári házasság bevezetése mellett. A kormányzó Szabadelvű Párt meghatározó csoportja (főként Csáky Albin kultuszminiszter) által 1893 során egyértelműen felkarolt egyházpolitikai törvények parlamenti elfogadása ennek ellenére az ellenzék támogatásának függvénye volt, amelyet a Függetlenségi és 48-as Párt állásfoglalása nagyban befolyásolt.

A reformtörekvést támogató − Irányi halála után elnökké választott − Eötvös Károly a kérdésben két csoportra oszlott Függetlenségi és 48-as Párt egyben tartására képtelen volt, s követőivel együtt (pl. Herman Ottó, Madarász József) kilépett a pártból, amelynek elnöke ezt követően Justh Gyula lett (1893. május 19.).[758] A pártvezetés igyekezett az 1891. december 31-én elfogadott kiáltvány szellemét megőrizni, amelyben álláspontját az alábbiak szerint fogalmazta meg: *„Mi tartjuk szükségesnek a vallásszabadság kimondását, a házassági jognak a kötelező polgári házasságra alapítását s ezekkel kapcsolatban minden felekezet közt úgy a házasságra, mint az áttérésre, valamint a hitközségek szervezésére és kormányzására nézve a teljes egyenjogúság megállapítását s a felekezetek önkormányzati jogának biztosítását.”*[759] A határozott szándék ellenére a reform képviselőházi vitájakor a függetlenségi ellenzék három

[756] Az egyházpolitikai kérdés rendezése már 1890-től, az elkeresztelési rendelet bevezetésétől napirenden volt. Bővebben lásd Hanák Péter: *Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében.* In. Magyarország története 7/1. 73-107. o., Gergely A.-Szász Z. 1978., 192-198. o.

[757] Gratz Gusztáv és Szekfű Gyula az egyházpolitikai törvények előtérbe kerülését csak részben tulajdonítja a koreszmék sürgetésének, véleményük szerint az elsődleges cél a politika közjogi kérdésektől való elterelésében rejlett. Gratz G. I. 1934. 290-291. o., ill. Szekfű Gy. 1928. 325. o.

[758] Az Eötvössel együtt kilépők létszámát illetően Lambrecht Kálmán (Lambrecht Kálmán: *Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora.* Budapest, 1920. 124. o.) és Gratz Gusztáv (Gratz G II.1934. 320-327. o.) 22 főről, míg Galántai József (Galántai József: *Egyház és politika 1890-1918. Katolikus egyházi körök szervezkedései Magyarországon.* Budapest, 1960. 58-65. o.) 17 főről tesz említést.

[759] A Függetlenségi és 48-as Párt 1891. december 31-i kiáltványa. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 233. o.

csoportra szakadt: Eötvös Károly és Polónyi Géza a liberális reform mellett állt (kötelező polgári házasság), de a kormánypárti javaslattól (és egymással szemben is) különböző állásfoglalást hangoztattak. Ugron frakciója a fakultatív polgári házasságot hangoztatta, de lényegében nem állt ki a reform mellett, míg Justh Gyula liberális hívei −, akik a függetlenségiek többséget alkották − a kormány javaslatát támogatták.[760] A kérdés által erősen megosztott függetlenségi ellenzék 1894. február 7-én tartotta döntő értekezletét. A párt képviselőinek bő többsége (46:12) a reform mellett voksolt.[761]

Justh Gyula fellépése ebben a helyzetben alapvetően meghatározta a reformjavaslat sorsát. Justh a liberális egyházpolitikai reform támogatását, mint a függetlenségi ellenzék hosszú évtizedek óta hangoztatott követelését elkerülhetetlennek tartotta. Az általa képviselt egyházpolitikai felfogás a reformok teljes körét[762] meghatározó polgári házasság kérdésében tartott 1894. február 21-i képviselőházi beszédéből kerülhet kibontásra. A felszólalásból határozottan látszik, hogy az állam és az egyház szétválasztását több okból tartja elkerülhetetlennek: 1. a liberalizmus általános jogegyenlőségéből levezethetően, 2. a polgári állam megerősítésének szempontjából. Ezt részletesen az alábbiakban fejtette ki: *„A polgári házasság behozatala hazánkban szükséges nemcsak azért, mert keresztény és nem keresztény, különben egyenjogú polgártársaink egymással házasságra nem léphetnének, ha csak vallásukat meg nem változtatnák (...), hanem főleg azért is mert a házassági jogszabályoknak a házassági ügyekben való bíráskodásnak különfélesége számtalan jogi bonyodalomra szolgáltat okot. Ezen a bajon pedig gyökeresen csak ugy lehet segíteni, hogyha az állam a házasság jogi viszonyait, a házasság megkötésének formáját és a házassági ügyekben való bíráskodást egységesen, törvény által szabályozza. (...). Jól rendezett állami élet még csak nem is képzelhető el ott, hol a társadalom alapját képző családnak és a család első alakulásának, a házasságnak jogviszonyai egységesen szabályozva nincsenek. (...). Az állam megköveteli azt, hogy a családalapító házasság az ő közegei előtt köttessék meg jogérvényesen, de nem ellenzi, hogy a polgári hatóság előtt jogérvényesen megkötött házasság egyházilag is megköttessék.”*[763] Az egyházpolitikai reformmal szembeforduló konzervatív katolikus csoportok támadásai ellenére Justh liberális egyházfelfogása (és általában a reform egésze) nem tekinthető egyházellenesnek, antiklerikálisnak, hanem a korabeli nyugat-európai klasszikus liberális állami viszonyok-

[760] A törvényhozáson belül nagy létszámú csoportot jelentett a radikális reform ellenzőinek tábora, s többek között a korábbi miniszterelnök Szapáry Gyula, Péchy Tamás és Apponyi Albert is az ingadozók körébe tartozott. Apponyi elfogadta a polgári házasság szükségességét, azonban nem támogatta annak kötelező bevezetését. Gratz G. I. 1934. 298. o., ill. Fekete Sándor: *Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei.* In. Egyháztörténeti Szemle 2006/1.

[761] Szatmári M. 1928. 158. o.

[762] A reformok három nagy körben kerültek tárgyalásra: szabad vallásgyakorlat, az izraelita vallás recepciója és az általános polgári anyakönyvezés (születés, házasság, halálozás) kérdése.

[763] KN 1894. február 21. KN 1892-97. XVI. kötet. 88. o.

hoz állt közel.[764] A Justh által támogatott reform kizárólag a polgári jog elsőbbségét jelentette, de nem érintette az egyház belső szervezeti és hitéleti kérdéseit, az egyházi oktatás kérdését, ill. a papság állami anyagi ellátását. Egyszerre tartotta fontosnak egyes egyházi jogosítványok (pl. anyakönyvezés) az államnak történő átadását és a vallás hitelveinek államtól való függetlenségét, tehát a feladatok elkülönítését. Az egyházpolitikai törvények nemhogy szűkíteni nem akarták, hanem egyenesen növelni kívánták az állam által támogatott, ill. − a törvényhozásba is bevont − bevett vallások körét az izraelita vallás recepciójával. Justh állam és egyház viszonyában képviselt álláspontjára hatással lehettek, az általa minden bizonnyal ismert Montalambertnek − a francia liberális katolicizmus meghatározó képviselőjének − nézetei, melyeknek egy része *Szabad egyház − szabad államban* címmel, a francia kiadást követően egy évvel 1864-ben magyarul is megjelent.

A dualizmuskori magyar liberalizmus államközpontúságát és nemzeti érzékenységét jól megvilágítja Justh felfogása saját katolicizmusának és hazaszeretetének egymáshoz való viszonyáról: „*Én is jó katholikusnak tartom magamat, és megvallom hogy a tervbe vett reform által egyházam érdekeit sértve nem látom. De ha egyházam érdekei szembenállnának is hazám érdekeivel, egy pillanatig sem haboznám, mint jó magyar ember egyházam érdekeit hazám érdekének alárendelni. Elsősorban vagyok magyar és csak azután katholikus.*”[765] Az állam egyházzal szembeni előtérbe állítása azért is figyelemre méltó jelenség Justh esetében, mert nem tartozott az etatista, az állam erejét általánosan növelni kívánó politikusok körébe.

Justh komolyan fellépett a függetlenségi táboron belül tapasztalható egyházpolitikai megosztottság ellen, amelyet említett beszédében is szóvá tett. Nem tartotta elfogadhatónak a reformot elvben elfogadó, de a kormánypárti indítványt elutasító álláspontot sem: „*Ha tehát a javaslat sorsa csakugyan a mi kezünkben van letéve, akkor kétszeres kötelességünk nekünk, kik elvek körül csoportosulunk, a kik nem személyekért, hanem elvekért küzdünk, minden tőlünk telhető eszközzel előmozdítani a javaslat törvényerőre emelkedését.(…). Nem a kormány iránti bizalomból szavazzuk meg mi a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslatot, nem is azért, mintha mi megmenteni akarnók, hanem tisztán azért mert elveink győzelmére törekszünk, bármily kívánatos is lenne a mai kormányt megbuktatnunk, azt elveink árán nem tehetjük.(…). Pillanatnyi látszólagos előnyökért sem szabad nekünk elveinket feláldoznunk. A kötelező polgári házasság elvét hirdették elődeink és követeltük mi annak megvalósítását évtizedeken keresztül, és megállunk a mellett akkor is rendületlenül, mikor ellenfeleink vállalkoztak annak megvalósítására; mert t. ház, jobban szeretjük elveinket, mint a hogy gyűlöljük ellenfelein-*

[764] Katus László: *Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán.* In. Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 10-28. o.
[765] KN 1894. február 21. KN 1892-1897. XVI. kötet. 87. o.

ket."[766] A dualizmuskori ellenzék részéről rendkívül ritka helyzetértékelés ez, amikor a 48-as párt egyes vezérszónokai a kormány javaslatának támogatása mellett léptek fel.

Justh állásfoglalásának már néhány kortárs is nagy jelentőséget tulajdonított, közülük itt csak három szerzőre hívom fel a figyelmet. Az első Sturm Albert, aki általában szűkszavú életrajzi bemutatókat tartalmazó *Országgyűlési Almanach*jában (1897) tér ki Justh egyházpolitikai fellépésére, amely ezt követően minden későbbi Almanachban is helyet kap.[767]A második szerző Mikszáth Kálmán, aki *Parlamenti karcolatai*ban több helyen is utal *„a barátságos szövetséges"* Justh reformot támogató magatartására.[768] A harmadik pedig Szatmári Mór, aki a *Húsz év parlamenti viharai* című kötetében az alábbiakban értékeli Justh egyházpolitikai vitában betöltött szerepét: *„(...) nemcsak a kormányban voltak nagy hősei a szabadelvű áramlatnak, hanem a parlamentben is. Hogy csak a legjelesebbeket említsem, a szabadelvűségért küzdők sorában ott volt Irányi Dániel, Kossuth demokratikus szabadelvűségének apostola, Horváth Boldizsár, Deák Ferenc kitűnő kortársa és reprezentánsa, Széll Kálmán, Eötvös Károly, a fiatalos lelkesedéstől lobogó Justh Gyula, a szabadelvű pártban még mindig nagy befolyással bíró volt „generális" Tisza Kálmán. Ezeknek a férfiaknak tekintélye és egyéniségük nagy súlya nagyon erős hatással volt a közvéleményre."*[769]

Az egyházpolitikai reformok tárgyalása során 1894. február 23-án − Justh beszédét követően két nappal − Helfy Ignácnak írott levelében Kossuth Lajos is állást foglalt az ügyben és a liberális reformok támogatására szólította fel a függetlenségi ellenzék politikusait. Véleménye szerint a *„javaslat egyenes folyamánya a 48-as idők szellemének és a függetlenségi és 48-as párt önmagát tagadná meg, ha akadályozná a haladó eszme megvalósítását."*[770] Kossuth Lajos és Justh pártelnök összecsengő felfogása nagyban hozzájárult a függetlenségi táborban észlelhető megosztottság csökkenéséhez.[771]

Az egyházpolitikai törvényekhez kapcsolódik a zsidóság 1895-ben törvénybe iktatott recepciója is. Az 1867-es emancipációs törvény (1867. XVII.tc.) kimondta ugyan a zsidóság politikai és polgári egyenjogúságát, azonban nem rendelkezett egyértelműen az izraelita vallás

[766] Uo.
[767] Országgyűlési almanach 1897-1901. 264. o., Uo. 1901-1906. 287. o., Uo. 1905-1910. 294. o., Uo. 1906-1911. 133. o., Uo. 1910-1915. 312. o.
[768] Miniszterek bemutatója. Politikai karcolatok 83. kötet. 1894. In. MKÖM 1998. ill. *„Az első szónok Justh Gyula volt, a szélsőbal derék vezére, kinek köszönhető, hogy a párt nem ugrott egészen Polónyi akarata szerint s a nemes zászló (mely minden magyar ember álmaiban, reményeiben megsuhog) hótisztán maradt. Mondott a kormánynak kellemetlenségeket is, de beszédjéből kisugárzott a meggyőződés melegsége és a célba vett reform iránti lelkesedés. Justhot, Eötvös detronizálása után, elnökké választotta a függetlenségi párt, de vezérré maga tette meg magát a mai beszédjével. Volt taps, volt éljen jobbról-balról s egész búcsújárás indult meg a szónokhoz a kormánypárti padokból is, a kinyitott sorompókon át, hogy parlamenti szokás szerint kezet fogjanak vele."* Egyházjogi vita 1894. február 22. Parlamenti karcolatok 83. kötet. 1894. In. MKÖM, 1998.
[769] Szatmári M. 1928. 152. o.
[770]T. Boros László: *Egyházpolitikai harcok.* In. Balla A. szerk. 1928. 132. o.
[771]Az egyházpolitikai reformcsomagot végül nagy vitát követően (a kötelező polgári házasságot a felsőház csak másodjára fogadta el, az izraelita vallás recepciója pedig csak öt új felsőházi tag kinevezésével sikerült − harmadízben) elfogadta a törvényhozás. Hanák P. Magyarország története 7/1. 87-107. o.

helyzetéről. Az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánítása csak majdnem három évtizeddel később, a liberális egyházpolitikai törvényekkel együtt került elfogadásra a parlamentben. A recepció képviselőházi vitájakor elhúzódó szenvedélyes összeütközés nem alakult ki a kérdésben, a felsőház azonban csak harmadjára fogadta el a tervezetet.[772] Annak ellenére, hogy Justh a törvénytervezettel kapcsolatos közvetlen véleményét nem ismerjük, a zsidósággal összefüggésben több alkalommal tett határozott kijelentéseket, amelyekből álláspontja megrajzolható.

Justh a zsidósággal kapcsolatos egyik egyértelmű állásfoglalása személyes természetű: felesége Szitányi Vilma kikeresztelkedett zsidó családból származott. Más tekintetben pedig első megválasztása és politikai karrierjének kibontakozása nem kis mértékben függött a makói választók között nagy arányban szerepet kapó zsidóság választói magatartásától. A Függetlenségi Párt korábbi makói képviselője (Széll György) az antiszemita szárny meghatározó alakja volt, Justhnak reálpolitikai alapon kizárólag ezzel az irányzattal szemben lehetett politikai esélye. A Függetlenségi Párt vezetői, Mocsáry Lajos és a 48-as frakció irányítója Irányi Dániel −, akik az antiszemiták párton belüli letörésében voltak érdekeltek[773] −, kiálltak Justh makói jelölése mellett. Justh bár kortes beszédeiben rendszerint nem tért ki a zsidóság kérdésére, az 1880-as évek választásai során az antiszemitákkal nyíltan összetűzésbe keveredett.[774] Justh évtizedekkel későbbi népgyűlési beszédében az alábbiak szerint nyilatkozott álláspontjáról: *„A vallási villongásokat ne vigye be senki se a politikába. (...). A 80-as évek elején az antiszemitizmus mint politikai párt szervezkedett Magyarország küzdőterén. Ki volt akkor, aki szembehelyezkedett az antiszemitizmussal? Egyedül a függetlenségi és 48-as párt! (...). A függetlenségi párt volt az, amely kimondotta, hogy én nem nézem, ki milyen vallásfelekezethez, fajhoz tartozik, hanem csak azt nézem, hogy igaz, hű fia a hazának, ki becsületes; nem keresem azt, hogy ki zsidó, ki nem zsidó, hanem keresztényben, zsidóban, vagy bármely felekezethez tartozzék is,* − [sic!] *a becsületes embert a szivemhez ölelem, aki nem becsületes, azt a társadalomból kilököm. (...). Akkoriban fiatal ember, kezdő politikus voltam, mikor a makóiak megválasztottak. Ott felvettem a harcot az antiszemitapárt akkori elnökével, Széll Györggyel szemben. Én akkor is a függetlenségi és 48-as párt régi tradícióinak alapján álltam. Akkor is azt mondottam, ennek a szerencsétlen nemzetnek nem kell egyéb csak hogy még a vallási villongást is belevigyék a politikába és a gyűlölködés magvát táplálják, hogy aztán egymásra törve, megfeledkezzünk a közös ellenségről: az osztrákról, és annak magyar barátairól,* − *akik*

[772] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 65-75. o.
[773] Arad és Vidéke 1892. január 8. 1. o. A zsidóság mozgalma.
[774] Egyetértés 1884. június 12. 1. o. Választási mozgalmak. Makó., ill. Arad és Vidéke 1887. június 29. 1. o. Justh Gyula Makón.

fájdalom − igen sokan vannak ebben az országban."[775] Justh zsidósággal, asszimilációval és polgárosodással kapcsolatos elképzelései a korszak liberális elitjében leginkább elterjedt, Gyurgyák János által „optimista emancipációs" nézetrendszernek nevezett szemlélethez kapcsolhatóak. Az 1840-es évektől kezdődően több mint fél évszázadon keresztül a liberális elit széles − más tekintetben meglehetősen heterogén − rétege pl. Kossuth Lajos, Eötvös József, Trefort Ágoston, Tisza Kálmán, Csernátony Lajos, Mocsáry Lajos, Irányi Dániel, Eötvös Károly, Wekerle Sándor, Tisza István a zsidó asszimiláció híve volt, s ha részben érzékelték is a meglévő társadalmi problémákat, úgy gondolták azt a polgárosodás folyamata képes leküzdeni, feldolgozni.[776]

Az egyházpolitikai reform kapcsán kialakult függetlenségi ellenzék egyes csoportjait magában foglaló liberális tömörülés a törvények elfogadását követően is érzékelhetően részt vett a párt irányvonalának meghatározásában. A függetlenségi liberálisok, bár nem alkottak önálló pártot, fontos tényezői lettek a törvényhozásnak. A századfordulót követően, majd a koalíciós kormányzás időszakában is markánsan kiálltak a liberális-demokratikus eszmék mellett, 1906-1909 között a kormány belső ellenzékét alkották (kisebb csoportokban önálló pártokat alakítottak), s 1909 után rájuk épült az akkor kettészakadt függetlenségi ellenzék Justh-pártnak nevezett, demokratikus követelésekkel is fellépő parlamenti frakciója.

Politikai korkérdések II.: a választójogi kérdés és tervezet

A dualizmus évtizedeiben a magyarországi népképviseleti választások előbb az 1848-as törvények (1848.IV.tc., 1848.V.tc., ill. az erdélyi 1848.II.tc.) rendelkezése, majd az 1874-es törvény (1874.XXXIII.tc.) szabályozása alapján kerültek végrehajtásra. A két rendelkezés hasonló anyagi cenzust határozott meg − az 1848-as a vagyont, az 1874-es az éves állami adót vette alapul −, azonban az ország lakosságának meglehetősen csekély részét emelte be a politikai döntéshozatal kereteibe.[777] Az 1899-es módosítás (1899.XV.tc.) csak az adóhátralékosok választójogának visszaadásáról intézkedett. A törvények alapján az 1849-es választáson az állampolgárok 7,1%-a (kb. 800 ezer fő) választhatott − amely a korabeli európai viszonyok között az egyik legmodernebbnek számított −, ugyanakkor az 1896-os a választási mélypontón már csak a társadalom 5,6 %-ának (kb. 890 ezer fő) volt szavazati joga, s ez az arány a

[775] Justh Gyula beszédei 1913. 35-36. o. A hódmezővásárhelyi pohárköszöntő. 1911. május 27.
[776] Gyurgyák J. 2001. 264. o., 265-286. o.
[777] A dualizmuskori választójogról bővebben lásd Szabó P. Cs. szerk. 2006. 108-112. o., Varga L. 2004., ill. a választásokról pl. Ruszkai Miklós: *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája.* In. Történeti Statisztikai Közlemények 1957/1-2., Magyarország története 6/2, 7/1, 7/2., Gergely A.-Szász Z. 1978. 207-212. o., Boros Zs-Szabó D. 1999. 124-150. o., Varga L. 1999. 12-13. o., Szalai M. 1996., Pölöskei F. 2001. 201-208. o., ill. ifj. Bertényi I. 2008. 202-214. o.

későbbi választásokon sem növekedett számottevően (IV.1.táblázat.). A szavazópolgárok arányának csökkenésével, stagnálásával szemben az ország (Horvátország nélkül) lakosságának száma 1869-1910 között 5 millióval növekedett (40%), míg a választók száma csak 259 ezerrel (28%) gyarapodott. Összehasonlításképpen: Ausztriában a dualizmus időszaka alatt négy választási reform zajlott le.[778] Az 1861-1907 között kuriális rendszerben történt választások során a társadalom mind nagyobb hányadára terjedt ki a jogosultság (1861- 6%, 1873- 6%, 1882- 7,6%, 1896- általános férfi választójog az V. kúriában[779]), 1907 után pedig az általános és egyenlő férfi választójog volt érvényben. Az 1907-es reform felszámolta az elavult kurialitást, azonban a választókerületek arányosítását (nemzeti és társadalmi okokra visszavezethetően) nem érte el, mivel a városokban átlagosan 32 ezer lakos választott egy képviselőt, a vidéki kerületekben pedig kb. 50 ezer.[780] Nyugat-Európa államainak nagy részében (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Belgium, stb.) ekkor már az általános (férfi) választójog volt érvényben, amely a társadalom 20-28%-át vonta a jogosultak körébe. Kelet-Európa és a Balkán államai közül Bulgáriában volt a legdemokratikusabb a választójogi törvény, ahol a 21. évüket betöltött férfiak mindegyike szavazati joggal rendelkezett.

A dualizmus időszakában Magyarországon érvényben lévő választási rendszer Európa egyik legelmaradottabb népképviseleti szabályozása volt, amely amellett, hogy csökkentette a társadalmi modernizációnak, a polgárosodásnak az eredményeit, a társadalom tömegeinek a hatalommal szemben tapasztalható politikai érdekkülönbségeit is elmélyítette.[781]

A dualista rendszer talapzatán érzékelhető repedések és főként az 1896-os − Bánffy Dezső kormányzata által vezényelt − erőszakos választási kampány hatására, ahol az ellenzéki pártok mandátumaik számának felét-harmadát elveszítették, egyes értelmiségi, ill. politikai csoportosulások a társadalmi kérdések alapjai felé fordultak. Többen a vizsgálódásból azt a következtetést vonták le, hogy az érvényben lévő választási rendszer a hatékony népképviselet kialakítására alkalmatlan, s alapjelenségként a jogegyenlőségre építő választójogi reform mellett szálltak síkra. A parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki politika különböző irányzatai (a szociáldemokraták, a polgári demokraták, az agrárpártok, ill. hatásaikra a Katolikus Néppárt és egyes függetlenségi 48-as csoportok), később pedig a hatalmon lévő szabadelvűek kiszakadó csoportjai (Andrássy Gyula, ill. Apponyi Albert csoportjai, stb.) a választójogi re-

[778] Az ausztriai választójogról lásd Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861-1907).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

[779] Az 1896-os választójogi reform bevezette ugyan az általános férfi választójogot, azonban az így megválasztott képviselők csak a Reichsrat 1/6-át tették (425:72) ki: *„egy nagybirtokos szavazata 52 városi, 180 vidéki, vagy 1089 általános kúriabeli választó szavazatával volt egyenértékű."* Somogyi É. 1968. 72. o.

[780] Somogyi É. 1968. 165-183. o. Az osztrák választási rendszer működéséről Révai Mór: *Magyar demokrácia, magyar választójog.* Budapest, 1917. 106-107. o.

[781] Varga L. 2004. 15. o. Ehhez természetesen a konzervatív választójogi rendszer mellett hozzájárult a szociálpolitika, a társadalombiztosítás, az egészségügy, az oktatásrendszer, az agrárkérdés, stb. problémája is.

form mellé álltak. Később a közjogi patthelyzet és a társadalmi nyomás együttes hatására Kristóffy József belügyminiszter javaslata alapján a kormány is felvette programjába az általános választójog bevezetését.

Választási év	Lakosság szám (millió)	Jogosultak száma (ezer)	Arányuk egymáshoz viszonyítva (%)
1848	11,2	800	7,2
1869	13,2	902,7	6,8
1875	13,5	846	6,2
1881	13,7	821	6,0
1884	14,3	842	5,9
1887	14,6	847	5,8
1892	15,2	871	5,7
1896	15,9	890	5,6
1901	16,8	1025	6,1
1905	17,6	1057	6,0
1906	18,0	1085	6,2
1910	18,2	1162	6,4

IV.1. táblázat
A népesség és a választópolgárok számának alakulása Magyarországon (Horvátország nélkül)[782]

Joggal tehető fel a kérdés: ha a századforduló éveiben a széles politikai paletta különböző szegmensei fokozatosan zászlajukra tűzték a választójog kibővítésének programját, akkor törvényalkotásra miért nem került sor? A válasznak több összetevője van. Annak ellenére, hogy az 1896 őszén lezajlott választás a parlamenti ellenzék pártjaiban is felerősítette a választójog kiszélesítésének a kérdését, az 1899 februárjában megalakult Széll-kormány idején tapasztalható politikai eliten belüli kompromisszumok hozzájárultak ahhoz, hogy az lekerüljön a napirendről. A nemzetiségi politikai elitben érzékelhető aktivitási törekvések, valamint a szociáldemokraták által a felszínen tartott munkáskérdés és az MSzDP belső vitái ugyancsak késleltették a különféle politikai csoportok által egyszerre fontosnak tartott választójogi program összehangolását. Az 1903-ban induló parlamenti obstrukció, majd elmélyülő válság még inkább elterelte a törvényhozás figyelmét a választójog problémájáról, és azt a látszatot keltette miszerint a problémák a parlament egyes csoportjai között állnak fent, így annak gyökerei és megoldása is az intézményen belül keresendőek. A kialakult helyzet a függetlenségi ellenzék és szövetségesei számára a hatalomra jutás lehetőségét vetette fel, s úgy tűnt, hogy kormány és ellenzék aktuális politikai csatájában a választójog kérdése nem lesz lényeges eszköz. Az udvar, Kristóffy belügyminiszter és a szociáldemokraták időleges szövetsége 1905-ben azonban ismét napirendre hozta a társadalom számára amúgy is időszerű demokratikus vá-

[782] Varga L. 1999. 12-13. o.

lasztójog programját, amely ennek köszönhetően a válság kezelésének egyik alapvető összetevőjévé vált, ill. a világháború előestéjéig a politikai élet központjában maradt.

A szabadelvű, a Fejérvári-kormány által alkalmazott, majd a koalíciós, ill. később a munkapárti propaganda a kampányok során hirdetett hivatalos álláspont szerint a hatalmon maradás/hatalomra kerülés érdekében elkötelezte magát a választójog bővítése mellett, azonban a hatalomra jutást követően úgy próbálta kendőzni a társadalom alsóbb rétegei felé táplált bizalmatlanságát, hogy a túlságosan széles választójog kapcsán a különböző nemzetiségi pártok megerősödését és a munkásság parlamentbe kerülésének veszélyét hangoztatta.[783]

A 48-as közjogi ellenzék programjában kezdettől fogva szerepet kapott a választójog szélesítésének terve. A függetlenségi pártok (48-as Párt, Függetlenségi Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, ill. Ugron-frakció) − főleg a kossuthi[784] demokratikus hagyományhoz való ragaszkodásként, és társadalmi támogatottságuk növelése érdekében − szerepeltették programjukban a választójog kiszélesítését. A kiegyezés korai szakaszában Madarász József, Irányi Dániel, később Mocsáry Lajos csoportjai egyaránt fontosnak tartották a szavazati jog kibővítését, azonban az 1880-as években a függetlenségi program közjogi elemeivel együtt a választójog kérdése is kiüresedésnek indult. Az 1890-es évek elején az Ugron-frakció karolta fel a választójog szélesítését.

A századfordulóra a 48-as politikusok közül Justh Gyula volt az, aki más jogegyenlősítő és bővítő követelések mellett (kötelező polgári házasság, zsidó vallás recepciója, sajtószabadság, stb.) állandó kampánytémává tette (az 1896-os kampány során) a választójog szélesítésének programját. A választójog szélesítése ekkor még eltért az általános választójogtól − az egyenlőség és titkosság sem merült fel −, s jobbára a kulturális cenzus szerepelt a párt programjában a vagyoni cenzus helyett.[785] A Justh által vezetett párton belüli csoport, a függetlenségi liberális ellenzék előző generációjának (Helfy, Irányi, Mocsáry és Simonyi) örököseként a társadalmi haladás programját tartotta előtérben. A századforduló időszakára − egy későbbi beszédében − visszaemlékezve Justh már akkor a választójog rendezésében látta a legégetőbb problémát, amelyet illetően azonban a függetlenségi táboron belül is komoly véleménykülönbségek feszültek egymásnak: *„Amikor Kossuth Ferenc bejött Magyarországba (…) elmentem hozzá (…) és akkor ezt mondtam neki: (…) neked kell azt az épületet, amelynek alapkövét édesapád 1848-ban lerakta, tovább építeni és egészen kiépíteni: be kell járnod az országot és hogy a jogokból kirekesztett milliókat a magyar alkotmány sáncaiba besegíteni és ezzel a jogegyenlőség nagy épületét betetőzni törekedjél, hirdetned kell a negyvennyolcas füg-*

[783] Révai M. 1917. 91. o.
[784] Kossuth Lajos 1851-es „kütahyai alkotmányában" már fellelhető az általános választójog bevezetésének szükségessége. Kossuth és a 48-as ellenzék eszmei és politikai kapcsolódásairól Szabad Gy. 1977. 166-200 . o., ill. Uő. 2002. 175-183. o.
[785] Makói Hírlap 1896. október 27. 1-2. o. Makó város ünnepe.

getlenségi párt kardinális programmját: az általános választójogot. (....) Nagy sajnálattal kell megállapítanom, hogy különböző más felfogások alatt (...), nem fogadta meg tanácsomat Kossuth Ferenc."[786] Az 1901-es választási kampánytól kezdve az addig határozottan klubpártként működő Függetlenségi és 48-as Párt a Katolikus Néppárt és főleg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt példájából tanulva − bár nem vált tömegpárttá − lépéseket tett a tömegpolitizálás irányába. Ennek érdekében a párt balszárnya Justh irányításával népgyűléseket szervezett, ahol a választójog kiszélesítése a legfőbb jelszavak közé került. Justh Gyula politikai szótárába ekkor íródott be határozottan az általános választójog követelése, mint az MSZDP-től átvehető programpontok egyike: *„Van a pártprogrammjukban, amit helyeslek és elfogadok és amit a Függetlenségi Párt átvehetne. Hiszem az általános választójog annak a fundamentum-kiépítésnek a folytatása, amelyet Kossuth Lajos vetett meg a jobbágyság felszabadításával."*[787] (Horn Emil egyik írásában az MSZDP egyik vezetőjére, Goldner Adolfra hivatkozva azt állítja, hogy Justh szociáldemokrata elvek alapján álló pártot kívánt alakítani, de a függetlenségi pártban nem talált követőre a gondolat.[788]) Justhnak a munkásság irányában tapasztalható nyitottságaként értelmezhető, hogy 1902-ben belépett a makói munkáskör tagjai közé.[789] A századforduló utáni években mind a Függetlenségi és 48-as Párt, mind pedig az MSZDP kölcsönösen érzékelték a pártok együttes fellépésében rejlő lehetőségeket. A függetlenségiek a szociáldemokraták által mozgósítható munkásság esetleges szimpátiájára számíthattak, a szociáldemokrata pártnak pedig a parlamenti ellenzékkel fenntartandó kapcsolat szempontjából volt fontos az együttműködés kidolgozása.[790] Justh választójoggal kapcsolatos elképzelései azonban ekkor még nem körvonalazódtak pontosan, s nem is képviseltek elsődleges helyet politikai programjában. Az 1905/06-os „nemzeti ellenállás" időszakában az általános választójog Kristóffy belügyminiszter kibontakozási programjaként és a vele szemben fellépő koalíció legfőbb célkitűzéseként került előtérbe. Kristóffy széleskörű választójogi reformterve a válságot generáló nemzeti kérdések háttérbeszorítását, ill. a szociális kérdések napirendre kerülését célozta.[791] Ezzel részben összefüggésben Ferenc Ferdinánd trónörökös a dualizmust felszámolni kívánó birodalom átalakítási koncepciójában fontos szerepet szánt az általános választójog kérdésének.[792] Később a hatalomra jutott koalíció az Andrássy által ki-

[786] Justh Gyula beszéde pártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak közös választójogi harcáról 1911. április 25. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 264. o.
[787] Idézi Horn Emil: *Justh Gyula*. In. Budapest 1970. március. 32. o.
[788] Horn E. 1970. A hivatkozott forrást Horn sajnos nem említi.
[789] Népszava 1942. december 13. 6. o. Ady Endre és Justh Gyula.
[790] Varga L. főszerk. 1999. Az MSZDP választójogi harca. 104. o.
[791] Kristóffy reformja annak ellenére, hogy a kitűzött célt nem érte el − a birodalom mindkét felének egyidejű válságának időszakában −, Magyarországon és Ausztriában is hozzájárult az általános választójog napirendre kerüléséhez.
[792] Somogyi É. 1968. 89-91. o.

dolgozott plurális választójoggal állt elő, de ezt a pártszövetségen belülről is komoly támadások érték, s Justh sem állt ki mellette.[793]

Az uralkodó az általános választójog ausztriai bevezetését követően Magyarországon sem zárkózott el a széleskörű reformtól. Somogyi Éva a következőképpen értékeli Ferenc József választójoggal kapcsolatos álláspontját: *„a választójogi reform, mint az előtte fekvő számos reformterv része, eszközt* [jelentett] *a birodalmat fenyegető törekvések háttérbeszorítására, meggyengítésére. Az általános választójog bevezetése Ferenc József (és környezete számára) valójában hallatlan, már-már forradalmi tett volt; erre a végső lépésre egy mozgásban lévő ország súlyos hatása alatt szánta el magát, de azzal a tudattal, hogy nem a nép demokratikus törekvéseinek, hanem a birodalom egységét és hatalmát óvó reformterveknek engedett."*[794] Ennek függvényében láthatjuk, hogy a hazai választójogi reform kérdése kizárólag a magyar politikai elit kezében volt.

A választójog demokratikus irányú kiszélesítése, az általános, egyenlő és titkos választójog csak az 1909-es függetlenségi pártszakadás (Kossuth Ferenc követőinek leválása) után lett Justh programjának egyik legfontosabb eleme. A függetlenségi párt szétválása, Justh politikai elveit a demokratikus választójog-szélesítés irányába terelte, míg a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt az első időszakban fel sem vette a programjába annak bővítését. Justh a pártszakadást előidéző makói pártgyűlésen már egyértelműen kiállt az általános választójog mellett: *„A függetlenségi párt kész a választójogi reformot az általános szavazati jog alapján megvalósítani, úgy és olyan értelemben, amint azt hosszú időn át programmmjában megállapította, ennél fogva tehát teljes erővel küzdeni fog a pluralitás ellen."*[795]

A Justh-pártot tekintve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1910-es választási kampány központi programja az általános választójog követelését háttérbe szorító önálló nemzeti bank megteremtése köré csoportosult. A programsorrend egyik természetes magyarázata az lehet, hogy a kampány során a párt irányítói elsősorban a (már) választójogosultak megnyerésére törekedtek, s nem kívánták a kérdéssel megosztani az őket támogató értelmiséget, közép- és kispolgárságot, ill. birtokos parasztságot.

A Függetlenségi és 48-as Párt részéről elvesztett 1910-es választás, és a Nemzeti Munkapárt kialakult parlamenti dominanciája Justhot a politika alapvető kérdéseinek az átgondolására ösztönözte, s új koncepciójában megkerülhetetlenül a választójog szélesítésének programját állította előtérbe. A választási reform előtérbe kerülésének első konkrét jele a párt által − Batthyány Tivadar neve alatt − július 8-án beterjesztett képviselőházi válaszfelirati javaslat volt, amelyben a frakció kiállt az általános, titkos és egyenlő választójog mellett, és

[793] Andrássy választójogi tervéről bővebben Szalai M. 2000.
[794] Somogyi É. 1968.133. o.
[795] Justh Gyula programbeszéde. Makó, 1909. november. 8. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 251. o.

követelte a választókerületek arányos kijelölését is. Az ekkor kialakult új politikai irányvonal két éven keresztül döntően meghatározta Justh politikai fellépését és szándékait.[796]

Justh választójogi programját tekintve meg kell vizsgálnunk pontosan mit takar a követelés. Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki pártok határozott fellépése ellenére az általános választójog programja köreikben sem került pontos, részletes kidolgozásra. Hasonlóképpen történt ez Justh esetében is, akinek beszédeiből, levelezéséből, jegyzeteiből lehet következtetni a választójog szélesítésével kapcsolatos elképzeléseire.

Justh 1910 őszétől népgyűlési beszédekben határozottan elkötelezte magát az általános választójog mellett, bő másfél év múlva azonban − a Lukács-kormány 1912. április 22-én történt kinevezését követő időszakban − politikai szempontból érthetően, már hajlott egy kompromisszumos választójogi javaslat kialakítására. Abban reménykedett, hogy a képviselőház a demokratikus reformok irányába fogja a kibontakozást keresni, azonban amikor a miniszterelnök május 11-én bemutatta az ellenzék képviselőinek a meglehetősen komplikált és az általánostól messze álló választójogi javaslatát, határozottan visszautasította azt.[797]

Justh választójogi alapelképzeléseit, főként pedig népgyűlési felszólalásait tekintve az általános, egyenlő és titkos választójogot követelők táborába tartozott, amelynek hangsúlyozása a politikai frontvonalak tisztázása érdekében elkerülhetetlen volt, azonban reálpolitikusként tisztában volt azzal, hogy a jogosultak körének megtízszerezése rövidtávon végrehajthatatlan. Lukács miniszterelnök választójogi javaslata, Tisza 1912. május 22-én történt házelnökké választása, (amely egyértelműen előrevetítette a házszabály-szigorítás felvállalását), ill. az elkeseredett munkásság választójogi tömegtüntetése („vérvörös csütörtök") arra engedett következtetni, hogy a munkapárti hatalom semmiképpen sem vehető rá az általános választójog támogatására, elfogadására. Ebből következően Justh választójogi fellépését, célkitűzését két részre osztotta: a hosszú távú cél az általános, egyenlő és titkos választójog kialakítása maradt, az adott politikai körülmények között azonban csak a választójog-szélesítés minimális programját látta reálisnak. Justh 1912 júniusában Újvidéken elhangzott beszédében kifejtette, hogy pártja egyelőre kénytelen visszalépni az általános, egyenlő és titkos választójog tervétől*: „A tervezetből mindenki látja, hogy miután nagy a mai képviselőházban az ellenszenv az általános választójog ellen, bizonyos engedményeket tettünk az általános választójog terén, valamint a titkos szavazás kérdésében is."*[798] Justh koncepcióváltoztatását nem kell

[796] KI 1910. 23. KI 1910. I. kötet. 478-483. o. Justh 1910 nyarán Apáthy Istvánnak írott levelében már egyértelműen az általános választójog követelését tartotta saját programja legfontosabb elemének, és egy Kolozsvárott megrendezésre kerülő választójogi gyűlés időpontját kívánta egyeztetni. Justh Gyula 1910. augusztus 8-án kelt levele Apáthy Istvánhoz. OSZK Kézirattár Levelestár 1673.
[797] Pölöskei F. 1970. 65-67. o.
[798] Justh Gyula beszédei 1913. Az újvidéki beszéd. 1912. június 3.

azonban elvfeladásként értelmeznünk, hiszen miután 1912. május 11-én nyilvánosságra került a kormányzat választójogi javaslata, kizárólag az határozta meg a parlamenti diskurzus alapvonalait, attól gyökeresen eltérni egy reálisan gondolkodó és reformok mellett elkötelezett ellenzéki vezetőnek nem lehetett. A kormány álláspontjától merőben eltérő és az általános választójoghoz a végletekig ragaszkodó ellenzéki program a többségi politikusok körében a minimális reformszándék kiváltására sem lett volna alkalmas, ezzel szemben egy a kormányzat tervének alapstruktúráját taktikailag elfogadó javaslat nagyobb eséllyel vállalkozhatott néhány lényeges módosítás kieszközlésére.

Justh − nagy valószínűséggel − 1912 májusában készített választási reformszándékait tartalmazó jegyzeteit, vázlatait[799] áttekintve, az akkor hatályos választási rendszerben az alábbi közvetlen akadályokat látta, amelyek miatt *„a választásokon nem nyilvánulhatott meg a nemzet szabad akarata”*[800]: a választói jogosultság meghatározásában nem lehet kizárólagosan az adócenzusra támaszkodni; a választókerületek beosztása nem megfelelő, az egyes választókerületek között hatalmas eltérések vannak a választók számát illetően; a választásra jogosultak körében a nemzetiségi választók felül vannak reprezentálva; a választásra jogosultak csekély száma és a nyílt választás miatt nagy a presszió lehetősége.

Alapvetően szükségesnek tartotta a választói jogosultság teljes átalakítását, s ennek érdekében az addig meghatározó adócenzusos alap helyett a műveltségi cenzust kívánta előtérbe állítani. A javaslat a demokratikus jogok kapuját viszonylag tágra nyitó, azonban az általános, egyenlő és titkos választójogot meg nem valósító, műveltségi és adócenzust kombinálva alkalmazó reformszándékot jelentett. A jogosultságot tekintve tervezetének három alappillére, rendezőelve nevezhető meg: 1. a korhatár, 2. az értelmi-műveltségi cenzus, 3. kiegészítésképpen pedig az adó-, vagy tulajdoncenzus, ill. egyéb követelmények (domicilium, betegsegélyező pénztári tagság, stb.).

1. A tervezet szerint a *„magasabb intelligenciához tartozók”*[801] (középiskolát végzettek) 24 éves koruk után kapnának választójogot, tekintet nélkül vagyoni helyzetükre. A középiskolát nem végzett állampolgárok − a megfelelő adó- vagy tulajdoncenzus teljesítésével − 30 éves koruk betöltése után nyerhetnek szavazati jogot. A tervezet a korhatár tekintetében meglehetősen szűkkeblűnek értékelhető, hiszen az érvényben lévő 1874-es törvény általánosan 24 éves küszöböt alkalmazott, s a hat évfolyam kizárása kb. 650 ezer írni-olvasni tudó férfi állampolgárt érinthetett hátrányosan.[802] Mindazonáltal tudvalevő volt, hogy a munkapárti többség messzemenően ragaszkodott a Lukács miniszterelnök által kidolgozott javaslatban is

[799] MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/124. 14542., ill. BbIII/124/a. 14542
[800] KN 1910. július 20. KN 1910-1915. I. kötet. 296. o.
[801] MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/124. 14542.
[802] A tervezetek értékeléséhez az 1910. évi népszámlálás adatait használom. Az 1910. évi népszámlálás I. 1912.

szereplő 24, ill. 30 éves korhatárokhoz, s Justh javaslata ebben a kérdésben „csupán" nem kívánt eltérni a kormány tervezetétől. Tisza István még évek múlva (1917/18-ban) a Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat vitájakor is kitartott a 30 éves korhatár mellett. A 30 éves korküszöb melletti általános érvelés azon alapult, hogy felette érezhetően magasabb az írni-olvasni tudó magyar nyelvű állampolgár, mint a 24-30 év közötti korosztályokban. Valójában a korhatárt illetően a kormányhatalom azon konzervatív szemlélete érhető tetten, amely szerint a választójog lépcsőzetes, nagyobb megrázkódtatás nélküli (tervezhető) kibontása az állam és a társadalom érdekében történik. Európa országait tekintve Franciaország, Olaszország, Anglia és Bulgária 21 évben, Ausztria és Svédország 24 évben, Németország tartományainak többsége, Hollandia, Belgium, Norvégia és Törökország 25 évben szabta meg a korhatárt.[803]

2. A választójogi tervezet értelmi-műveltségi cenzusként előbb az elemi iskola befejezését („*aki középiskolát nem végzett, de akinek legalább hat elemi osztályról szóló bizonyítványa van"*[804]), majd − a néhány héttel későbbi változatban − a négy elemi elvégzését jelölte meg („*négy osztályú elemi iskolai végzettség"*[805]). Justh utóbbi tervezete az értelmi-műveltségi küszöb tekintetében komoly előrelépést jelentett Lukács hat osztályos javaslatához képest. A négy osztályos műveltségi cenzus alkalmazása a városok esetében megközelítette volna az általános választójogot. A tervezet nem zárta azonban ki a jogosultak köréből a négy elemivel nem rendelkezőket sem, mert az írni-olvasni tudók magasabb anyagi cenzus mellett szintén rendelkezhetnének választójoggal. Ezt komoly előrelépésként kell értékelnünk, hiszen már ekkor a 6 évesnél idősebbek 68,7%-a alfabetizált volt.[806]A tervezet szerint az analfabéták még magasabb adó- és tulajdoncenzus és „egyéb kellékek" alapján szerezhetnének választójogot.

3. A törvénytervezet a négy elemit végzettek esetében nem kötődött adócenzushoz, azonban egy sor egyéb követelmény meglétéről rendelkezett: egy évi egyhelyben élés, ill.

[803] Révai M. 1917. 162-164. o.

[804] MOL Justh Gyula hagyatéka 14542 BbIII/124. A választójog hat elemihez kötésének értékelésekor ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy már az 1868-as népiskolai törvény minden gyermek számára kötelezően előírta a hat elemi osztály elvégzését: *„1. § Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járatni, életidejök 6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év betöltéséig."* (1868.XXXVII.tc.), 1908-tól pedig az elemi iskola ingyenességét iktatták törvénybe: *„1. § Az állami, községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknak ugy mindennapi, mint ismétlőtanfolyamában a tanítás teljesen ingyenes, miért is ezen népiskolákban sem tandíj, sem az 1891. évi XLIII. tcz. 10. §-ában megállapított 30 filléres járulék nem szedhető."* (1908. XLVI. tc.).

[805] MOL Justh Gyula hagyatéka 14542 BbIII/124a. *„Ezek a számok, amelyek mind hiteles és hivatalos adatokból származnak, kétségtelenné teszik, hogy a négy elemi iskolai végzettség is óriási jogfosztást jelent."*

[806] Az írni-olvasni tudás elterjedése területenként meglehetősen nagy különbségeket mutatott: A 24 év feletti városlakosok között kb. 80%-os arány volt az átlagos, vármegyei tekintetben pedig a legkedvezőbb helyzet Sopron vármegyében volt 88,2%, a legkevésbé kedvező Máramaros vármegyében 26,8%. Az alfabetizáció mértéke természetesen kapcsolatban állt a térség urbanizáltságával és a nemzetiségi arányokkal. Lásd. Varga L. 2004. 91-93. o.

állami alkalmazottaknál (tisztviselő, altiszt, díjnok, irodaszolga, stb.) öt évi foglalkoztatottság és egyszoba-konyhás lakás; vagy önálló foglalkoztatóknál (haszonbérlőknél, iparosoknál, kereskedőknél, őstermelőknél, stb.) egyszoba-konyhás lakás lenne a választójog minimuma. A mezőgazdasági és erdészeti munkások esetében követelményként merülne fel a legalább három éves egyhelyben élés, az egyszoba-konyhás lakás, valamint a cselédségnél öt éves alkalmazás ugyanazon munkaadónál. Az ipari munkásság és segédmunkásság esetében öt éves betegpénztári tagság, három éves egyhelyben lakás és egyszoba-konyhás lakás után járna választójog. A napszámosoknál a jogosultság három év egyhelyben élés és egyszoba-konyhás lakáshoz kötődne. A mezőgazdasági munkásoknál, napszámosoknál és cselédségnél a katonaviseltség is a követelmények része volna. A négy osztályt nem végzett írni-olvasni tudók esetében a követelmény a következő volt: legalább egy éves egyhelyben élés, földbirtokosoknál 5-10 hold vagy 20-30[807] korona adó, haszonbérlőknél, háztulajdonosoknál és tőkéseknél (iparos, kereskedő) 20-30 korona adó. Az analfabétáknak a szavazati joghoz pedig 10-20 hold földdel vagy 20-30 korona adóval kellene rendelkezniük. A korábbi választók jogcíme abban a községben maradna meg, ahol a törvény életbelépésekor be vannak jegyezve.[808] Justh tervezetének négy elemit végzettekre érvényes lakáscenzusa annak ellenére, hogy nem sorolható a modern gondolatok közé a munkásság, a kispolgárság és a birtokos parasztság többsége részéről teljesíthetőnek bizonyult. Az öt éves foglalkoztatottság vagy betegpénztári tagság azonban komoly korlátozó erő volt és a munkásság jelentős részét távol tartotta volna a szavazati jogtól.

Justh 1912 tavaszán-nyarán az általa kidolgozott minimális választójogi programmal összefüggésben számításokat végzett, amelyeket Lukács miniszterelnök az ellenzék részére akkor közétett tervezetével hasonlított össze. [809] Lukács javaslatával szemben felhozott legélesebb kritikája a miniszterelnök tervezetének nemzetiségi vonzata volt, hiszen az a korábbi választásokhoz képest is visszalépést jelentett.[810] Justh a statisztikai adatokból levont következtetéseket felhasználva, korábbi álláspontját módosította: hat elemi helyett a szavazati jog kulturális alapjául négy elemi osztály elvégzését javasolta, adócenzus nélkül (az ennél alacsonyabb képzettséggel rendelkezők 20-30 korona adócenzussal még kaphattak választójogot), a

[807] A tervezet nem döntött pontosan a választójog adóküszöbét illetően, s azt 20-30 koronában határozta meg.
[808] MOL Justh Gyula hagyatéka 14542 BbIII/124.
[809] Lukács László miniszterelnök választójogi terve 1912 nyarán még meglehetősen képlékeny állapotban volt. Az ellenzékkel közölt tervezet az év végéig több változtatáson ment keresztül, s 1912. december 31-ei dátummal került törvényjavaslatként a képviselőház asztalára. A törvény − rengeteg szűkítő módosítással − 1913. május 4-én lett elfogadva.
[810] A dualizmuskori választójog nemzetiségi eloszlására Varga Lajos tanulmánya is rávilágít: *„A magyar földadócenzus elsősorban a magyarságot sújtotta és zárta ki a jogosultak köréből, míg a ruszin, román parasztság éppen az alacsony helyi adócenzus következtében könnyebben jutott választójoghoz. Egyes nemzetiségek választópolgárainak aránya (németek, ruszinok) meghaladta a lakossághoz viszonyított arányát."* Varga L. 1999. 13. o.

Lukács László miniszterelnök tervezetében található hat elemihez, ill. 10 korona adócenzushoz képest. Justh jegyzete alapján az adócenzussal választójogot szerzők esetében ugyanis míg 20 korona feletti adósávban a magyarság enyhe többsége volt tapasztalható, addig a 10-20 korona között a nemzetiségek óriási dominanciája érvényesült.[811] A kulturális cenzusra alapozó választójog tervezetében *„azt találjuk, hogy a 24 éves írni-olvasni tudó férfiak közt a magyarság 61,2%-kal van képviselve, míg a népesség összességében a magyarság csak 51,4%-ot tesz ki"*[812]. Justh véleménye szerint − amellett, hogy az általa preferált választójog a társadalom jóval nagyobb hányadát hozná a választójogosultak körébe − *„a Lukács-féle választójogi tervezet egyenesen azokat az adókategóriákat favorizálja, amelyben a magyarság a legkisebb arányszámmal van képviselve. Ha tehát a nemzeti szempontot és a magyarság szupremáciájának a védelmét valami veszedelem fenyegeti, az semmiesetre sem történhetik meg olyan választójoggal, amely a választók között a magyarság arányszámát a népességben való részesedése száma fölé hajtja /ilyen volna az írás-olvasáshoz kötött választójog/ hanem csak olyan választójog útján, amely a jogosultságot oly feltételhez köti, amelynek a nemzetiségek inkább megfelelnek, mint a magyarság. Ilyen feltétel mindenféle cenzus és ilyen magyarellenes választójog a Lukács tervezete."*[813] Tovább elemezve a nemzeti összefüggést: *„Mert, míg ma a választók 56 és fél százaléka magyar, 20 koronás adóalap mellett a választóknak csak 56 százaléka lenne magyar, 15 koronás cenzus mellett csak 52.8 százalék, ha pedig lemennénk 10 koronás adóalapra, akkor 49,9 százalék lenne magyar a választók közül. Ez azt bizonyítja, hogy ha cenzusos lesz a választójog, a helyzet rosszabb lesz, mint a mai. Ezért csak frázis az, hogy azért akarnak cenzusos választójogot, hogy a magyar fajt megerősítsék. Ezek az adatok a napnál világosabban bizonyítják, hogy a magyarság befolyása gyengülni fog, még pedig igen jelentékenyen, ha 10 korona lenne a cenzus."*[814] Lukács néhány hónappal későbbi végleges javaslata[815] a magyarság arányát illetően az eredeti tervezetnél jóval kedvezőbb adatokkal számol (kb. 2 millió fő, 60,2% magyarság), azonban az 1913. május 4-én elfogadott törvény (1913.XIV.tc.) végül csak 1,6 millió embernek adott szavazati jogot. A miniszterelnök említett törvényjavaslatában reagált a korábbi tervezetének nemzetiségi arányait ért kritikára: *„Határozottan tévedésnek tartom, ha nem magyar anyanyelvű polgártársainkat ellenfelekként állítják szembe a magyarsággal. Ellentmond ennek az élet, a tapasztalat. Sok választókerület van ma is, ahol a képviselőválasztók között alig akad néhány magyar anyanyelvű, mégis min-*

[811] MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/124a. 14542.
[812] Uo.
[813] Uo.
[814] Justh Gyula beszédei 1913. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25. 72. o.
[815] Lukács László miniszterelnök-belügyminiszter törvényjavaslata az országgyűlési képviselők választásáról. In. KI 1910. KI 727. XXIII. kötet. 1-547. o.

den nemzetiségi ellenzés nélkül a magyar nemzeti politika határozott hívei nyernek mandátumot.”[816]

Justh a választókerületek beosztást illetően elsősorban az egységesítést **(**IV.2. táblázat**)** és ezzel párhuzamosan a városi választókerületek számának növelését támogatta: *„A választókerületek beosztása is rendkivül igazságtalan. Míg van olyan kerület, melynek 120 szavazója van, akad olyan kerület, melynek 15.000-nél is több a választója, 36 kerületben pedig alig haladja meg a választók száma az 500-at. Ezt az igazságnak megfelelően kell rendezni olyképpen, hogy a városi és az olyan kerületekben, ahol a műveltség magasabb fokán állnak, kevesebb választónak legyen joga* [egy] *képviselőt küldeni. A városokban kell szaporítani a kerületek számát (...).”*[817] A városi társadalom választói jogosultságának megerősítése érdekében konkrét javaslatot is tett az átalakítás mértékére: *„(...) a városi képviselők számát tetemesen emelni akarjuk. Ma 81 városi képviselőt választunk és számításom szerint mintegy 150-et kellene választani.”*[818] A női választójog követelését − noha elvben elfogadta − nem tartotta aktuálisnak: *„(...) miért nem propagáljuk mi most a női szavazati jog kérdést is? Én a magam részről kijelentettem annak idején és kijelentem ma is, hogy feltétlenül amellett vagyok, hogy a nők szavazati jogot kapjanak. (...). Csak egyre kérem azokat, akik ma szükségesnek látják, hogy előtérbe tolják a női szavazati jog kérdését. Gondolják meg azt, hogy ez a parlament osztályparlament, amely nem fog a nőknek szavazati jogot adni, mert hisz még a férfiaknak sem akar adni.”*[819] Ebből kifolyólag taktikai szempontból jobbnak látta a női szavazati jog követelésétől eltekinteni. A titkosság kérdése is az 1910-es választási vereséget követő időszakban került Justh programjába, de tervezetében nem tér ki ennek részleteire, azonban egyidejű beszédeiben meglehetősen nagy hangsúlyt fektet rá: *„A bizottság egy napon több, esetleg 10-15 községet járna be. (...). Képzelhető, hogy nyílt szavazásnál mily rettentő küzdelem lenne az utolsó községben, mert tudnák az eredményt. A titkos szavazásnál ellenben a bizottság végigjárná a községeket, a szavazás mindenütt megejtetnék, az urnák lepecsételtetnének és az utolsó napon kibontatnának.”*[820] *„A titkos szavazati jog egyenlő a tiszta választással, a nyílt szavazati jog egyenlő a korrupcióval (...).”*[821]

[816] Uo. 70. o.
[817] Justh Gyula beszédei 1913. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25. 74. o.
[818] Uo. 119. o. Az 1913.XIV.tc. a városi képviselők számát 22-vel növelte, amely lényegesen elmaradt Justh javaslatától. Návay Lajos 1912-es politikai jegyzeteiben Batthyány választójogi tervezeteként említ ehhez hasonló javaslatot, amelyben a városok általános és titkos választójogot kapnának, a vidéki választási rendszer azonban a cenzus leszállítástól eltekintve nem változna. Návay L. napló II. 239. o.
[819] Uo. 40. o. A női szavazati jog tekintetében a választójogot bővíteni szándékozók sem voltak azonos álláspontón. A női választójogtól egyelőre tartózkodó javaslatok − a hivatalos álláspont alapján − a fokozatos jogbővítés elvét tartották szem előtt.
[820] Uo. 43. o.
[821] Uo. 99. o.

A kormányzat hivatalos álláspontja szerint Justh választójogi reformterve, főként a lakáscenzusból eredően, nehezen lett volna alkalmazható. A tervezetet ért támadások többsége a választójog állami érdekekkel szembehelyezkedő, túlságosan nagy mértékű, a fokozatosságtól eltekintő (!) kiszélesítésére hivatkozott. Lukács miniszterelnök 1912. december 31-én beterjesztett törvényjavaslatában − valószínűleg − Justh tervezetét értékelve a következőket jegyzi meg: *„Az a radikális választói jog, amely csupán korhatárt, írni-olvasni tudást, 1 évi domiciliumot és legfeljebb még mérsékelt lakáscenzust kíván, természetszerűen egyszerűbb, végrehajtása könnyebb, bár a lakáscenzus igazságos érvényesítése (...) egyáltalán nem egyszerű. De amidőn készségesen elismerem, hogy egy cenzusos választójogi rendszer végrehajtása bizonyos mértékig nehezebb feladat, ez az inkább csak alaki jellegű kifogás háttérbe szorul azon mindenek felett álló cél és kötelesség mögött, hogy olyan választói jogrendszert kell megalkotnunk, amely nem csak a liberalizmus követelményeinek, de a magyar állam s az egységes politikai magyar nemzet létérdekeinek is megfelel."*[822]

A legkevesebb választóval rendelkező körzetek		**Nagy létszámú, önálló-képviselőválasztási joggal nem rendelkező városok, kerületek**	
Település neve	Választók	Település neve	Választók
Bereck	108	Budapest VII. kerület	18189
Szék	110	Budapest VI. kerület	17187
Oláhfalu	181	Budapest VIII. kerület	13291
Erzsébetváros	273	Gödöllő	11925
Abrudbánya és Verespatak	295	Budapest IX-X. kerület	10468
Vízakna	420	Homonna	8916
Szamosujvár	477	Budapest V. kerület	7968
Ujegyház (Szeben)	496	Fülöpszállás	7161
Torockó	533	Budapest I. kerület	7142
Kézdivásárhely	636	Fehértemplom	6927

IV.2. táblázat.
A választók száma szerinti legkisebb és legnagyobb kerületek (1913)[823]

Justh tervezete a korszak választójogi programjai közül az egyik legdemokratikusabb, a parlamenten belül pedig messzemenően a legszélesebb jogbővítéssel járó követelés volt. Nézzük ezt az adatok fényében. Az 1910-es statisztika szerint (a Horvátország nélküli Magyarországon, a 24 év feletti férfiakat számolva) kb. 4,5 millió választókorú férfiból kb. 2,7 millió fő (a teljes népesség 15%-a) jutott volna választójoghoz, amely bőven megkétszerezte volna a választásra jogosultak számát. Az ekkor érvényben lévő törvény (1874.XXXIII.tc.) szerint 1,2 millió fő rendelkezett választójoggal és a korszak reformterveit vizsgálva Kristóffy

[822] Lukács László miniszterelnök-belügyminiszter törvényjavaslata az országgyűlési képviselők választásáról. In. KI 1910. 727. 1910. XXIII. kötet. 72. o.
[823] Ruszkai M. 1957. 35.o.

1905-os tervezete[824] kb. 2,5 millió, Andrássy 1908-as tervezete[825] kb. 3,9 millió, a Kossuth Ferenc által beterjesztett 1912 júniusi javaslat[826] kb. 2,4 millió és Lukács tervezete kb. 2 millió (valójában 1,6 millió) főt juttatott volna választójoghoz. A kidolgozott tervek alapján láthatjuk, hogy a jogosultak számában kizárólag Andrássy 1908-as tervezete múlta felül Justh programját, azonban Justh egyenlő választójogot kívánt biztosítani minden jogosultnak, Andrássy pedig a választójog közvetett gyakorlását (un. plurális választójogot, amelynek értelmében pl. az analfabéták szavazata csak 1/10-et ér) támogatta. A parlamenti politikai tényezőknél szélesebb volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogi programja, amely minden 20 év feletti férfi állampolgárnak (kb. 5 millió fő) szavazati jogot kívánt biztosítani.[827]

Justh az írni-olvasni tudó parasztság, mezőgazdasági- és ipari munkásság köreiben kívánta leginkább növelni a választójogosultak számát, de bővíteni akarta a szavazati joggal rendelkező kisiparosok, kiskereskedők számát is. A javaslat méltánylandó részét képzi az is, hogy más javaslatokkal szemben nem követelte meg az államnyelv ismeretét. A választójogi program értékelésékor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az a népesség fokozatos kulturális emelkedésével párhuzamosan növeli a választásra jogosultak számát és arányát, tehát progresszívan bővülő választói kört jelent.

Amint azt a fentiekben láthattuk Justh reformjavaslata mérsékelt kulturális és vagyoni cenzushoz köthető férfi választójogot kívánt megvalósítani, amely a városi kerületek arányon felüli növelésével kulturális és magyar nemzeti felülreprezentáltsággal egészül ki. A városi kerületek majdnem kétszeresére történő növelése (81-ről kb. 150-re) ugyanis a hangoztatott polgári intelligencia erősebb képviselete mellett − miután a városokban az országos népességi aránynál magasabb százalékban élnek magyarok − a magyarság szavazatarányának növekedését is jelentette.

Mindent összevetve Justh választási rendszert átalakító reformelképzeléseit kompromisszumos javaslatként kell értékelnünk. Nem éri el ugyan a korábban általa is hangoztatott és hosszútávon továbbra is szükségesnek tartott általános választójogot, nem történik meg a választókerületek teljes egységesítése sem, azonban a tervezet a legtöbb irányban határozott előrelépést mutatott és a korszak addig legszéleskörűbb reformelképzeléseként tartható szá-

[824] Kristóffy tervezete a 24 év feletti írni-olvasni tudó férfiak részére kívánt választójogot biztosítani.
[825] Andrássy (1908-as) tervezete egyenlőtlen rendszerű, korlátozott férfi általános választójogot kívánt bevezetni.
[826] A Kossuth Ferenc által beterjesztett javaslat az írni-olvasni tudáshoz, ill. a 10 éves állampolgársághoz kötötte a választójogot. A parlamenti ellenzék taktikai okokból a Kossuth Ferenc által kidolgozott választójogi tervet 1912. május 23-én, mint egységes törvényjavaslatot nyújtotta be a Házban. A tervezet annak ellenére, hogy „csupán" megkétszerezni kívánta a szavazati joggal rendelkezők számát a többség támogatását nem kapta meg. Varga L. 2001. 115. o.
[827] Varga L. főszerk. 1999. 45. o. Az MSZDP 1903-as programja ugyan tartalmazta a „nemi különbség" nélküli választójogot, azonban az csak 1918-tól vált egyértelmű követeléssé.

mon.[828] A minden 24. (vagy 21.) évet betöltött férfira kiterjedő (általános) választójog tervezete a korszakban nem rendelkezett realitással, hiszen a parlamenti többség határozottan elutasította azt. A Justh tervezetéhez hasonló alapokon nyugvó, ám a választójog kapuját még tágabbra nyitó (3,8 millió fő) 1917-es Vázsonyi Vilmos nevéhez köthető javaslat a pontosan ugyanilyen összetételű képviselőházban, a háború hozta társadalmi változások ellenére is csak rengeteg módosítással (2,7 millió fő) ment keresztül.[829] Igazán jelentős választójogi reformra így csak az I. világháború lezárásának és a polgári forradalomnak az időszakában került sor, az 1918. november 23-án kihirdetett I. néptörvény keretében.[830]

Politikai korkérdések III.: a nemzeti és a nemzetiségi kérdés

Amikor Justh Gyula nemzetfelfogásának, nemzetiségi nézetének ismertetésére vállalkozunk, nem tekinthetünk el a függetlenségi ellenzék nemzetiségpolitikájának vázlatszerű áttekintésétől sem. Előrebocsátható, hogy a nemzetiségi kérdés vonatkozásában Justhnak nem volt kiforrott, egységes programja, így tevékenységének nemzetiségi vetülete általában röviden kifejtett megállapításai, észrevételei mellett nagyrészt a Függetlenségi és 48-as Párt egyes programjaiból, választási fellépéséből, ill. később az általa vezetett függetlenségiek tevékenységéből, valamint az 1912 tavaszán kidolgozott választójogi reformtervezetéből kerülhetnek kibontásra.

Justh Gyula nemzetiségekkel kapcsolatos személyes tapasztalatai többrétűek lehettek. Családja felsőmagyarországi ágának Turóc vármegyében lévő birtokai szlovák környezetben feküdtek, saját, ill. szűkebb családjának birtokai pedig a magyar-román nyelvhatár nemzetiségi szempontból vegyes régiójában helyezkedtek el. Testvérének Justh Zsigmondnak és − a magyarországi román kultúra előmozdítójának számító Guzsdu Emanuel unokaöcsének − Gozsdu Eleknek szellemi és baráti kapcsolatára az irodalomtörténeti kutatások már rávilágítottak.[831] Annak ellenére azonban, hogy a nemzeti érdek és az ország területi épségének megőrzése liberális nacionalista szemléletének alapvető sarokpontjai közé tartoztak, Justh nem számított a nemzeti vagy a nemzetiségi politika szakértőjének.[832] A személyes kapcsolódások

[828] Beck L. 1944. 286. o.
[829] Mint tudjuk 1915-ben a parlament a következő ciklusra is felhatalmazást kapott. Vázsonyi választójogi törvényjavaslata KI 1910.1413. KI LVIII. kötet. 292-294. o., ill. ennek értékelése Varga L. 2004. 95-96.o, 246. o.
[830] Az 1913-as, az 1917-es és az 1918-as választójogi törvények közös jellemzője, hogy alkalmazásukra nem került sor. A két előbbi törvény hatálya alatt a világháború akadályozta a választások lefolytatását, az 1919 tavaszán lezajlott szélsőbaloldali diktatórikus fordulat pedig a néptörvény végrehajtását húzta keresztül.
[831] *A magyar irodalom története. IV. kötet.* Főszerk. Sőtér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 811-838., 848-849. o.
[832] *„(...) bármily bizonytalan, általánosságokban elvesző és − ami még nagyobb baj − tudományosan végig nem gondolt a Justh Gyula nemzetiségi programmja, bármennyire is pusztán érzelmekhez, a függetlenségi politika*

ellenére Justh nemzeti, nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait jórészt az országos politikai és társadalmi jelenségek befolyásolták. Mindazonáltal az 1910-1913 között hangoztatott és főként az általános választójog kapcsán értelmezhető nemzetiségi álláspontja megkerülhetetlen az életpálya áttekintésekor.

Gyurgyák János a XIX. századi liberális nacionalizmuson belül négy egymással szembenálló elképzelést különböztet meg: ezek a klasszikus (reformkori) liberális nacionalista, az eötvösi-deáki magyar politikai nemzet koncepció, a Teleki−Kossuth-féle konföderációs, valamint a magyar nemzetállami elképzelések.[833] Justh annak ellenére, hogy − a politikai elit döntő többségéhez hasonlóan − nyíltan sohasem kérdőjelezte meg a kiegyezés egyik alapmotívumaként is értelmezhető egységes magyar politikai nemzet fogalmát, ill. az 1868-as nemzetiségi törvényt, több tekintetben a klasszikus liberális nacionalista, ill. a magyar nemzetállami elképzelés határmezsgyéjén alakította ki álláspontját.[834] Nemzetiségpolitikai kiindulópontja az az optimista általános polgári-nemzeti (alkotmányos, jogi, gazdasági) fejlődés volt, amely a modernizáció egyik legfőbb következményének éppen a nemzetiségek spontán asszimilációját tekintette és a folyamat végeredményeként a magyar (liberális) nemzetállam kiépítését várta. Várakozásaiban az állami függetlenség kiépülése (magyar hadsereg, külképviselet, önálló nemzetgazdaság, stb.), az alkotmányos polgári fejlődés (szabadságjogok, egyházpolitika, civil társadalom megszilárdulása, stb.) és a társadalmi reformok folyamatos szélesedése, elmélyülése (általános, egyenlő és titkos választójog, ingyenes népoktatás, stabil polgári középosztály kiépülése, a gazdatársadalom megerősítése, stb.) elengedhetetlenül maga után vonja a nemzetiségek magyarosodását, a nemzetállam kiépülését. Justh nemzeti-nemzetiségi elképzelése eltért a Beksics Gusztáv, Grünwald Béla, Rákosi Jenő vagy később Réz Mihály és mások által képviselt magyar nacionalizmustól, de a függetlenségi Apáthy István, ill. Bartha Miklós nemzetállami álláspontjától is.

A történeti irodalomban általánosan elterjedt az a XX. század elején kialakult − a bécsi magyar történetírói körtől, mindenekelőtt Szekfű Gyulától eredeztethető[835] − vélekedés, hogy a függetlenségi ellenzék tradicionális kurucos nemzetpolitikája, nacionalizmusa miatt nemzetiségi érdekcsoportokkal számottevő politikai kapcsolatok kialakítására képtelen volt. Az va-

---

inkább kisebb napiszükségleteihez [sic!], *semmint törekvései egyetemességéhez simulók az ő jóindulatú, bár zavaros és mai nemzetiségi politika frázisaival kevert megpendítései: mégis a 67-es sajtó oly modorban támadja egykori szövetségesét (...), mint a leggyűlöltebb darabontot."* Jászi Oszkár. Huszadik Század 1909/2. 293. o.

[833] Gyurgyák J. 2007. 22. o. Az egymástól különböző nemzetfelfogásokkal, nemzetkoncepciókkal kapcsolatban hasonló véleményt képvisel Szász Zoltán is, azonban ő a hangsúlyt arra fekteti, hogy míg a kiegyezést követően Ausztriában a „decentralizált egységállami", ezalatt Magyarországon a nemzetállami elképzelések váltak dominánssá. Lásd Szász Zoltán: *Nemzetállamiság a soknemzetiségű birodalomban.* In. Gerő A. szerk. 2007. 144-147. o.

[834] Ez természetesen azt is jelenti, hogy a függetlenségi ellenzék más vezéralakjaihoz hasonlóan Justh sem állt ki a Kossuth Lajos nevéhez köthető konföderációs elképzelés mellett. Bővebben lásd Gyurgyák J. 2007. 59., 62. o.

[835] Szekfű historiográfiai értékeléséről bővebben lásd Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* New York, Columbia University Press, 1976. 46-49., 62-75. o.

lóban elfogadható megállapítás, hogy a 48-as politikai ellenzék a dualizmus bő fél évszázada során nem törekedett meghatározóan a nemzetiségekkel közös politikai érdekcsoport(ok) kialakítására, azonban ezzel együtt azt is észre kell vennünk, hogy a rendszer korai és kései szakaszaiban a konfrontációk mellett, fontos kapcsolódási pontok lelhetőek fel egyes függetlenségi csoportok és a nemzetiségi politizálás néhány vonulata között.[836] A függetlenségi ellenzék nemzetiségpolitikai fellépése általában a román kisebbség irányába érzékelhető, s ez elsősorban a párt szavazóbázisának kérdésével magyarázható. A függetlenségi ellenzék támogatói körei területi szempontból leginkább az Alföldre, ezen belül a románság által is lakott kelet-alföldi területekre, ill. egyes erdélyi és partiumi vegyes lakosságú körzetekre tehetőek. A függetlenségi ellenzék szempontjából más nemzetiségek tekintetében a románságéhoz hasonló helyzet nem jött létre, az ország északi részén a ruszin vagy szlovák kisebbségek által lakott területeken a pártnak nem voltak számottevő magyar szavazói sem, így ebben az irányban a 48-as politika érdekeltsége kevésbé mutatható ki.

A kiegyezést követő első két évtizedben (1867-től az 1880-as évek közepéig) a Mocsáry Lajos által fémjelezhető (egyszemélyes) függetlenségi vonulat részéről fontos együttműködés volt tapasztalható − különösen a bánsági román kisebbségi elit néhány képviselőjével pl. Alexandru Mocionival (Mocsonyi Sándor) és Vinţentiu Babeşsel (Babes Vince). Mocsáry függetlenségi ellenzéken belüli partvonalra kerülését, majd politikai karrierjének kényszerű feladását éppen az 1868-as nemzetiségi törvényhez történő maximális ragaszkodás eredményezte.[837]

A századfordulótól az első világháborúig terjedő időszakban a függetlenségi ellenzék baloldala részéről − az általános társadalmi kérdések felé történő nyitással párhuzamosan −, a nemzetiségek irányába is (újra) megindult az érdeklődés. A szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus példája, de főleg a nemzetiségi pártok előretörése egyre jobban a kérdés fontosságára világított rá. Ennek következtében megtörtént a nemzetiségi szavazópolgárok, mint potenciális szavazótábor felfedezése, s a nemzetiségi kérdés jelentőségének a (részleges) felismerése. Mindazonáltal elmondható, hogy a parlamenti pártok − így a függetlenségi ellenzék csoportjai is − a nemzetiségi kérdés egészéből kizárólag a kisebbség pártjainak szereplését érzékelve, annak visszaszorítását kívánva tették meg az első lépéseket a nemzetiségi választópolgárok irányába.

A függetlenségi baloldal és Justh nemzetiségek iránti politikai érzékenysége régebbi keletű a párt kisebbségek felé történő, századfordulón tapasztalható nyitásánál és különösen a hazai románság irányában realizálódott. A századforduló utáni években érzékelt román politi-

[836] Szász Z. 2007. 146. o.
[837] Mocsáry nemzetiségi koncepciójáról lásd Kemény G. G. szerk. 1953., Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826-1874).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967., ill. Gyurgyák J. 2007. 112-116. o.

kai aktivitás kezdetekor, amikor a Román Nemzeti Párt ismét részt vett a választásokon, Arad (Arad thj. város) és Hunyad (Szászváros rtj. város) vármegyékből kiindulva, több más vármegyékhez hasonlóan Csanádban is érzékelhetővé vált a helyi románság politikai tevékenysége.[838] A XX. század első éveiben a nemzetiségek politikai és kulturális stratégiáit szemlélve a peremterületek felértékelődésének lehettünk tanúi, amikor az etnikailag kevert lakosságú régiókban ugrásszerűen megnőtt a románság politikai ambíciója és szerepvállalása.[839] Az ismételten politikai célokat megfogalmazó RNP két 1904-es pótválasztás alkalmával állított először jelölteket: a Csanád vármegyei Nagylakon Ioan Suciut (Szucsu János), az Arad vármegyei Pécskán pedig Gheorghe Pop de Bâşeştit (Ilyefalvi Papp György) indították. Mindkét eset meglehetősen nagy hatást fejtett ki Justh tevékenységére. Különösen igaz ez a nagylaki választásra, ahol végül a függetlenségi párt jelöltje, a Justh által is támogatott Nagy Sándor szerzett mandátumot.[840] (A pécskai választáson pedig a Szabadelvű Párt által támogatott író, Herczeg Ferenc szerezte meg a szavazatok többségét.) A soron következő választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt − az addigi, nemzetiségek irányába érzéketlen (több helyen nyíltan elutasító) politikai fellépéssel szemben −, alkalmanként (pl. Gyulafehérvárott) román nyelvű korteseket is alkalmazott.[841] A függetlenségi párt az 1905/06-os válság időszakában Kristóffy − nemzetiségek által is támogatott − választójogi programja miatt figyelt fel a kérdésre és több gesztust is tett a kisebbségek irányába. Kossuth Ferenc a *Magyarország*ban közölt cikket: *„(...) a magyar hazafiság érzelme behatolt az idegen ajkú honpolgárok lelkébe és újra megfogamzott szívükben az érzés, melyet az osztrák császári kamarilla egy évszázad óta igyekezett onnan kitépni, abból az elvből indulva ki, hogy divide et impera (...)”.*[842] Lovászy Márton − a későbbi Justh-párt egyik alelnöke − pedig a függetlenségi ellenzék, ill. az ellenzéki koalíció támogatására próbálta megnyerni a kisebbségi politika egyes csoportjait: *„Nemzetiségeink egy része határozott közeledést mutat a magyar faj által képviselt törekvésekhez, mivel jól tudja, hogy szabadságát a magyar fajtól sohasem kellett féltenie, míg Bécstől mindig. A németség majdnem egészen, a szerbség nagy része, de a tótok és románok egy része is ebbe az áramlatba került bele. Másik része a nemzetiségeknek önálló faji politikát kezd űzni*

[838] Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története.* Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004. 255-261. o., Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a XX. század elején.* Kolozsvár, 1944. 29-30. o., Szász Zoltán: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában.* In. Történelmi Szemle 1968/3. 273-281. o., Gergely A.-Szász Z. 1978. 198-207. o., Szász Z. 2007. 147. o., Keith Hitchins: *Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903-18.* In. Slavic Review. Vol. 35., No. 1. (Mar., 1976.). 69-90. o., Uő: *The Nationality Problem in Hungary: Istvan Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914.* In. The Journal of Modern History. Vol. 53., No. 4. (Dec., 1981.), 619-651. o.

[839] Erről bővebben Katus László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*. In: Magyarország története 7/2. 1983. 1029. o., Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918).* In. Erdély története III. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1669-1674. o., ill. Szendrei Á.: A Román Nemzeti Párt… . 2006. 54-92. o.

[840] Ismeretlen által 1904. február 29-én kelt levele Justh Jánoshoz. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/111. 14540.

[841] Magyarország 1905. január 17. 2. o. Választási mozgalmak. Gyulafehérvár.

[842] Uo. 1905. július 1. 2. o. Tanulságok.

és nemzetiségi jelölteket választ (...). Csak igen csekély töredéke az, melyre Fejérváryék számíthatnak, a nemzetiségi kultúra legelmaradottabb töredéke az."[843] Az ellenzéki koalíció házelnöke, Justh Gyula ebben az időszakban tett horvátországi körútja, amely − noha klasszikusan nem tartozik a nemzetiségi kérdés rendezésének körébe, hiszen közjogi természetű ügyek megoldásával és a politikai szövetség keresés és szándékával magyarázható − ugyancsak rendelkezett nemzetiségi aspektusokkal is. A nemzetiségpolitika felértékelődését igazolja, hogy Kossuth Ferencnek több cikke jelent meg a *Lumina* című román nyelvű, a magyar függetlenségi ellenzéket támogató újság hasábjain. A pártelnök ekkor konkrétan szólt a románokhoz és a magyarok támogatására biztatta őket: *„Elmondom a román népnek, hogy mi magyarok, a román nép javáért harcolunk. (...) Ha mi lennénk kormányon, akkor a román, magyar, szlovák, stb. nép látná, hogy mi nem azt tartjuk, hogy a nép csak arra jó, hogy katonát adjon és adót fizessen, hanem mindenkit az ország állampolgárának tekintünk, s kötelességünknek tartjuk a sorsával való törődést."*[844] A függetlenségi párt felismerve, hogy az országgyűlési nemzetiségi frakció nem élvezi a heterogén etnikai áramlatok bizalmát, a megegyezés lehetőségétől sem zárkózott el.

A koalíciós kormány által rendezett 1906-os választás időszakában a román vezetésre sajátos kétirányú harc várt. Az új aktivitás időszakától kezdve megfigyelhetjük, hogy bár a Román Nemzeti Párt fő eszmei ellenfele a koalíció meghatározó erejét adó Függetlenségi és 48-as Párt volt, a képviselőválasztások során a kerületekben általában a szabadelvűekkel, ill. 1906-ban a szabadelvűek képviselőit több esetben átvett Alkotmánypárt jelöltjeivel kellett szembenézniük. A szabadelvű és alkotmánypárti képviselőjelöltek ráadásul sok esetben románok voltak. Az ő szavazótáboruk megszerzése volt a legnagyobb kihívás az RNP számára. Sok helyen bonyolította a helyzetet, hogy az 1906-os választáson már a Függetlenségi és 48-as Párt is több jelöltet állított a térségben, de rájuk a román választók nemigen szavaztak. A függetlenségi ellenzék a nemzetiségi többségű kerületekben élő magyarság egy részének szavazataira számíthatott. A koalíció pártjai azonban messze túlbecsülték a magyarbarát nemzetiségi áramlatok létezését. Az ellenzéki vezérkar akciója ellenére a románság egy része visszautasította a közeledést és különösen Erdélyben rendszeresen megzavarta az ellenzék rendezvényeit.[845] A román párt olykor sikeresen lépett fel és egyes kerületekben teljesen ellehetetlenítette a kormány agitációit.

Az 1906-1910 között kormányon lévő Függetlenségi és 48-as Párt belső ellenzéke 1908-tól (a később Függetlenségi Balpárt, ill. Justh-párt néven kivált csoportok) az *Egyetértés*

[843] Uo. 1905. október 26. 2. o. Hamis számítás.
[844] Lumina 1905. december 31. 2. o. Cărtă poporul român (A román néphez). In: Kemény G. G. IV. 643-644. o.
[845] Budapesti Hírlap 1906. április 25. 7. o. Nemzetiségi izgatás., Uo. 1906. május 1. 5. o. Izgatás és erőszakosság.

című lap hasábjain nemzetiségi újságírók és politikusok ellen lefolytatott sajtóperekre hívta fel a figyelmet.[846] Nem egészen egy év múlva Justh Gyula, a képviselőház elnöke közeledést kezdeményezett a román nemzetiségi vezetés irányába. A magyarországi román görög katolikus egyház *Unirea* című újsága ezt így értékelte: *„A koalíció egyik lappangó válságakor Justhról, az alsóház elnökéről egyszer már úgy beszéltek, mint a jövő emberéről, a leendő miniszterelnökről vagy a holnap belügyminiszteréről. Amennyire ismerjük őt, nincs okunk kételkedni szándékának őszinteségében; valóságos fehér holló a magyar politikusok sorában, de szava mindig pusztába kiáltott szó maradt."*[847] A román sajtó jól érzékelte, a közeledés nem jelentette a nemzetiségi pártok támogatását. A Balpárt, a későbbi Justh-párt és a Kossuth-párt sem szándékozott a Román Nemzeti Párttal megállapodást kötni. Céljuk a magyar-román megegyezés volt, de a jelenlegi román vezetést nem tartották arra alkalmasnak. Ennek a véleménynek adott hangot gr. Batthyány Tivadar (később a Justh-párt alelnöke) is, aki azt hangsúlyozta, hogy: *„A való tény az, hogy Magyarország németsége, a rutének, az egész vonalon, sőt az oláhságnak és a tótságnak igen tekintélyes része nem önökkel, nem ezzel az ámító politikával, hanem a mi szolid, igaz népbarát politikánkkal tart. Nem megyek tovább, itt van a legutóbbi képviselőválasztás Bihar megyében, amely Nádányi Károly, a Bihar megyei függetlenségi párt elnökét küldötte be, akire százával szavaztak oláh ajkú választópolgárok."*[848]

A függetlenségi párt 1909 novemberi kettészakadásának időszakától a Justh Gyula által vezetett (anya)pártban komolyan kezdtek foglalkozni a Román Nemzeti Párt kérdésével. A nemzetiségi párt megítélésében azonban ez a szociális érzékenységéről ismert liberális-demokrata parlamenti csoport nem tudott közös álláspontot létrehozni. Néhány konkrét eset a párttevékenység nemzetiségpolitikai ellentmondásainak szemléltetésére: a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt választási bizottsága a brassói választás kapcsán az alábbi román ajánlatot továbbította Justh pártelnöknek: 1. *„Mi románok utolsó országos conferentiánkon elhatároztuk, hogy ahol kisebbségben vagyunk a Justh párthoz csatlakozunk az egyéb jelöltek legyőzésére. Ennek folytonossága képen* [sic!] *a brassói helyi viszonyokra vonatkozólag is úgy határoztunk, hogy a Justh párti jelöltet támogatjuk Szterényivel szemben; de nemcsak támogatjuk, hanem számításunk szerint győzelemre is visszük, mert szavazat lévén összesen a II. kerületben 1200, ezekből ránk románokra esik 340, ugyanannyi a magyarokra, maradnak a szászok 500 szavazattal. Ha a Justh párt gyorsan és ügyesen szervezkednék el tudna 200 szavazatot Szterényitől hódítani: ez összeadva a mi 300 garantált szavazatunkkal volna már*

[846] Egyetértés 1908. február 23. 33-34. o.
[847] Unirea 1909. február 6. 1-2. o. Spre pace?
[848] KN 1909. február 17. KN 1906-1911. XXIV. kötet. 88-90, 94-95. o.

500."[849] A brassói függetlenségi elnök Offenberger Jakab a kényes kérdésben Batthyányhoz és Justhhoz fordult, mert maga nem vállalkozott határozott álláspont kialakítására. A konkrét brassói esetben megállapodás a két párt között nem jött létre, de a levél a Román Nemzeti Párt Justhék irányába történő kapcsolatfelvételét, közeledését alátámasztja.[850] 2. Justhék nemzetiségi pártokkal szembeni stratégiájában új elemként állapítható meg, hogy a Szerb Radikális Párttal választási szövetséget kötöttek, amelynek alapján a felek az esélyesebb javára visszalépnek a pótválasztásokon.[851] Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Justh a szerb párttal történő szövetségkötésre azért lehetett hajlandó, mert nem volt érzékelhető átfedés a két párt bázisterületében, nagy számú visszaléptetésre ezért senki nem számított. 3. Az eddigiekben tárgyalt nemzetiségi pártokkal történő kompromisszumok mellett − egyes kerületekben − a párt taktikájában helyet kapott a kisebbséggel szembeni magyar összefogás szemlélete is. A Justh által irányított függetlenségi párt heterogén választási taktikáját igazolja, hogy a lugosi kerületben a munkapárti jelölt esélyeit növelve nem állítottak saját jelöltet: *„A kormánypárt jelöltje Dr. Plósz Sándor, a nemzetiségi jelölt Dr. Petrovics István. A viszonyok akként állnak, hogy a mi szavazataink fogják a választás sorsát eldönteni és vagy elbukik az első választásnál a kormány párt, vagy legkedvezőbb esetben pótválasztásra kerül a* [sor] *kormány párt és a nemzetiségi párt között, mely utóbbi esetben a dolog természeténél fogva a kormánypártra kellene szavaznunk, mivel arról hogy románra szavazzunk szó sem lehet. A kérdés tehát, hogy szabad e kockáztatnunk, hogy a magyar habár munkapárti jelölt az első választásnál elbukjon a nemzetiségivel szemben, vagy engedjük a pótválasztásra a dolgot."*[852]

Jól látható, hogy a Justh vezette függetlenségiek nem voltak egységesek a kérdés kezelésében. A függetlenségi anyapárt kettészakadásakor a párt nem liberális és konzervatív csoportokra oszlott szét, hanem a 67-es irányba elmozduló Kossuth Ferenc és az önálló bank felállításának kérdésben a 48-as állásponthoz ragaszkodó Justh útjai váltak el egymástól. A Justh csoportot alkotó képviselők így nem a nemzetiségi kérdésben voltak azonos álláspontón, hanem a nemzeti függetlenség kérdésében. Mellesleg a nemzetiségi kérdés mellett hasonló véleménykülönbségek voltak érzékelhetőek a választójog szélesítését illetően is.

A függetlenségi baloldal egy részének nemzetiségpolitikájában további változás a koalíciós évek második felében állott be, s különösen a Justh csoport kiválását követően vált érzékelhetővé. A parlamenti többséggel történő szembefordulás a demokratikus általános választójog felkarolása mellett, egy a nemzetiségek irányába is nyitott − az addig képviselt

[849] A Függetlenségi és 48-as Párt választási bizottságának 1910. április 15-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/29. 14541.
[850] A brassói II. kerület képviselője Szterényi József lett.
[851] Tisza István aradi beszéde. 1910. március 13. Tőkéczki L. szerk. 2003. 135-137. o.
[852] Fényes József 1910. május 27-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbV/54. 14541.

hivatalos függetlenségi politikától viszonylag távol álló − álláspontot eredményezett. Justh nemzetiségpolitikai nyitása alapvetően az 1910 utáni politikájára általánosságban jellemző demokratizálódási vonulattal összefüggésben értelmezhető: *„Az általános, egyenlő és titkos szavazati jog behozatala a társadalom különböző rétegei között fennálló válaszfalakat le fogja rombolni és jogokat adva a jogtalanoknak, az ország minden polgárát meg fogja erősíteni hazaszeretetben."* [853] Ez a politika annak ellenére, hogy Kossuth konföderációs elméletének, ill. a Mocsáry Lajos által képviselt nemzetiségpolitikának nem válik követőjévé, a kompromisszumra hajló kísérletek sorába rendezhető.

Justh politikai eszköztára az 1910-es választási vereséget követő időszakban szélesedett tovább, amikor a társadalmi nyitásként is értelmezhető általános választójogi program került a Függetlenségi és 48-as Párt zászlajára. Ez a program a társadalom széles köreinek a politikai döntéshozatalba történő beemelését állította a középpontba, s így nem lehetett mellékes a nemzetiségi társadalmak számára sem. A pártelnök által kidolgozott demokratikus választójogi tervezet leggyakoribb kormánypárti kritikája a magyar szupremácia elvesztésének lehetősége, ill. a nemzetiségi tömegek választójoghoz juttatása volt. A képviselőházban és népgyűléseken egyaránt hangoztatott általános választójog programja a jogkiterjesztés alapján valóban alkalmas volt (részben) a nemzetiségi támogatás megszerzésére is. A korábbi választások során érzékelhető 48-as párti jelöltek iránti ellenszenvet félretéve, különösen a Szerb Radikális Párt és a Román Nemzeti Párt potenciális szavazóinak körében − leginkább azonban ott, ahol bár éltek szerb vagy román szavazók, de a nemzetiségi pártok nem állítottak jelöltet −, a Justh-párt igen nagy népszerűségre tett szert.

Justh választójogi programját tekintve láthatjuk, hogy elsődleges célja természetesen nem a nemzetiségi szavazópolgárok számának növelése volt, azonban a társadalom széles köreinek a politikai döntéshozatalba történő beemelése mindenképpen ezzel a kísérőjelenséggel járt együtt. A tervezet nemzetiségi vonatkozásáról így nyilatkozott: *„Szégyenpír nélkül nem merném ország-világnak kikiáltani, amit most oly gyakran hallunk, hogy az általános, egyenlő és titkos választói jog veszélyezteti a magyar faj szupremáciáját. Ezzel egész világ előtt csak azt dokumentálnók, hogy a magyar faj olyan gyenge és hitvány, hogy létét, fennállását és fölényét már a választói jog szabadon való gyakorlása is veszélyezteti. Akkor ez a mi egész létünk csak efemer dolog, ha mesterséges eszközökkel tudják csak fenntartani a magyar faj fölényét. A magyar faj szupremáciáját fenntartani csak úgy lehet, ha ebben az országban mindenkivel, aki ehhez az országhoz hű, mint testvérünkkel bánunk, igyekszünk fölényünket a műveltségben biztosítva fenntartani és akkor nincs az az erő, nincs az a hatalom, amely szup-*

[853] Justh Gyula beszédei. 1913. 27. o. Az aradi beszéd. 1911. április 30.

remáciánkat megdönthesse"[854] Más tekintetben pedig: *„A párt egyedül az általános és egyenlő választói jog megalkotásától és a titkos szavazás behozatalától várja alkotmányos életünk tisztaságának helyreállítását a nemzeti állam kiépítését és a nemzeti uralomnak az egész országban való biztosítását."*[855] Mindazonáltal a népgyűléseken hangoztatott választójogszélesítés, annak ellenére, hogy megtöbbszöröznė a kisebbségi társdalom szavazóinak körét, országos viszonylatban a nemzetiségi választók arányának csökkentését tervezte: *„Hiszen a magyar faj szupremáciájára veszedelmesebb és rosszabb állapot el sem képzelhető, mint a mostani választási törvény. (...). A szavazati joggal bírók legkisebb cenzusa földadó után 34 krajcár, a legmagasabb 43 forint 58 krajcár. (...). Hogy egyeztethető össze ilyen aránytalanság az osztó igazsággal? Nézzünk néhány vármegyét abból a szempontból, hogy összlakosságának hány százaléka magyar és mennyi a legkisebb és legmagasabb cenzus. Aradmegye lakosságából magyar 28.8 százalék, legkisebb cenzus 72 krajcár, legmagasabb 17 forint 65 krajcár. (...). Árvamegye magyar lakossága 1.4 százalék, 2 forinton aluli cenzus 72 községben van, 10 forinton felüli pedig egy sincs. Békésmegye magyar lakossága 72.3 százalék, 2 forinton aluli cenzus egy községben sincs, legkisebb az 5 forintos, legmagasabb a 21 forint 70 kr.-os cenzus. (...)."*[856] A választójogi rendszer átalakításának nemzeti indokait szemlélteti az alábbi táblázat (IV.3. táblázat).

Megye	Magyar lakosság (%)	Választó (fő)	Képviselő (fő)
Alsófehérmegye	16,9	4800	4
Udvarhelymegye	95	6219	3
Békésmegye	72,3	9734	2
Brassómegye	31,9	1639	2
Csanádmegye	73,8	5776	2
Hunyadmegye	10	11465	6
Kolozsmegye	26	3811	4
Hajdumegye	99,7	8419	3
Szebenmegye	4,2	3442	4
Trencsénmegye	2,8	11151	8
Pest-Pilismegye	99,4	51339	11

IV.3. táblázat
Vármegyék nemzetiségi megoszlásai, népességszámaik és képviselői mandátumaik[857]

Justh alapvető nemzetiségi elvei nem tértek el a korszakban uralkodó nemzeti liberális értékrend általános vélekedésétől, azonban szemléletének társadalmi nyitottsága a nemzetiségi állampolgárokat is be kívánta vonni a polgári szabadságjogok kibővítésének körébe: *„Az én nemzetiségi programmom ismeretes ország-világ előtt. (...). Én a magam részéről a nemzetiségektől megkövetelem, hogy a magyar állam egysége ellen ne vétsenek. Kifelé ne gravitálja-*

[854] Mérei Gy. szerk. 1971. 265. o.
[855] Uo. 1971. 267. o.
[856] Justh Gyula beszédei 1913. 23-24. o. Az aradi beszéd. 1911. április 30.
[857] Uo. 26. o.

nak, amellett pedig saját érdekükben is a magyar állam nyelvét tanulják meg. Ami azután az ő vallásukat, nyelvüket, kulturájukat illeti, abban és annak fejlesztésében én nem akadályozom meg őket. (...). Kívánjuk, hogy ebben az országban ugy a közigazgatás, mint a bíróság egyforma elbánásban részesítse az állam minden polgárát. (...) Ez nemzetiségi különbség nélkül áll."[858]

A választójogi programját kellően megérlelt és politikai patikamérlegen kidolgozott taktikaként is értékelhetjük. Az 1912 tavaszán kialakított javaslat szerint Justh a rendszer szélesítését nem a teljes általánosítás elvével, hanem a kulturális és anyagi cenzusos elv kombinációjával meghatározott férfi választójog alapján kívánta megoldani. Ellentétben Kossuth Ferenc kortárs tervezetével, nem kötötte a jogot a magyarul írni-olvasni tudáshoz és nem követelte meg az egy évtizedes magyar állampolgárság kritériumát sem −, amely minden bizonnyal a századfordulón betelepült zsidóság érdekében történt. Justh választójogi programja képzettségtől és foglalkozástól függően 20-30 korona éves állami adó befizetését vette alapul, hiszen az ennél alacsonyabb adócenzus a választójog kívántnál nagyobb szélesítése mellett annak nemzeti jellegével is összefüggésben állt: „*Ha az összes egyenes adót fizetett nemzetiségi viszonyait vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a magyarság a 30-tól egészen 100 vagy több korona adót fizetők között némi többségben van. Ellenben 30 koronától lefelé már a nemzetiségi adófizetők aránya szaporodik, nem csak viszonylag, hanem abszolút számokban is. Vagyis azt találjuk, hogy*

20-30 korona egyenes adót fizet 182.638 magyar és 165.616 nem magyar
15-20 " " " " 147.334 " 195.386 " "
10-15 " " " " 271.911 " 353.532 " "
5-10 " " " " 298.418 " 297.757 " "(...)"[859]

A választójogi tervezet magyarságot felülreprezentáló aspektusa nem csak a vagyoni cenzus tekintetében érhető tetten, hanem a választójog − már említett − bújtatott, rejtett pluralitása is ebbe az irányba mutat: *„A városokban kell szaporítani a kerületek számát, mert ezzel biztosíthatjuk legerősebben a magyarság fennmaradását."*[860] Justh reformkövetelése, miszerint az urbanizált körzetekben kevesebben küldenének egy képviselőt a törvényhozásba, a városi intelligencia támogatása mellett a magyarság támogatását is jelentette, hiszen a magyarság aránya a városokban sokkal nagyobb volt, mint a rurális körzetekben.

Az 1913/14-es év fordulójától − betegsége miatt − Justh egyre kevésbé vett részt a mindennapos politikai harcokban, azonban a nemzetiségi kérdés továbbra is szűkebb érdeklődési körében maradt. Ebben az időszakban folytatott levelezésében figyelemre méltó egy, a

[858] Uo. 33. o. A pécsi beszéd. 1911. május 21.
[859] MOL Justh Gyula hagyatéka BbIII/124a. 14542.
[860] Justh Gyula beszédei 1913. 74. o. A nagyváradi beszéd. 1911. június 25.

függetlenségi párt románság felé történő nyitását kidolgozó politikai ajánlat, amelyet Justh mellett a parlamenti ellenzék más vezérei is megkaptak. (Érdekes, hogy Apponyi Albert, Károlyi Mihály, Vázsonyi Vilmos és Justh mellett Kossuth Ferenc nem szerepelt a levél címzettei között.) A magát *„szegény községi tisztviselő, román születésű, de jó hazafi”*-ként bemutató szerző részletes programot alkot arra, miként mehetne végbe a 48-as ellenzék románság irányába történő nyitása: „*Hogy a nehéz munkát meg lehessen kezdeni, létesíteni kell következő intézményeket: 1. Egy „alkalmi szövetkezetet” (: az 1875. évi 37.t.c.61.§-a értelmében:) 2. Aradon vagy Budapesten egy „könyvnyomdát”. 3. Egy hazafias „román nyelvű politikai napilapot”. 4. Egy „román parasztbankot azaz pénzszövetkezetet”. 5. „Magyarország védő egyletet””*.[861] Justh fentebb vázolt fellépése mellett ez a tervezet is a függetlenségi ellenzék kisebbségek irányába történő politikai szerepvállalásának reális lehetőségeit igazolja, s így szembehelyezkedik a függetlenségi politizálás kizárólagos soviniszta nemzetpolitikai megítélésével.

Justh programja tehát egyszerre kínálta az akkor érvényben lévő választójogi rendszer nemzeti korrekcióját, egyes régiókban a magyarság felülreprezentálását, s ezzel párhuzamosan − a kisebbségi pártok számára kikerülhetetlen − lehetőséget nyújtott a nemzetiségi választók számának nagyarányú növekedéséhez. A választójogi tervezetet vizsgálva észre kell vennünk a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt és a Justh vezette függetlenségi ellenzéki csoport nemzetiségpolitikájának koncepcionális különbségeit is: míg Tisza elsősorban a jelentős politikai erőt is képviselő nemzetiségi gazdasági-kulturális-egyházi elittel (Ioan Mihu [Mihu János], Vasile Mangra [Mangra László/Vazul] és Victor Mihalyi [Mihályi Viktor]) kívánt megegyezésre lépni, miután a nemzetiségi képviselőkből álló politikai elittel (Teodor Mihali [Mihali Tivadar], Iuliu Maniu [Maniu Gyula] és Alexandru Vaida-Voevod [Vajda Sándor]) történő tárgyalások nem kecsegtettek sikerrel,[862] ezzel szemben Justh nem az elit, hanem a nemzetiségi társadalom egy részének a függetlenségi vezetésű „demokratikus” politika körébe történő bevonásával próbálkozott. Tisza és a munkapárti vezetés éppen azért látott komoly ellenfelet Justh választójogi programjában, mert az megfelelő társadalmi mélysége révén egyszerre lehetett alkalmas a magyarság és a nemzetiségiek támogatásának a megszerzésére. Annak ellenére, hogy teljes politikai szövetségkötés nem jött léte a Justh vezette Függetlenségi és 48-as Párt, és a nemzetiségi politikai csoportosulások között, a szavazók számának megtöbbszörözése mindenképpen azonos csoportba terelte a 48-as liberális demokratákat és a kisebbségi politika egyes csoportjait.

[861] Iván Jakab 1914. január 15-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Filmtár Justh Gyula hagyaték BbVII/26. 14541.
[862] Tisza István nemzetiségpolitikájáról bővebben: Jancsó B. 2004. 261-263. o., 326-328. o. Pölöskei F. 1985. 202-221. o. Vermes G. 2001. 161-162. o., Szász Z. 1986. 1682-1687. o., Uő. 2007. 148-149. o., K. Hitchins 1981.

V. Politikum és státus. A függetlenségi ellenzéki szerep megítélése, tartalma és lehetőségei Justh Gyula példáján (Értékelés és összefoglalás)

Megítélés: kortársak Justh Gyuláról

Návay Lajos (1870-1919)

Justh Gyula politikai pályájának egyik fontos, részletekbe menő, azonban végtelenül elfogult megítélését Návay Lajos fennmaradt politikai jegyzetében találhatjuk meg.[863] Justh és Návay hosszú és a két véglet között csapongó politikai viszonya az 1890-es években Csanád vármegyében vette kezdetét. Návay, mint fiatal, 1892-1905 között a vármegyei közigazgatásban tevékenykedő politikus, a Nemzeti Párt, később a Szabadelvű Párt körébe tartozott, azonban otthonról hozott liberális szemlélete (anyai nagyapja báró Eötvös József volt) és szociális problémák iránti érzékenysége több alkalommal közös platformra hozta a megyeszékhely függetlenségi országgyűlési képviselőjével Justh Gyulával. Návay és Justh egyaránt liberális kötődése, elkötelezettsége hosszú időn keresztül jó együttműködést tett lehetővé kettejük közt, pl. Návaynak a kormánypárttól történő ideiglenes eltávolodása után 1901-ben Justh felkínálta számára a vármegyei ellenzéki kör vezetését is, amelyet azonban nem fogadott el: *„Mindezek folytán én ma is azon a nézeten vagyok, hogy bármily megtisztelő legyen is reám nézve barátságodnak és bizalmadnak ezen újabb megnyilvánulása, mégis jobban és elveimhez megfelelőbben cselekszem akkor, ha felkérlek, miszerint méltóztatnál (...) az >ellenzék elnöki állásának< betöltésénél csekélységemtől eltekinteni.”*[864] Együttműködésüket és egymás iránti kölcsönös tiszteletüket ez a visszautasítás sem zavarta meg, amelynek bizonyítéka, hogy a későbbiekben Justh, egy az aradi *Függetlenség* című újság szerkesztőjének írott levelében Návay mellett állt ki: *„(...) Csanád megye jeles alispánja ellen teret adtál egy igaztalan (...) támadásnak. Návay egy nagy tehetségű férfiú, kinek mint mindenkinek vannak ugyan hibái, de ezek kiváló, elvitathatatlanul nagy kvalitásai mellett elenyészően csekélyek.”*[865]

Kettejük szoros politikai együttműködésének időszaka 1905-1909 között alakult ki, amikor Návay az Andrássy vezette disszidensekhez csatlakozva és közvetlenül Justh támogatásának köszönhetően, megszerezte a battonyai kerület képviselői mandátumát. Ezt követően Návay, mint a vármegyei alkotmányvédő bizottság elnöke és Justh a csanádi vármegyegyűlésen szorosan egyeztetve − a szintén csanádi illetőségű − Kristóffy belügyminiszterrel szem-

[863] Návay Lajos megmaradt jegyzetei (1892-1896, ill. 1910-1912) a Makói Levéltárban találhatóak (CSML MF XIV.16.), amelyek közül a második rész szerkesztett formában meg is jelent: *Návay Lajos politikai jegyzetei.* Szerk., Bev.: Gilicze János-Vígh Zoltán. (Dél-alföldi évszázadok 2.). Békéscsaba-Szeged. 1988.
[864] Návay Lajos 1901. április 24-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/65. 14540.
[865] Justh Gyula 1902. augusztus 25-én a Függetlenség szerkesztőségébe írott levele. MOL Justh Gyula hagyatéka BaI/4. 14540.

ben fellépő „megyei ellenállás" fő irányítói lettek. A Návay pályáját összefoglaló Gilicze János és Vígh Zoltán a politikus társadalmi problémák iránti fogékonyságáról és annak − ekkor már érzékelhető korlátairól − a következőkben számolnak be: *„Már a <nemzeti ellenállás> idejében megfigyelhető volt nála az is, hogy szinte irtózott az utca mozgalmaitól még akkor is, ha politikájának támogatását jelentették. Így volt ez a koalíciós kormányzat idején lezajló hatalmas választójogi tüntetések idején is, noha tudjuk, hogy ekkor már az általános és titkos választójog híve volt."*[866] Az 1906-os, ugyancsak Justh segítségével[867] megszerzett képviselői mandátum következtében Návay ismételten a törvényhozás tagja lett, ill. Justh képviselőházi elnök mellett (második) alelnökként kapcsolódhatott be a Ház munkájába (1906. május 26-1909. október 5.). Az első két évben az elnök és alelnöke együttműködése kifogástalan volt, azonban Návay a koalíció vezetésével több szempontból is összekülönbözött, amelyek közül a legfontosabb nézetkülönbség a választójog kérdésében jelentkezett, ugyanis − egyébként ebben Justhtal is egyetértve − nem támogatta Andrássy plurális választójogot kidolgozó tervezetét. Ezt követően pedig az 1908-as bankviszály kirobbanásától kezdődően fokozatosan távolodni kezdett a kérdésben határozott álláspontot követelő „atyai jó barát" Justh Gyulától, s 1909 februárjában lemondott a képviselőház alelnöki posztjáról: *„(…) amidőn egymás melletti működésünk 3 ½ év után megszűnik, köszönetet mondjak azon szíves támogatásodét és jóakaratodért, melyeket irányomban tanúsítani méltóztattál. Most, amidőn a politikai viszonyok alakulata közéleti utainkat egymástól elválasztja és így együttműködésünket a ház vezetése körül is lehetetlenné teszi remélem, hogy a politikai antagonizmus nem fog áthatni a magánélet terére."*[868]

Návay és Justh a levélben remélt további jó viszonya ettől a ponttól kezdve egyre kevésbé volt összeegyeztethető, s mind Csanád vármegyében, mind pedig a képviselőházban elmélyültek ellentéteik. Sajátos módon a mindkét politikus által fontosnak tartott választójogi reform sem hozta őket azonos politikai platformra, sőt éppen a reform módja és az annak érdekében használt eszközök tették kibékíthetetlenné ellentéteiket. Návay a Nemzeti Munkapárt megalakulásától kezdődően a kormánypárt liberális szárnyának egyik meghatározó politikusa lett (Temesváron szerzett mandátumot), s az 1910-es választásokat követően ismételten a képviselőház (első) alelnöki pozícióját töltötte be (1910. június 30-1911. november 9.), majd a kompromisszumra törekvő Berzeviczy Albert lemondását követően a Ház elnöke lett (1911. november 9-1912. május 21.). Az ellenzék, a beterjesztett véderőjavaslatra 1911 tavaszától Justh irányításával egy éven keresztül obstrukcióval válaszolt. Návay alelnökként, majd elnökként alkalmazott korlátozott kompromisszumkészsége és kivárásra épülő taktikája a már

[866] Gilicze János-Vígh Zoltán: *Návay Lajos politikai pályája.* In. Návay napló II. 1988. 20. o.
[867] Návay Lajos 1906. április 26-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbVII/71. 14540.
[868] Návay Lajos 1909. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/17. 14540.

kialakult ellentét elmélyülését, akuttá válását segítette. Justh hajthatatlan és a parlamenti ellenzéktől addig idegen politikai módszereket alkalmazó fellépése Návay teljes elfordulását váltotta ki: *„Szegény Justh csakugyan azt hiszi, hogy a mai Magyarország providenciális államférfija (...), s aki Kossuth Lajos mellett a legkiválóbb történelmi alak. A nagyzási hóbort ijesztő mérvben erőt vett korlátolt tehetségein és a kicsinyeskedő hiúság, melyet rajta már egy jó ideje, hogy megmosolyogtunk most már felette komoly tüneteket kezd ölteni és ártatlan mivoltából hovatovább kártékony tényezővé fajult. Mert elvégre, az, amit Justh Gy.* [sic!] *utóbbi időben művel, már határán van annak, hol a beszámíthatóság kérdését kell felvetnünk (...).”*[869] Návay, Justh iránti egyre inkább növekvő elutasító magatartását a függetlenségi pártvezér általános választójog érdekében a szociáldemokratákkal, tehát az „utca erőinek” mozgósítóival történő együttműködése váltotta ki, amely − mint már fentebb utaltam rá − azért is sajátos kérdés, mert Návay a választójogi reform hívei közé tartozott. Návay nem csak abban tartotta vétkesnek Justhot, (ez az elfordulás alapja!) hogy szövetségre lépett a parlamenten kívüli ellenzékkel, hanem főleg abban, hogy tevékenységével nem járult hozzá ahhoz, hogy a Nemzeti Munkapártban is kibontakozzon a választójogot elutasító/támogató pozíció kijelölése: ha Justh az 1910-es választási kampány során a bankkérdés helyett „*az általános, egyenlő és titkos választói jogot jelölte volna meg, (...) úgy az egész választási küzdelem lényeges módosulást szenvedett volna és Justh Gyula programja, <mint udvarképes> nemcsak hogy a korona − különösen a trónörökös − szimpátiájára is számíthatott volna, hanem egyúttal nagy meghasonlást idézett volna elő a munkapárt körében is a Tisza-féle konzervatív* [ti. választójogi téren korlátozott] *és a Khuen − Lukács-féle progresszív* [ti. választójogi téren részlegesen reformer] *áramlat között.”*[870]

Návay Lajos és Justh Gyula 1909-et követő időszakban kialakult politikai ellentétének alapja két pontban ragadható meg. Az első különbség abban gyökerezett, hogy míg Justh fokozatosan a társadalom politikai jogainak a szélesítésére, főleg a választói jogosultság általánosítására törekedett, Návay eredendően rettegett a széles tömegek politikai jogokkal történő felruházásától. A kettejük között feszült ellentét másik ütközőpontja, pedig a Justhnál tapasztalható és alapvetően a függetlenségi eszméből táplálkozó nemzeti alkotmányos szemlélettel szembehelyezkedő, Návay által „felülről” várt központi reformszándékban érhető tetten. Ezek a nézetkülönbségek a két politikus különböző politikai szocializációjával magyarázhatóak, amelyek között minden bizonnyal az egyik legnagyobb jelentőségű tényező a nagyapának, Eötvös József politikai szemléletének a hatása Návay világképének fejlődésére.[871]

[869] Návay L. napló II. 39. o.
[870] Uo. 44-45. o.
[871] Eötvös József centralista, birodalom központú politikai nézetének alapvető eleme volt a felülről érkező reformok sürgetése és kidolgozása, ill. sarkalatos pontjai között szintén szerepet kapott a politika eltömegesedésé-

Návay alsóbb társadalmi rétegek fellépésétől kialakult félelme természetesen nem volt egyedi jelenség, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy a demokrácia irányába alapjában véve nem elutasító magatartást mutató eszmeisége, mégis utat nyisson az azzal szemben fellépő társadalmilag konzervatív áramlatok (pl. Tisza István) hatalomra kerülésének. A két politikus ellentétének elmélyülésekor Návay annak a véleménynek adott hangot, hogy Justh kizárólag hataloméhsége folytán ragadta meg az általános választójog zászlaját, s nem volt elkötelezett híve a demokratikus jogoknak:[872] *„Ami pedig az utca támogatását illeti, hát ez sem új dolog többé, aminthogy az utca támogatása legtöbbször a gyengeség palástolására, semmint az erő kifejezésére szolgált. Justhék handabandájából csak azt lehet következtetni, hogy e párt az életfenntartás ösztöne által sarkaltatva minden módot és alkalmat megragad arra, hogy a közfigyelmet magára terelje, nem törődve már azzal sem, hogy a közfigyelem sokszor oly természetű, amelyből a jó ízlésű és józan eszű ember semmi esetre sem kérne a maga számára."*[873] Návay, Justhról alkotott véleménye mélypontjaként a szociáldemokratákkal mint „politikai ördögökkel" történő lepaktálás miatt a kibontakozás semmilyen formájában nem tartotta alkalmasnak az ellenzéki vezér számításba vételét, s megtette a kiírását a saját maga által kizárólagos politikai mezőként értelmezett hagyományos politikai struktúra kötelékéből: *„Az ilyen gondolkodású férfiú civilizált államban nem tarthat igényt az értelmesebbek tiszteletére, nem tarthat igényt, hogy mint politikai életünk egy esetleges tartaléka becsültessék a közvélemény által. Justh helye ma csak a legszélsőbb ellenzékben lehet, ott hol vagy a tudatlan és fiatal vehemensek, vagy a hajótörött és elbukott kalandorok (Polónyi) képezhetik állandó kíséretét."*[874]

Návay Justhról kialakított értékelése, minden elfogultságot leszámítva több helyen tartalmaz gondolatébresztő kijelentéseket. Ezek közé sorolhatjuk − természetesen a második tagmondat emocionális kirohanásától eltekintve − a következő megállapítás is: *„Justh csak addig pol.*[itikai] *faktor, amíg mások saját érdekükben ilyenként odaállítják, belértéket tekintve azonban Justh csak egy harmadrendű tanulatlan vidéki talentum, aki önállóan komolyabb szerep betöltésére képtelen."*[875] A gondolatébresztő kijelentések közé tartozik az az állásfoglalás, amely a sodródó politikai folyamat két ellentétes előjelű meghatározó személyiségét az ellenzéki Justh Gyulát és az ellenzéket letörő Tisza Istvánt egyszerre tartja a parlamentben

---

től való félelem. *Eötvös József.* Szerk. Veliky János. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998. 16-19., 23. o., ill. Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I. [kötet]*. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 540-547. o., Eötvös József: *Arcképek és programok.* Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1975. 796-806. o.

[872] Justh, és általában véve egy politikus népszerűség keresése − még ha nem is kizárólagos jelleggel − minden bizonnyal valóban befolyásolja politikai döntéseit és állásfoglalását.

[873] Návay L. napló II. 111. o.

[874] Uo. 45. o.

[875] Uo. 138. o.

végrehajtott politikai erőszak felelősének: *„Tisza éppoly bornírt, mint Justh, és szerencsétlenségünk, hogy a viszonyok úgy alakultak, miszerint politikai helyzetünk ma ennek a két fanatikusnak a magatartásától függ.”*[876]

Beck Lajos (1876-1953)

Beck, aki az 1905-ös ellenzéki előretörés folyamán szerzett képviselői mandátumot, s már kezdő politikusként befolyásos tagja volt a függetlenségi pártnak, 1909-et követően Justh legszűkebb köréhez tartozott. A Függetlenségi és 48-as Párt elnökéről megfogalmazott véleménye minden bizonnyal nem tartozik a tárgyilagos és objektív megítélések közé, azonban éppen az első kézből kapott információk okán nem tekinthetünk el vizsgálatától.

Beck a mindenkori függetlenségi politika általános jelentőségét két dologban látta: az egyik természetesen a közjogi alap, amely a 48-as politika elvi meghatározója; a másik pedig a reálpolitikai program, amely alatt a társadalmi problémák iránti érzékenységet értette.[877] A Kossuth Lajos által is szorgalmazott reálpolitikai program korai képviselője − Beck véleménye alapján − Mocsáry Lajos volt, aki azonban a párt által túldimenzionált közjogi program időszakában csak „siket fülekre” talált. A szociális problémák iránt nyitott Ugron Gábor szintén a reálpolitikai vonalat képviselete, viszont ezzel együtt a közjogi program puhítására törekedett. A párton belüli közjogi és reálpolitikai vonulatok tehát évtizedeken keresztül nem alkottak egy kialakult koncepciót vagy egységes problémakezelést.[878] Sőt a pártvezetés a századforduló előtti időszaktól kezdődően egyszerre közelített a konzervatív szemlélethez, s veszített 48-asságából is, amelyet Beck Kossuth Ferenc hatásának tulajdonit.[879]

Ezzel szemben − Beck értékelése szerint − Justh politikai felfogása visszatérés a párt gyökereihez „*iskolája az Irányi Dániel, Helfy Ignác és Mocsári Lajos iskolája volt. Azoké a 48-asoké, akik Mekkájukat még Turinban látták”*,[880] amely vonulat egyszerre jelent közjogi és reálpolitikai programot, a századforduló utáni időszak kihívásainak megfelelően önálló bankot és általános választójogot. Beck Justhban és az általa képviselt függetlenségi politikában látta a közjogi és társadalmi program megfelelő súlyozású ötvözetét, amely megadja a válaszokat a politika új kérdésfeltevéseire: *„*[Justh] *Az új idők nagy ébresztője, aki először merte megmutatni vezető politikusaink közül az utat a polgári átalakulástól a szociális reformokig. Ő megértette (...), hogy Magyarország léte függ attól: fel tudja-e venni 49 elejtett fonalát.”*[881]

[876] Uo. 245. o.
[877] Beck 1917-ben a Wekerle-kormány igazságügyi államtitkára volt, majd a forradalmak alatt eltávolodott a politikai élettől. A Beck által kialakított Justh-kép megalkotásához: Beck L. 1944., ill. Uő: Emlékirat.
[878] Beck L. 1944. 212-214. o.
[879] Uo. 233. o.
[880] Uo. 236-237. o.
[881] Beck L. Emlékirat. 200-201. o.

Justh politikai szemléletében Beck annak a „népies politikának a körvonalait" tartotta a legnagyobb jelentőségűnek, amelyben a nemzet, a nemzetiségek megnyerése és a demokratizmus egyszerre volt jelen (ingyenes oktatás, általános választójog, földkérdés megoldása, stb.), s a társadalmi lehetőségek tekintetben egységes ország kialakítására törekedett. A pártelnök nemzetiségi felfogásának erejét pedig abban a klasszikus liberális nacionalista szemléletben látta, amely a nemzetiségiek politikai jogainak, szellemi és anyagi érvényesülésének, ill. a magyarság erőteljes és hatékony kulturális kisugárzásának és asszimilációs erejének együttes hatására épült. Ennek érzékeltetéseképpen Beck az alábbiak szerint emlékszik vissza Justh egy 1911-ben tett kijelentésére: *„Én hiszek a magyar faj természetes erejében, kulturális fölényében, asszimiláló képességben. (...) erős megállással elveink mellett a jussunkat kell érvényesítenünk. Negyvennégy év óta nem erősítettük meg számottevő módon a föld népének anyagi és kulturális erejét, egészségét."*[882]

Justh széles társadalmi elkötelezettségében és állami-nemzeti modernizációra (fejlődésre) épülő nemzetiségi programjában látta Beck annak az okát is, hogy a függetlenségi baloldal vezetőjét Ferenc Ferdinánd trónörökös még Kossuth Ferencnél is „veszedelmesebbnek" tartotta.[883] Beck több évtized elteltével − a második világháború alatt született írásában − Justhot a századforduló legnagyobb politikusainak sorában tartja számon, s a Justh által 1910 után hangoztatott nemzeti demokrácia programjában érzékelte kitapintani a függetlenségi baloldal politikai jelentőségét és taktikájának hosszú távú igazolását, s vezetőjében *„a XX. század magyar vágyainak, szükségleteinek teljes megértőjé"*[884]-t vélte felfedezni.

Jászi Oszkár (1875-1957)

Jászi Oszkár, aki a századforduló éveiben még határozottan elutasította a 48-as politikai vonulat tevékenységét 1907-től − az azonosulást ugyan mindvégig elvetve − fokozatosan felismerte a radikális függetlenségi politika jelentőségét és kibontakozási lehetőségeit. A polgári demokráciáért (általános választójog, népi önkormányzat, szociális törvények, nagybirtokrendszer megszüntetése, közoktatási reform, stb.)[885] vívott harcban a tradicionális szociális érzékenységű függetlenségi vonulat, ill. a saját maga által megteremtendő polgári radikális mozgalom egymásrautaltságát, szövetségét elkerülhetetlennek találta. G. Fodor Gábor a polgári radikálisok mai monográfusa a Jászi által írott *Az új Magyarország felé*[886] című tanulmány mondanivalóját a következőkben interpretálja: *„Az új radikális párt legfontosabb feladatának tartja, hogy a tudománytalan, demagóg, agrárfeudális függetlenségi gondolatot*

[882] Beck L. 1944. 245. o.
[883] Uo. 241. o.
[884] Uo. 247. o.
[885] Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest, Osiris, 2003. 66. o.
[886] Huszadik Század 1907/1. Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. 1-10. o.

visszavezesse valódi forrásaihoz."[887] Éppen ezért nagy figyelemmel és várakozással kísérte 1909 során a koalíció és a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Párt felbomlását, amelytől a függetlenségi baloldal demokratikus kibontakozását remélte: *„Igen, ha minden jel nem csal Justh pártja lesz a missing link a kuruc Magyarország és a modern demokrácia között."*[888] Elítélte azonban a Justh Gyula által követett bankpolitika elsőbbégét, ezzel szemben a párt radikális választójogi állásfoglalását, ill. a demokratikus átalakulás vezetésének felvállalását sürgette,[889] majd 1911 áprilisában örömmel üdvözölte a Justh-párt és a szociáldemokraták között létrejött általános, egyenlő és titkos választójog érdekében megkötött szövetséget, s elutasította azt a kormánypárti kezdeményezést, amely szerint a demokratikus reformok a hatalomtól várhatóak. A Justh vezette függetlenségieknek az átalakulás során meghatározó szerepét szánt: *„Ez a párt ugyanis mindenkor a parasztság és a kispolgárság széles rétegeire támaszkodott s így ősi kurucsága mellett egyre inkább felvette magába a mindjobban elproletárosodó parasztság és kispolgárság összes szociális elégületlenségét. (...). Ép* [sic!] *ezért ő az egyedüli történelmi párt, mely véget vethet az örökös közjogi bonyodalmaknak a gazdasági-kulturális problémák előtérbe nyomása által. Ő az egyedüli, mely a régi alkotmányosság keretében utat törhet a polgári és munkás Magyarországnak. Nélküle csak forradalom és abszolutizmus következhetik."*[890]

Jászi és Justh politikai együttműködésére 1910-1912 között a Választójogi Szövetség keretében került sor, amikor a Justh-párt a szociáldemokratákkal, polgári radikálisokkal és alkalmanként nemzetiségi politikusokkal kiegészülve az ország legtöbb városában népgyűléseket szervezett az általános választójog érdekében. Jászi elismerte és nagyra becsülte Justh szerepvállalását a küzdelemben, amelyet egyik hozzá írott levele is igazol: *„légy róla meggyőződve, hogy továbbra is hű és áldozatkész katonája maradok annak a szent ügynek, melyet a te heroikus munkáddal a közeli jövőben diadalra fogsz vezetni."*[891]

Az alakuló, formálódó polgári radikalizmus politikai szükséghelyzete a függetlenségi baloldalban vélte felfedezni (egyik) hosszú távú politikai szövetségesét és elkerülhetetlen segítőtársát a széles néprétegek megnyerése, valamint a szélsőséges tömegforradalom elkerülése érdekében. Jászi a szociáldemokraták opportunista szárnyával közösen felismerte, hogy a Justh-párt támogatásának megnyerése nélkül semmiféle kapcsolatot nem tud tartani a tör-

[887] G. Fodor G.: Gondoljuk újra… 2004. 75. o.
[888] Huszadik Század 1909/5. Jászi Oszkár: Justhék és a demokrácia. 510. o.
[889] Uo. 1909/3. Jászi Oszkár: Régi és új „hazaárulás". 300. o.
[890] Uo. 1912/4. Jászi Oszkár: Politikai metamorfózisok. 497. o.
[891] Jászi Oszkár 1912. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka 14541 BbVII/4.

vényhozás, ill. a hatalmi elit elemeivel, és e nélkül továbbra is kívül reked a hagyományosan értelmezett politikai élet spektrumából.[892]

Ady Endre (1877-1919)

Az aktív politikától távolmaradó Ady és a politikát formáló Justh kapcsolata a kölcsönös tisztelet és néhány találkozás mellett nem válhatott személyes barátsággá, azonban Ady cikkeiből előtűnő, a hagyományos világhoz köthető meglehetősen kevés számú, (valamelyest) „szimpatikus" szereplő egyike mindenképpen Justh Gyula volt. Ady, Justhról kialakított képe nagyban befolyásolta a későbbi történeti irodalmat is, ezért rövid tárgyalása elkerülhetetlen a politikusi életpálya feldolgozásakor. Az Ady által megrajzolt politikai portréra minden bizonnyal, közvetett befolyással volt Justh Zsigmondnak − a politikus testvéröccsének − nagyhatású irodalmi munkássága, amely érezhetően formálta Ady esztétikai szemléletét is.

Részleteiben sajnos nem ismerjük Ady függetlenségi párttal kapcsolatos véleményét, azonban azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy az ellenzéki párt eredeti céljait nem utasította el: *„A függetlenségi negyvennyolcas párt közjogilag radikális, demokrata, kuruc-párt. Örököse az összes negyvennyolcas elveknek. És bár sokan elfelejtették, és sokan akarják felejteni: ezek között a hagyományok között van ám a felekezetek teljes egyenjogúsítása, az összes iskolák államosítása, a papi javak állami kezelésbe vevése, stb., stb."*[893] A hosszú távú liberális állami fejlődés befejező mozzanataként pedig a közjogi függetlenséget sem tartotta haszontalan követelésnek: *„Ebben az országban még nagyon sokáig kellett volna a liberalizmusnak irányítania. Annak a liberalizmusnak, mely nemzeti és gazdasági politikát űz, mely ebből a poliglott, koldus országból lehetőleg magyar és módos országot nevel, hogy aztán legutoljára tegye az erősen megépített épületre a közjogi függetlenség födelét."*[894] Mindazonáltal a fenti állásfoglalások ismeretében megállapíthatjuk, hogy Ady polgári radikalizmushoz kapcsolódó politikai felfogása a társadalmi reformokat előbbre tartotta a közjogi harc megvívásánál.

Justthal kapcsolatos első konkrét megnyilvánulása az ellenzéki koalíció hatalomra jutásának és tevékenységének alapvető elutasításából következik. Ady Justhot a korábban hangoztatott demokratizmusának elárulása miatt ostorozta, s az általános választójogot halogató, *„méltóságos koalíciós nagyurak"*[895] közé sorolta, akik *„vizet prédikálnak és bort isznak."*[896] Ez a helyzet az elkövetkezendő néhány évben (1905-1909) nem sokban módosult. Justh 1907-

[892] Jászi és általában a parlamenten kívüli ellenzék ezen felfogását igazolja, hogy Justh visszavonulását követően megint parlamenti politikust, Vázsonyi Vilmost ültették a Választójogi Szövetség elnöki székébe, a polgári radikálisok pedig egyre szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a függetlenségi politika egyik új irányítójával Károlyi Mihállyal.
[893] AEÖPM 2. kötet. 331. Néppártiság és reakció. (Nagyváradi Napló, 1902. február 25.)
[894] Uo. 4. kötet. 12. Fekete lobogó a falukon. (Nagyváradi Napló, 1903. augusztus 20.)
[895] Uo. 7. kötet. Függelék. 207. Az új harc. (Budapesti Napló, 1905. november 6.)
[896] Uo. 190. kötet. Jegyzetek a napról III. Justh és a lényeg. (Budapesti Napló 1906. május 30.)

es Ady által előre jelzett és a horvát obstrukcióval kapcsolatban várt (be nem következő) képviselőházi elnöki bukásakor már némileg érzékelte a függetlenségi balszárny vezetőjének a koalíció többségétől eltérő politikai felfogását, ennek ellenére alapkövetkeztetése nem alakult át. Justhot továbbra is a rendszer „álliberális", magyarkodó politikusainak körébe sorolta: *„Mink magunk íme eláruljuk, hogy milyen csehül áll a magyar liberalizmus ügye, amikor kénytelenek vagyunk Justh Gyulában a liberális politikust sajnálni. Rejtett és inkább legendás, mint valóságos liberalizmus volt a Justh Gyula liberalizmusa.(...). Úgy sejtjük, hogy Justh, aki a fekete selyemzsinórt már átvette, azt fogja kérni, hogy ez a zsinór egy nemzeti színű madzaggal cseréltessék ki."*[897] Adynak Justh Gyulával ekkoriban kapcsolatos legpozitívabb kijelentése is elég lekicsinylően hangzik: „*Szerencsére Justh Gyulának megbocsátanunk sem kell, mert ha nagy erényei nem voltak, nem voltak nagy bűnei sem."*[898]

Ady Justh megítélésében történő pálfordulásának előzményei mindenképpen közös Tisza-ellenességükre vezethető vissza. Ady 1910-től több írásában lépett fel Tisza István tevékenységével szemben, s a választójogi küzdelem felélénkülésének időszakában gyökeresen megváltozik Justhról kialakított képe, amelyről jórészt versei tanúskodnak. Justh 1911 tavaszától a Választójogi Országos Szövetség elnökeként az általános választójogért vívott harc vezetője lett. Az 1912-ben megjelent *Margita élni akar* című kötetben még viszonylag bizalmatlanul, kétkedve, s provokáló hangsúllyal jelenik meg Justh neve a *Szerelmek az Őszben* című vers egyik sorában: *„(Ejh, most mindezt az ördög vigye el: / Justh akarjon, ha van, hogy mit akarjon / S aztán lehet, hogy hamar túlesünk / Két nemzedékes, kavart, léha sarjon.)"*[899] Ady írásaiban igazolható határozott véleményváltozása az 1910-12-es időszak bizonytalan, névtelen utalásait követően csak Justh − betegség okozta − aktivitásának (ideiglenesnek remélt, valójában végleges) lezárulása után történt meg, a függetlenségi politikus versbéli néven szólításával, a *Vendégségben Bottyán vezérnél* című költemény ajánlásában: „*Justh Gyulának,/ egy bomlott korszak bomlasztójának/ és hősének, a második Bocskaynak".*[900] Ezt a költeményt az 1913 októberi korabeli hírlapokban beharangozott tornyai találkozó ihlette, amikor a felépülő Justhhoz látogattak az őt meggyőzni kívánó ellenzéki vezetők Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Károlyi Mihály. Ezt követően történt meg Justh és Ady egyetlen személyes találkozása is, amikor a pártvezér felkereste a költőt hűvösvölgyi szállásán, s Adytól azt a tanácsot kapta, hogy a választójog érdekében hajtsa végre az utca, a néptömegek mozgósítá-

[897] Uo. 9. kötet. 37. Justh-affér. (Budapesti Napló, 1907. november 21.) Ehhez hasonlóan Uo. 42. A néppárt jó dolga. (Budapesti Napló, 1907. november 28.).
[898] Uo. 37. Justh-affér. (Budapesti Napló, 1907. november 21.)
[899] *Ady Endre összes versei.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 422. o. (Eredetileg: Margita élni akar, 1912. Szerelmek az őszben.)
[900] AEÖV. 542. o. (Ki látott engem, 1914. Vendégségben Bottyán vezérnél.).

sát.[901] Egyetlen − tudomásunkra jutott − levélváltásuk pedig egy gyászhír apropóján született, amikor Justh rövid válaszában köszönősorokat írt az ugyancsak beteg Adynak: *„igen szeretettel és rokonszenvvel kísérem mindenkoron az Ön kiváló működését, (...) legyen meggyőződve, hogy az Ön meleg rokonszenvére mindenkor büszke leend az Ön személyes híve Justh Gyula.”*[902]

Ady egyik kései nyilvános levelében saját nemzetpolitikai felfogását kissé összetett módon többek között éppen Justh Gyuláéval rokonítja:*„ (...), s most csak arról beszélek, hogy én Petőfinél több magyar verset írtam. Internacionális voltom mellett büszkén mutatok köteteimre: énnálam magyarabb, fajibb és természetesen magyarabb poéta − hiszem − nem volt. De Eötvös József, Mocsáry, Justh Gyula és Jászi Oszkár örököse vagyok. Mint régi románbarátot megtagadtak legjobb, legrégibb román barátaim is, mert azt írtam: Erdély nélkül nincs Magyarország, hiszen Erdély volt mindig az igazi Hungária.”*[903] Itt minden bizonnyal a többek által Justhnál és Adynál egyaránt kikezdett és kritizált (azonban korántsem azonos) nemzetféltő magyarságtudat és nemzetiségekkel történő megegyezésre törekvés jelentheti az összehasonlítási alapot. Az mindenesetre igazolható, hogy mindketten elszakadtak a hatalom képviselte nemzetiségi kérdés hagyományos elitek közötti/eliten belüli megoldásától, és annak társadalmi kezelését tartották célravezetőnek.

Ady nem értékelte túl Justh politikai súlyát és tevékenységét, de hibáival és gyengeségével együtt is egyértelműen benne látta a progresszió vezetőjét. A demokratikus választójogért vívott harc őszinte hívét és Tisza legelszántabb ellenfelét becsülte benne, ami − Ady véleménye szerint − alkalmassá tette a kormányhatalmi reakcióval szemben kialakult parlamenten belüli és kívüli ellenzéket összefogó szövetség vezetésére.[904] Justh 1917-es halálakor Ady Az utolsó hídfő című versében örökítette meg alakját és hajtott fejet emléke előtt.[905]

Bölöni György (1882-1959)

Bölöni György, aki az I. világháború előtti polgári radikális újságírás, majd az emigráns eszszéirodalom egyik meghatározó alakja volt,[906] az 1910-et követő választójogi harc időszakában állt a Justh politikai tevékenységét elismerő, támogató irodalmi és újságírói csoport tagjainak körébe. Justh Gyuláról a publicisztikában megrajzolt vázlatos képe azonban − még akkor is, ha a figyelemfelkeltés nagyrészt ennek köszönhető − nem kizárólag a szociáldemok-

[901] Beck L. Emlékirat. 281. o., ill. Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája.* Budapest, Gondolat, 1977. 438. o.
[902] Justh Gyula 1915. július 7-én kelt levele Ady Endréhez. OSZK Kézirattár Levelestár 1941/6.
[903] AEÖPM 11. kötet. 100. [Kolozsvári kritikusairól] Levél a szerkesztőhöz. (Újság [Kolozsvár] 1916. január 20.).
[904] Magyar Nemzet 1969. január 19. 12. o. Horn Emil: „Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse”.
[905] AEÖV. 609. o. (A halottak élén, 1918. Az utolsó hídfő.).
[906] Bölöni György tevékenységéről bővebben: *A magyar irodalom története 1945-1975. III. 1. A próza.* Szerk. Béládi Miklós-Rónay László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 519-520. o.

ratákkal és a polgári radikálisokkal történő együttműködést járja körül, hanem általános pályarajz áttekintés igényével íródott.[907]

Bölöni megítélése alapján Justh nevének előtérbe kerülése az egyházpolitikai reformok időszakában történt meg, annak előtte beleveszett *„a függetlenségi párt egyforma szabású politikusainak tengerébe.”*[908] Írásából kitűnik, hogy a függetlenségi politikát általában azonosnak vélte a „tüzes kuruckodással”, ahol „koncepciós politikus” igen kevés született, s ebből a körből jelentett kivételt Justh, akit egyből szembe is állít Ugron Gábor érvényesülésre törekvő, „nemzeti klerikálisnak” nevezett szemléletével. Justh századforduló előtti tevékenységében Bölöni elsősorban a megalkuvással szembeni negációt és a „magyar földből szívott” liberalizmust emeli ki, amely anyagi problémáktól mentes birtokos dzsentri származása ellenére már akkor népies, plebejus vonásokat képviselt.[909] Justh dzsentri származását ellentétbe hozza Tisza István szűk látókörű „bihariánizmusával”, amely a társadalmi problémák kezelésére alkalmatlan volt. Kiemeli, hogy Justh éppen anyagi függetlenségének köszönhetően a tiszta, pénzügyileg le nem kötelezhető politikusok körébe tartozott, amely hosszútávra megalapozta politikai függetlenségét is. Láthatjuk, hogy Bölöni nem kezeli egységesen a dzsentri társadalmat, hanem egyes elemeit − melynek reprezentánsai pl. Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Szilágyi Dezső, Désy Zoltán és Bánffy Dezső(!) − a középosztályi liberalizmus táplálójának és továbbvivőjének tekinti, s ebbe a körbe sorolja Justh Gyulát is, azonban azt is kiemeli, hogy a XX. században egyre fontosabbá válik a *„fajtája társadalmi és kulturális állapotával való szembehelyeződés”*,[910] amely szintén benne rejlik 1848 demokratikus örökségében.

Rövid elemzésében Bölöni kitér Justh közvetlen politikai fellépésére, szónoki hatására is − és ez azért fontos dolog, mert ebben a tekintetben más forrásokkal csak elvétve rendelkezünk −, amelyet illetően megállapítja, hogy nem tartozott a nagy debatterek és kitűnő előadók sorába, ugyanakkor hatalmas lelkesedésével, indulatos gesztusaival ennek ellenére is nagy hatást gyakorolt hallgatóságára, s különösen a népgyűlések alkalmával váltott ki sikert.[911]

Justh tevékenységének legnagyobb jelentőségét Bölöni − a polgári radikálisok vezetőjéhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan − a politikai elit és a parlamenten kívüli ellenzék összekapcsolásában látja: *„Ennek a politikai világon, hivatásszerű politikusok körén kívül álló, növekvő társadalomnak a politikus Magyarország államférfiaival* [sic!]*, ellenzéki vezéreivel egyetlen összekötője Justh Gyula.”*[912] Bölöni ezzel kapcsolatban annak a reménységének ad

[907] Bölöni György: *Justh Gyula.* In. Uő.: Magyarság-emberség. Budapest, Magvető Kiadó, 1959. 37-43. o.
[908] Uo. 37. o.
[909] Uo. 39. o.
[910] Bölöni György: A dzsentri a mérlegen. In. Nyugat 1918. 17. szám.
[911] Bölöni Gy. 1959. 40. o.
[912] Uo. 42. o.

hangot − amely már a cikk megírásakor 1913-ban csupán csekély realitással rendelkezett −, hogy Justh partner lesz a társadalmi átformálódás véghezvitelében.

Kunfi Zsigmond (1879-1929)

A XX. század első éveiben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt belső vitái csillapodtak, a Garmai Ernő, Weltner Jakab, majd (1907-től) Kunfi Zsigmond alkotta pártvezetés helyzete megszilárdult.[913] Az új vezetés tagjai az országosan érzékelhető társadalmi feszültség robbanásának elkerülésére azonnali társadalmi-politikai reformokat szorgalmaztak, s konkrét célkitűzésük a demokratikus politikai viszonyok megteremtése volt, amelynek első lépcsőjét az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetésében, a népszuverenitás megteremtésében látták.

Az MSzDP 1903/04-től törekedett arra, hogy a Vázsonyi Vilmos vezette polgári demokraták és a Társadalomtudományi Társaságban, a Galilei Körben, ill. a Huszadik Század című folyóirat körül tömörülő polgári radikálisok mellett a parlamenti ellenzék fő erejét adó Függetlenségi és 48-as Párt egy részét is megnyerje az általános választójog ügyének. Az 1905-ös politikai válság időszakában a függetlenségieket is magában foglaló koalícióval szemben a szociáldemokraták a „demokratikus cezarizmus" lehetőségét felvető Kristóffy miniszter választójogi tervezete mögé álltak (Kristóffy–Garami-paktum), a koalíció kormányzásának időszakában, pedig korábban a választási győzelem és a kormányalakítás programpontjaként szereplő általános választójogot kérték számon a hatalomtól, amellyel sietették a heterogén pártszövetség agóniáját.

A függetlenségi párt, ill. a koalíció bomlásának időszakában (1909) a szociáldemokraták, érzékelve a politikai erővonalak átrendeződésének lehetőségét, újból a függetlenségi balszárny megnyerésére törekedtek, sőt népgyűléseken és a *Népszavá*n keresztül a demokratikus táborhoz történő csatlakozásra szólították föl őket.[914] Az 1910-es választások időszakában az MSzDP a választójoggal rendelkező híveitől – amellett, hogy maga is nagy számban állított jelölteket – több helyen a Justh-párt támogatását kérte. Az elsöprő munkapárti győzelem hatására átrendeződött a politikai térkép. Közvetlenül az 1910-es választásokat követő napokban így elemezte a várható helyzetet Kunfi Zsigmond a *Népszava* vezető munkatársa és a *Szocializmus* című elméleti folyóirat főszerkesztője az utóbbi lap hasábjain: *„A választójogi reform, amely a dinasztia faltörő kosa volt a negyvennyolcasság ellen, most ahhoz a fordulóponthoz ért, ahol szerepet fog cserélni, s a dinasztia állása, a király politikáját képviselő párt és kor-*

[913] Az MSzDP XX. század első éveiben folytatott tevékenységéről és működéséről lásd Varga L. főszerk. 1999. 41-44., 95-111. o. Garami Ernőről pályájáról Varga L. 1996., ill. Kunfi Zsigmond pályájáról Erényi T. 1974. és *Kunfi Zsigmond.* Szerk., bev. Agárdi Péter. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.
[914] Varga L. 1996. 134. o.

mány ellen irányuló fegyver lesz. A demokratikus választójog lesz a varázsvessző, amellyel az elveszett paradicsom visszaszerzéséért fognak harcolni a negyvennyolcasok. S az általános választójog eszméje, amely kiállotta a dinasztia támogatását is, nem fog belehalni a függetlenségi segítségbe sem."[915] A Justh Gyula vezette Függetlenségi és 48-as Párt a választási vereséget követően valóban a demokratikus választójog ügye mellett kötelezte el magát. A szociáldemokratákat és általában a progresszió híveit tekintve, Justh tevékenységének megítélésében ez az időszak fordulópontként értelmezhető. Az addigi „szabadságszerető" eszméket elfogadó „tisztes politikai ellenfélből", aki a reakció táborától korábban is külön állva többnyire a politikai elit haladó vonulatát képviselte, a választójogi küzdelem további menetében rövid időn belül „fegyvertárs" lett.

A szociáldemokrata vezetők közül Garami és Kunfi 1911 tavaszán már a Justh-párttal létrehozandó választójogi szövetség mellett álltak, sőt kitartottak mellette a mozgalmon belüli baloldal (Alpári Gyula, Bőhm Vilmos, stb.) fellépésével szemben is.[916] Garami a baloldali függetlenségiekkel létrehozandó szövetséget az MSzDP napi politikai érdekein túl, a pártok szélesebb társadalmi-politikai egymásrautaltsága szempontjából is fontosnak tartotta, és véleményem szerint maga is reálisabbnak vélte, mint az 1905-ös Kristóffyval kötött megállapodást, vagy a közelmúltban felsejlő – a hatalom irányából érkező – Lukács László, ill. Khuen-Hederváry által ígért választójogi reformot.

Az MSzDP és Justh 1911 áprilisában megkötött szövetségét Kunfi is nagyra értékelte, és fontos lépésként tartotta számon a demokratikus kibontakozás felé vezető úton. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Justhról kialakított képét leginkább Kunfi Zsigmondnak, Justh halálakor a *Népszavá*ban közzétett nekrológjából és temetési búcsúbeszédéből ismerhetjük meg.[917] Kunfi nekrológjában hangsúlyozta *„ez lesz az első eset, hogy a magyar munkásság polgári politikus sírját állja körül."*[918] Véleménye szerint Justh erre azzal a szimbolikus közösségvállalással szolgált rá, amikor az 1912. május 23-án lezajlott munkástüntetés öt halottjának sírjára maga is koszorúkat küldött.

Kunfi Justh nekrológja nem tér ki a hosszú politikai pálya minden aprólékos részletére, ezzel mintegy túllép az 1910-es éveket megelőző évtizedek korszakán, s hasonlóképpen a

[915] Szocializmus 1909-1910. 8. sz. A választójog új válsága.
[916] Varga L. 1973. 155-176. o., ill. Uő. 2001. 111-112. o. 107-158. o.

[917] A *Népszava* Justh halálával és temetésével kapcsolatban 1917. október 10-én (Justh Gyula meghalt, ill. Justh Gyula halála), október 11-én (Justh Gyula), október 12-én (Justh Gyula a ravatalon) és október 13-án (Justh Gyula utolsó útja) közölt írásokat. Sajnos az említett cikkek egyike sincs aláírva – de csatlakozva Erényi Tibor véleményéhez (Erényi T. 1979. 257. o.) – nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az 1917. október 11-én megjelent nekrológ szerzője Kunfi Zsigmond. Ezen kívül az újság október 13-ai száma teljes terjedelmében közzé tette Kunfi Justh sírjánál elmondott búcsúbeszédét is, amely szintén hozzájárul a szociáldemokraták által a függetlenségi politikusról kialakított kép vázolásához.
[918] Népszava 1917. október 11. Justh Gyula. 1. o.

polgári radikálisok, vagy az Ady által kialakított véleményekhez az általános választójog érdekében kialakított politikai szövetség megkötésére és a szociáldemokratákkal közösen vállalt választójogi harcra helyezi a hangsúlyt. Justh teljes politikai pályáját illetően azt jegyzi meg, hogy *„életének javát és erejének teljességét a nép politikai fölszabadulásának szentelte”*.[919] Kunfi a négy-öt évvel korábban lezajlott tömegsztrájkokra és a közösen szervezett népgyűlésekre, tüntetésekre utalva kiemeli, hogy a Justh Gyulával megkötött szövetség még akkor is fennmaradt, amikor *„a radikális és választójoggal érző polgárság jórésze is megdöbbenve riadt vissza a proletárság akciójától”*.[920] A választójogi szövetség hosszú távú jelentőségét elemezve rávilágít arra, hogy *„a munkásság Justh Gyulával a magyar demokrácia kivívására kötött szövetséget”*,[921] tehát nem pillanatnyi politikai érdekek vezérelték az együttműködésüket. Kunfi szerint a közös cél a magyar demokrácia megteremtése volt. Justh legfőbb politikai és társadalmi hatásának azt tekinti, hogy az általános választójog kérdést beemelte, (segített beemelni) a parlamenti pártok egy részének, és a jelenleg szavazati joggal rendelkező társadalmi rétegek egyes csoportjainak a politikai szótárába: *„A választójog csak a proletárság és a <hazátlan bitangok> eszméje volt, hosszú időkön át, csak Justh Gyula agitációja vitte bele annyira a magyar vidék köztudatába, hogy ma már az uri világ politikusai és a kifogástalan hazafiak is nyíltan merészelik magukat demokratának vallani. (…) Justh Gyulának a választójog mellé állása óta senki se kételkedhetett többé a választójog híveinek hazafiságában, és senki se merészelhette azt állítani, hogy a demokrácia és a magyarság összeférhetetlen.”*[922] Ehhez kapcsolódóan vonja le a következtetést, miszerint *„Justh Gyula életének főtörekvése a nép és a nemzet között való szakadék áthidalása volt.”*[923]

Justh tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokrácia eszméje kapcsolódási pontot találjon a politikai elit perifériáján található csoportokkal, valamint a demokratikus kérdések felé is tájékozódó liberális rétegekkel, a nemzeti és szociális kérdések összehangolásában.

[919] Népszava 1917. október 13. Justh utolsó útja. 6. o.
[920] Népszava 1917. október 11. 1. o.
[921] Uo.
[922] Népszava 1917. október 11. 1-2. o.
[923] Népszava 1917. október 13. 6.

Párton belüli szerep és státus

Az 1870/80-as évek fordulójától a csanádi regionális (ellenzéki) politikai elitbe tartozó Justh Gyulát 1884-es sikeres makói választási fellépése egyszerre a függetlenségi párt döntéshozóinak sorába emelte. A gyors és látványos politikai karrier befutására az adott lehetőséget, hogy Justh azok közé a függetlenségi jelöltek közé tartozott, akik korábban 48-as, ekkor pedig antiszemita programmal induló előző képviselővel szemben nyerték mandátumot. Az 1883 őszén megalakult Antiszemita Párt elnökségi tagjai közül egyedül a Justh által legyőzött Széll György mandátumszerzése volt sikertelen, az elnökség többi tagját korábbi képviselőhelyén a választók többsége támogatta (Ónody Géza, Simonyi Iván, Békássy Gyula, Odescalchy Artúr, Szalay Imre és Szalay Károly).[924]

A fiatal makói politikus gyors párton belüli sikere a függetlenségiek választási támogatottságának visszaesésével is összefüggésbe hozható, ugyanis a frakciót ért regresszió pozitívan hatott az arányosan kisebb létszámú képviselőcsoport tagságának szereplehetőségeire. Justh mandátumszerzésére abban az időszakban került sor, amikor az antiszemiták kiválásával egyébként is megtépázott párt képviselőinek kb. 20%-át (88:72) vesztette el az 1881-es választásokhoz képest. Justh viszonylag gyors párton belüli pozícióemelkedése ezek mellett az ekkor megválasztott új pártelnökhöz, Irányi Dánielhez kötődő 48-as csoport státusának növekedésével függött össze. Justh párton belüli státusa, már képviselőségének kezdetén is meglehetősen magas volt, ugyanis a frakció által megfogalmazott 1884-es válaszfelirati javaslatot aláíró tíz politikus (az eredeti sorrendben: Irányi Dániel, Mocsáry Lajos, Hoisty Pál, Ferenczi Miklós, Bartha Miklós, Halász Zsigmond, Gulácsy Gyula, Justh Gyula, Csanády Sándor, Pappszász Károly) között, a párt vezetői mellett az ő neve is szerepelt.

Az 1880-as évek második felében a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt generációs átalakuláson ment keresztül, amelynek során a pályájukat 1848-ban vagy azt megelőzően kezdő tekintélyes politikusok mellett a vezetésen belül megjelentek a század közepén született képviselők is. A függetlenségi ellenzék padsoraiban ülő és az utóbbi választásokon − az azonos generációjú kilépett antiszemiták helyett[925] − képviselőséget szerzett fiatal politikusok (pl. Eötvös Károly, Justh Gyula, Ugron Gábor) vezetésre gyakorolt hatása megnőtt, sőt az évtized végére a vezérszerepet egyre kevésbé vállaló, betegeskedő − bár formálisan továbbra is pártelnök − Irányi mellett a fiatalabb generáció néhány tagja végezte a párt napi irányítását. A pártvezetés személyi átalakulása (ekkor még) nem járt együtt a Negyvennyolcas Függetlensé-

[924] Lásd az Országos Antiszemita Párt alakulási programját. In. Mérei Gy. szerk. 1971. 145-146. o. Az antiszemita csoportosulásról bővebben: Deák A. 1912. 125. o.
[925] Az 1883-ban kilépett antiszemiták közül Verhovay Gyula 1849-ben, Ónody Géza 1848-ban, Szalay Imre 1846-ban született.

gi Párt szemléleti átalakulásával. Az új generációt képviselő politikusok nagy része Irányi nyomdokain járt, és a liberális politika elkötelezett hívének számított. A generációk közötti különbség nem ideológiai alapú volt, hanem inkább reálpolitikai téren nyilvánult meg, hiszen a 40-es, 50-es években született nemzedék legfontosabb célkitűzésének a kézzelfogható politikai siker elérését tartotta, amelynek kellő lendületet − a tizenöt éven keresztül regnáló − Tisza Kálmán miniszterelnök megbuktatása szolgáltatott. A párt szerkezeti átalakulásának szükségét fokozta, hogy az Ugron-frakció (Ugron Gábor és Bartha Miklós vezetésével) a közös ügyek megváltoztatása érdekében azok ideiglenes kényszerű elfogadását szorgalmazta és 1890 októberében kivált a pártból.

A korábban már említett levélváltásokon túl az is Irányi és Justh szoros együttműködését bizonyítja, hogy az 1892-es makói sikertelen választást követően Justh a pártelnök közbenjárásával szerezte meg a szolnoki jelöltséget.[926] Az anyapárt új arculatának fő meghatározói Eötvös Károly és Justh Gyula voltak, akik 1891-től alelnökként arra törekedtek, hogy a párt − a mindinkább növekvő (agrárius) konzervatív kihívások ellenére is − a liberális politizálás letéteményese maradjon. Ez a tagságot és a programot tekintve egyre nagyobb feladatnak bizonyult, ui. a liberális csoport − bár a párt képviselőinek többsége ide tartozott − csak részben volt képes a politikai vezetés meghatározására. A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt képviselői elsősorban közjogi tekintetben igényelték az egységes programalkotást,[927] eszmei szempontból azonban − abból kifolyólag, hogy az egyesülés előtti 48-as Párt és Függetlenségi Párt sem rendelkezett homogén frakcióval − a heterogenitás méginkább érezhetővé vált.

A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt egyes platformjai közötti különbség − különösen a liberális-konzervatív szembenállás − az egyházpolitikai törvények tárgyalása során szembeötlőbb lett, s az 1890-es évek elején-közepén a frakcióban a meghasonlás jelei mutatkoztak. Az addig is heterogén, eszmei szempontból erősen összetett pártban korábban a közjogi álláspont radikális és kevésbé radikális értelmezése okozott feszültséget (az Irányi-féle fővonal és az Ugron csoport), a 90-es évek első felében azonban e mellett az állam, az egyház és a társadalom egymáshoz való viszonyának kérdése további ellentéteket hozott a felszínre. Eötvös Károly, aki 1892 decemberében Irányi halálát követően került az elnöki székbe, az egyházpolitikai vitában a párt egységes fellépését tartotta célszerűnek és e kérdésben a frakció konkrét állásfoglalását szorgalmazta. Annak ellenére, hogy a liberálisok a pártban többséget alkottak, ez mégis kiélezte a nézetkülönbségeket. Végül Thaly Kálmán, Eötvös ellenében − a

[926] Boda Vilmos 1892. március 3-án kelt levele Irányi Dánielhez. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/88. 14540.
[927] A párt egységes közjogi programján is jelentkeztek sérülések. Ugronék továbbra is ragaszkodtak 1881-es elveikhez, közelebb álltak a 67-es politika elfogadásához. A párt baloldalán pedig Madarász József csoportja állt. Mérei Gy. szerk. 1934. 119. o.

párt további bomlását megelőzendő − a tagságra nézve szabad állásfoglalást fogadtatott el, amelynek hatására Eötvös Károly csoportja önálló útra lépett,[928] az anyapártban pedig az elsősorban a függetlenségi ellenzék egyben tartását támogató − ugyancsak a liberális csoporthoz tartozó − Justh Gyulát választották elnökké.

Az egyházpolitikai törvények vitájában[929] a 48-as ellenzék liberálisai a kormánypárt szabadelvűség jegyében megfogalmazott egyházpolitikai törvénytervezete mellé álltak. Ehhez a táborhoz tartozott a Negyvennyolcas Függetlenségi Párton belül a Justh elnök köré csoportosuló 48-as liberális mag, ill. a kivált Eötvös csoport, majd pedig Herman Ottó függetlenségi pártja is. A 90-es évek közepén lejátszódó egyházpolitikai vita sajátosan kijelölte, ill. előre jelezte a századforduló utáni liberális vagy demokratizmusba hajló függetlenségi felfogás követőit, s ugyanakkor a liberális törvényalkotás korszakának végét is jelentette.

Justh Gyula 1893. május 19-én történt elnökké választása új fejezetet nyitott a párt életében. Az akkor 43-dik évében járó pártelnök a hatékony ellenzéki fellépés érdekében elsődleges feladatának a széles függetlenségi egység visszaállítását tartotta.[930] Az Ugron-frakció Justh elnökké választása után hamarosan csatlakozott is a párthoz, valamint Eötvös csoportjából is többen visszatértek, s az így kialakult ellenzéki csoport 1893. szeptember 27-én felvette a Függetlenségi és 48-as Párt nevet.[931] A függetlenségi gondolat erőteljes közlésére, közvetítésére az új pártvezetés szorgalmazta a *Magyarország* című politikai napilap megalapítását, amellyel − a későbbi Justh-párt elnökségi tagjait − Holló Lajost és Lovászy Mártont bízták meg.[932] A létrejött párt nagyobb része kiállt a kormány által beterjesztett egyházpolitikai javaslatok mellett, amelyet a képviselőház liberálisai kis többséggel el is fogadtattak. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a széles függetlenségi célkitűzéseket megfogalmazó formáció sem képes a különböző ideológiai platformok egyesítésére, s a párt Justh vezette 33 fős csoportja 1895. február 28-án kivált az ekkor már Ugront támogató többségtől, szeptember folyamán pedig egyesült Eötvös csoportjával.[933] Az így létrejött politikai csoportosulást, amelynek létszáma hamarosan 52 főre gyarapodott, Deák Albert *„Liberális függetlenségi párt”*-ként említi párttörténeti áttekintő munkájában.[934]

[928] Eötvös Károly és társai létrehozták a Függetlenségi és 48-as Néppártot. Eötvös pártja azonban nagyon képlékeny volt, már az év őszén többen beléptek az akkor alakuló Justh vezetése alatt álló Függetlenségi és 48-as Pártba. Eötvös és szűkebb köre majd csak 1895 szeptemberében lépett vissza a Justh vezette pártba. Szintén kivált Hermen Ottó köre is, akik létrehozták az Országos Függetlenségi Pártot. Mérei Gy. szerk. 1971. 361. o.
[929] Az egyházpolitikai vitáról Pölöskei F. 2001. 70-94. o.
[930] Deák A. 1912. 126. o.
[931] Mérei Gy. szerk. 1971. 370. o.
[932] Justh Gyula 1893. november 29-én keltezett levele. OSZK Kézirattár, Analekta 1712.1. A Magyarország a későbbiekben is a párt irányítása alatt maradt, a századfordulót követően pedig kifejezetten a Justh csoport szócsövének számított.
[933] Mérei Gy. szerk. 1971. 362. o.
[934] Deák A. 1912. 127. o.

A Függetlenségi és 48-as Párt 1895 októberében − Justh függetlenségi egység érdekében vállalt félreállását követően − Kossuth Ferencet választotta elnökévé. A párt programszerűen továbbra is az 1884-ben megfogalmazott elvek alapján állt, amelyet közjogilag nem is lépett túl. Társadalmi téren két ponton tért el a bő egy évtizeddel korábban megalkotott célkitűzésektől: határozottan felvállalta az agrárius érdekvédelmet (mezőgazdaság állami támogatása, agrár protekcionalizmus fokozása, kedvezőbb agrárhitelek, stb.), a választójogot pedig a magyarul írni-olvasni tudók teljességére kívánták kiterjeszteni.[935] A program összességében nem jelentett előrelépést sem közjogi, sem társadalmi tekintetben.

Justh Gyula, Kossuth Ferenc elnökségének mintegy másfél évtizedes időszakában (1895-1909) a párt (egyik) alelnöki tisztét töltötte be, és köré csoportosulva alakult ki a párt liberális és határozott 48-as politikát követelő platformja. A Justh által irányított párton belüli csoport a századfordulót közvetlenül megelőző évektől a Bánffy- (sajtóvétségek esküdtszéki vizsgálata, önálló bank, önálló vámterület), majd a Széll Kálmán- és a Khuen-Héderváry − kormány időszakában (hadseregfejlesztés) is obsrtukciós politikával különböztette meg magát a Kossuth vezette fővonaltól.

Justh párton belüli háttérbeszorulására utal, hogy az 1896-os függetlenségiek által fogalmazott válaszfelirati javaslat, amelyet Kossuth Ferenc és Eötvös Károly mellett a frakció 32 képviselője is aláírt, nélkülözte Justh Gyula kézjegyét.[936] A századfordulót megelőző években a párt belső ellentmondásai miatt az újságok címlapján egyrészt Justh Ugronékhoz csatlakozása,[937] másrészt pedig − később a választók kérésére elvetett − politikai visszavonulása is felmerült.[938]

Ugyancsak a századforduló időszakában került rá sor, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt Justh vezette balszárnya felvette a kapcsolatot a szociáldemokratákkal is. Ennek során választójogi és szociális téren felmerült a közös programalkotás lehetősége, sőt a szocialisták függetlenségi pártba történő belépése is szóba került,[939] de ez nyilvánvalóan nem volt több a tömegtámogatás megszerzésére irányuló politikai próbálkozásnál. A függetlenségiek − bár megfogalmazták a választójog bővítésének programját − ekkor még nem álltak az általános választójog mellett. Nagy valószínűséggel a széles tömegtámogatottság és a népgyűlési politizálástól való elzárkózás miatt, a két párt szövetségi politikája nem mélyült el ebben az idő-

[935] Uo. 1971. 247-250. o.
[936] KI 1896.6. KI 1896. I. kötet. 23-33. o. Az 1901-es válaszfeliraton azonban, amelyet a párt összes képviselője aláírt, már szerepelt Justh neve is. KI 1901.6. KI I. kötet. 23-33. o.
[937] A csatlakozás érdekében Justh tárgyalásokat folytatott Bartha Miklóssal és Polónyi Gézával az Ugron-párt új vezetőivel is. Esti Hírlap 1898. január 5. 1. o. Széthúzás a függetlenségi pártban, Hazánk 1898. január 8. 3. o. A függetlenségi párt jövője. Deák A. 1912. 128. o.
[938] Farkas József: *„Földet és jogot a népnek" (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig).* In. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XVI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1990. 295. o. Országos Hírlap 1898. január 17. 1. o. A politikai hét.
[939] Magyarország 1905. szeptember 8. 5. o. Justh Gyula és a szocialisták.

szakban. Justh azonban, belépve a makói munkáskör tagjainak sorába, e téren is továbbment a Kossuth Ferenc irányítása alatt álló többségnél.

A magyarországi politikai viszonyok között jórészt tájékozatlan Kossuth Ferenc egyszerre kívánt megfelelni a városi középrétegek által követelt liberális igényeknek és a birtokosságnak kedvező agrárius konzervatív értékrendnek. Ezzel összefüggésben Beck Lajos − későbbi függetlenségi politikus − az alábbiakban vázolta az ifjabb Kossuth politikai szerepét*: „(…) hogy igazán nem tudott a magyar politika vezetője, irányítója lenni, annak (…) az volt a legfőbb akadálya, hogy a sors a függetlenségi politika vezérévé tette, holott vérmérséklete, egész világfelfogása a konzervatív eszmék felé vonzották. Ha nem születik Kossuth Lajos fiának, ha nem kényszerül nagy atyja hagyatékának átvételére, bizonyára sohasem jut eszébe, hogy egy radikális elveket valló programm hívévé szegődjék."*[940] A Függetlenségi és 48-as Párt fokozatosan erejét vesztő közjogi radikalizmusa, és erősödő konzervativizmusa hosszú távú folyamatként értelmezhető, amely már Kossuth pártelnöksége előtt kezdetét vette, azonban éppen a századforduló időszakában gyorsult fel. (A függetlenségi párt egy része által követett hagyományos konzervativizmus eltért azonban a szociális témákat felkaroló és társadalmi reformokat követelő újkonzervativizmustól is.) Kossuth közjogi (katonai követelések, gazdasági kiegyezés, stb.) és ideológiai tehetetlensége vezetett 1903-as elnökségről történő ideiglenes lemondásához is.[941] Ezzel párhuzamosan a párton belül maradt közjogi radikálisok (pl. a „negyvenkilences" Madarász József) kívül kerültek a döntéshozatal sáncain, a 48-asság utolsó látszataként csupán szimbolikus szerepük lett, a liberálisok (Justh Gyula, Eötvös Károly, Herman Ottó, stb.) pedig képtelenek voltak politikai céljaik megvalósítására, vagy felhagytak az aktív politizálással, vagy a párt belső ellenzékét alkották, de a párt szétszakításához az 1896 és 1909 közötti időszakban erejük és határozottságuk is hiányzott.[942]

A Függetlenségi és 48-as Párt századforduló után egyre nyilvánvalóbbá váló, összehangolhatatlan eszmei többarcúsága − Kossuth Ferenc konzervativizmus felé hajló és Justh liberális vonulata − a szakítás helyett a korábbiakhoz hasonlóan, a párt célkitűzéseit a megegyezésre alkalmasabb közjogi kérdés irányába terelte, amely így − látszólag − a hagyományos (ám közjogilag is sekélyesedő) függetlenségi politizálás felerősödésének kedvezett. A 48-as párton belüli eszmei eltolódások kísérőjelenségeként értelmezhető az, hogy az eredetileg a pártpaletta 67-es oldalán helyet foglaló (1903-tól ismét külön pártot képező) Apponyi Albert és csoportja egyre inkább a közjogias nemzeti kérdésekre helyezte a hangsúlyt, s így Kossuth és Apponyi pártjai fokozatosan hasonló értékrendszer támogatóivá váltak, társadalmi támogatottságuk egymáshoz közelálló vagy sokszor azonos státusú rétegek képviselőivé tette

[940] Beck L. 1944. 233. o.
[941] Magyarország 1903. július 2. 1. o. Kossuth lemondása, Uo. 1903. július 17. 8. o. Kossuth Ferenc lemondása.
[942] Gerő A. 1999. 228-229. o.

őket. Ez a két párt szempontjából érzékelhető közeledés a dualista Magyarország politikai rendszeréből adódóan közjogi megalapozottságú volt, de világnézeti-ideológiai és társadalmi kérdésekben is érzékelhetővé vált. A két tábor összehangolódása a kormányoldal akcióinak hatására (pl. Tisza 1904-es házszabályreform tervezete) még inkább felerősödött.

A koalíció ellenállása, majd hatalomra jutása a korábbi tendenciákat erősítette. Az Ugron-párt[943] és a Nemzeti Párt 1905-ben fuzionált a Függetlenségi és 48-as Párttal, ami mind közjogi, mind pedig társadalmi tekintetben visszalépést jelentett. Apponyi alelnökségével a Függetlenségi és 48-as Párton belül a konzervatív agrárius csoport politikai dominanciája még tovább nőtt, a nemzeti függetlenségi, ill. demokratikus követelések vesztettek erejükből, csak politikai szólamok szintjén maradtak meg. Külső erőket figyelembe véve, jelentős súlyt képviselt Andrássy Gyula Alkotmánypártjának Kossuth Ferencre, ill. a függetlenségi ellenzékre gyakorolt befolyása is. Justh csoportja a párt politikai irányvonalára nem rendelkezett megfelelő ráhatással, ill. Justh házelnöksége is hozzájárult az általa vezetett platform mozgástérszűküléséhez.

A Függetlenségi és 48-as Párt fokozatos, évtizedeken keresztül tartó jobbratolódása, közjogi radikalizmusvesztése ebben az időszakban tetőződött be. A függetlenségi ellenzék a Monarchia fennállásának utolsó évtizedében elveinek feladásával ugyanúgy vált kormányképessé, mint az 1870-es évek közepén az addigi ellenzéki gyűjtőpárt a Balközép. Az ellenzéki erők hatalomra kerülésének lehetőségei fél évszázad alatt mit sem változtak.[944]

Az 1906-os kormányra kerüléssel kompromittálódott függetlenségi politika platformosodása a koalíció tehetetlenségének erősödésével együtt szintén lábra kapott.[945] A fúziókkal, majd az 1905-ös, később az 1906-os választási győzelmekkel[946] a korábbi frakció kétszeresére, háromszorosára nőtt, s ezzel párhuzamosan a Függetlenségi és 48-as Párt több csoportra bomlott. A 48-as érzelmű képviselők − elfogadva Hajdú Tibor megállapítását[947] −, akik kényelmetlennek érezték a közjogi követelések elhagyását, a frakció létszámának valamivel több mint felét (150 fő) tehették ki. A függetlenségi párt képviselőinek jó részének politikai kultúrája és rutinja elsősorban az ellenzéki politizálás lehetőségeinek kiaknázását hordozta magában, s az adott körülmények között csak korlátozottan volt alkalmas a kormányzás teendőinek ellátására.

[943]Az Ugron-párt és a Függetlenségi és 48-as Párt közeledése szintén több éves folyamat eredménye volt. A közös álláspont kialakítása „modus vivendi" 1901-től volt napirenden a két párt között, amely Kossuth-Justh, ill. Bartha-Holló egyeztetéseivel vette kezdetét. Kossuth Ferenc 1901. május 3-án kelt levele Justh Gyulához. Justh Gyula hagyatéka 14540 BbII/66.
[944] Gerő A. 1999. 228. o.
[945] R. Várkonyi Á. 1961.
[946] Az 1906-os választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt 254 mandátumot szerzett és ezzel magasan a parlament legnagyobb pártja lett. A Szabadelvű Párt már a választások előtt széthullott és nem is indított jelölteket. A korábbi szabadelvű politikusok egy részét az Alkotmánypárt juttatta mandátumhoz.
[947] Hajdu T. 1978. 43. o.

A Függetlenségi és 48-as Párton belül már közvetlenül a hatalomra kerülést követően megjelentek a kritikus hangok, amelyek leginkább az általános választójog programjának végrehajtását követelték. Eötvös Károly, Lengyel Zoltán és Nagy György már 1906 folyamán ellenzéki megnyilvánulásokat tett,[948] és ezt táplálták a politikától korábban visszavonult Mocsáry Lajos, Csávolszky Lajos és Herman Ottó írásai is.[949] Az első önálló útra lépő csoport 1907-ben Lengyel vezetésével hagyta el a pártot, majd 1908 márciusában Szappanos István vezetésével megalakult a Függetlenségi és 48-as Balpárt, amelyhez hamarosan csatlakozott Eötvös Károly is. Ezzel kezdetét vette a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt bomlásának időszaka. A Justh szárny egyre kevésbé volt hajlandó együttműködni a koalíció 67-eseivel, és tiszta függetlenségei kormány alakítását tartotta célszerűnek.[950] Andrássy részéről felmerült az Alkotmánypárt és a függetlenségiek Kossuth-Apponyi vezette szárnyának fúziója is. A függetlenségi párt két szárnya 1909. november 7-én külön ülésezett: Kossuth 91 híve Budapesten, Justh 115 követője Makón gyűlt össze. A végkifejlet ellenére Justh célja ekkor sem a pártszakadás előidézése volt, hanem az egyértelmű többség birtokában a pártegység megtartására és az irányvonal határozott módosítására (bankfüggetlenség, 67-es kooperáció elvetése) törekedett. Ezt követően a párt 1909. november 11-én megtartott utolsó közös értekezletén Kossuth 94, Justh pedig 120 szavazatot kapott, s a Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadt. A kisebbséget alkotó Kossuth-Apponyi csoport Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt néven hozott létre új politikai pártot. A többségi Függetlenségi és 48-as Párt Justh Gyulát választotta elnökül, de a csoportot a szakirodalomban leginkább Justh-párt néven említik.

A Kossuth és Justh vezette csoportok utjainak elvállásával végbemenet pártszakadás nem a több évtized alatt menetrendszerűvé vált kisebb függetlenségi csoportok leszakadásának folyamatába tartozott, és nem hasonlítható az Ugron csoport 1890-es évek során többször tapasztalható különválásához sem. A Függetlenségi és 48-as Párt 1908/09 időszakában történő bomlása a függetlenségi mozgalom válságának jele volt. A korábbi csoportbomlások nem érintették a pártvezetés struktúráját (még Ugronék kiválásakor sem!), hanem az addig is külön csoportként működő tömörülések lépett önálló útra. Ezzel szemben Kossuth Ferenc pártalakításával a párt addigi elnöke (és Apponyi Albert személyében egyik alelnöke) léptek ki a pártból. A parlamenti frakció ugyancsak kettészakadt, s a helyi pártkörök is egyenként döntöttek

[948] A párt felbomlásáról bővebben Pölöskei F. 1963. 43-119. o., Uő. 2001. 153-164. o., Hanák Péter: *A koalíció kormányzatának első szakasza.* In. Magyarország története 7/2. 609-669. o., Dolmányos István: *A koalíció kormánynak válsága és bukása.* In. Magyarország története. 7/2. 749-785. o.

[949] A századforduló előtt kivált vagy háttérbe került liberális függetlenségi vonulat a koalíciós kormányzást mély kritikával illeti (pl. Herman Ottó: *A pokol cséplője.* Szerk. Erdődy Gábor. Budapest, 1983., Mocsáry L. 1906.) a függetlenségi vezetést és ezzel hozzájárult a párton belüli liberálisok önállósodásához is.

[950] Justh és Kossuth Ferenc nézetkülönbségéről és fokozatos politikai szembekerüléséről Szendrei Á.: Három audiencia…. 2006.

Kossuth vagy Justh támogatásáról. A Justh vezette függetlenségiek a pártból a koalíció időszakában kivált csoportok integrálására törekedtek, s ennek eredményeként a Nagy György vezette Függetlenségi és 48-as Balpárt 1910. január 25-én fuzionált a korábbi bankcsoporttal.

Mindezt tetézte, hogy mind a Függetlenségi és 48-as (Justh) Párt, mind a kivált Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt több mint egy éven keresztül (1909 november-1911 február) fő ellenfélnek egymást tartva, a függetlenségi mozgalom vezetésére és a közjogi parlamenti ellenzék általuk történő integrálására törekedett. Egyetértve Pölöskei Ferenc helyzetértékelésével, az 1910-es választás során az Apponyi és Kossuth Ferenc vezette függetlenségiek együttműködve Andrássyékkal, a Néppárt politikusaival és a Nemzeti Munkapárttal, a Justh-párt ellen szövetkeztek.[951]

A Kossuth Ferenc vezette Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt legfőbb jellemzője a tradicionális függetlenségi elvekhez való (látszólagos) visszatérés volt. Ez meglehetősen hiteltelenné tette politikájukat, hiszen a koalíciós időszakban éppen ettől a programtól távolodtak el. A Kossuth-párt általában a hagyományos közjogi követelések mellett állt, és a választójog terén a kulturális cenzus kialakítását tartotta fontosnak. Programja tehát döntően nem hozott újat, és nem felelt meg a korszak kihívásainak, a célok közt csak általánosságban volt említve a társadalmi reformok szükségessége. A Kossuth-párt többnyire érzéketlen maradt a társadalom szociális jellegű követeléseivel szemben, azonban nem állt nyíltan a reakció oldalára sem.

A Justh Gyula vezetése alatt működő függetlenségiek ezzel szemben a közjogi követeléseket sem feladva, szociális és demokratikus célok szószólói lettek. A párt vezérszónokai az elnök Justh Gyula mellett gr. Batthyány Tivadar és Holló Lajos voltak. Noha Batthyány és Holló nem az Irányi vezette pártban kezdték politikai pályájukat − Batthyány az 1890-es évek folyamán a Szabadelvű Pártban politizált, Holló pedig az Ugron csoport tagja volt −, Justh-pártjának meghatározó tagjai lettek. A párt létrejötte a függetlenségi radikalizmus mentén zajlott le, s ez a későbbiekben is rányomta bélyegét a frakció politikai nézetrendszerére. A pártszakadás az önálló nemzeti bank kérdésén ment végbe, de a választások után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a függetlenségiek mindkét pártja ellenzékben folytatja a politizálást, új kitörési pontot kellett találni. A Justh-párt részéről a kitörési pontot az általános választójog határozott követelése, ill. a szociáldemokratákkal együttműködve a népgyűlési, utcai politizálás alkalmazása jelentette. A választások után a Justh-párt az általános választójogot tekintette a változás alapkövetelményének és a népparlament létrehozását sürgette. Ennek ellenére a Justh vezette függetlenségi párt − bár társadalmi programját tekintve sok modern elemet tartalmazott − a tagság túlnyomó többségének politikai hozzáállása, stílusa tekintetében nem volt

[951] Pölöskei F. 1970. 31. o.

új keletű, a képviselőcsoport többsége nem volt alkalmas a mély társadalmi reformok felvállalására. Új elemként jelent meg − de valójában ez is igazodott az Irányi által kijelölt úthoz − a nemzetiségekkel szemben a magyar szupremácia talaján álló, megengedő liberális magatartás hangoztatása.[952]

A Nemzeti Munkapárt 1912 tavaszán-nyarán lezajlott rendpárti fellépése néhány hónap alatt közös platformra hozta az egymással nem egyező függetlenségi csoportokat. A parlamenti házszabályok módosítása, az ellenzék munkájának és szerepének ellehetetlenítése, ill. az erőszak alkalmazása mind ebbe az irányba terelték a pártok vezetőit. A Justh-párt a „vérvörös csütörtök" után nem vállalt további szerepet a progresszió irányításában, elhatárolódott az utcai tömegrendezvények, tüntetések szervezésétől és lazította kapcsolatait a szociáldemokratákkal. A rendőri karhatalom alkalmazása az ellenzéki képviselőkkel szemben (1912. június 4., szeptember 17.),[953] a házelnöki jogkör kiterjesztése, ill. a képviselőházi őrség felállítása együttesen kikapcsolták az ellenzéket a parlamenti tevékenységből, megteremtették az ellenzékmentes törvényalkotás lehetőségét és felerősítették a függetlenségi csoportok közeledését. Ugyancsak ezt táplálta Tisza István második kormányalakítása is. A személyi ellentétek háttérbeszorulásával, a két elnök Kossuth Ferenc és Justh Gyula politikai háttérbehúzódásával 1913. június 13-án a pártok egyesültek és felvették az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt nevet. A fúziót követően az új pártban Kossuth és Justh politikai vezető szerepe már csak névleges volt. Mindketten betegségek által megtörten, fokozatosan visszavonultak a politikai élettől. Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt ügyvezető elnöke Károlyi Mihály, elnöke pedig Apponyi Albert lett, Justh Gyula és Kossuth Ferenc − valójában egye súlytalanabb szerepben − a párt díszelnökei lettek.

A vázlatszerű párttörténeti áttekintésből látható, hogy Justh függetlenségi ellenzéken belüli szerepe hosszú időn keresztül (1884-1909) a liberalizmushoz és a közjogi radikalizmushoz kötődő pólusképződés miatt volt megkerülhetetlen. Az általa identifikálható platform változó intenzitással volt képes a párt irányvonalának befolyásolására, amely az 1890-es évek közepén ment végbe a legnagyobb sikerrel. Az 1909-ben létrejött pártszakadás időszakában túllépve a pólusképző erőn, alkalmas volt a függetlenségi tábor kettészakítására, amikor a Justh irányítása alatt működő csoport úgy vélte, hogy autonómiája, ill. nem utolsó sorban a koalíció lehetséges megújítása, átalakítása vezető pozícióba juttathatja követőit. A forgatókönyv kedvező végkimenetele nagyobbrészt párton kívüli tényezőktől és erőviszonyoktól

[952] Ebben a kérdésben a Justh-párt sem volt egységes. A tagság hagyományos nemzeti politikát követelő csoportja nem tartotta megengedhetőnek a nemzetiségi követelések, főként a választójog támogatását. A kérdés ezért nem is volt állandóan napirenden és pontos kidolgozása is valószínűleg erre visszavezethetően váratott magára.

[953] Ezen a napon a rendőrség vezette ki a függetlenségi ellenzék hangadóit (köztük Justh Gyulát és Károlyi Mihályt) a képviselőházból. A parlamenten belüli erőszak szélsőséges esetei közé tartozott, hogy Kovács Gyula gazdapárti képviselő merényletet követett el a házelnök Tisza István ellen.

függött, amelyek végül nem segítették elő a tervezett átalakulás véghezvitelét, azonban hozzájárultak ahhoz, hogy újabb politikai kitörési pontokat találva megvilágítsák a függetlenségi politizálás és a szükséges társadalmi reformok kapcsolódásait.

Azonosulás és/vagy továbblépés. A függetlenségi 48-asság és Justh Gyula viszonya

Justh Gyula négy évtizedet átölelő politikai-közéleti tevékenysége mindvégig szorosan összekapcsolódott a 48-as függetlenségi ellenzék előbb regionális, majd országos történetével. Politikai elitbe kerülésétől kezdődően az Irányi-féle pártprogram hívének tartotta magát, amely egyszerre jelentette a 48-as közjogi elvek és a liberális (többször demokratikus célokat is képviselő) társadalmi program felvállalását. Mit takar a Justh által mindvégig követett, Irányi-féle pártprogram? Miért tudta évtizedeken keresztül megőrizni aktualitását?

Justh első képviselővé választásával egy időben, a Mocsáry Lajos vezette Függetlenségi Párt és az Irányi Dániel vezette 48-as Párt fúziójakor került kidolgozásra az 1884-es − hosszú távon mértékadó − programnyilatkozat. Az ekkor megfogalmazott célkitűzések a két évtizedes közjogi ellenzékiség történeti fejlődésének és tanulságainak összegzéseként alakultak ki, amelyek a későbbiekben is több alkalommal tértek vissza az egyes függetlenségi csoportok viszonyának rendezésekor (pl. 1895, 1904/1905, 1913).[954]

Az 1884-ben létrejött Negyvennyolcas Függetlenségi Párt programjának előterében a közjogi követelések állottak: állami függetlenség, perszonálunió, önálló hadsereg, külügy, pénzügy és vámterület szorgalmazása, ill. a közös intézmények, így pl. a közös minisztériumok és a delegáció megszüntetése. A programpontok között helyet kaptak személyes és közösségi szabadságjogokat támogató liberális követelések is, mint a sajtó-, a gyülekezési- és a vallásszabadság szélesítése, és a független bíráskodás szorgalmazása. A párt a polgári társadalom kiépülése érdekében támogatta a kiváltságok megszüntetését, amely az állampolgárok jogegyenlőségének kialakításában elkerülhetetlen volt. A program kiemelte a magyar nyelv és kultúra ápolásának fontosságát, ill. ezzel párhuzamosan nem akadályozta az ország nemzetiségeinek nyelvi és kulturális fejlődését is. Fel kívánt lépni az elharapózó korrupció és vesztegetések ellen. A választási reform tekintetében a titkos szavazás behozatalát tartották a legfontosabbnak, s kiemelték a főrendiház népképviseleti átalakítását is. A programpontok között felbukkantak kimondottan szociális jellegű célkitűzések, pl. adócsökkentés, katonai létszám és szolgálatidő csökkentés, a kereskedők, iparosok, parasztok és munkások érdekvédelmének gondolata, amelyeket (természeten) a tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül

[954] Mérei Gy. szerk. 1934. 101-138. o.

képzeltek el. Felvetették az állami alkalmazottak részére érvényes szolgálati szabályzat (pragmatika) és nyugdíjrendszer kialakítását. Az oktatás színvonalemelése érdekében kiemelték az iskolák és közművelődési intézmények fejlesztését.[955]

Láthatjuk, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt megalakulásakor papírra vetett program meglehetősen szerteágazó, azonban több helyen felületes és különösen társadalmi tekintetben elnagyolt, kidolgozatlan. Le kell szögeznünk, az 1884-ben megalkotott pártprogram semmiképpen nem a legradikálisabb függetlenségi program, hanem a két egyesülő csoportosulás kompromisszumának eredménye. Közjogi elvek szempontjából elmarad a 48-as Párt által 1868-ban, 1870-ben és 1872-ben, ill. az Egyesült Ellenzék által 1874-ben megfogalmazott elvektől, amely az ország önállósága, függetlensége tekintetében ragaszkodott az 1790/91-es és az 1848-as törvényekhez.[956] A korai Szélbal párt a közjogi követeléseket nem távlati végcélként kezelte, hanem kiinduló alapként tekintett azokra az önálló modern polgári állam formálódásában, sőt csak 1872-től emelt határozott gátat a − közjogilag szélső radikális − „negyvenkilences" áramlat előtt (perszonáluniós alap). Társadalmi tekintetben szintén az 1872-es program lépett fel a legmélyebb célkitűzéssel, amelyek kitért a lelkiismereti és vallásszabadság kérdésére, ill. az 1848-as törvényeken is túllépve, általános és titkos választójogot, igazságos választókerületi kialakítását, ill. ingyenes elemi közoktatást követelt.[957] A közjogi szempontból radikálisabb program képviselője 1874-1884 között a Függetlenségi Párt volt, a társadalmi program terén pedig az Irányi vezette csoport ment messzebb. A párt Ugron Gábor által vezetett szárnya a 48-as érzelmű agrárius értékek védelmezőjének számított, s a nagybirtokosság egy részének támogatását élvezte.

A két csoport fúziójával létrejött Negyvennyolcas Függetlenségi Párt leginkább a közép- és kisbirtokosság, ill. a választójoggal rendelkező gazdaparasztság soraiban számíthatott nagy népszerűségre, valamint a korábbi 48-as Párt örökségeként nagyszámú támogatója volt az értelmiség és a kispolgárság soraiban is, de az utóbbi csoportok aránya, súlya az idő múlásával inkább csökkent. A 48-as ellenzék pártjainak népszerűsége rendszerint az ország többségében magyarlakta területein volt nagy, s leginkább a tiszántúli vármegyékben és a Dunántúl déli részén volt meghatározó.

Justh Gyula, aki már a 70-es évek második felétől kezdve bekapcsolódott a 48-as ellenzék Csanád vármegyei munkájába, az Irányi által vezetett, szociális reformok iránt fogékonyabb platformmal szimpatizált.[958] Justh politikai szemléletét és életpályáját áttekintve

[955] Mérei Gy. szerk. 1971. 210-212. o.
[956] Uo. 188-189. o., 189-191. o., 191-194. o., ill. 194-202. o. A programok bővebb elemzését lásd Szabó Cs. 2002. 164-169. o.
[957] Mérei Gy. szerk. 1971. 191-194. o.
[958] Irányi Dániel 1878. július 8-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/8. 14540. ill., Irányi Dániel 1881. június 2-án kelt leve Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka 14540 BbI/12.

láthatjuk, hogy a csatlakozással azonos időben (1884) megfogalmazott pártprogram a teljes azonosuláshoz meglehetősen szűknek bizonyulhatott, és általánosságban is elmondhatjuk, hogy a mindenkori pártprogramok közjogi és társadalmi kibővítésén, továbbfejlesztésén dolgozott. Justh ebben a tekintetben a párthoz történő csatlakozását évekkel megelőző, 1872-ben elfogadott program örökösének tekinthető. Közjogi és társadalmi álláspontja érdekében egyszerre volt hajlandó az együttműködés és a küzdelem felvállalására, amely alkalmanként hozzájárult egyes reformtörvények kidolgozásához és elfogadtatásához (egyházpolitikai törvények, összeférhetetlenségi törvény, választási bíráskodás, stb.), de akár a törvényhozás munkájának akadályozásával, obstrukcióval is együtt járhatott (éves költségvetés, kvótaemelés, gazdasági kiegyezés, önálló bank, önálló vámterület, katonai követelések, választójog kiszélesítése, stb.).

Justh a párt közjogilag határozott függetlenségi politikát követelő csoportjába tartozott, amely nem a célkitűzések terén volt radikális, hiszen elfogadta a párt 1872-es elképzeléseire épülő (mindenkori) aktuális programját (1884, 1891, 1895, 1904/1905), hanem a vállalt célok melletti kiállás tekintetében (pl. legszélsőségesebben az önálló bank kérdésében). A szabadságjogok terén azonban Justh egyrészt szorosan − még a párt egyes platformjaival szemben is − kitartott a programokban leírt elvek mellett, pl. egyházpolitikai, vallásgyakorlási követelések (1891) vagy később a bankönállóság terén (1909),[959] másrészt pedig hamar túllépett a párt által programpontokban lefektetett célkitűzéseken, amely különösen a választójog kérdésében jelentett programszélesítő módosításokat (1884, 1891, 1894, 1908).[960] Justh politikai elveinek tekintetében meg kell jegyezni, hogy végső esetben felvállalta a párt kettészakítását is: az első szakadásra 1895-ben az egyházpolitikai kérdések miatt került sor, majd másodjára 1909-ben az önálló bank és a választójog kérdése kapcsán járult hozzá a csoportokra bomláshoz.

A függetlenségi ellenzék programnyilatkozatait vizsgálva meg kell állapítani, hogy az 1895-ben megfogalmazott Justh Gyula aláírását viselő dokumentum sem lehet mélyreható következtetés alapja Justh egyéni szemléletmódja és célkitűzései tekintetében. Az 1895-ös program jelentőségét a kormánypárttal, ill. a megalakulás előtt álló, konzervatív program alapján szerveződő Katolikus Néppárttal szembeni határozott szerepvállalás lehetősége adta. Az így létrejött − Ugronéktól történő elvállás alkalmával megfogalmazott − álláspont ismételten egy kompromisszum (Justh csoport, Eötvös csoport) eredménye volt, amely a lehető legszélesebb függetlenségi egység megalkotására törekedett, és mint ilyen csak az elvek általános jellegű kinyilatkoztatását jelentette. A széles programalkotás igényével hozható ösz-

[959] Mérei Gy. szerk. 1971. 233. o.
[960] Uo. 210-212. o.

szefüggésbe, hogy az 1890-es évek közepén megalakuló függetlenségi pártban Justh az általa már korábban túlhaladott 1884-es pártprogramhoz történő visszatérést hangsúlyozta.[961] Sőt, az Egységes Függetlenségi és 48-as Párt Justhot is soraiban tudó vezetése, a párt 1913-as megalakulásakor megint az 1884-es programra történő utalással fogalmazta meg elveit.

A Justh személyes álláspontjához leginkább közelítő célkitűzések természetszerűleg az 1909-1913 között működő Függetlenségi és 48-as Párt (Justh-párt) tevékenységének vizsgálatával kerülhetnek a felszínre. Justh 1909/10 időszakában kialakított programja közjogi és társadalmi tekintetben egyaránt továbblépett a korábbi pártprogramokon, kiváltképpen a Nemzeti Párt 1905-ben végbement csatlakozása óta tapasztaltakkal képezett kontrasztot. Pártja a bankönállóság követelése mellett a tradicionális 48-as program aktualizálásaként zászlajára tűzte a hadsereg nemzeti átalakítását, a delegáció eltörlését, a közigazgatási és szociális reformok sürgetését (a munkásság és a gazdatársadalom támogatása) és elsősorban az általános választójog megalkotásának szándékát.[962] Az általa vezetett párt támogatottsága ekkor túlmutatott a hagyományosan függetlenségi elveket valló alföldi és dél-dunántúli közép- és kisbirtokosság, ill. gazdaparasztság körein, főként mert ismét jelentős népszerűségre tett szert a városi kispolgárság és értelmiség soraiban, emellett pedig a munkásság választójoggal rendelkező szűk rétegében, de egyes nemzetiségi (szerb, román) körökben is számoltak vele.

Justh Gyula tevékenységének 1909 ősze és 1912 nyara közé eső szűk három éves szakaszát a függetlenségi politika egyik kitörési pontjaként tarthatjuk számon. Az ekkor általa vezetett Függetlenségi és 48-as Párt túllépett az addig többségében kizárólag közjogi elveket felvonultató 48-as politika korlátain és a demokratikus választójog kérdésének felvállalásával egyértelműen a reformokat követelők táborához csatlakozott. Célkitűzése erősen rendszerkritikus álláspontnak tekinthető, amely azonban végkifejletében sem sorolható a szociáldemokraták vagy a polgári radikálisok tulajdon- és alapvető kulturálisviszonyokat is érintő politikai társadalmi, gazdasági rendszeralternatívát kidolgozó elképzelései mellé. Justh szerepvállalása mindvégig a liberális paradigma irányvonalán belül értelmezhető, s a demokratikus liberalizmus típusának feleltethető meg.

[961] Mérei Gy. szerk. 1971. 245. o.
[962] Holló Lajos jegyzetei a 48-as párt megalakulásakor. OSZK Kézirattár Analekta 1713.

Felhasznált irodalom

Levéltári, kézirattári források

A Justh család levéltára. MOL P324, X6849, X198.

Beck Lajos: *„Két világ között”. Emlékirat 1890-1912.* OSZK Kézirattár 3042.

Belügyminisztériumi iratok. MOL K148-150.

Eötvös Károly: *A függetlenségi 48-as balpárt 1908-as választójog terve.* OSZK Kézirattár Analekta.

Holló Lajos: *A függetlenségi 48-as párt működésére vonatkozó 1909-es iratok.* OSZK Kézirattár Analekta.

Justh Gyula hagyatéka. MOL X5095.

Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok. MOL R122, X1559.

Makó város képviselőtestületének jegyzőkönyvei 1872-1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek. MOL X9019.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. MOL K27.

Országgyűlési elnöki iratok. MOL K1.

Országgyűlési képviselői iratok. MOL K2.

OSZK Kézirattár Levelestár és Analekta gyűjtemény *Ady Endre, Apáthy István, Beck Lajos, Justh Zsigmond, Simonyi Ernő* által írott levelek.

Nyomtatott források, forrásgyűjtemények

A Justh család levéltára 1274-1525. Szerk. Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

A képviselőház házszabályai [1868]. In. KI 1865. 454. VII. kötet.

A képviselőház házszabályai [1869]. Pest, 1872.

A képviselőház házszabályai [1875]. Budapest, 1875.

A képviselőház házszabályig [1878] . Budapest, 1878.

A képviselőház házszabályai [1887]. Budapest, 1896.

A képviselőház házszabályai [1899]. Budapest, 1899.

A képviselőház házszabályai [1901]. Budapest, 1901.

A képviselőház házszabályai [1912]. Budapest, 1912.

A képviselőház házszabályai [1913]. Budapest, 1913.

A képviselőház ideiglenes rendszabályai [1869]. Pest, 1869.

A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/A kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907-1918. Szerk. Erényi Tibor-Mucsi Ferenc-S. Vince Edit- Kende János. Budapest, Kossuth Kiadó, 1966.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, Athenaeum, 1912.

A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben. Budapest, 1910.

Ady Endre összes művei. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.

A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk. Rácz György. Elektronikus Kiadás. Budapest, Arcanum, 2001.

Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború.* Budapest, Göncöl-Primusz, 1990. (reprint)

Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogy fiaik látják. I-II. kötet. Szerk. Kornitzer Béla. Budapest, 1940.

Apponyi Albert beszédei. I-II. kötet. Budapest, 1896.

Apponyi Albert: *Élmények és emlékek.* Budapest, 1933.

Apponyi Albert: *Emlékirataim.* I-II. kötet. Budapest, 1926-1934.

Asbóth János: *A magyar conservativ politika.* Budapest, 1875.

Asbóth János: *A szabadság.* Pest, 1872.

Asbóth János: *Munkapárt és a választójog.* Budapest, 1910.

Asbóth János: *Politikai áramlataink. Uj Magyarország.* Budapest, 1880.

Barabás Béla: *Emlékirataim.* Arad, 1929.

Battyány Tivadar: *Beszámolóm.* I-II. kötet. Budapest, 1927.

Beck Lajos: *48 és 67.* Budapest, 1910.

Beck Lajos: *Az új Magyarország.* Budapest, 1944.

Beksics Gusztáv. Szerk, bev.: Müller Rolf. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2005.

Beksics Gusztáv: *A demokrácia Magyarországon.* Budapest, 1881.

Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon.* Budapest, 1879.

Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra.* Budapest, 1883.

Beksics Gusztáv: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője.* Budapest, 1905.

Budapesti czím- és lakjegyzék 1891-1892. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.

Budapesti czím- és lakjegyzék 1896-1897. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.

Budapesti czím- és lakjegyzék 1902-1903. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.

Budapesti czím- és lakjegyzék 1908. Szerk. Janszky Adolf. Budapest, én.

Eötvös József: *Arcképek és programok.* Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1975.

Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I-III. [kötet]*. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978.

Eötvös Károly: *Emlékezések.* Budapest, 1909.

Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága.* Budapest, Atlantisz, 1998.

Fényes Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* Negyedik kötet. Pest, 1839.

Garami Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok.* [Leipzig-Wien, 1922.] Szerk., Bev. Varga Lajos. Budapest, Primusz, 1989.

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952-1999.

Justh Gyula beszédei az általános és titkos választójoggal kapcsolatban 1911-1913. Összeáll. Szalay László, Bev. Batthyány Tivadar. Budapest, 1913.

Justh Zsigmond naplója és levelei. Szerk. Kozocsa Sándor. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977.

Justh Zsigmond naplója. Szerk Halász Gábor. Budapest, Atheneum, 1941.

Károlyi Mihály levelezése I. 1905-1920. Szerk. Litván György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Károlyi Mihály: *Az egész világ ellen.* Budapest, Gondolat, 1965.

Képviselőház házszabályai [1908]. Budapest, 1908.

Képviselőházi Irományok 1884-1918.

Képviselőházi Napló 1984-1918.

Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde. Szerk. Hentaller Lajos és Szatmári Mór. Budapest, 1906.

Kristóffy József: *Magyarország kálváriája.* Budapest, 1927.

Libri Regii. Királyi könyvek 1527-1918. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2006.

Magyar liberalizmus. Szerk. Tőkéczki László. Budapest, Századvég, 1993.

Magyar politikai pártprogrammok 1867-1918. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1934.

Magyar törvénytár 1848-1918.

Magyarország a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, Osiris, 2003.

Magyarország földbirtokosai. Szerk. Bellusi Baross Károly-Németh József. Budapest, 1893.

Magyarországi pártprogramok 1867-1919. Szerk. Mérei Gyula-Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

Magyarországi polgári pártok programjai 1867-1918. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Mikszáth Kálmán összes művei. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

Mocsáry Lajos: *A függetlenségi párt.* Budapest, 1890.

Návay Lajos politikai jegyzetei. Szerk., Bev.: Gilicze János-Vígh Zoltán. (Dél-alföldi évszázadok 2.). Békéscsaba-Szeged, 1988.

Országgyűlési almanach 1886. Szerk. Halász Sándor. Budapest, 1886.

Országgyűlési almanach 1892-1897. Szerk. Uő. Budapest, 1892.

Országgyűlési almanach 1897-1901. Szerk. Uő. Budapest, 1897.

Országgyűlési almanach 1901-1906. Szerk. Uő. Budapest, 1901.

Schvarcz Gyula. Szerk., bev. Miru György. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000.

Simonyi Henri: *Visszaemlékezések.* In. Századok 1966/1. 98-118.o.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1905-1910. Szerk. Fábró Henrik-Ujlaki József. Budapest, 1905.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911. Szerk. Fábró Henrik-Ujlaki József. Budapest, 1906.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-1915. Szerk. Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc. Budapest, 1910.

Szamuely Tibor: *Összegyűjtött írások és elbeszélések.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975.

Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I-IV. kötet. Szerk. Barabási Kun József. Budapest, 1930-1937.

Gróf Tisza István összes munkái. I-VI. kötet. Budapest, 1923-1937.

Tisza István: *Válogatott írások és beszédek.* Szerk. Tőkéczki László. Budapest, Osiris, 2003.

Tóth Pál: Az *első öt évre választott magyar országgyűlési képviselők Albuma.* Budapest, 1888.

Uj országgyűlési almanach 1887-1892. Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1888.

Vachot Imre: *Országgyűlési almanach, 1843.* Pest, 1843.

R. Várkonyi Ágnes: *Adalékok a függetlenség párt történetéhez (Kossuth Ferenc tíz levele).*In. Századok 1961/2-3. 339-36.o.

Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Budapest, 1927.

Kortárs sajtó

Arad és Vidéke 1884-1911

Az Est 1913

Békésmegyei Közlöny 1876-1877

Budapesti Hírlap 1905-1906

Egyetértés 1881-1913

Huszadik Század 1904-1911

Magyarország 1901-1917

Makói Hírlap 1886-1910

Makói Újság 1910

Nemzet 1896

Népszava 1909-1912

Országos Hírlap 1887-1889

Pesti Napló 1911-1913

Világ 1911-1916

Feldolgozások, szakirodalom 1870-1945

A magyar irodalom története. IV. kötet. Főszerk. Sőtér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

A magyar nemzet története. I-X. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895-1898.

A magyar országgyűlés története 1867-1927. Szerk. Balla Antal. Budapest, 1928.

Ábrányi Kornél: *Andrássy Gyula.* Budapest, 1878.,

Ábrányi Kornél: *Tisza Kálmán.* Budapest, 1878.

Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre.* Budapest, 1888.

Asbóth János: *Báró Sennyei Pál és Gróf Apponyi Albert.* Budapest, 1884.

Asbóth János: *Három nemzedék: Széchenyi és Vörösmarthy, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany.* Budapest, 1873.

Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez.* Budapest, 1892.

Asztalos Miklós: *A korszerű nemzeti eszme.* Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor KFT. 2004. (Eredeti kiadás 1933.)

Barna János-Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanádvármegyében.* Makó, 1913.

Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinerek.* Budapest, 1882.

Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond s a forradalom s a kiegyezés.* Budapest, 1883.

Bónitz Ferenc: *Gr. Zichy Nándor. Élet és jellemrajz.* Budapest, 1912.

Csengery Antal: *Magyar szónokok és státusférfiak*. Pest, 1851.

Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Pest, 1870.

Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon.* I-II. kötet. Budapest, 1912.

Fayer Gyula: *Parlamenti dolgok.* I. kötet. Budapest, 1908.

Ferenczy Zoltán: *Báró Eötvös József.* Budapest, 1903.

Ferenczy Zoltán: *Deák Ferenc élete.* I-III. kötet. Budapest, 1904.

Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter.* Budapest, 1886.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867-1918.* I-II. kötet. Budapest, 1934.

Gratz Gusztáv: *Modern államférfiaink. I.(Tisza Kálmán).* Budapest, 1902.

Gyulai D. Kálmán: *Andrássy Gyula és ellenfelei.* Budapest, 1924.

Gyulai D. Kálmán: *Gróf Apponyi Albert.* Budapest-Leipzig-Wien, 1926.

Gyulai D. Kálmán: *Losonczy Bánffy Dezső báró élete.* Marosvásárhely, 1913.

Hegedűs Lóránt: *Két Andrássy, két Tisza.* Budapest, 1937.

Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet.* VII. kötet. Budapest, 1928.

Horánszky Lajos: *Tisza István és kora.* I-II. kötet. Budapest, Tellér, 1994.

Horváth József: *Az 1905/06. évi vármegyei ellenállás története.* Budapest, 1907.

Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története.* Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004. (Eredeti kiadás 1920.)

Kecskeméthy Aurél: *Nagy férfiak.* Budapest, 1874.

Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg: 1848-1918.* Budapest, 1942.

Lambrecht Kálmán: *Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora.* Budapest, 1920.

Majláth Béla: *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotjáról 1887-88-ban.* In. Magyar Könyvszemle. 1884 január. 178-179. o.

Marczali Henrik: *Mária Terézia.* Budapest, 1891.

Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz.* Budapest, 1907.

Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Miklós nádor.* Budapest, 1895.

Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim.* Budapest, 1904.

Pethő Sándor: *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei.* Budapest, 1911.

Pethő Sándor: *Vázsonyi Vilmos.* Budapest, 1928.

Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története.* Budapest, 1926.

Politikai Magyarország. I-IV.kötet. Szerk. Szász József. Budapest, 1912-1914.

Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a XX. század elején.* Kolozsvár, 1944.

Pór Antal: *Trencsényi Csák Máté.* Budapest, 1888.

Reizner János: *Makó város története.* Makó, 1892.

Révai József: *Kossuth Lajos.* Budapest, 1944.

Révai Mór: *Magyar demokrácia, magyar választójog.* Budapest, 1917.

Rudai Rezső: *A politikai ideológiai pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861-1935).* Budapest, 1936.

Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Széll Kálmán életrajza.* Budapest, 1943.

Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei.* Budapest, 1879.

Schvarcz Gyula: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon.* Pest, 1869.

Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja.* Budapest, 1939.

Szabó István: *A magyar parasztság története.* Budapest, 1940.

Szász Károly: *Trefort Ágoston élete és jellemrajza.* Pozsony, 1880.

Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai.* Budapest, 1928.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék: egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920.

Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848-9-ből.* Pest, 1850.

Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György.* Budapest, 1891.

Thaly Kálmám: *Bottyán János.* Pest, 1865.

Thaly Kálmán: *Ocskay László.* Budapest, 1905.

Váczy János: *Deák Ferenc emlékezete.* Budapest, 1878.

Visi Imre: *Tisza Kálmán politikai jellemrajza.* Pozsony, 1885.

Wertheimer Ede: *Andrássy Gyula élete és kora I-III.* Budapest, 1910-1913.

Wertner Mór: *Családtörténelmi kalászat.* In. Turul 1913/2. 62. o.

Feldolgozások, szakirodalom 1945-2008

1848-1849. Szerk. Andics Erzsébet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968.

19. századi magyar történelem 1790-1918. Szerk. Gergely András. Budapest, Korona Kiadó, 1998.

A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

A magyar állam története. Szerk. Szabó Pál Csaba. Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006.

A magyar irodalom története 1945-1975. III. 1. A próza. Szerk. Béládi Miklós-Rónay László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

A magyar sajtó története 1867-1892. Szerk. Kosáry Domokos-Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Szerk. Varga Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

A Monarchia kora − ma. Habsburg történeti monográfiák I. Szerk. Gerő András. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, Osiris, 2005.

Aranyossi Magda: *Frankel Leó.* Budapest, Szikra, 1952.

Arblaster, Anthony: *Félelem a demokráciától.* Ford. Kiss Csilla. Műhely 1995/5. 4-14.o.

A 130 éves Népszava. Töredékek a 130 éves Népszava históriájából. Főszerk. Németh Péter. Budapest, Népszava Kiadó, 2003.

Az Országgyűlési Könyvtár története 1870-1995. Szerk. Jónás Károly-Veredy Katalin. Budapest, 1995.

Az úri Magyarország. Szerk. Léderer Pál. Budapest, ELTE, 1993.

Barta Róbert: *A brit Konzervatív Párt az 1920-as években.* In. Századok. 1993/5-6. 706-738. o.

Barta Róbert: *Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években.* In. Történeti Tanulmányok III. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica XLVII.). Debrecen, 1994. 103-113. o.

Barta Róbert: *A brit Konzervatív Párt az 1920-as években.* In. Századok. 1993/5-6. 706-738. o.

Barta Róbert: *Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években.* In. Történeti Tanulmányok III. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica XLVII.). Debrecen, 1994. 103-113. o.

Barta Róbert: *Az Egységes Párt létrejötte.* In. Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János-Pallai László. Debrecen, Multiplex Média-Debrecen Univ. Press, 2004. 321-335. o.

Barta Róbert: *Az Egységes Párt létrejötte.* In. Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János-Pallai László. Debrecen, Multiplex Média-Debrecen Univ. Press, 2004. 321-335. o.

Bayer József: *A politikai gondolkodás története.* Budapest, Osiris, 2001.

Beluszky Pál-Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris, 2006.

ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül. Báró Bánffy Dezső nemzetiségi politikája.* In. Pro minoritate 2003 tavasz. 69-105. o.

ifj. Bertényi Iván: *Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában.* In. Kút 2005/1. 49-69. o.

ifj. Bertényi Iván: *A nemzeti liberalizmus dualizmuskori prófétája.* In. Kommentár 2006/3. 121-123. o.

ifj. Bertényi Iván: *„Képviselői import" Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója.* In. Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 202-214. o.

ifj. Bertényi Iván: *Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára (Könyvismertető).*In. Koral 2005/3-4. 284-299. o.

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Budapest, Osiris, 2003.

Bódy Zsombor: *„Polgárság" és „polgárosodás" fogalma.* In. Kommentár 2007/3. 3-15.o.

Boros Zsuzsa-Szabó Dániel: *A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban.* In. Történelmi Szemle 1975/2-3. 503-527. o.

Boros Zsuzsa-Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867-1944.* Budapest, Korona, 1999.

Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich: eine Auswahl. Band I. Hrsg. Kocka, Jürgen:Göttingen, 1995.

Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúráik a XIX. század második feléből.* Budapest, Corvina Kiadó, 1983.

Buzinaky Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában.* In. Századvég Új Folyam 20. 2001. 95-118. o.

Cieger András: *A kormányférfi.* In. Századvég Új Folyam 11. 1998. 3-23. o.

Cieger András: *Kormány a mérlegen- a múltszázadban. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében 1867-1875.* In. Századvég Új Folyam 14. 1999. 79-107. o.

Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822-1884.* Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

Cieger András: *Pártok (és parlamentarizmus) a dualizmuskori politikai gondolkodásban.* In. „Képzeljetek embert" Politikatörténeti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Budapest, Korona Kiadó, 1999. 44-54. o.

Classics of Political and Moral Philosophy. Ed. Steven M. Chan. New York-Oxford, Oxford University Press, 2002.

Csepeli Réka: *A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai.* In. Palimpszeszt 1996/1.

Csizmadia Andor-Kovács Kálmán-Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.

Csorba Csaba: *Legendás váraink.* Budapest, Magyar Könyvklub, 1999.

Csorba Csaba: *Regényes váraink.* Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

Dede Franciska: *A szalonember: Justh Zsigmond.* In. Budapesti Negyed 2004/4.

Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején, 1912-1913.* Budapest, Hungarovox, 2007.

Dénes Iván Zoltán: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1993.

Diószegi András: *Párizs és Szentetornya között.* In. Justh Zsigmond: A kiválás genezise. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. 443-485. o.

Diószegi István: A *magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900-1914.* In. Századok, 1973/1. 3-23. o.

Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1984.

Dóka Klára: *Herrich Károly élete és működése (1818-1888).* In. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XVI. Szeged, 1990. 159-197. o.

Dolmányos István: *A koalíció az 1905-06 évi kormányválság idején.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901-1904).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

Dolmányos István: *Az 1907.évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány.* Századok, 1974. 2. 370-405. o.

Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

Dolmányos Isván: *A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906-1910).* Doktori disszertáció. Budapest, 1973.

Domonkos József: *Áchim L. András*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1971.

Egedy Gergely: *A brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX.-XX. század).* Budapest, Századvég Kiadó, 2005.

Egedy Gergely: *Arisztokrácia vagy demokrácia.* In. Politikatudományi Szemle XIII. évf. 3. szám.

Egedy Gergely: *Konzervativizmus és nemzettudat.* In. Magyar Szemle 1998/4. 135-161. o.

Egedy Gergely: *Konzervativizmus és tömegdemokrácia.* In. Magyar Szemle 1997/3-4. 67-85. o.

Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre.* Debrecen, Multiplex Média, 2005.

Elek László: *Justh Zsigmond.* Gyula, 1964.

Elek László: *Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai.* In. Uő.: Művelődés és irodalom Békés megyében II. (A IX. század derekától az 1880-as évekig). A Békés Megyei Múzeumok közleményei 13. Békéscsaba, 1988. 283-353. o.

Éles Tibor: *A 48-as Függetlenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe.* [Bölcsész] Doktori disszertáció. ELTE BTK, 1963.

Eötvös József. Szerk. Veliky János. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998.

Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében*. Makói Múzeum Füzetei 76. Makó, 1993.

Erdély története. III. kötet. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Erényi Tibor: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867-1904.* Budapest, Táncsics Kiadó, 1962.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus.* In. Párttörténeti Közlemények 1964/3. 175-181. o.

Erényi Tibor: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben.* In. S. Vince Edit-Erényi Tibor-Milei György Munkásmozgalom-történeti tanulmányok. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. 58-127. o.

Erényi Tibor: *A szocialista munkásmozgalom és Áchim L. András.* In. Áchim L. András Emlékkönyv. 1871-1971. Békéscsaba, 1972. 117-131. o.

Erényi Tibor: *Fejezetek a szövetségi politika történetéből- Justh Gyula és a Szociáldemokrata Párt.* In. Elméleti és módszertani közlemények 1973/11. 17-41. o.

Erényi Tibor: *Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia.* In. Párttörténeti Közlemények 1977/2.

Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Erényi Tibor: *Liberalizmus − szociáldemokrácia − populizmus. Viták és irányzatok a századelőn.* In. Világosság 1991/5. 343-352. o.

Erényi Tibor: *Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában.* In. Múltunk 1998/3-4. 101-111. o.

Erényi Tibor: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1979.

Erényi Tibor-Kende János-Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon. 1868-1919.* Budapest. Politikatörténeti Intézet, 1990.

Estók János: *Magyarország története 1849-1914.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Eszenyi Miklós: *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei.* Miskolc, Rónai, 2000.

Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Főszerk. Pozsgay Imre. Budapest, 1985.

Faragó Béla: *Magyar liberalizmus.* In. Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Budapest, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989. 27-49. o.

Farkas József: *„Földet és jogot a népnek" (A függetlenségi baloldal útkeresése. Sima Ferenc útja a radikalizmusig).* In. TCSMT XIV. Szeged, 1990. 209-356. o.

Fekete Sándor: *Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei.* In. Egyháztörténeti Szemle 2006/1. 152-157. o.

Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.

Forradalom után- Kiegyezés előtt. A magyar polgárság az abszolutizmus korában. Szerk. G. Németh Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* Budapest, L'Harmattan, 2004.

G. Fodor Gábor*: Kultúrpolitikai program vagy kultúra mint politika?* In. Századvég 2004/2. 77-102. o.

G. Fodor Gábor- Schlett István: *Lú-e vagy szobor. Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról.* Budapest, Századvég Kiadó, 2006.

Galántai József: *Egyház és politika 1890-1918. Katolikus egyházi körök szervezkedései Magyarországon.* Budapest, 1960.

Gergely András-Szász Zoltán: *Kiegyezés után.* Budapest, Gondolat, 1978.

Gergely András-Veliky János: *A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén.* In. Magyar történeti tanulmányok VII. Debrecen, 1974. 5-41. o.

Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, 2001.

Gerő András: *A magyar polgárosodás.* Budapest, Atlantis, 1999.

Gerő András: *Elsöprő kisebbség.* Budapest, Gondolat, 1988.

Gerő András: *Utódok kora.* Budapest, Új Mandátum, 1996.

Gueniffey, Patrice: *A biográfia a megújuló politikatörténetben.* In. AETAS 2000/3. 136-150. o.

Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940).* Budapest, Új Mandátum, 1998.

Gyáni Gábor-Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2001.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és a nacionalizmus története.* Budapest, Osiris, 2007.

Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Halmágyi Pál: *A makói hagymaszövetkezet, majd hagyma-részvénytársaság története 1900 és 1918 között.* In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85.1. Szeged, 1986. 217-235. o.

Halmágyi Pál: *Csanád- és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779-1944.* Makói Múzeum Füzetei 101. Makó, 2001.

Halmos Károly: *Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra.* In. Századvég Új Folyam 2-3. 1991. 131-166. o.

Hanák Péter: *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

Hanák Péter: *A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén.* In. Történelmi Szemle 1959/1-2. 37-89. o.

Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1975.

Hanák Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában.* In. Történelmi Szemle 1997/2. 159-179. o.

Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka.* Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum Kiadó, 2000.

Hitchins, Keith: *Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903-18.* In. Slavic Review. Vol. 35., No 1. (Mar., 1976.), 69-90. o.

Hitchins, Keith: *The Nationality Problem in Hungary: Istvan Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914.* In. The Journal of Modern History. Vol. 53., No. 4. (Dec., 1981.), 619-651. o.

Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1961.

Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2002.

Janowski, Maciej: *Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között.* In. AETAS 2000/4. 108-121. o.

Justh Zsigmond nyomában. Gádorosi Füzetek 1. Szerk. Pongó Bertalan. Gádoros, 2000.

Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900-1914).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Katus László: *Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán.* In. Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001. 10-22. o.

Kiss Csilla: *A szabadságeszmék sorsa a századközépen.* In. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. Műhely 1993. 70-81. o.

Kókay György-Buzinkay Géza-Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, Sajtóház Kiadó, 2001.

Konrád Miklós: *Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel.* In. Történeti Szemle 2007/3. 373-403. o.

Koszorús Oszkár: *Orosháza jelesei a XIX. század végéig.* Orosháza, 1994.

Ö. Kovács József: *Nyugati társadalomtörténeti szemle. Különös tekintettel a német történet-írás eredményeire.* In. Sudia Miskolciensia 3. Miskolc, 1999.

Kozári Mónika: *A dualista rendszer.* Pannonica Kiadó, 2005.

Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Budapest, Napvilág Kiadó 2003.

Kövér György: *A biográfia nehézségei.* In. AETAS 2002/2-3. 245-262. o.

Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816-1924.* In. A Magyar Nemzeti Bank története I. kötet. Szerk. Bacskai Tamás. Budapest, 1993. 155-250. o.

Kövér György: *Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876-1905).* In. AETAS 2005/1-2. 93-115.

Kövér György: *Biográfia és történetírás.* In. AETAS 2000/3. 150-157. o.

Kövér György: *Losonczy Géza 1917-1957.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

L. Nagy Zsuzsa: *A polgári demokraták és Tisza István.* In. Történeti Tanulmányok X. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica LIV.). Debrecen, 2002. 73-81. o.

Kunfi Zsigmond. Szerk., bev. Agárdi Péter. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.

L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál.* In. Századok 1963/6. 1242-1278. o.

L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly 1886-1958.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.

Labádi Lajos: *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849-1918.* TCSMT XXII. Szeged, 1995.

Lackó Miklós: *A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi.* In. Századvég Új Folyam 19. 2000. 21-32. o.

Levi, Giovanni: *Az életrajz használról.* In. Koral 2000/1. 81-92. o.

Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest, Osiris, 2003.

Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna Budapest, Osiris, 1998.

Magyar párbaj. Szerk. Ságvári György. Budapest, Osiris, 2002.

Magyarország története 1848-1890. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Akadémiai Kiadó, 1979.

Magyarország története 1890-1918. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Magyarország története. II. kötet. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1963.

Mályusz Elemér: *Budai Farkas László.* In. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Szerk. Gerevich László-Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 169-170. o.

Makó a dualizmus és a forradalmak korában. Makói Múzeum Füzetei 101. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 2002.

Makó története 5. 1849-től 1920-ig. Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002.

Mândruţ, Stelian: *Mişcarea naţională şi activitatea parlamentară a deputaţilor Partidului Naţional Român din Transilvania între anii 1905-1910.* Oradea, Fundata Curtulală, 1995.

Mérei Gyula: *Polgári radikalizmus 1900-1919.* Budapest, 1947.

Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, Gondolat, 1980.

Mezey Barna: *Az obstrukció a magyar jogtörténetben.* In. A plenáris ülés 1. rész. Parlamenti dolgozatok VI. Szerk. Soltész István. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda. 1997. 307-338. o.

Miru György: *Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája.* In. AETAS 2007/1.

Miru György: *Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére.* In. AETAS 1999/1-2.

Miru György: *Mit tehet a politika a társadalom felszabadításáért?* In. Műhely. Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. 1993. 33-36. o.

Miskolczy Ambrus: *„A Fhürer olvas." Tallózás Hitler könyvtárában.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1999.

Mucsi Ferenc: *A Kristóffy-Garami-paktum.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970.

Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása.* PhD disszertáció, Debrecen, 2007.

Német G. Béla: *A magyar liberalizmus eszmetörténete.* In. Századvég 1991/1. 108-122. o.

Oplatka András: *Széchényi István.* Budapest, Osiris, 2005.

Ormos Mária-Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren.* Budapest, Osiris, 1998.

Pap József: *„Két választás Magyarországon". Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben.* AETAS 2007/1. 5-31. o.

Papp János: *Bakay Nándor indulása és politikai pályája − a végső kudarcig.* In. TCSMT XIX. század. Szeged, 1978. 265-295. o.

Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998. Szerk. Feitl István-Földes György. Budapest, Napvilág Kiadóm 1999.

Pesti Sándor: *A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon.* In. Századvég Új Folyam 18. szám. 2000.

Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament.* Budapest, Osiris, 2002.

Pesti Sándor: *Pártfegyelem a dualizmuskori Magyarországon.* In. Századvég Új Folyam 14. 1999. 55-77. o.

Polgárosodás és szabadság. Magyarország története a XIX. században. Szerk. Veliky János. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Pók Attila: A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Pölöskei Ferenc: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása 1909.* Századok, 1961. 4-5. 614-644. o.

Pölöskei Ferenc: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909-1910.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* Budapest, MTA TTI, 2001.

Pölöskei Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság.* Budapest, Helikon, 1988.

Pölöskei Ferenc: *Az elfelejtett Justh Gyula.* In. Kortárs 1969/5. 705-710. o.

Pölöskei Ferenc: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Balkán-politikája az I. világháború előtti években.* In. A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, 1999. 47-55. o.

Pölöskei Ferenc: *Justh Gyula.* In. Századformáló Magyarok. Budapest, Gesta Kiadó, 2002. 157-162. o.

Pölöskei Ferenc: *Kormánypolitika és parlamenti ellenzék 1910-1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

Pölöskei Ferenc: *Nagy György és kora.* In. TCSMT XIV. Szeged, 1989. 273-285. o.

Pölöskei Ferenc: *Tisza István.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Püski Levente: *A Horthy-rendszer.* Budapest, Pannonica Kiadó, 2006.

Püski Levente: *Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.).* In. Korunk 2008 szeptember.

Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* 1-2. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996-1999.

Révai József: *48 útján.* Budapest, Szikra, 1948.

Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat irodalmában.* Budapest, L'Harmattan. 2004.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.

Romsics Ignác: *Magyarország −története- a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999.

Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris, 2008.

Röckelein, Hedwig: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi bibliográfiához"*. In. AETAS 2002/2-3. 231-244. o.

Ruszkai Miklós: *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája.* In. Történeti Statisztikai Közlemények 1959/1-2. 11-57. o.

Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében (1848-1875).* In. TCSMT. Szeged, 1978. 163-265. o.

Ruszoly József: *Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében 1848-1875.* In. TCSMT XIX. század. Szeged, 1978. 163-265. o.

Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001.

Sartori, Giovanni: *Demokrácia.* Budapest, Osiris, 1999.

Schlett István: *A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után.* In. Politikatudományi Szemle. 1994/4.

Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története.* I., II. kötet. Budapest, Korona Kiadó, 1996, 1999.

Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig.* Budapest, Gondolat, 1982.

Simon Péter: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai 1891-1907.* Budapest, Szikra, 1953.

Sennett, Richard: *A közéleti ember buká sa.* Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

Sípos Ágnes: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig.* PhD disszertáció, Miskolc, 2007.

Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861-1907).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

Stone, Norman: *Constitutional Crises in Hungary 1903-1906.* In. Slavonic and East European Review 45. 1967.

Sugar, Peter F.: *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905-06.* In. East European Quarterly XV. 1981 September.

Szabad György: *Kossuth irányadása.* Budapest, Válasz Kiadó, 2002.

Szabad György: *Kossuth politikai pályája.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.

Szabó Csilla: *A függetlenségi eszme képviselete a 48-as Pártban a korai dualizmus időszakában. Egy párttörténeti feldolgozás módszertani kísérlete.* PhD disszertáció. ELTE BTK, 2002.

Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában.* In. Történelmi Szemle 1992. 3-4. 199-230. o.

Szabó Dániel: *A Néppárt megalakulása.* In. Történelmi Szemle 1977/2. 169-208. o.

Szabó Dániel: *Egy választás Erdélyben (1869).* In. Századok 1992/3-4. 449-464. o.

Szabó Dániel: *Kisvárosi politikai értékrendek (Avagy egy történész a nagypolitikában)*. In. Történelmi Tanulmányok. Studia Miskolciensis 1999. 194-202. o.

H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészek.* Makói Múzeum Füzetei 55. Makó, 1987.

Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918).* Budapest, Új Mandátum, 2003.

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986.* Budapest, Atlantis, 1989.

Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Budapest, MTA TTI, 2003.

Szalai Miklós: *Tisza-képünk viszontagságai.* In. Múltunk 1995/3. 187-196. o.

Szalai Miklós: *Választások a száz és előtti Magyarországon.* In. Múltunk 1996/4. 3-22. o.

Szalai Miklós: *Választójogi reformkísérlet a századforduló Magyarországán.* 1908. In. Múltunk 2000/2. 6-91. o.

Szász Zoltán: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában.* In. Történelmi Szemle 1968/3. 254-293. o.

Székely Gábor: *A liberalizmus világa.* In. Múltunk 1998/3-4. 5-42. o.

Szendrei Ákos: *A függetlenségi baloldal vezéralakja − Justh Gyula politikai pályája.* In. Történeti Tanulmányok X. (Acta Universitatis Debrecensiensis Series Historica LIV.) Debrecen, 2002. 121-137. o.

Szendrei Ákos: *A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905-1910.* In. Múltunk 2006/2. 54-90. o.

Szendrei Ákos: *Debrecen parlamenti képviselői a dualizmus korában.* In. Debreceni Szemle 2003/4. Főszerk. Gunst Péter. 532-547. o.

Szendrei Ákos: *Három audiencia: Ferenc József és Justh Gyula találkozásai.* In. Állam és Nemzet a XIX-XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Debrecen, 2006. 289-300. o.

Szendrei Ákos: *Tíz választás egy képviselő.* In. Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2008. 190-202. o.

Szendrei László: *A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében.* In. Valóság 2000/5. 80-89. o.

Szendrei László: *Asbóth János Magyar conservativ politica c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja.* In. Történeti Tanulmányok XIII. Debrecen, 2005. 97-118. o.

Szendrei László: *Asbóth János Magyar politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája.* In. Könyv és Könyvtár XXVIII/2006. 199-251. o.

Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok.* II. kötet. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2007.

Szocializmus. Múltunk 2001/2-3.

Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2007.

Tanulmányok a konzervativizmus történetéről. Múltunk 2002/3-4.

Tanulmányok a liberalizmus történetéről. Múltunk 1998/3-4.

Tibor János: *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom.* Békéscsaba, 1958.

Tilkovszky Loránd: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei. In. Történelmi Szemle 2000/3-4. 371-393. o.

Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892.* München, Oldenbourg Verlag, 1973.

Tóth Ede: *A függetlenségi párt megalapítása.* In. Századok 1963/5. 985-1016. o.

Tóth Ede: *Szeged város népképviselete az országgyűlésben 1860-1918*. In. TCSMT VIII. Szeged, 1984. 161-252. o.

Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826-1874).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Tőkéczki László: *Történelem, eszmék, politika.* Budapest, Kairosz Kiadó, 1999.

Tőkéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca.* Budapest, XX. századi Int., 2005.

Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography.* New York, Columbia University Press, 1976.

Varga Lajos: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906-1911.* Budapest. Akadémiai Kiadó, 1973.

Varga Lajos: *Az MSZDP és a polgári pártok politikai együttműködésének történetéhez. A szociáldemokraták és Károlyi Mihály (1910-1917 őszéig).* In. Múltunk 2001/4. 107-158. o.

Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai Életrajz.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.

Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916-1918.* Budapest, Politikatörténeti Intézet, 2004.

Varga Lajos: *Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején (1906-1909).* In. Párttörténeti Közlemények, 1972/2. 159-193. o.

Vasas Géza: *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa.* In. Kommentár 2006/1. 93-101. o.

Veliky János: *A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz.* In. Alföld 1978/10. 55-59. o.

Veliky János: *Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia?* (Batthyány Kázmér társadali és politikai szerepkörei.) In. Századok 2006/3. 751-787. o.

Veliky János: *Reformkor- a változások kora.* In. Magyar Tudomány 2008/10. 1238-1255. o.

Vermes Gábor: *Tisza István és kora.* Budapest, Osiris, 2001.

Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája.* Budapest, Gondolat, 1977.

Publicisztika

Horn Emil: *„Egy bomlott korszak bomlasztója és hőse". Ady Endre Justh Gyuláról.* In. Magyar Nemzet 1969. január 19. 5. o.

Horn Emil: *Justh Gyula.* In. Budapest, 1970. március. 32-34. o.
H. Szabó Imre: *Politikusok, írók, művészek. Akik Csanád megyéből indultak el.* In. Marosvidék 1928. december 25. 4. o.

Justh Gyula otthon. In. Vasárnapi Ujság 1906. 8. 123-124. o.

Ormos Ede: *Ady Endre és Justh Gyula.* In. Népszava, 1942. december 13.

Parragi György: *Justh Gyula.* In. Magyar Nemzet, 1943. március 28. 5. o.

Várnai Dániel: *Justh. Egy ember és egy fejezet a nagy harcok történetéből.* In. Népszava, 1935. május 1.

Verasztó Antal: *Kései visszapillantás. Székács József és a korabeli választási kampány.* In. Orosházi Harangszó. 2006/1. 9. o.

Lexikonok, kézikönyvek

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.*[Budapest, 1911-1932.] Elektronikus kiadás. Budapest, 2001.

Magyar életrajzi lexikon 1000-1990. Elektronikus kiadás. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Arcanum, 2002.

Magyar Nagylexikon. Főszerk. Élesztős László. Budapest, Akadémiai Kiadó: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1994-2006.

Magyar Politikai Lexikon 1914-1929. Szerk. Madarász Elemér. Budapest, 1929.
Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedéki táblákkal.* [Pest, 1857-1868.] Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1999.

Pallas Nagylexikona. [Budapest, 1893-1897.] Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 1998.

Pártpanoptikum − 35 választás, 256 párt − Magyarországon 1848-1990. Szerk. Jónás Károly. Budapest, Interart, 1990.

Politikai filozófiák enciklopédiája. Szerk. Lánczi András. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995.

Politikatudományi Enciklopédia. Szerk. Vernon Bogdanor. (The Blackwell Encyclopeadia of Political Sciance. Oxford, Blackwell Publishers, 1991.) Budapest, Osiris, 2001.

(J.) Siebmacher's Wappenbuch grosess und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk. Nagy Iván-Cergheő Géza-Bárczay Oszkár-Ivan Bojničić. Nürnberg, 1885-1892. Elektronikus kiadás. Budapest, Arcanum, 2002.